

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE
UNIVERZA V LJUBLJANI

UDK 3
ISSN 0040-3598

**T
I
P**
**TEORIJA
IN
PRAKSA**
DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

LETNIK XXX ŠT.7-8/1993

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIVA

LET. XXX, št. 7-8, str. 601-860

JULIJ-AVGUST 1993, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ :

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Anton Grizold, Danica Fink Hafner, Vjeron Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Dimitrij Rupel, Janez Stanič, Niko Toš, France Vreg, Drago Zajc

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

France Vreg

UREDNIŠKI ODBOR:

Frane Adam, Vojko Antončič, Marjan Brezovšek, Mitja Hafner-Fink, Ivan Hvala, Ljubica Jelušič, Stane Južnič, Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

POMOČNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

UREDNIŠKI KOLEGIJ :

Marjan Brezovšek, Ivan Hvala, Stane Južnič, Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

SEKRETARKA REDAKCIJE :

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALKA:

Maja Črepinšek

LEKTORICI:

Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61 000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 181-461 int. 232

NAROČNINA

za drugo polletje 1993:

za študente in dijake 1.500,00 SIT, za druge individualne naročnike 2.500,00 SIT, za podjetja in ustanove 4.500,00 SIT, za tujino 6.000,00 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 800,00 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poštnina plačana v gotovini.

ČLANKI, RAZPRAVE

VELJKO RUS: Socialna evalvacija privatizacije	603
PETER KLINAR: Kontinuiteta prisilnih migracij	615

IZ RAZISKAV

IDA HOJNIK: Starostnik v bivalnem okolju in telekomunikacijska tehnologija	625
ZDENKA ŠADL: Razum in čustva v simboličnem interakcionizmu	634

MEDNARODNE MIGRACIJE – Okrogla miza

Uredniški zapis	646
• PETER KLINAR: Osnove migracijske politike	646
MARJAN DRNOVŠEK: Zgodovinski razgledi	650
MIRKU JURAK: Vrednostne premise	652
IRENE MISLEJ: Argentinski model	653
FRANC MALI: Remigracija znanstvenikov	656
• FRANCE VREG: Iluzije o evropskem multikulturalizmu	659
• PETER KLINAR: Liberalizem in nacionalizem v migracijski politiki	663
• ZDRAVKO MLINAR: Prostorska mobilnost v dolgoročni perspektivi	664
VJERAN KATUNARIČ: Ohranjanje pluralne družbe v kulturnem pomenu	667
DRAGO MIROŠIČ: Porazdelitev odgovornosti	671
MILAN MESIČ: Strategije razvitih družb	671
ANTON RUPNIK: Znanost in vrednotenje	675
PETER KLINAR: Znanstvena objektivnost, legitimnost in drugi atributi znanosti ter vrednote	677
JOŽICA PUHAR: Kako do trdnih stališč in smiselne politike?	678
MLADEN KNEŽEVIČ: Socializacija beguncev	679
• DŽEMAL SOKOLOVIČ: V iskanju izgubljene identitete	680
JAN MAKAROVIČ: Demokracija večine in pravice posameznikov, manjšin	682

PISNI PRISPEVKI

MILENA BEVC: Emigracije, remigracije, beg možganov – primer Slovenije	686
• NINA A. KOVAČEV: Akulturacija imigrantov v zahodnih družbah	699

AKTUALNI INTERVJU

THOMAS LUCKMANN: Bo univerza kulturno središče slovenskega naroda?	706
• THOMAS LUCKMANN AND HUBERT KNOBLAUCH: Language and Communication in the Construction of Personal, Ethnic and National Identity	716

KOSOVSKO ALBANSKI DOSJE

Intervju

SKENDER H. SKENDERI: Položaj in možnosti Kosova	726
STANE JUŽNIČ: Albanci in Albanija	739
Iz ustave Republike Kosovo	759
Ustavna deklaracija Kosova	763

PROBLEMI KONSOLIDACIJE DEMOKRACIJE

Ankaransko srečanje politologov 1993	
SLAVKO GABER: Zagovor nujnosti premisleka o mejah demokracije	764
ADOLF BIBIČ: Civilna družba in demokracija	769
MARJAN BREZOVŠEK: Vrzeli v prehodu k demokraciji	780
ALBIN IGLIČAR: Uveljavljanje klasičnega modela zakonodajnega postopka v slovenskem parlamentu	786

POGLEDI, KOMENTARJI

JANEZ ŠMIDOVNIK: Moč in nemoč slovenske vlade	792
MILAN GASPARI: Problemi državne suverenosti	799
ALEŠ DEBELJAK: V žrelu ameriških množičnih medijev	803

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO

DRAGAN BARBUTOVSKI, PETER JEŠOVNIK: Slovenian Foreign Policy Towards the European Integration	815
---	-----

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

ANTON KRAMBERGER: Profesionalizacija sociologije – težaven projekt	823
--	-----

PRIKAZI, RECENZIJE

STANE JUŽNIČ: Identiteta (Zdenko Roter)	831
ZDRAVKO MLINAR (ed.): Globalization and Territorial Identities (M. Brezovšek)	832
R. STRASSOLDO – N. TESSARIN: Le Radici del Localismo (Drago Kos)	834

Z DRUŽBOSLOVNE KNJIŽNE POLICE

PETER JAMBREK: Ustavna demokracija (Marjan Brezovšek)	837
JANEZ KOLENC: Politična kultura Slovencev (Marjan Brezovšek)	838
NIKO TOŠ (ur.): Slovenski izziv (Marjan Brezovšek)	840
MIRJANA NASTRAN ULE: Psihologija vsakdanjega življenja (Alojzija Židan)	841
CHAIM PERELMAN: Kraljestvo retorike (Olga Markič)	843

IZ TUJE REVIALISTIKE

Pouvoirs 64/93; Balkan Forum 3/93; Revue d'Europe Centrale 1/93; Limes 1–2/93 (Boštjan Markič)	845
--	-----

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

848

AVTORSKI SINOPSISIS

853

TEORIJA IN PRAK

revija za družbena prava
letnik XXVIII, št. 7–8, str. 601–860
Ljubljana, julij–avgust 1993

VELJKO RUS*

Socialna evalvacija privatizacije

1. Uvod: ali je mogoča pravična privatizacija?

Z vidika socialistične vrednostne usmeritve je zgornje vprašanje nesmiselno, saj je zasebna lastnina vir neenakosti, izkoriščanja in prevlade. Pravičnega lastninenja torej ni, mogoča pa je ukinitve zasebne lastnine in z njo vzpostavitev pravične družbe. Pravična je lahko samo nelastniška družba, ki zagotavlja statusno oziroma socialno enakost državljanov.

Postsocialistične vrednostne usmeritve ne enačijo več pravičnosti s statusno enakostjo. S tem ko ne istovetijo več teh dveh atributov, odpirajo ponovno vprašanja o tem, kakšna naj bi bila pravzaprav razmerja med enakostjo, pravičnostjo in zasebno lastnino. Če pravičnost ne korelira več z enakostjo, kdaj je potem enakost nepravilna in kdaj je neenakost pravična? Če lastništvo ne korelira več z nepravilnostjo, kdaj je potem zasebna lastnina pravična in kdaj ni?

Vodilni ljudje v Demosu so zgornja vprašanja zavrnila s trditvijo, da pri lastninenju ne gre za socialno pravičnost, ampak zgolj za ekonomsko učinkovitost, saj je lastninenje ekonomska kategorija in ne socialna (Pučnik, 1991). Pri podobnih stališčih še vedno vztrajajo nekateri vodilni slovenski ekonomisti. Tako na primer Bogomir Kovač (1993) meni, da so prizadevanja za pravično porazdelitev družbenega bogastva nič drugega kot »ceneno politično naprežanje«. Do tako avtoritativnega zavračanja slehernega razmišljanja o pravičnem lastninenju pride Kovač s prevzemanjem teze Adama Smitha, po kateri nima nihče pravice napadati zasebne lastnine in tržne konkurence, če pristaja na civilizacijo. Kovač s tem posplošuje tezo, ki je veljala za civilizacijo zgodnjega liberalnega kapitalizma na današnjo postkapitalistično civilizacijo. Če je prva dejansko gradila svojo legitimiteto na nedotakljivosti zasebne lastnine in na tržni alokaciji družbenega bogastva, gradi druga svojo legitimiteto na različnih variantah meritokratskega načela.

Kdor meni, da je cilj postsocialistične družbe ponovno vzpostavitev civilizacije, v kateri je živel Adam Smith, se lahko oziroma se celo mora strinjati s Kovačem, da je sleherni razmišljanje o pravičnem lastninenju le »ceneno politično naprežanje«, saj je jasno, da temelji pravičnost tovrstne civilizacije na nedotakljivosti lastnine in na tržni alokaciji bogastva. Drugih meril pravičnosti ni, zato je s takšnega vidika sleherni filozofiranje o pravičnosti povsem odveč.

Skoraj identična stališča uveljavlja tudi Nozick (1974) v svoji kritiki Rawlsovega koncepta pravične družbe (1971). Nozick meni, da je Rawlsova teorija pravičnosti zgrešena, in sicer zaradi tega ker jo veže na enakost oziroma neenakost pri porazdelitvi dobrin. Stopnja distributivne enakosti oziroma neenakosti je po Nozicku povsem irelevantna za presojo pravičnosti, zakaj problem pravičnosti je povezan

* Dr. Veljko Rus, redni profesor na FDV in raziskovalni svetnik na Inštitutu za družbene vede.

z izvorom lastnine, ne pa s porazdelitvijo dobrin. Socialne pravičnosti ne merimo s stopnjo socialne (ne)enakosti v prerazdelitvi dobrin, ampak s tem, ali je bila pridobljena v razmerah svobodne tržne konkurence, z dedovanjem, ali pa kako drugače. V prvih dveh primerih gre za pravično (ne samo pravno) pridobljeno lastnino, v vseh drugih primerih pa za nepravično pridobljeno lastnino.

2. Postkapitalistični in postsocialistični problemi pravičnosti

Če vračanje iz realsocializma v zgodnji liberalni kapitalizem ni možno, niso smiselne tudi zgornje enačbe med svobodno tržno konkurenco in pravično alokacijo lastnine. Na to domnevo nas navaja celo sam Kovač, ko v nadaljevanju svojega besedila opisuje moralne aporije sodobnega menedžmenta. Kovač nas namreč nehoti opozori na to, da Smithovi postulati sicer res zelo enostavno rešujejo problem političnoekonomske legitimnosti zasebne lastnine na ravni makroregulacije, ne rešujejo pa problemov socialne odgovornosti menedžerjev v njihovi poslovni dejavnosti na ravni mikroregulacije sodobnih kapitalskih družb. Menedžerji ne morejo izvajati legitimnosti svojih vlog iz liberalnih konceptov tržno urejene družbe, ker se na ravni mikroregulacije liberalno pojmovana legitimnost lastnine izkaže za imoralno oziroma za moralno nepomembno. Legitimnost zasebne lastnine, ki izvira iz svobodne tržne konkurence, pač ne vzdrži konfrontacije s socialno odgovornostjo menedžmenta do zaposlenih, do poslovnih partnerjev, do kupcev in do upoštevanja javnih interesov. Kovač se s to ugotovitvijo zadovolji in predlaga nekakšno zasilno rešitev v obliki »moralnega minimalizma«, ki naj bi preprečil amoralno poslovanje menedžerjev v dejansko imoralnem političnoekonomskem sistemu.

Čeprav je moralni minimalizem duhovito ad hoc nadomestilo za moralni vakuum, v katerem se znajde menedžment v »postkapitalistični družbi« (Drucker, 1993), gre pri tem vendarle le za artifakt, s katerim naj bi se na magičen način prevladala moralna protislovja, v katera je ujet sodobni menedžment.

Po drugi strani je treba priznati, da več ni mogoče zahtevati od sodobnega menedžmenta, če se vztraja pri klasičnih enačbah liberalnega kapitalizma, po katerih je pravičnost lastninske alokacije utemeljena v svobodni tržni konkurenci. V tem primeru je socialna odgovornost do javnosti, do zaposlenih, do kupcev itd. z vidika legitimnosti lastninskega sistema povsem redundantna. Lahko jo upoštevam kot motivacijski dejavnik večje identifikacije zaposlenih s podjetjem, ali pa kot pragmatično sredstvo industrijskega miru. Zasebna lastnina je in ostane po tej konceptiji v celoti samoreferenčna kategorija, saj je njena legitimnost imanentna svobodni konkurenci.

Bistvena razlika med zgodnjo kapitalistično in poznokapitalistično oziroma postkapitalistično družbo pa je ravno v tem, da postkapitalistične družbe ne utemeljujejo legitimnosti lastnine z njeno samoreferenco. Legitimnosti ji ne daje svobodna tržna konkurenca, ampak meritokratsko načelo korelacije oziroma ekvivalence med kontribucijo in retribucijo. Tega dejstva ne morejo ignorirati niti tako trdni liberalni ekonomisti, kot je Hayek, ki v zvezi s tem priznava, da trg ne nagrajuje ljudi v sorazmerju z njihovimi zaslugami (Hayek, 1976).

Prevlada meritokratskega načela pravičnosti v postsocialističnih in postkapitalističnih družbah je empirično dokazana (Alwin in drugi, 1993), zato lahko rečemo, da je pravičnost kot vir legitimnosti lastninske ureditve v sodobnih družbah

zasnovana na pojmovanju ravnotežja med delom in kapitalom, na njuni sovisnosti, ne pa na prevladi enega ali drugega.

Načelo ravnotežja med delom in kapitalom zavrača kot vir legitimitete lastnine tako svobodno tržno konkurenco kot tudi Marxovo teorijo dela, saj prva implicira Smithovo prevlado kapitala nad delom, druga pa prevlado dela nad kapitalom. Obe teoriji silita industrijske družbe v slepo ulico prav zaradi tega, ker se s prevlado enega ali drugega ruši simbioza med obema. S tega vidika sta si teoriji hkrati diametralno nasprotni in istovetni. Istovetni sta si v enostranskem omejevanju legitimitete zgolj na kapital ali zgolj na delo in v marginaliziranju oziroma v regulativni destrukciji drugega pola.

Teorije pravičnosti, ki so se porajale v predindustrijskih ali v postindustrijskih družbah, ne temeljijo na prevladi kapitala ali dela, ampak opozarjajo na njuno organsko soodvisnost. Tako je Locke (1964) v svojem znamenitem delu *Dve značilnosti civilne vlade* pisal: »Čeprav pripadajo zemlja in vsa živa bitja vsem ljudem, pa pripada slehernemu človeku delo njegovega telesa; s tem delom si prisvaja del narave in s tem izključuje pravico drugih ljudi do njega.« Locke je torej povezoval prisvajanje s posedovanjem in eno utemeljeval z drugim. Bajt (1988) bi dejal, da je bil v teh obdobjih poudarek na ekonomskem pojmu lastnine.

Kasneje se težišče prenaša na pravno pojmovanje lastnine. Lastnina se pojmuje kot posedovanje, kot pravica prve okupacije (*ius primae causa*) in kot nadzor nad določenim teritorijem. Tudi Weber (1956) pojmuje lastnino kot pravno posest oziroma kot dispozicijsko moč (Weber, 1956), ne pa kot ekonomsko prisvajanje s pomočjo dela in poslovanja. Bajt je to dvojnost opredelil kot ekonomsko lastnino, do katere pridemo s prisvajanjem, in kot pravno lastnino, ki jo vzdržujemo s posedovanjem (Bajt, 1988).

Marx je bil v tem pogledu pravzaprav nedorečen. V zgodnjih spisih je sledil Locku, ko je pisal o delu kot humanizaciji narave in naturalizaciji človeka, kasneje pa je zagovarjal ukinitve zasebne lastnine in pri tem mislil predvsem na ukinitve pravne lastnine, ki temelji na posedovanju, ne pa na prisvajanju.

Sodobne psihološke teorije jasno opozarjajo na nasprotje med prisvajanjem in posedovanjem in na krizo sodobne postindustrijske civilizacije, ki izvira iz teh nasprotij. James (1950) skuša premostiti jez med prisvajanjem in posedovanjem s pojmom »konvivalitete« med osebo in stvarmi. Wilpert (1991) poudarja, da se mora pravna ureditev lastninskih odnosov prilagoditi psihološkemu dojetanju lastništva, ki gnezdi v »živem izkustvenem razmerju med posameznikom in materialnimi ali nematerialnimi objekti«. Pravno in ekonomsko urejanje mora upoštevati, da ljudje doživljajo trajno zaposlitev kot »svoje« delo in trajnejše bivališče kot »svoje« stanovanje. Težiti mora za tem, da se bodo čim bolj uveljavljale aktivne oblike lastnine na račun pasivnih oblik. Zasebna lastnina namreč ni sama po sebi koruptivna in asocialna. Asocialne so le pasivne oblike lastnine, ker so utemeljene na posesti, ne pa tudi aktivne, ker so utemeljene na prisvajanju (Tawney, 1920).

V premagovanju civilizacijskih protislovij sodobnih industrijskih družb torej ne gre za to, da se ukine zasebna lastnina, ampak za to, da se bolj uveljavljajo aktivne oblike zasebne lastnine. »Zasebna lastnina mora ponovno postati sredstvo za ustvarjalno delo, ne pa nadomestek zanj« (Tawney, 1920: 86).

Zadnji stavek je nekakšna civilizacijska paradigma, ki velja tako za socializirane (post)kapitalistične družbe kot tudi za liberalizirane (post)socialistične družbe. V skladu s to paradigmo bomo procese lastninjenja ovrednotili po tem, koliko generirajo aktivne oblike lastništva: čim večji bo delež aktivnega lastništva glede na pasivno lastništvo, tem višjo vrednost bomo pripisali metodam lastninjenja.

3. Paradoksi lastninjenja v Vzhodni Evropi

Temeljni paradoks lastninjenja v vzhodnoevropskih državah izvira iz tega, da poteka v okoliščinah, ki lastninjenja pravzaprav ne dopuščajo. Lastninjenje, ki poteka v razmerah nerazvitega trga kapitala, je praktično nemogoče, če pa se kljub temu izvaja, se sprevrača v politično redistribucijo družbenega bogastva. Smithovo oziroma Kovačevo načelo, da »nihče nima pravice napadati zasebne lastnine in tržne konkurence in hkrati govoriti, da ceni civilizacijo«, je v takšnih razmerah, ko ni niti zasebnih lastnikov niti trga kapitala, nepomembno in celo absurdno.

Ta paradoks je bil manj očiten v začetku »prehodnega obdobja«, ko je še prevladovalo geslo o liberalizaciji in demokratizaciji obstoječe realsocialistične družbe, kot kasneje, ko je zahtevo po liberalizaciji socializma zamenjala zahteva po prehodu iz socializma v kapitalizem.

V prvem obdobju, v katerem se je Gorbačov zavzemal za postopno liberalizacijo in demokratizacijo sovjetske družbe, se je zdelo, da bo prehod potekal kolikor toliko postopno in v znamenju ohlapno nadzorovane spontanosti. Gorbačov je v svoji knjigi *Perestrojka* (1987) izražal upanje, da bo delegiranje upravljalvskih funkcij iz državnih organov na podjetja uspešno omejilo potratno porabo surovin in energije, pospešilo tehnološke inovacije in povečalo proizvodno učinkovitost.

Gorbačov je v okviru perestrojke uvajal nekakšno semiprivatizacijo (Rus, 1993), s tem ko je nekatere lastniške funkcije (*ius utendi et fruendi*) po vzoru jugoslovanskega samoupravljanja prenesel na podjetja. Te spremembe so dejansko pomenile perestrojko, ki pa je zastala zaradi tega, ker niti menedžment niti zaposleni niso bili dovolj zreli za vlogo notranjih lastnikov. Zaradi tega se je z deregulacijo, decentralizacijo in liberalizacijo, ki so potekale v znamenju perestrojke, dejansko povečevala kaotičnost gospodarske dejavnosti v podjetjih. Dejanski rezultat perestrojke je bil nekakšen »parazitski merkantilni kapitalizem« (Krotow, Burawoy, 1992), ki je preprečil njen uspeh.

Podobno velja tudi za glasnost: z njo naj bi dotedanja nomenklatura postala transparentna sovjetski javnosti, vendar javnost ni bila dovolj razvita, da bi se glasnost medijev pretopila v zadosti močan pritisk od spodaj navzgor. Posledica tega je bila fragmentacija nomenklature in spopadi med posameznimi skupinami. Vse to je toliko stopnjevalo politično nestabilnost v državi, da je prišlo do menjave Gorbačova z Jelcinom.

S prihodom Jelcina na oblast so se paradoksi lastninjenja intenzivirali, ker je Jelcin odstopil od glasnosti in perestrojke in napovedal prehod Sovjetske zveze v kapitalizem. Namesto da bi pospešil usposabljanje menedžmenta in zaposlenih za vlogo notranjih lastnikov in namesto da bi podprl demokratičen pritisk javnosti na nomenklaturu, je oznanil preskok sovjetske družbe v kapitalizem z uporabo Sachsove šok metode. Jelcin je bil prepričan, da bo tako preprečil naraščajočo gospodarsko kaotičnost in politično destabilizacijo. Verjel je, da bo s hitrim lastninjenjem vzpostavil nov razred lastnikov, ki bo organiziral proizvodnjo in uredil poslovanje podjetij. Zdaj, po skoraj dveh letih, je postalo očitno, da z uvajanjem polnega oziroma »novega lastninjenja« (Johnson, Heilman, 1987) Jelcinu ni uspelo zmanjšati kaotičnih razmer v gospodarstvu, ker pač s politično vsiljenim lastninjenjem ni mogel vzpostaviti novega kapitalističnega razreda. Namesto tega se je zgodilo tisto, kar se je moralo zgoditi z lastninjenjem, ki poteka v znamenju politične prerazdelitve bogastva, ne na podlagi tržne alokacije: stara industrijska in politična nomenklatura je sebe ustoličila kot novi kapitalistični razred (Kotz,

1992). Sachsova šok terapija je bila ravno praviša metoda za to, da si je stara nomenklatura pridobila novo legitimiteto, ki temelji na nedotakljivosti zasebne lastnine. Šok terapija je tako omogočila nomenklaturi prehod iz politično delegitimizirane moči v polnovredno ekonomsko legitimiteto, še prej preden jo je glasnost razkrojila in selekcionirala.

Z reifikacijo nomenklature je bila preprečena tista kritična sistemska sprememba, ki naj bi z lastninjenjem privedla do ločitve gospodarstva od politike in s tem zagotovila možnosti za nastajanje avtentične civilne družbe. Prav nasprotno: reifikacija nomenklature je za nedoločen čas preprečila ločitev družbe od države. V takšnih sistemskih okvirih pa načeloma ni mogoče ločevati zasebnega od javnega sektorja, zato bo sistem spodbujal, ne pa preprečeval korupcijo. V sistemu, v katerem se z reifikacijo nomenklature vzdržuje sinkrezijska med političnim in gospodarskim sistemom, ni nikoli povsem jasno, ali država privatizira podjetja ali pa – nasprotno – podjetja privatizirajo državo (Clarke, 1992). Prav zaradi sinkrezijske med tema dvema sistemoma ni mogoče uresničiti niti tiste preobrazbe, ki bi jo perestrojka zelo verjetno uresničila. Pri tem mislimo na tržni socializem, ki ga bodo po vsej verjetnosti dosegli Kitajci. Še manj pa je verjetno, da bo s šok metodo mogoče doseči naslednjo razvojno stopnjo v prehodu: socializirano tržno gospodarstvo, ki je značilno za povojno Nemčijo in za skandinavske države.

Glede na zdaj povedano je najbrž primerno, da si zastavimo vprašanje, ali je geslo »nazaj v kapitalizem« sploh smiselno. Še več: najbrž bi si morali zastaviti celo osnovnejše vprašanje, ali je prehod iz realsocializma v liberalni kapitalizem sploh mogoč. Zdi se, da ni, zato bi morali preveč diskontinuirano in premalo odprto vizijo prehoda v kapitalizem nadomestiti s postopnejšo in bolj odprto vizijo postsocialistične družbe, v kateri najbrž ni mogoče doseči niti tržnega socializma niti socialnega tržnega gospodarstva brez vnaprejšnjega konstituiranja »meritokratskega neokorporativizma« (Gawson, 1985).

Meritokratski neokorporativizem je bil latentno prisoten v vseh realsocialističnih družbah. Oblikoval se je z decentralizacijo, deregulacijo in liberalizacijo, ki so omogočale postopen prenos lastninskih pravic z državnih organov na podjetja. Tako se je porajalo nevidno kvazilastninjenje, ki je bilo bolj prisotno v jugoslovanskem samoupravljanju, manj pa v perestrojki Gorbačova.

Teoretično je meritokratski neokorporativizem najbolje opredelil Horvat (1993), ki je menil, naj bi jugoslovanska podjetja poleg *ius utendi* in *ius fruendi*, ki so jim bila delegirana že s samoupravljanjem, dobila tudi pravice do razpolaganja (*ius disponendi*). Vse te pravice seveda v tej fazi še ne bi bile individualizirane, ampak bi pripadale podjetju kot korporacijskemu lastniku. V naslednji fazi naj bi se podjetja preoblikovala v delniške družbe in ponudile svoje delnice na trg kapitala. Tako bi se ustvarile potrebne razmere za vzpostavitev trga kapitala, ki bi potem omogočil gospodarsko in ne politično realokacijo družbenega bogastva. S takšnim lastninjenjem bi se postopoma izoblikovala mešana struktura zunanjih in notranjih lastnikov, ki bi v petih do desetih letih v celoti nadomestili neokorporativistično upravljanje podjetij.

Če povzamemo: zdi se, da je temeljna napaka vzhodnoevropskih držav, da prehod opredeljujejo kot skok nazaj v kapitalizem, ki naj bi ga dosegle s šok terapijo. Temeljna pomanjkljivost takšnega prehoda je, da ne dopušta niti gospodarske realokacije družbenega bogastva niti oblikovanja novih notranjih in zunanjih lastnikov. Eno in drugo je mogoče doseči le tako, da prehod v postsocialistično družbo poteka postopno. Postopni prehod obsega naslednje faze:

1. *deregulacijo, decentralizacijo in liberalizacijo*, ki omogočajo večjo upravljav-

sko samostojnost podjetij, odpravo državnih monopolov in postopno »nevidno« lastninjenje podjetij;

2. *korporativizacijo* družbene oziroma državne lastnine, ki se uresničuje s preobrazbo družbenih podjetij v kvazizasebne delniške družbe;

3. *komercializacijo* kapitala, ki omogoča tržno alokacijo in realokacijo kapitala in vodi končno v pravo;

4. *privatizacijo* podjetij, ki generira nove lastniške strukture.

Samo takšno večfazno lastninjenje lahko poteka na podlagi tržne regulacije in ne po logiki politične redistribucije kapitala. Samo tako je mogoče doseči, da se gospodarstvo kot jedro civilne družbe emancipira od javnega sektorja in postane enakopraven partner javnemu sektorju. Samo tako se lahko postopno oblikuje nova lastninska struktura, ki bo sposobna učinkovito upravljati gospodarske entitete.

4. Lastninjenje v Sloveniji: konflikt med pravičnim in učinkovitim lastninjenjem

Slovenija se je od drugih vzhodnoevropskih držav razlikovala po bistveno višji stopnji privatizacije. V Sloveniji je bilo v zasebni posesti več kot 85% zemlje in več kot 70% stanovanjskih enot. Samoupravljanje v gospodarstvu je pomenilo razmeroma visoko stopnjo semiprivatizacije, saj so bile podjetjem prepuščene vse tiste lastninske pravice, ki jih označujemo z *ius utendi* in *ius fruendi*.

Slovenija je imela že dokaj razvito obliko tržnega socializma. Še vedno pa je imela enopartijski sistem, ki je z odkritim in prikritim intervencionizmom in političnim monopolom oviral polnovredno delovanje samoupravnega tržnega socializma.

Glede na omenjene značilnosti družbenih razmer je razumljivo, da večina Slovencev ni bila naklonjena prehodu v kapitalizem oziroma v »tržno nesocialistično družbo«, ampak se je opredeljevala za demokratizacijo socialistične družbe in za oblikovanje posebne, slovenskim razmeram prilagojene družbene ureditve.

Kot je razvidno iz tabele 1 (Morawski, 1993), se je leta 1991 za prehod iz socialistične v nesocialistično družbo zavzemala le dobra tretjina Slovencev, medtem ko je bila skoraj polovica za nadaljnjo demokratizacijo socialistične družbe, za status quo pa le 4% populacije.

Tabela 1: Preference za prihodnjo družbeno ureditev

Država	Real-socializem	Demokratski socializem	Svobodna tržna nesocialistična	Specifična nacionalna
Bolgarija	5,5	37,6	32,6	24,3
Poljska	2,8	38,3	35,4	23,4
Rusija	15,3	33,8	14,9	36,1
Slovenija	4,0	46,4	34,6	15,0
ČSSR	2,8	35,5	35,6	26,1
Estonija	2,3	37,0	17,4	43,3
Madžarska	–	ni podatkov	–	–
Skupaj	5,6	38,6	28,9	27,4

Iz tabele je razvidno, da je med Slovenci več tistih, ki se opredeljujejo za demokratizacijo socializma, kot med drugimi vzhodnoevropskimi narodi, kar pa je logična posledica izhodiščnih razmer, iz katerih so Slovenci vstopali v postsocialistično družbo.

Podobno usmeritev kot celotna slovenska populacija je imela tudi večina disidentskih skupin, ki so bile v osemdesetih letih jedro vseh kasnejših opozicijskih strank, združenih v Demos. Njihov model prehoda je v najcelovitejši obliki predstavljal dokument Društva slovenskih pisateljev z naslovom Gradivo za slovensko ustavo. V njem so bili določeni temeljni cilji prehoda: uveljavljanje in varstvo človekovih pravic, večstrankarska parlamentarna demokracija, lokalna samouprava in lastninjenje, ki naj bi uveljavljalo predvsem aktivne oblike lastništva.

Kot vemo, je bila večina ciljev takratne »Ustave« kasneje vsaj na institucionalni ravni uresničena – razen lastninjenja, ki naj bi temeljilo na načelu prisvajanja in ne na načelu posedovanja.

V »Ustavi« sta načelo aktivnega lastništva opredeljevali dve tezi:

- delo je poglavitni vir legitimnosti lastnine,
- lastnina je temeljni pogoj za avtonomno delo.

Ti dve tezi naj bi v procesu institucionalizacije in uresničitve zagotavljali soodvisnost dela in kapitala oziroma njuno sožitje. Tako naj bi bili preseženi tudi enostranski kapitalistični in socialistični ideologiji prevlade bodisi kapitala nad delom bodisi dela nad kapitalom. Hkrati s tem naj bi bili opredeljeni temelji za novo civilizacijo, ki naj bi bila tako postsocialistična kot tudi postkapitalistična.

Omenjeni paradigmi lastninjenja nista bili sporni niti za takratne sestavljavce »Ustave« niti za instituciji, ki sta stali za tem dokumentom; to je pravzaprav razumljivo, saj sta obe paradigmi samo ekstrapolirali združniško vrednostno usmeritev, ki je bila prisotna tako v katoliškem Krekovem gibanju kot tudi v liberalnih Prepeluhovih in socialnih Tumovih oziroma Kristanovih besedilih. Poleg tega sta se ti dve paradigmi ujemale tudi z Lockovim liberalističnim pojmovanjem razmerij med prisvajanjem in posedovanjem kot tudi s papeževo encikliko *Rerum novarum* (1891) in kasnejšo encikliko *Centezimus Annus* (1991), kjer so nekateri stavki skoraj dobesedno povzeti po Locku. Obe tezi sta bili torej s kulturno-zgodovinskega stališča povsem sprejemljivi in zaradi tega nista povzročali nobenih večjih notranjih nesoglasij med avtorji besedil.

Obe tezi pa sta imeli še eno prednost: visoko stopnjo uresničljivosti. Implementacija obeh tez je bila mogoča na ta način, da bi se v prvi fazi podjetjem delegirale tudi tiste lastninske pravice, ki jih označujemo z »ius disponendi« in ki niso bile formalno v rokah nikogar, neformalno pa so jih uveljavljali tako imenovani »aktivni«, sestavljeni iz politikov, direktorjev in bančnikov. S prenosom teh pravic na podjetja bi dosegli korporativizacijo družbene lastnine. Njej bi sledila zelo postopna privatizacija, ki bi kolektivno lastnino podjetij individualizirala s prodajo delnic na trgu kapitala.

O vračanju lastnine nekdanjim lastnikom v letu 1988, torej v času, ko smo oblikovali omenjeni dokument, ni bilo govora. Ravnali smo se po sugestijah pravnikov, ki so nas opozarjali, da sporne zadeve v zvezi z nepremičninami po rimskem pravu zapadejo po preteku 30 let. Drugi razlog za to, da se nismo ukvarjali z denacionalizacijo, je bilo načelo aktivnega lastništva: dejstvo je namreč, da večine iz

generacije aktivnih lastnikov ni več med živimi, tako da bi z denacionalizacijo prišla nekdanja lastnina v roke sinov ali celo vnukov, za katere pa nihče ne ve, ali so sploh zainteresirani in zmožni igrati vlogo aktivnih lastnikov.

Demos je v začetku oblikoval dokaj podobna stališča, kot so bila opredeljena v »Ustavi«, in šele v letu 1991 – torej eno leto potem, ko je prišel na oblast – bistveno spremenil svoja stališča do (re)privatizacije.¹ V prvi polovici tega leta pride v pojmovanju lastninjenja do naslednjih dveh sprememb:

– Prva sprememba se nanaša na to, da v zasnovi lastninjenja povsem prevlada načelo posesti nad načelom prisvajanja oziroma pasivna lastnina nad aktivno; ta sprememba se kaže v tem, da se utemeljuje denacionalizacija z načelom restitutivne pravičnosti in se pri tem ne upošteva načelo gospodarske učinkovitosti. Lastninjenje pa se nasprotno utemeljuje z načelom učinkovitosti in se pri tem deklarativno zanika možnost za pravično lastninjenje družbene lastnine. Takšna nekonsistentnost je seveda sama po sebi nevzdržna, hkrati pa nevarna za prihodnjo stabilnost družbe, saj jasno kaže, da vodstvu Demosa kljub zavzemanju za pravno in socialno državo ni bilo prav nič mar, ali bo prihodnji lastninski red zgolj legalen, ne pa tudi legitimen (pravno utemeljen, ne pa tudi pravičen).

– Druga sprememba se nanaša na konflikt med Mencingerjevo in Peterletovo zasnovo lastninjenja: medtem ko se je Mencinger zavzemal za zasnovo, ki je dajala prednost notranjim lastnikom glede na zunanje, je Peterletova oziroma Umkova zasnova deklarativno zahtevala prevlado zunanjih lastnikov (državnih skladov in državljanov delničarjev) nad notranjimi lastniki (delavci in menedžerji). Ta druga sprememba je bila seveda povsem politično motivirana, saj je želela odvzeti lastnino in kapital »rdečim« menedžerjem in delavcem ter jo prenesti na državne sklade in državljanje, nad katerimi bi imele večji nadzor stranke takrat vladajoče koalicije. Druga sprememba je v nasprotju celo s cerkvenim socialnim naukom, ki temelji na že omenjenih enciklikah, kakor tudi v nasprotju s Krekovim združniškim izročilom, ki ga je sicer uveljavljal Peterletov svetovalec Kremžar pri kmetijskem lastninjenju. V tem je najbrž tudi poglobilni razlog, da se s Peterletovim predlogom niso strinjali tudi tisti katoliki, ki so bili v vodstvu Demokratske stranke.²

Nov, kompromisni predlog lastninjenja, ki je bil sprejet šele leta 1993, je skupaj z dopolnili bolj uveljavil vlogo aktivnih notranjih lastnikov in tako normativni red približal socialnemu konsenzu ter mu s tem zagotovil višjo stopnjo legitimnosti in tudi večjo stopnjo gospodarske učinkovitosti.

5. Implikacije za prihodnjo politiko (re)privatizacije

Kakovost odločitev merimo s stopnjo njihove (socialne) sprejemljivosti in (instrumentalne) uresničljivosti. V našem primeru sta kazalnika merjenja kakovosti odločitev, ki se nanašajo na (re)privatizacijo, socialna pravičnost in gospodarska učinkovitost. Vsaka od njiju mora imeti vrednost, večjo od nič, sicer je produkt, s katerim merimo kakovost odločitev, ničen ali celo negativen. Odgovorni nosilci odločitev morajo torej izoblikovati takšno (re)privatizacijo, ki zagotavlja

¹ Svojevvrsten vpogled v spremembo Demosovih stališč do lastninjenja daje Ruplova knjiga *Skrivnost države*. V njej se najprej pojavljajo pojmi, kot so na primer: gospodarska demokracija (28), socialna blaginja (28), solastništvo, samoupravljanje (59). Šele kasneje na strani 106 se prvič pojavita pojma denacionalizacija in privatizacija v dokumentu z datumom 16. april 1991.

² Naravnost šokantno pa je, da so socialni demokrati brez pomislekov žrtvovali Mencingerja, ki je bil v tem času član njihove stranke, in s tem poglobili krizo, ki je potem trajala kar celo leto.

večjo socialno pravičnost pri bolj ali manj enaki gospodarski učinkovitosti oziroma večjo gospodarsko učinkovitost pri bolj ali manj enaki socialni pravičnosti. Če pa se uvajajo takšni lastninski ukrepi, ki zmanjšujejo bodisi ekonomsko učinkovitost ali pa socialno pravičnost, gre za nedovoljene spremembe in za neodgovorne nosilce sprememb.

Pri ovrednotenju lastninskih sprememb moramo torej upoštevati vsaj omenjeni dve razsežnosti, s tem da mora biti proizvod obeh vrednosti pozitiven oziroma večji od ničle. V spodnji tabeli št. 2 je holistični prikaz takšnega dvodimenzionalnega ovrednotenja.

Tabela 2: Klasifikacija lastniških skupin

Lastniki	Aktivni	Pasivni
Notranji	1. menedžment delavci	2. upokojenci rentniki
Zunanji	3. banke, tuji kapital	4. država državljani

Iz njega je razvidno, da je tovrstna klasifikacija mogoča in smiselna, saj nam daje kombinacije, ki smo jih doslej srečevali v procesih lastninjenja tako v vzhodnoevropskih kot tudi v zahodnoevropskih državah. Stvar nadaljnje operacionalizacije je, kako bomo ponderirali skale, ki jih sestavljata pola ekonomske učinkovitosti: notranji-zunanji lastniki oziroma pola socialne pravičnosti: aktivni-pasivni lastniki. Glede na dosedanje izvajanje lahko pripišemo pozitivni predznak pravičnosti aktivnim lastnikom in pozitivni predznak učinkovitosti internim lastnikom. Glede na omenjene predznake lahko oblikujemo tudi celovito ovrednotenje odločitev, ki se nanašajo na politiko (re)privatizacije tako, da vse štiri kombinacije razvrstimo v naslednjo lestvico: $1 > 3 > 2 > 4$. Aktivnim notranjim lastnikom prisojamo večjo vrednost kot aktivnim zunanjim, tem večjo kot pasivnim notranjim, medtem ko pasivnim zunanjim pripisujemo najmanjšo vrednost. Preferenčni rang je inkluziven, kar pomeni, da ne izključuje nobene od štirih skupin, ampak določa le njihovo preferenco v okviru celovite politike lastninjenja.

Čeprav so aktivni notranji lastniki najbolj zaželena skupina in čeprav po deležu te skupine lahko vrednotimo modele in procese (re)privatizacije, pa to seveda nikakor ne pomeni, da je idealni 100% delež aktivnih notranjih lastnikov tudi optimalna rešitev za vse faze, vrste, stopnje in področja lastninjenja. Optimalna razmerja med deleži so lahko zelo različna pri različnih vrstah podjetij ali zavodov. V manjših, delovno intenzivnih podjetjih, ki poslujejo na področju tradicionalnih dejavnosti, je najbrž največji delež aktivnih notranjih lastnikov pogosto tudi optimalna rešitev, pri velikih infrastrukturnih sistemih pa prav gotovo ni.

Odstopanje optimalnega razmerja med navedenimi štirimi lastniškimi skupinami od idealnega razmerja je še očitnejše pri podjetjih oziroma zavodih, ki opravljajo javne službe. V teh primerih je najbrž optimalna kombinacija $1 > 4 > 3 > 2$, čeprav morda tudi ta ni optimalna v vseh fazah lastninjenja.

Idealen model je najbrž istoveten z optimalnim samo tam, kjer gre za individualno in osebno uporabo, se pravi pri stanovanjih in drugih trajnih potrošnih dobrinah, čeprav tudi v teh primerih vse bolj priporočajo bolj socializirane in kolektivizirane oblike lastnine, ker omogočajo gospodarnejšo in za družbo ustrežnejšo uporabo. Primer za to so vse bolj popularni kondominiji, nekakšni stanovanjski

kibuci, ki ob enakih stroških omogočajo višjo kakovost bivanja in urbano bolj neškodljivo poselitev.

Če se povrnemo k poprej obravnavanima zakonoma o denacionalizaciji in lastninskem preoblikovanju in ju skušamo ovrednotiti z vidika naše dvodimenzionalne tabele, lahko pridemo do naslednjih temeljnih ugotovitev:

1. Zakon o denacionalizaciji temelji na restitutivni pravičnosti oziroma na načelu posedovanja in ne upošteva načela prisvajanja.

2. Prva posledica enostranskega uveljavljanja načela posedovanja je, da so vidiki gospodarske učinkovitosti povsem podrejeni vidikom restitucije: iz tega sledi, da bodo imeli lastninski upravičenci na podlagi denacionalizacije bistveno manj koristi, kot pa bo oškodovanost tistih, ki bodo morali odstopiti del lastnine prvim.

3. Druga posledica enostranskega uveljavljanja restitucijske pravičnosti je, da se ne razlikuje med prihodnjimi aktivnimi in pasivnimi lastniki; eni in drugi se statusno izenačujejo, namesto da bi prihodnji aktivni lastniki dobili lastnino nazaj v fizični obliki, pasivni pa v obliki obveznic, le izjemoma v obliki delnic in nikakor v fizični obliki.

4. Tisti novi aktivni lastniki, ki bi jim vrnili lastnino v fizični obliki, bi morali predložiti poslovni program, s katerim bi bili zagotovljeni tako gospodarsko učinkovita kot tudi socialno odgovorna poslovna politika; brez takšnega programa se denacionalizacija lahko sprevrže v gospodarsko in socialno škodljiv proces.

5. Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij, zlasti s spremembami in dopolnitvami, ki so bile objavljene v Uradnem listu 2. junija, v veliki meri uveljavlja skupine notranjih aktivnih lastnikov; zaradi tega lahko pričakujemo, da bo prispeval k večji legitimnosti sistema in k učinkovitejši uresničitvi zakonskih določil.

6. Spremembe in dopolnitve zakona o lastninskem preoblikovanju olajšujejo vključevanje zunanjih aktivnih lastnikov s tem, ker zmanjšujejo kritično mejo za dokapitalizacijo podjetij, ne razlikujejo pa prihodnjih solastnikov po njihovem dejanskem prispevku k narodnemu gospodarstvu; zaradi tega bo potrebno novo dopolnilo tega zakona, po katerem bodo imeli slovenski državljani pravico do prednostnega odkupa in popust pri nakupu delnic v podjetjih, tudi če v njih niso bili zaposleni; tako se bo upošteval nevidni prispevek naših zdomcev k narodnemu dohodku in ustvaril motivacijski sistem za pritegnitev njihovega kapitala v smeri dokapitalizacije slovenskih podjetij.

7. Zakon o lastninskem preoblikovanju ne uveljavlja dovolj meritokratskega razlikovanja med zaposlenimi, in sicer zaradi tega ker otvoritvena bilanca ne temelji na knjižni vrednosti družbenih sredstev; če bi, bi »good will«, ki je lahko negativen ali pa pozitiven, razločeval med tistimi, ki so doslej dobro gospodarili, in tistimi, ki niso.

8. Zakon bi moral bolj upoštevati tiste okoliščine, v katerih poteka lastninjenje in na katere zaposleni ne morejo vplivati; s tega vidika bi moral zakon določiti različne roke za odkup, ko gre za velika ali za majhna podjetja, za kapitalno intenzivna ali za delovno intenzivna, ali pa ko gre za siromašna oziroma bogata podjetja.

Ustrezno prilagojena merila za ovrednotenje procesov lastninjenja lahko uporabljamo tudi za nedobičkonosne organizacije. Omenili smo že, da bo zelo verjetno idealni model lastninjenja, po katerem naj bi notranji aktivni lastniki imeli 100% delež, praviloma odstopal od optimalnega modela. Kljub temu pa ovrednotenje lahko poteka po univerzalnih merilih oziroma na podlagi univerzalne preferenčne skale, po kateri so aktivni notranji lastniki najbolj zaželeni, pasivni zunanji pa najmanj.

Takšna preferenčna skala je prav gotovo najprimernejša za ovrednotenje privatizacije stanovanj in kmetijskih zemljišč, manj za zavode in podjetja, ki opravljajo javno službo, in še manj za naravne monopole, ki jih srečujemo pri infrastrukturnih omrežjih.

Preferiranje aktivnih notranjih lastnikov v stanovanjskem gospodarstvu in kmetijstvu je utemeljeno s psihološko lastnino, ki smo jo omenjali v enem od prejšnjih poglavij. Psihološka lastnina ni pomemben vir motivacije, spodbuda za skrbno upravljanje nepremičnin, ampak tudi ustrezna podlaga za decentralizirano naravo upravljanja, ki je na teh dveh področjih nujna zaradi optimalnejšega izkoriščanja lokalnih virov in prožnejšega fleksibilnejšega prilagajanja posebnostim okolja.

Zavodi in podjetja, ki opravljajo javno službo, morajo pri lastninjenju seveda upoštevati omejitve, ki izvirajo iz lastnosti javnih služb: na noben način ne smejo ogroziti redne oskrbe z javnimi dobrinami in storitvami, ki jih te službe morajo ponujati. Glede na te omejitve menimo, naj bi imele prednost aktivne notranje skupine lastnikov, ki zagotavljajo kakovost storitev in učinkovito upravljanje sredstev, ter zunanje pasivne skupine lastnikov, ki v imenu javnosti nadzirajo standarde, s katerimi se zagotavlja nemoteno upravljanje javne službe. Dosedanja zakonodaja je povsem odpravila vlogo aktivnih notranjih lastnikov, saj je šla v poddržavljanje zavodov (Rus, 1992), namesto da bi poleg koncesije omogočila tudi lizing, odkup, franšizo in druge oblike lastninjenja, s katerimi bi šolniki, zdravniki itd. postali aktivni notranji lastniki teh zavodov. Ker pa je treba hkrati zagotoviti nemoteno upravljanje javne službe, bi morali biti zavodi pod ustreznim javnim nadzorom, bodisi tako da bi imeli javni organi v zavodih lastniške deleže ali pa z zakonom zagotovljene možnosti za soupravljanje zavodov.

Pri velikih sistemih, ki so praviloma naravni monopoli, popolna prevlada notranjih aktivnih lastnikov, najbrž ni primerna, saj se s takšno obliko lastninjenja javni monopol sprevrže v zasebni monopol. Zanje so ustrežnejše tako imenovane prikrite oblike lastninjenja (menedžerske pogodbe) in oblike kvaziprivatizacije (franšize) (Rus, 1993), ki omogočajo mešano lastništvo oziroma prevlado notranjih aktivnih in zunanjih pasivnih lastnikov. Takšne mešane lastniške skupine omogočajo notranjo strokovno in poslovno samostojnost izvajalcev in zunanji avtoritativni nadzor javnih oziroma državnih organov.

Holistična politika lastninjenja bo morala v prihodnje spremljati procese privatizacije na vseh omenjenih področjih in analizirati predvsem kumulativne medsektorske učinke. Analizirati mora interaktivne učinke lastninjenja v gospodarstvu, v družbenih dejavnostih, v kmetijstvu, socialnem zavarovanju, itd. Brez takšnih medsektorskih analiz ne bo mogoče sproti ugotavljati globalnih učinkov vzporednih procesov lastninjenja na socialno slojevitost slovenske družbe, brez takšnih povratnih informacij pa lastninjenja v slovenski družbi ne moremo izvajati odgovorno.

- BAJT, Aleksander (1988), *Samoupravna oblika družbene lastnine*, Globus, Zagreb
- BURAWOY, M. and Krotov P. (1992), *The Soviet Transition from Socialism to Capitalism*, ASR, Vol. 57: 16-38
- CLARKE, Simon (1992), *Privatization and the Development of Capitalism in Russia*, *New Left Review*, No. 196: 3-27
- DRUCKER, Peter (1993), *The Postcapitalist Society*, Harper & Collins
- DSP (1988), *Gradivo za slovensko ustavo*, *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana
- ENCIKLIKA (1891), *Rerum Novarum*
- ENCIKLIKA (1991), *Centezimus Annus*
- GORBACHEV, Mikhail (1987), *Perestroika: New Thinking for Our Country and the Works*, Harper and Row
- HAYEK, Friedrich (1976), *Law, Legislation and Liberty*, London, Routledge: 74
- HORVAT, Branko (1993), *Program privrednog razvoja Hrvatske*, Az-Trade, Zagreb
- JAMES, W. (1950), *The Principles of Psychology*, New York, Dover
- JONSON, G. W. and Heilman J. G. (1987), *Metapolicy Transition and Policy Implementation: New Federalism and Privatization*, *Public Administration Review*, November-December: 468-477
- KOTZ, David (1992), *The Direction of Soviet Economic Reform: from Socialist Reform to Capitalist Transition*, *Monthly Review*, September: 15-34
- KOVAČ, Bogomir (1993), *Moralni minimalizem*, *Sobotna priloga Dela*, 26. junij
- LOCKE, John (1964), *Two Treatises of Government*, edited by P. Laslett, Cambridge University Press
- MORAWSKI, Witold (1993), *The Citizenship Building and Social Justice: Post-socialist Societies in Comparative Perspective: prispevek za Mednarodno delavnico na temo Market Economy and Social Justice*, Tokyo, May 10-13
- NOZICK, Robert (1974), *Anarchy, State and Utopia*, New York, IC Books
- PUČNIK, Jože (1991), *Sobotna priloga Dela*, 15. september
- RAWLS, John (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge, Harvard Univ. Press
- RUPEL, Dimitrij (1992), *Skrivnost države*, Delo, Ljubljana
- RUS, Veljko (1992), *Med antikomunizmom in postsocializmom*, *Teorija in praksa*, Ljubljana
- RUS, Veljko (1993), *Privatizacija na področju družbenih dejavnosti; njene meje in možnosti*, *Državna založba Slovenije*, Ljubljana
- TAWNEY, R. H. (1920), *The Sickness of an Aquisitive Society*, George Allen and Unwin
- WEBER, Max (1956), *Wirtschaft und Gessellschaft*, Tübingen, Kohlhammer
- WILPERT, Bernhard (1991), *Property, Ownership and Participation*, in Russel R. and Rus V. (eds.), *Ownership and Participation*, Oxford Univ. Press, New York

Kontinuiteta prisilnih migracij

Uvod

Sodobni svet še v veliki meri sloni na prisili, nasilju, izsiljevanjih in podobno. Divjajo vojne in agresorji niso kaznovani, ohranjajo ozemlja in nasilno pridobljen plen. Kriminal belih ovratnikov, zasnovan na različnih izsiljevanjih, ostaja nekažnovan. Policija preganja majhne nasilneže, veliki pa so prepuščeni počasnim sodbam zgodovine. S prisilnimi dejanji razumemo takšna ravnanja, s katerimi nosilci določene moči silijo druge, da ravnajo proti svoji svobodni volji, na način kot se od njih zahteva. Srečujemo se z oblikami prevlade, izkoriščanja, katerih cilji so v konfliktu s cilji prizadetih, ti pa so v takšna ravnanja prisiljeni zaradi fizične prisile ali psihične grožnje, s sredstvi zastraševanja, zvijač, mučenj in podobno. Prizadeti po psihičnih grožnjah, manipulacijah ali pritiskih neredko ravnajo, kot se od njih zahteva, da se izognejo hujšim alternativnim zagroženim kaznim (Fairchild 1962:45, Theodorson 1969:159).

Prisila je močno prisotna tudi pri migracijah in uveljavljen je izraz, ki govori o posebnem tipu prisilnih migracij. Iz klasičnih migracijskih teorij sledi, da moremo med migracije šteti le takšna gibanja, ki so zasnovana na relativno svobodni odločitvi o odhodu iz emigrantske družbe in o izboru imigrantske družbe, ker le pri relativno svobodni odločitvi morejo delovati dejavniki odbijanja in privlačenja, prisotni v emigrantski in imigrantski družbi (Mangalam 1968:1–18). Pri prisilnih migracijah dejavniki odbijanja iz emigrantske družbe prevladujejo nad dejavniki privlačenja v imigrantsko družbo, ki se pogosto sploh ne morejo upoštevati. Zaradi tega štejemo prisilne migracije kot poseben tip migracij, pri katerih niso prisotni vsi konstitutivni elementi migracij, saj se migracijske odločitve ne sprejemajo relativno prostovoljno, ob upoštevanju dejavnikov odbijanja in privlačenja v obeh družbah (Petersen 1961:345–355). Pri prisilnih migracijah torej individualne odločitve niso upoštevane, pač pa le strukturalne spremembe, zaradi tega so prisilni migranti označeni kot reaktivni, kamor se uvrščajo različni tipi beguncev, razseljenih oseb, politični preganjanci, izgnanci, brezdomci, žrtve vojne, etičnih konfliktov, ekoloških katastrof, diskriminacij, prisilni delavci itd. Seveda med proaktivnimi in reaktivnimi migracijami in prostovoljnimi ter prisilnimi ne moremo potegniti ostrih meja. Administrativni regulacijski državni ukrepi, predvsem imigrantskih držav, ki zasledujejo politične cilje, pa tudi ekonomske interese, omenjajo možnosti individualnih migracijskih odločitev (Richmond 1991) tudi pri proaktivnih, ekonomskih migrantih. Po drugi strani po mnogi posamezniki kljub izrazitim pritiskom zmeraj tudi ne bežijo, torej morejo tudi ob strukturalnih spremembah do neke mere delovati individualne odločitve. Sem sodijo kategorije predbeguncev in vsiljenih beguncev, ki sprejemajo zgodnejše odločitve za odhod ob grožnjah, pritiskih, nestrpnosti, ki govorijo, da bi mogli prerasti v nasilje in preganjanja (Mesić 1992:5).

Našo razpravo o kontinuiteti prisilnih migracij bomo osvetlili z dveh vidkov: prvi zadeva zgodovinsko kontinuiteto prisilnih migracij v sodobnosti, drugi pa se

* Dr. Peter Klinar, redni profesor na FDV.

osredotoča na tezo, da prisilne migracije trajajo neprekinjeno, ko se omejitve individualne svobode prenašajo iz ene v drugo fazo, kar je vidno pri beguncih in drugih prisilnih imigrantih, ki so prisiljeni zapustiti svoje izvirne družbe, v državi zatočišča bivajo v taboriščih, ki jih opredeljujemo kot totalne institucije, po prihodu v druge družbe pa jih prizadevajo številne administrativne omejitve, ki jim omejujejo njihovo svobodo in jim onemogočajo, da bi se vključevali v novo družbo na način, kakršen je uveljavljen za prostovoljne (ekonomske) imigrante.

Prisilne migracije in civilizacijski razvoj

Zgodovina prisilnih migracij sega več tisočletij nazaj. V starem veku so Egipčani, Hediti, Sirci, Babilonci, Perzijci, Grki, Rimljani, Kitajci ipd. uveljavljali množične deportacije (prisilne pregone) različnih etničnosti. Gre za arhaični migracijski obrazec prisilnega preseljevanja podjarmljenih etničnosti, njihovega zaslužnjevanja po prenehanju pobijanja vojaških ujetnikov (Heršak 1992).

Množične prisilne migracije etničnih, rasnih in religiozних skupin se nadaljujejo v tem tisočletju. Spodbujajo jih vojaški spopadi, imperialistična osvajanja, razbijanja homogenih etničnosti in procesi prisilnih asimilacij. Nastajanja ekstremnih diktatur, razpadanja imperijev, revolucionarne spremembe sprožajo nove množične prisilne migracije (Mesić 1992:2–5). Prihaja tudi do prisilnih intraetničnih migracij zaradi ideoloških političnih razlogov.

Begunci, deportiranci, razseljene osebe, interniranci, preganjanci, brezdomci, dezertjerji ipd. pričajo o trajnem političnem nasilju, ki določa množične neprostovoljne mednarodne migracijske tokove. Če razumemo civilizacijo predvsem kot omejevanje nasilja in širjenje humanosti, potem moramo ugotoviti, da glede na obseg in načine prisilnih migracij ne moremo govoriti o nikakršnem civilizacijskem razvoju. Zdi se, da so procesi modernizacije obšli pomemben tok mednarodnih migracij, ki kar tisočletja ohranjajo svojo prisilno naravo. Procesi racionalizacije, svobode individualnega odločanja, uveljavljanja družboslovnih-humanističnih znatnosti ne uspejo prevladati nad neracionalnim in nagonским ravnanjem. Vojne na Balkanu in spremembe političnih režimov na tem prostoru ter na njegovem obrobju kažejo na trajni obstoj konfliktov na tem področju in na množično nasilje, ki se pojavlja v krajših zaporedjih in nenehno povzroča množične prisilne migracije.

Pogled na prisilne migracije s področij nekdanje Jugoslavije pokaže, da zanje velja večina temeljnih razlogov, ki spodbujajo množično begunstvo v sodobnem svetu. V Hrvaški in BiH se srečujemo z zunanjo vojaško agresijo, pa tudi z elementi nasilnih etničnih konfliktov med avtohtonimi prebivalci, ki kažejo na znake notranjih nasilnih oboroženih spopadov. Na teh področjih prihaja do nasilja nad civilnim prebivalstvom, do kršenja temeljnih človekovih pravic, do grobega diskriminiranja etničnosti kakor tudi do genocidnih ravnanj. Prebivalstvo doživlja lakoto, živi nezaščiten pred mrzom in drugimi vremenskimi razmerami, širijo se različne bolezni ipd. (Reybet – Degat 1993).

Zdi se, da se bo prihodnji razvoj družb ocenjeval predvsem v njihovem napredovanju glede na prej obrazložene civilizacijske dosežke. Prihodnji razvoj razvitega sveta ne more biti več toliko usmerjen v neomejeni materialni razvoj, kateremu se kažejo naravne, ekološke meje, usmerjati se bo moral predvsem v humanejše, svobodnejše in solidarnnejše medčloveške odnose, na čemer že temeljijo obsežna sodobna prizadevanja za uveljavitev človeških pravic. Brez omejevanja vseh vrst nasilja, prisile ni prihodnjega civilizacijskega razvoja.

Sloveniji kot majhni družbi z omejeno močjo ni dano, da bi postala agresivna država, ki bi sprožala prisilne migracije. Vendar pa kljub temu ne more biti povsem izvzeta iz možnosti spodbujanj prisilnih migracij. V njenem okviru razpada relativna etnična homogenost z množičnimi ekonomskimi imigracijami in begunci z drugih področij nekdanje Jugoslavije, njena zemljepisna lega na robu nasilnega Balkana in na meji razvite Evrope, ji nalaga imperativ civilizacijskega razvoja kot načina ločevanja ob Balkana in vključevanja v Evropo. Če se bodo v Sloveniji sprožile oblike vsiljenih remigracij, prisilnih ravnanj zoper imigrante in begunce, z omejevanjem njihovih pravic, potem bo zaostala pri svojih vključevanjih v Evropo, v okviru katerih bi mogli civilizacijski razvojni načini igrati pomembno vlogo in celo pomeniti s svojo izvornostjo prispevek pri omejevanju prisile in nasilja na mednarodni ravni.

Begunska taborišča – totalne institucije

Poseben problem prisilnih migracij so begunska taborišča ali zbirni centri in koncentracijska taborišča, kamor se zatečejo pregnanci, begunci, ali kamor so prisiljeno nagnane žrtve vojne, etničnih čiščenj, ideoloških preganjanj. Med aktualnega sociološkega raziskovalca institucij, ki izrazito omenjajo v svojih okvirih individualno svobodo, štejemo E. Goffmana. Uvršča se v interakcioniste, ki se ne ukvarjajo z izvori odklonskih ravnanj, med katere moremo nedvomno prištevati tudi prisilne migracije, ampak z vplivom takšnih hierarhičnih omejevalnih institucij na spremembo v identiteti »varovancev« teh institucij (Haralambos 1980:419, 420). Prisilni imigranti, ki se znajdejo v begunskih taboriščih, so etiketirani in stigmatizirani kot deprivilegirani. Prisilna ravnanja, katerih žrtve so bili z doživetimi preganjanji v svoji izvorni družbi, do katerih je prišlo brez njihove krivde, jim v okolju taboriščnega zatočišča dajejo pečat deprivilegiranosti. Moremo reči, da odkloni, ki pripeljejo begunce v taborišča v tujih okoljih, odpirajo tudi možnosti, da begunci sami zaidejo v odklonskost ravnanja.

Begunska taborišča moremo nedvomno šteti med totalne institucije, kjer begunci skupaj na isti način preživljajo svoje življenje, pri tem pa so ločeni od širše družbe in ožjih okolij, kjer so taborišča. Elementi totalnosti so v begunskih taboriščih prisotni v različnem obsegu. V nadaljevanju bomo poskušali ugotoviti tista dogajanja in postopke, ki utrjujejo totalni značaj begunskih taborišč.

Med bistvenimi značilnostmi totalnih institucij, ki veljajo tudi za begunska taborišča, je treba omeniti, da gre za hierarhično organizirane ustanove, zgrajene na prisili, ki prizadevajo individualnost oseb (beguncev), jih nenehno ponižujejo in vplivajo na njihovo identiteto. V okvirih taborišč begunci bivajo in opravljajo svoja vsakodnevna – tudi delovna opravila (prave delovne zaposlitvene možnosti so omejene ali neobstoječe). Že neločevanje prostora bivanja in dela, ki je uveljavljeno v modernih družbah, kaže na problematično zasnovo totalnih institucij, kjer je zaradi tega več spodbud za razširjanje notranjih konfliktov, pa tudi za odklonska ravnanja. Begunci nimajo možnosti kot drugi, da se zatečejo pred neprijetnostmi poklicnih in drugih konfliktov v družinski ali sosedski, bivalni prostor, ki jim predstavlja nekakšno dekompresijsko komoro. Ob tem je treba še reči, da normalne življenjske razmere omogočajo poleg delovnih in bivalnih okolij, da se posamezniki vključujejo v različne interesne, prostočasne dejavnosti zunaj prvih dveh okolij, kar jim daje svobodo odločanja in razbremenjuje od poklicne in bivalne monotonije in napetosti. »Taboriščnikom« to ni omogočeno in v totalnih ustano-

vah potekajo vse dejavnosti v velikih skupinah, neindividualizirano, največkrat na isti način in hkrati. Vodenje dejavnosti v totalnih institucijah pomeni obstoj hierarhične birokratske organizacije, ki podrobno določa vsa ravnanja in opravila »oskrbovancev«. Taboriščniki so povsem podrejeni vodstvu, medsebojne komunikacije so enosmerne, informacije nadzorovane, odnosi formalni, z vidnimi obeležji socialne distance. Dejavnosti so določene in načrtovane ter podrejene temeljnemu cilju totalne institucije, da begunci preživijo in ne povzročajo prevelikih problemov, nemirov v javnosti, konfliktov z avtohtonim prebivalstvom ter mednarodnih zapletov. Že beseda totalna institucija pove, da begunska taborišča ne dopuščajo zasebnosti, zato ni možnosti, pa tudi taboriščna organiziranost to preprečuje, saj velike nagnetene množice na majhnem bivalnem prostoru ni mogoče obvladati z upoštevanjem raznovrstnih individualnih interesov.

Med bistvene značilnosti totalnih institucij, ki jih apliciramo na begunska taborišča, sodijo tudi rutinski postopki, ki zadevajo dogajanja v taborišču od sprejema naprej. Vsa ta mehanična ravnanja omejujejo individualnost prizadetih, ki v skrajnih primerih postajajo uniformirane »številke«. Urnik življenja in delovanja v taboriščih razporeja čas in opravila, v prostem času pa je le malo možnosti za njegovo koristno izkoriščanje, skladno z individualnimi interesi beguncev, kar ustvarja razmere za njihovo apatijo. Zahteva se prisotnost pri skupnih opravilih in ta so nadzorovana in sankcionirana. Razpored dejavnosti po strogem urniku določa vodstvo, ki hkrati tudi skrbi za selekcionirano informiranje. Čim bolj so begunci omejeni od participiranja pri določanju urnika njihovih opravil in načinov opravljanja teh, tem bolj dobivajo begunska taborišča naravo totalnih institucij. Totalnejšo naravo pridobivajo begunska taborišča predvsem z intenzivnejšim omejevanjem zasebnosti in individualnosti znotraj njih in s povečevanjem stopnje njihove zaprtosti in ločenosti od širšega in lokalnega socialnega okolja. V ta kontekst sodijo tudi stopnje omejitev izhodov beguncev iz taborišč in povezovanje izdaje dovoljenj za izhode s pozitivnimi ali negativnimi sankcijami. Vsi postopki v taboriščih, ki prizadevajo človeško dostojanstvo beguncev, poglobljajo njihovo družbeno izkoreninjenost in odtujenost, utrjujejo naravo begunskih taborišč kot problematičnih totalnih institucij. Posplošeno je mogoče trditi, da izrazita hierarhična organiziranost taborišč, podkrepljena s prisilo, ki vpliva na identiteto beguncev in prizadeva njihovo individualnost, svobodo in interese, kaže na prevladujoče elemente totalnih institucij.

Begunska taborišča so izvor zunanjih konfliktov z lokalnim okoljem avtohtonega prebivalstva, ki se čuti kulturno ogroženo zaradi bližine velike koncentriranosti beguncev z različno kulturo, pa tudi socialno ogroženo zaradi domnevnih pričakovanih odklonskih ravnanj beguncev, zmanjševanja zaposlitvenih dejavnosti zaradi morebitnih vključenosti beguncev v okoliška javna dela, zaradi ekološkega onesnaževanja ipd. Pri lokalnem prebivalstvu so le manj prisotne pozitivne spodbude zaradi prisotnosti begunskih taborišč, ki morejo postati področja novih zaposlitvenih možnosti, razširjanja proizvodnih in storitvenih dejavnosti. Ob prevladovanju konfliktnih razmerij begunskih taborišč z lokalnim avtohtonim prebivalstvom nad razširjanjem pričakovanih o koristnosti bližnjih lokacij taborišč za lokalno prebivalstvo se povečujejo možnosti za uveljavljanje značilnosti begunskih taborišč kot totalnih institucij, saj ti konflikti krepijo hierarhijo s prisilo znotraj taborišč.

Za razmerja med lokalnim prebivalstvom in begunskimi taborišči v njihovem okolju so odvisna vodstva taborišč. Če taboriščna vodstva postopajo hierarhično naduto, kakor so navajeni v totalnih institucijah in ne komunicirajo z okoliškim

prebivalstvom, poglobljajo medsebojne konflikte. Probleme beguncev je treba predstaviti v realni luči kot pasivnih žrtev, ki potrebujejo pomoč, pri tem pa ne kaže pretiravati. S takšnim pristopom se ne omejujejo le konflikti med taborišči in okoljem, ampak tudi totalna narava begunskih taborišč.

Begunska taborišča štejejo tudi kot družbene prostore za širjenje notranjih konfliktov. Najprej je treba omeniti, da je socialna in etnična struktura beguncev izredno heterogena. To govori za obstoj demografske neskladnosti v taboriščih. V taboriščih srečujemo pripadnike različnih slojev, različne etničnosti, ideološko-političnih prepričanj ipd., ki so doživeli različne načine in vrste predhodnih socializacijskih procesov. V taboriščih se znajdejo begunci, ki so prestali različne vrste preganjanj, nasilja, vsiljenih ravnanj, ki so bili v različnih obdobjih prisiljeni bežati, ki imajo različne zasluge za razmere v njihovi izvorni družbi. V taboriščih srečujemo begunce, ki si strastno prizadevajo za svoje preživetje in preživetje svojih bližnjih, zaradi tega uveljavljajo različne strategije, ki zadevajo bivanje v taboriščih, vidne v njihovih odnosih do taboriščnega vodstva. Srečujemo se s priliznjenci, informatorji (ovaduhi), iskalci privilegijev, pa z uporniki, povzročitelji konfliktov.

Strategije beguncev glede reševanja njihovega položaja in prenehanja taboriščnega bivanja se tudi razlikujejo (od takojšnjega odhoda iz taborišča v normalne imigrantske razmere v državi zatočišča, do vztrajanja v taborišču, od odhoda v druge države, do vrnitve za vsako ceno domov ipd.).

Begunci v taboriščih se različno vedejo. So kategorije, ki se situacijsko uma- knejo v svoj fantazijski svet in pasivno, apatično prenašajo vsiljen, nov način življenja. Pojavljajo se kategorije beguncev, ki se nekako prilagodijo, in druge, ki se intenzivneje prilagajajo novim razmeram, sodelujejo z vodstvom in begunci ter hkrati spreminjajo svoje bistvo. Prisotne pa so tudi kategorije beguncev, ki so neuklonljivi pri ohranjanju svoje individualnosti in se ne prilagajajo strogemu taboriščnemu redu, do institucije se vedejo sovražno. Ti povzročajo dejanja, ki veljajo za disciplinske prekrške in z njimi izražajo svojo voljo in individualno obarvana početja. Neredko spodbujajo upore beguncev, dajejo pobude za manifestacijske demonstracije beguncev. Včasih stroge represalije pripravijo uporne posameznike do kratkotrajne, vendar pogosto le navidezne prilagoditve.

Ob naštetih strukturnih razlikah beguncev je treba še omeniti, da se v taboriš- čih kaže tudi demografska neskladnost: pogosto prevladujejo ženske, otroci in starejši, družinske skupnosti so razbite.

Omenjene strukturne razlike in demografska neskladja, osredotočena na majhnem taboriščnem prostoru, posebna psihična stanja beguncev s poudarjeno preobčutljivostjo, zbujejo raznovrstne medsebojne konflikte, kar vodi do represiv- nih ukrepov vodstva in do utrjevanja elementov totalnih institucij.

Škodljive posledice prevladujočih elementov totalnosti v begunskih taboriščih se kažejo ne le v uničevanju osebnosti beguncev, marveč tudi v težavah prilagaja- nja na drugačne razmere. Ni slučajno, da se begunci upirajo odhodu v druga taborišča, saj jim je totalni taboriščni sistem s »programiranim« življenjem zmanj- šal sposobnosti njihovega prilagajanja. Skladno s to ugotovitvijo se neredko tudi dogaja, da begunci občutijo tesnobo, strah in negotovost, ko se približuje čas njihovega odhoda iz taborišča. Zavedajo se svoje nesposobnosti prilagoditve na drugačne, normalnejše življenjske razmere. Zapišemo lahko tezo, da je omejeva- nje totalnosti begunskih taborišč odvisno od tega, koliko omogočajo, da begunci ne izgubijo svojih sposobnosti za samostojno življenje v normalnejših družbenih razmerah in da so sposobni čim hitreje otresti se stigmatizacije begunca taboriščni- ka.

Drugi vidik konfliktov v begunskih taboriščih so konflikti med begunci in taboriščnim osebjem ter vodstvom. Temeljni cilj vodstva s taboriščnim osebjem je zagotoviti učinkovitost ustanove, ki živi po pravilih taborišč, v katerem ni izrazitejših problemov in nezadovoljstva beguncev. V javnosti naj bi se gradila podoba o urejenosti ustanove, o njeni organizacijski učinkovitosti in humani usmerjenosti. Med vodstvom in begunci obstaja, kot smo že omenili, izraziti hierarhični odnos. Osebe taborišča je ne redko odtujeno od taboriščnikov, in to iz različnih razlogov. Če osebe kaže human, oseben odnos do prizadetih beguncev, potem takšna ravnanja, simpatiziranja z begunci lahko povzročijo prizadetost in trpljenje osebja. Po drugi strani pa begunci pomenijo osebju posameznike, ki jih je treba vključiti v delujoči sistem in jih procesirati preko sistema. Osebe se zaveda moči množice beguncev, ki se je boji in je oprezno pred morebitnim napadom posameznikov, ki lahko spodbudijo vsesplošne neredne in nemire.

Že smo omenili, da begunci neredko skušajo izraziti svojo voljo in se na ta način upreti institucionalizirani totalni enotnosti, tako da kršijo dnevni red, pravila skupnega bivanja, s čimer si prislužijo disciplinske postopke in sprožijo konflikte med begunci in osebjem. Odkrivanja bistva tako zasnovanih dejanj beguncev so težavna, vendar bi njihovo razkrivanje pripomoglo k omejitvi konfliktov med begunci in vodstvom ter osebjem.

Ob prizadevanjih vodstev taborišč, da se v javnosti vzbudijo vtisi o urejenosti in učinkoviti organiziranosti teh ustanov, se organizirajo ogledi teh taborišč, obiskujejo jih različne delegacije ipd. Takšne prireditve vzbujajo konflikte med vodstvom in osebjem na eni ter begunci na drugi strani. Begunci so pred obiski pod pritiski brezhibne ureditve taborišča, opažajo napor vodstva, da problematične zadeve ne bi prodrle v javnost, kategorijam upornih in neprilagojenih taboriščnikov se onemogočajo stiki z delegacijami, novinarji ipd. Izgrajevanje nekakšnih Potemkinovih vasi iz begunskih taborišč je nesmiselno, je pa tudi izvor notranjih konfliktov v begunskih taboriščih.

Treba je še omeniti pomen moči vodstva taborišč in osebja pri razdeljevanju pomoči. Ti so zaključni člen v dolgi verigi zbiranja in delitve pomoči za begunce. Dajanje pomoči beguncem je zelo specifičen pojav, ker pri dajanju te pomoči ne gre za vzajemen odnos, ampak za humanost, moralne poteze, preprečevanja smrti in trpljenja. Begunci so namreč postavljeni v podrejen položaj in ne morejo ničesar ponuditi za podarjeno pomoč, niti v materialnem, niti v simbolnem smislu. Ker darila ni mogoče vračati, to prizadeva begunce.

Zaprosilo za pomoč beguncem zahtevajo vidnost beguncev, ki je najočitnejša v begunskih taboriščih. Zaradi tega države zatočišča pogosto raje vidijo begunce osredotočene v taboriščih, kot pa razpršene v okolju. Ustanavljanje segregiranih begunskih taborišč ne varuje le avtohtonega prebivalstva pred stiki (tudi konflikt-nimi) z begunci in ne omogoča le nadzora nad begunci, marveč tudi vidno ustanovo za zaprošanje mednarodne pomoči za begunce (Goffman 1968, Fozzard 1987, Voutira, Harrel-Bound 1992, Wertin 1992: 1–8).

Ob pridobivanju in delitvi pomoči se spletajo številni nesporazumi, sumničenja, nastajajo manipulacije in konflikti med dajalci pomoči in delivci le-te, med delivci (vodstvi taborišč) in begunci. Znani so primeri o prevelikih prijavah števila beguncev v taboriščih, da se pridobijo večji deleži pomoči, o zmanjševanju števila beguncev, da se razbremenijo darovalci pomoči, o pojavih korupcij, preprodajah dobrin pomoči, o nespoštovanju meril za delitev pomoči ipd.

Srečujemo tudi primere o neustrezni pomoči za begunce (neprimerna hrana, ki jo begunci iz etnično-kulturnih in religiozних razlogov zavračajo, pošiljke nepri-

mernih oblačil, zdravil, ki jim je potekel rok uporabnosti itd.). Omenjeni konflikti zaradi problematičnih načinov delitve pomoči in problematičnega sporočila o zaproseni pomoči opozarjajo na totalne institucionalne poteze begunskih taborišč, zaradi neobstoječega javnega nadzora in participacije beguncev pri postopkih, ki zadevajo zbiranje in predvsem delitve pomoči.

V zavesti beguncev v taboriščih, še posebej v zgodnejših obdobjih, se spopadata dva svetova: domači svet, ki so ga morali nenadno zapustiti in institucionalizirani svet taborišča. V tem spopadu se pri beguncih porajajo primerjave med domačim in taboriščnim svetom in ni presenetljivo, da se jim svet taborišča kaže kot svet brez možnosti in smisla, pustega dolgočasje, zgubljanje časa, neprimerne življenja in nedejavnosti. Utrjevanje tega prepričanja pri beguncih je mogoče omiliti z dejavnostmi, samoorganiziranostjo ipd. beguncev, ker v nasprotnem primeru utrjene negativne predstave beguncev o taboriščih, zasidrajo pri njih podobe taborišč kot totalnih institucij.

Iz navajanja značilnosti, ki utrjujejo naravo begunskih taborišč kot totalnih institucij, moremo hkrati razbrati procese, ki omejujejo takšno usmeritev taborišč. Že povedanemu je treba še dodati, da so večja, osredotočena begunska taborišča zaledja za širjenje njihovih totalnih značilnosti. Hkrati so takšni koncentri tudi tarče napadov avtohtonih nacionalističnih ekstremistov. Zaradi tega je ustrežnejša politika držav zatočišča, da begunce naselijo v številnih manjših taboriščih, ki so razpršena po državi. S tem je skrb za begunce prenesena tudi na lokalne organe oblasti in človekoljubnih, nevladnih organizacij; olajšani so stiki med begunskimi taborišči in lokalnim avtohtonim prebivalstvom. Večja urbana središča so tako razbremenjena pred poplavo beguncev, ki povzročata nemir med avtohtonim prebivalstvom, zaradi česar tudi bližnja taborišča omejujejo svobodne izhode beguncev iz mestnih ali primestnih taborišč. Totalnost in prisilnost taborišč je mogoče zmanjševati z individualiziranimi odnosi do beguncev v manjših taboriščih, v katerih je več možnosti za omejevanje rutinskih postopkov, z vključevanjem beguncev v raznovrstne dejavnosti in z njihovo participacijo pri urejanju skupnih zadev.

V Sloveniji živijo begunci v številnih zbirnih centrih in nedvomno značilnosti totalnih institucij veljajo tudi za te centre. Trenutno ni slišati o kakšnih izrazitejših zunanjih konfliktih, ki bi zadevali odnose med begunci in avtohtonim prebivalstvom in notranjih konfliktih med begunci. Tisk pa poroča o notranjih konfliktih med vodstvi taborišč in begunci, do katerih prihaja v zvezi z življenjskimi razmerami beguncev, njihovimi preseljevanji iz manjših v večje zbirne centre, omejenimi izhodi iz centrov, delitvijo pomoči ipd. Hkrati se v zbirnih centrih odvijajo dejavnosti, ki spodbujajo dejavnosti beguncev in njihovo samoorganiziranost: skupna vsakodnevna opravila, kulturne, rekreacijske in druge dejavnosti, šolanje otrok.

V centre prihajajo prostovoljci, ki psihosocialno pomagajo beguncem, pomagajo pri organiziranju beguncev, njihovem svetovanju ipd. Tu delujejo tudi posamezniki v okviru programov javnih del. Aktiviranje beguncev in prodor prostovoljcev vanje štejem za načine, ki omejujejo totalitarno naravo zbirnih centrov. S podaljšanjem bivanja beguncev v centrih in z osredotočanjem beguncev v večjih zbirnih centrih, se utrjujejo možnosti, da begunski centri pridobivajo značilnosti totalnih institucij (Begunci v Sloveniji 1992: 66–97, 108–110, 125–129, 135–138).

Prisilne imigrante lahko doletijo tudi prisilni ukrepi še potem, ko so prestali nasilja odhoda iz izvorne družbe in prisile taborišč ter se deloma osvobodili statusa prisilnih imigrantov. Zgodovinski zgled, ki ga navajamo, je sicer poseben in sega v dogajanja po drugi svetovni vojni, hkrati pa opozarja na to, da se prisilni elementi migracij lahko pojavljajo v treh fazah: v času prisilnega odhoda iz izvorne družbe, prisilnega (taboriščnega) bivanja v drugi družbi (zatočišča ali izгона) in končno v obdobju omejeno prostovoljno izbrane tretje družbe, kjer doživljajo vmesne razmere med statusom prisilnih imigrantov in prostovoljnih ekonomskih imigrantov.

Po drugi svetovni vojni so prišli kot ekonomski imigranti v Veliko Britanijo nekdanji interniranci iz vzhodnoevropskih držav, ki so preživelci nacistična koncentracijska taborišča in se niso hoteli vrniti v svoje izvorne družbe zaradi komunističnih režimov v teh družbah. Imenovali so jih evropski prostovoljni delavci.

Zaposlili so se v Veliki Britaniji na temelju delovnih dovoljenj, ki so jih pridobili pod pogojem, da ni bilo za ta delovna mesta interesentov med avtohtonimi prebivalci. Tako so postali dihotomni migranti: ekonomski, ker so se individualno relativno prostovoljno odločili za zaposlovanje v Veliki Britaniji in s tem pridobili začasni status imigrantske delovne sile, na katero običajno delujejo pogoji trga delovne sile. Pri prostovoljnosti njihovih odločitev se je treba ustaviti. Če se niso mogli vrniti domov zaradi političnega režima, ki bi jih preganjal in če so bili selekcionirani izbrani med begunci in bezdomci, nekdanjimi interniranci, glede na fizični in zdravstveni standard ter nekatera moralna merila, je prostovoljnost njihovih odločitev izrazito omejena. Negativno selekcionirani so ostali v zbirnih taboriščih v Nemčiji in v Avstriji. Neustrezno rekrutirani so bili po preizkusni dobi zavrnjeni. Takšen način reševanja vprašanj prisilnih migrantov ne upošteva humanih načel, marveč le ekonomska in tudi po svoje govori o dihotomnosti te posebne kategorije imigrantov.

Ta posebna kategorija imigrantov pa je hkrati ohranila značilnosti prisilnih političnih imigrantov. Ni jim bilo dovoljeno, da bi brez dovoljenja svobodno menjavali delovna mesta, iskali alternativne delodajalce in se pojavljali na trgu delovne sile. V bistvu so imeli sklenjene najemne pogodbe za določena dela in določeno dobo, tako da jih lahko označimo kot nesvobodne pogodbene imigrante.

Elemente nesvobodnega dela je dopolnjevala tudi narava dela, ki ga je ta kategorija imigrantov opravljala (pomožna dela v kmetijstvu, gospodinjstvu, slabe delovne razmere in nizke mezde v industriji in rudarstvu). Kot tujcem so jim bile omejene številne pravice. Nesvobodna narava se je pri tej posebni kategoriji imigrantov kazala tudi v ohranitvi nekaterih značilnosti, ki sicer veljajo za politične prisilne migrante. Elemente prisilnosti so dopolnjevali elementi trajnosti bivanja v britanski družbi. Iz razlogov preganjanja se namreč niso mogli vrniti v svoje izvorne družbe.

Nesvobodne pogodbene imigrantske delavce – dihotomne kategorije, seveda niso ščitile mednarodne konvencije o beguncih, deležni pa tudi niso bili kot tujci konzularne zaščite svoje izvorne države.

»Evropske pogodbene delavce« v Veliki Britaniji so zadevali številni podobni problemi kot imigrantske delavce na Zahodu v zgodnjem obdobju njihovega prihoda v imigrantsko družbo. V glavnem so se mogli zaposliti kot nekvalificirani in priučeni delavci, vendar kot rečeno, le na delovnih mestih, za katera ni bilo interesentov med avtohtonimi delavci, živeli so osamljeno, neintegrirano življenje,

slabo so obvladali angleščino, politično so bili brez vpliva, podvrženi ksenofobiji in diskriminaciji.

Razmere te posebne kategorije imigrantov z znaki nesvobodnih, prisilnih imigrantov se ločujejo od običajnih ekonomskih imigrantov še po zaostrenosti odnosov z imigrantsko družbo. Sindikati so formalno sprejeli povojni način reševanja delovne sile s pomočjo kategorije »evropskih pogodbenih delavcev«, vendar so izrazito nasprotovali njihovi vertikalni mobilnosti in v bistvu niso zadovoljivo šteli njihovih pravic. Procesi vključevanja te posebne kategorije imigrantov v imigrantsko družbo so bili izjemno počasni in prepleteni s številnimi konflikti. Imigrantska družba jih je kulturno diferencirala. Razširjene so bile sodbe, da so pripadniki baltičskih držav še asimilabilni, kar pa v bistvu ne velja za pripadnike jugovzhodnih, britanski družbi tujih slovanskih etničnosti. Integracijo preko vsiljene asimilacije so zavirale bivalne razmere teh imigrantov, ki so prebivali v samskih domovih, getih, zaprtih segregatih, znotraj katerih je prihajalo med imigranti do medsebojnih etničnih konfliktov. Izbruhnili so tudi rasni konflikti med »pogodbenimi evropskimi delavci« in imigranti drugih ras kakor tudi med obravnavano posebno kategorijo imigrantov in avhtonimi. Med pripadniki te kategorije imigrantov so se utrjevali nacionalizem in težnje po ohranitvi lastne etnične identitete.

O zapletenih in zaostrenih problemih neprostoVOLJNIH pogodbenih delavcev pričajo nadpovprečni pojavi mentalnih problemov, ki so jih prizadevali in se neredko končali s samomori. Njihova emocionalnost je bila narušena in procesi depersonalizacije – značilni za prisilne migracije in bivanja v totalnih ustanovah, pogosto prisotni. Te ugotovitve govorijo za trditev, da poskusi delovanja človekoljubnih, prostovoljnih organizacij, usmerjenih v dajanje pomoči obravnavanim kategorijam imigrantov pri njihovem vključevanju v imigrantsko družbo, niso bili uspešni.

O zaostrenosti razmer »pogodbenih evropskih delavcev« v Veliki Britaniji govorijo tudi intervencije mednarodnih organizacij in vzhodnih socialističnih držav, ki so opozarjale (slednje iz političnih razlogov) na prisilne elemente in pojave izkoriščanja, ki prizadevajo te kategorije imigrantov.

Postopno je britanska vlada omilila zaposlitvene omejitve za kategorije »evropskih pogodbenih delavcev« in omogočila njihovo mobilnost, kar pa ni bistveno izboljšalo njihovega socialnoekonomskega položaja in pospešilo integracijskih procesov. Obravnavani zgled dihotomije ekonomskih in prisilnih političnih migrantov pri nesvobodnih pogodbenih evropskih delavcih v Veliki Britaniji kaže na to, da se prisilni imigranti prisilnih elementov ne morejo povsem osvoboditi niti v tretji fazi, ko so se rešili totalnosti taboriščnih institucij in se znašli v novi družbi zatočišča, ki so jo omejeno prostovoljno izbrali. Da niso bili pravi ekonomski migranti, govorijo omejena prostovoljnost individualnih odločitev s številnimi zaposlovalnimi omejitvami, ko se ne najdeti na trgu delovne sile enakopravni pogodbeni strani. Da pa ni šlo za tipične politične migrante, pa lahko sodimo, ker prisilni elementi niso bili povsem prisotni, ker so bile ob strukturalnih značilnostih deloma upoštevane tudi individualne odločitve. Ekonomske migracije so determinizirane s političnimi ukrepi in pri prisilnih političnih imigrantih se upoštevajo ekonomski vidiki zaposlitvenih potreb v imigrantski družbi. Gre za nesvobodne pogodbene imigrantske delavce, ki se niso otresli prisile političnih migrantov (Kay, Milles 1992).

Kategorije dihotomnih ekonomsko-političnih imigrantov, ki ohranjajo elemente prisilnih imigracij, se pojavljajo po našem mnenju predvsem v prehodnih obdobjih, po krizah, vojnah, ki jih spremljajo globlje strukturalne spremembe. Slovenija je v takšnih razmerah na robu območij vojaških spopadov z množico beguncev.

V Sloveniji je prisotna globoka ekonomska kriza z veliko brezposelnostjo in

odprlo se bo težavno vprašanje, kako reševati probleme beguncev, ki se ne bodo mogli vračati domov, ali oditi v druge države. Ker med njimi prevladujejo ženske in mladina, utegnejo biti še posebej zapleteni problemi njihovega zaposlovanja in aktiviranja.

V tem delu našega zapisa smo opozorili na nastajanje nekakšnih omejeno svobodnih pogodbenih imigrantskih delavcev ali na elemente prisile v procesih transformiranja prisilnih političnih imigrantov (beguncev) v prostovoljne trajnejše imigrante. Elementi prisile bi se mogli pojaviti tudi v slovenski družbi za kategorije trajnejših beguncev pri njihovem vključevanju v slovensko družbo ob njihovem prehajanju od začasnega begunskega proti trajnejšemu imigrantskemu statusu. Iz kritičnega prikaza kategorije nesvobodnih pogodbenih imigrantov sledi, da gre za problematično reševanje problemov prisilnih imigrantov, ki so bežali pred nasiljem in so prestali prisile totalnih taboriščnih institucij, potem pa so ponovno potisnjeni v vsiljena, nesvobodna imigrantska razmerja.

Sklep

Zgodovina migracij kaže na kontinuiteto prisilnih migracij, ki jih procesi modernizacije ne ustavljajo. Kategorije, ki jih prizadenejo prisilne migracije, se težko otresejo omejevanj njihove svobode. Prisila jih spremlja od pregona iz izvorne družbe preko bivanja v totalnih institucijah v državah preselitve do omejitev ob vključevanju v novo družbo v obdobju transformiranja iz prisilnega (begunskega) statusa v imigrantski status. Kontinuiteta prisilnih migracij ob drugih prisilah in nasilju v sodobnih družbah postavlja pod vprašaj razvoj civilizacije.

VIRI:

- Begunci v Sloveniji (1992): Zbornik razprav, Bled 4-6. november.
- H. P. Fairchild (1962): Dictionary of Sociology, Littlefield, Adams, New Jersey
- S. Fozzard (1987): The Closed Camps, as a Total Institution (razmnoženo)
- E. Goffman (1968): Asylums, Penguin Books, Harmondsworth
- Mc Haralambos (1980): Uvod u sociologiju, Globus, Zagreb
- B. Harrel-Bound E. Voutira, M. Leopold (1992): Counting the Refugees, Gofits, Givers, Patrons and Clients (razmnoženo)
- E. Heršak (1992): Najstariji primjeri razseljevanja (deportacije) stanovništva, Migracijske teme 2/92, str. 183-206
- D. Kay, R. Milles (1992): Refugees or Migrant Workers, Routledge, London
- J. Mangalam (1968): Human Migration, University of Kentucky Press, Lexington
- M. Mesic (1992): Hrvatske izbjeglice i prognanici, Institut za migracije in narodnosti, Zagreb
- W. Petersen (1961): A General Typology of Migration, v: S. Lipset idr.: Sociology, Prentice Hall, New York
- F. Reybet-Degat (1993): Refugees in the World/International Community Response to Refugee Problems, Begunci v Sloveniji, Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo R Slovenije, Ljubljana str. 27, 28.
- A. Richmond (1991): International Migration and Global Change, Conference on Migration, National University of Singapore, 7-9 februar
- G. Theodorson, ed (1969): A Modern Dictionary of Sociology T. Crowell Co., New York
- E. Voutira, B. Harrel - Bond (1992): In Search of the Locus of Trust, The Social World of the Refugee Camps, Workshop: Trust and the Refugee Experience, Bergen, Norway 11-12 June
- C. Werten (1992): Changes in Attitudes Toward Immigrant, Current Sweden, No 388, april

IDA HOJNIK-ZUPANC*

Starostnik v bivalnem okolju in telekomunikacija tehnologija

Uvod

Razvoj nove tehnologije in staranje prebivalstva v razvitih družbah sta v bistvu premosorazmerna procesa: tehnološke novosti ekspandirajo z astronomsko hitrostjo, starostna populacija pa se nenehno številčno povečuje, podaljšuje se življenjska doba, bistveno pa se povečuje starostna skupina nad 75 let starosti. V ZDA se je pričakovana življenjska doba v obdobju 1940–1979 povečala pri moških za dve leti, pri ženskah pa za pet let (Monk, 1988). Starostna skupina 85 let in več starih Američanov je leta 1982 obsegala 1% celotne populacije, za leto 2030 pa napovedi kažejo, da se bo delež povečal na 4% (prav tam).

V Sloveniji je naraščanje skupine najstarejših prebivalcev nekoliko počasnejše zaradi vpliva druge svetovne vojne. Leta 1989 je skupina 85 let in več starih Slovencev obsegala 0,75% celotne populacije, leta 2010 pa bo ta delež po demografskih predvidevanjih porastel le za 0,01% (Jakoš, 1990), kar v absolutnem številu sploh ni zanemarljivo, saj bo ta skupina obsegala 16.915 prebivalcev (prav tam).

Trend razvoja informacijske tehnologije se izraža predvsem v številu prodanih računalnikov (hardware), obsegu prodanih računalniških programov (software) in izboljšavah tehnologije. Podatki kažejo, da je bilo leta 1991 v svetu prodanih 18,5 milijona namiznih računalnikov in 5,5 milijona prenosnih računalnikov (Chip, št. 11, 1992). Napoved za leto 1996 pa predvideva, da bo prodaja namiznih računalnikov narastla na 27 milijonov, prodaja prenosnih računalnikov pa na 30 milijonov (prav tam). Prodaja programskih paketov je bila leta 1991 v Evropi za 32% večja kot leta 1990 (Chip, št. 6, 1992). Najzanimivejše pa so napovedi novosti v informacijski tehnologiji. Najnovejša pridobitev je miniračunalnik, t. i. »pen top«, za katerega predvidevajo, da bo v pisarniškem poslovanju nadomestil papir. Leta 1992 so v ZDA prodali 350.000 tovrstnih računalnikov, v naslednjem letu naj bi jih prodali 1 milijon, napoved za leto 2000 pa kaže prodajo 40 milijonov na ameriškem trgu (prav tam).

Tehnologija je posredno in neposredno povezana s procesom staranja. Z novimi metodami diagnosticiranja in zdravljenja se podaljšuje življenje in tako posredno vpliva na večjo nesamostojnost in odvisnost od okolja skupine starostnikov v t. i. četrtem življenjskem obdobju.

* mag. Ida Hojnik-Zupanc, raziskovalka na Inštitutu za družbene vede

¹ Iz raziskave Prostorska družbena pogojenost (ne)samostojnosti starih ljudi; raziskovalna naloga za leto 1992 v okviru Centra za prostorsko sociologijo.

Na drugi strani pa se vedno hitreje razvija tehnologija, ki starostniku pomaga živeti samostojno v njegovem bivalnem okolju, čim dlje je to mogoče. V nadaljnjem besedilu se bomo omejili na slednjo.

1. Možnosti za uporabo nove tehnologije v starosti

Razvojni tehnološki tokovi gredo v dve smeri:

1. izpopolnjevanje in razvijanje novosti v pomožni tehnologiji – »low-tech«, ki človeku olajša vsakdanje življenje v bivalnem prostoru,
2. razvijanje in širjenje visoke tehnologije oz. informacijske tehnologije – »high – tech«, ki s telekomunikacijami presega omejitve fizičnega prostora.

Haber (1988) pri pomožni tehnologiji razlikuje nizko stopnjo tehnologije (low-level technology) in srednjo stopnjo tehnologije (mid-level technology). Pri prvi gre za mehanske izboljšave, ki olajšajo starostniku bivanje v lastnem stanovanju, npr. oblike in velikost pohištva, priprave za kopanje, jedilni pribor, osvetlitev, oblikovanje notranjih prostorov. Tehnologija srednje stopnje po Haberu zajema različne pripomočke, ki človeku olajšajo vsakdanje življenje, npr. gospodinjstvi aparati, telefon, televizija, radio.²

Visoka oz. telekomunikacijska (ali informacijska) tehnologija, ki temelji na inovativnih spremembah elektronskih procesov, pa zmanjšuje fizično razdaljo in širi socialno razsežnost prostora. V takem kontekstu fizični prostor izgublja funkcijo ovire. Posredno pa so z informacijo tudi stvari hitreje in lažje dostopne, ker je fizično prihranjena pot iskanja storitve.

Za stare ljudi so tehnične novosti pri obeh vrstah tehnologije posebej pomembne, ker v različnih oblikah popestrijo in olajšajo življenje v bivalnem okolju in so tako pripomoček starostniku, ker mu pomagajo ohranjati samostojno in neodvisno življenje v starosti. Haber (1988) imenuje vse vrste tehnologije, ki pomagajo starostniku, da čim dlje ostane samostojen zunaj institucije, *ekološka tehnologija*. Ne gre le za informacijsko tehnologijo, ampak tudi za različne tehnične pripomočke, ki pomagajo človeku, da lažje funkcionalno obvladuje bivalni prostor in instrumentalne dejavnosti za samostojno dnevno bivanje (npr. varno gibanje v stanovanju, zadovoljevanje telesne higiene in drugih potreb, pripomočki pri pripravi hrane in čiščenju stanovanja). Raziskave kažejo (Harootyan, 1988), da je okrog 40% starostne populacije tako ali drugače ovirane pri vsakdanjih dejavnostih in tehnični pripomočki lahko uspešno nadomeščajo upadanje slušnih, spominskih in motoričnih sposobnosti v funkciji podaljšanja samostojnega bivanja v domačem okolju.

Komunikacijska tehnologija ponuja »neomejene« servise (Elton, 1988), pri katerih imajo uporabniki zelo široko izbiro načina uporabe. Taki servisi vključujejo interaktivno kabelsko televizijo, videokonference, nakupovanje na daljavo, izobraževanje na daljavo, samozdravljenje, neposredne satelitske napovedi, elektronsko pošto, telefone s sliko itd.

Informacijska tehnologija daje starostnikom tele možnosti (Elton, 1988):

- ostati čim dlje produktivni član družbe (v delovnem okolju, lokalnem bivalnem okolju ali v družini)

² Ta delitev je preveč mehanska, brez ustreznih meril. Če izvzamemo npr. telefon, je le-ta sredstvo komuniciranja, ki se izredno hitro izpopolnjuje in omogoča vedno več različnih načinov komunikacije (npr. posebni telefon za takojšnji stik z določeno dežurno službo, telefon s sliko, telefon, ki si vnaprej zapomni telefonsko številko klicatelja itd.) in ga po tem merilu lahko uvrščamo že kar v informacijsko tehnologijo. Tudi radijski aparat lahko nastopa kot sredstvo za montažo posebne oblike alarmnega sistema, s katerim lahko posameznik neposredno komunicira s strokovno službo.

- elektronsko povezovanje s prijatelji, trgovino, banko, zdravnikom
 - varno bivanje v stanovanju z varovalnim alarmnim sistemom
 - boljše obveščenost in reševanje osebnih problemov s pomočjo različnih servisov, dostopnih z računalnikom
 - manjše probleme v zvezi s sluhom, vidom in spominom, povezane s starostjo
 - zmanjšanje potrebe po mobilnosti zunaj stanovanjskega okolja.
- Z informacijo, ki je prostor in čas ne omeujeta, se staremu človeku širi prostor komuniciranja. V »prostoru tokov« (Mlinar 1990, 1992) se fizični prostor skrči oz. ni več pomemben življenjski dejavnik. Starostnika z omejeno sposobnostjo gibanja prostorska razdalja ne ovira, če lahko vzpostavi stik z želeno osebo ali pride do potrebne informacije z ustreznim tehničnim pripomočkom. S tem ko se mu dejanski fizični prostor skrči, se mu socialni oz. komunikacijski prostor razširi.

Pomen telefona za neodvisno življenje

Eno najbolj preprostih in najbolj razširjenih sredstev telekomuniciranja je telefon. Danes je bolj neobičajno, če telefona ni v stanovanju, kot pa če je, vendar je pri starejših ljudeh v nekaterih okoljih to še vedno redka dobrina. Raziskava Razredna struktura slovenske družbe (glej Hojnik, 1989) ugotavlja, da ima telefon v svojem stanovanju le 41% starejših ljudi, starih 60 let in več, torej manj kot polovica. V raziskavi Home help for the Elderly – A Case of Welfare Mix Innovation Under the Conditions of Pluralizations of the Welfare System (Hojnik-Zupanc, Svetlik, v tisku), v katero je bilo zajetih 40 starostnikov v Ljubljani, ki prejemajo kakršno koli organizirano pomoč na domu, je bilo ugotovljeno, da med njimi več kot četrtina nima telefona v svojem stanovanju.

V neki ameriški raziskavi (Monk, 1988) so ugotovili terapevtski učinek telefona. Mentalne motnje so najpogosteje ugotovili pri tistih starostnikih, ki so živeli brez telefona (46% primerov), najmanj pa pri tistih, ki imajo telefon v svojem stanovanju (13% primerov). Telefon pri starostniku funkcionira kot preventivno sredstvo osamljenosti, predvsem je to dejstvo pomembno pri tistih, ki živijo sami v svojem stanovanju. V prej omenjeni raziskavi (Hojnik-Zupanc, Svetlik, v tisku) je bilo ugotovljeno, da starostniki pogosteje komunicirajo s svojimi otroki po telefonu kot pa z osebnimi stiki (če ne živijo skupaj).

V nekaterih državah (npr. ZDA, Michigan; Monk, 1988) so volonterske organizacije razvile posebne programe komuniciranja po telefonu, s katerimi pozitivno socialno nadzirajo predvsem tiste starostnike, ki živijo sami, jim ponujajo potrebne informacije, ki so sicer starostniku težje dostopne, in na ta način tudi zmanjšujejo njihovo osamljenost. Stik po telefonu ni enakovredna zamenjava za osebni stik. Zunaj telefonskega komuniciranja ostaja skupina starostnikov, običajno s slabšim gmotnim položajem, ki nima telefona, in je običajno tudi potrebna različnih oblik pomoči. Kljub tej slabosti pa je telefon v skladu z razpoložljivostjo zelo ekonomično in učinkovito sredstvo za dostop do zelenih informacij kakor tudi obratno – za dostop ponudnika informacij oz. storitev do starostnika.

Lifeline alarmni sistem kot sredstvo varnega in samostojnega bivanja v domačem okolju

Lifeline komunikacijski sistem je posebne vrste telefon, pri katerem uporabnik

s pritiskom na rdeči gumb ali pa daljinsko po posebnem sprožilu takoj vzpostavi telefonsko zvezo z dežurno službo v telekomunikacijskem centru, s katerim je povezan. Hkrati se na računalniku v centru odpre podatkovna baza klicatelja z osnovnimi podatki o njegovem bivališču, starosti, bolezni, zdravniku in najbližjih osebah (sorodnikih, sosedi), odgovornih za intervencijsko pomoč v kritični situaciji.

Najpomembnejša funkcija tega telefona je varno bivanje starostnika, ki živi sam. Brez tega pripomočka bi bila njegova samostojnost zaradi zdravstvenih ali starostnih problemov ogrožena. Ta sistem varovanja starostnikov, ki živijo sami, je zelo razširjen v skandinavskih deželah, Veliki Britaniji, Nemčiji, Kanadi, ZDA, Japonski, Izraelu in Novi Zelandiji. Izkušnje v teh državah kažejo, da ta telefon uporabijo predvsem ženske med 70. in 80. letom starosti, ki živijo same, imajo bolezni srca in mišičevja in so ogrožene pred padci (Robinson, 1991). (Tudi v Sloveniji so bile prve uporabnice tega sistema ženske.) Raziskave so tudi pokazale, da bi ta telefon potrebovalo okrog 40% starostnikov, starejših od 75 let, vendar ga dejansko uporablja v Veliki Britaniji 12% starostnikov, v Kanadi, Nizozemski in Švedski okrog 3%, v ZDA pa okrog 2% starejših starostnikov (prav tam). Mnogim starostnikom pomeni ta telefon »stik z življenjem« oz. po njem enostavno vzpostavijo komunikacijo z znano osebo. Raziskava v Veliki Britaniji je pokazala, da je le okrog 10% uporabnikov uporabilo telefon za klic v sili, medtem ko je bilo največ klicev zgolj socialno-družabne narave (Harbert, 1991). Za starostnika, ki živi sam in se počuti osamljenega, je pomembno, da kadar koli pritisne na rdeči gumb, dobi osebno povratno informacijo. To je v nekem smislu testiranje samega sistema, na drugi strani pa je lahko osamljenost tudi situacija, ki sproži tovrsten klic v sili. Ta sistem je pomemben pripomoček tudi za družino, ki skrbi za ostarele družinske člane in je s tem razbremenjena rednega socialnega nadzora, zato so pogosto prav otroci pobudniki tega telefona za svoje starše.

Lifeline komunikacijski sistem lahko učinkovito funkcioniira le ob dobro organizirani mreži socialnih in zdravstvenih storitev, ki zadovoljujejo potrebe starega človeka v njegovem bivalnem okolju. V organizaciji starostnega varstva ima prihodnost, ker starostniku omogoča samostojno bivanje v »prostoru brez ovir«. Drugi razlog pa je tudi ta, da bo prihodnja starostna generacija vedno bolj tehnično osveščena in bo tovrstni tehnični pripomoček del vsakdanjega življenja.

2. *Uvajanje alarmnega sistema Lifeline v slovenski prostor*

Sistem Lifeline se v Sloveniji razvija približno dve leti, če kot izhodiščno točko upoštevamo prvi stik med nosilcem ideje o tem telekomunikacijskem sistemu (zasebna organizacija) in nosilcem uporabe ideje v praksi (javni zavod).

Razvija se kot socialno-tehnična inovacija, ker gre za kombinacijo tehničnih in organizacijskih sprememb na socialnem področju oz. za kombinacijo hardware in softwara na eni ter orgwara³ na drugi strani (Qvortrup, 1989). Tehnična oprema, na kateri temelji sistem Lifeline, je v slovenskem prostoru »reinvencija« (Svetlik, 1989), ker je prenesena iz tujine, vendar je za slovenski prostor novost. Rezultat reinvencije in njene inventivne uporabe je informativna in usklajevalna storitev, identificirana z imenom Dežurna služba »Halo, pomoč!«, ki deluje kot zunanja

³ Qvortrup (1989) s pojmom »orgwara« (orgver) opredeljuje organizacijske vidike kot dodaten proizvod pri uvajanju telekomunikacijske tehnologije v lokalni prostor.

dejavnost Doma upokojencev Center, Tabor-Poljane. Doprinesla naj bi k varnejšemu bivanju starostnikov in drugih rizičnih skupin prebivalstva v domačem okolju in boljši organizaciji storitev na domu. Vendar pa te storitve ne moremo enačiti z drugimi storitvami, ki jih ponuja dom, ker se od njih razlikuje po namembnosti, organizaciji in naravi storitve kot take:

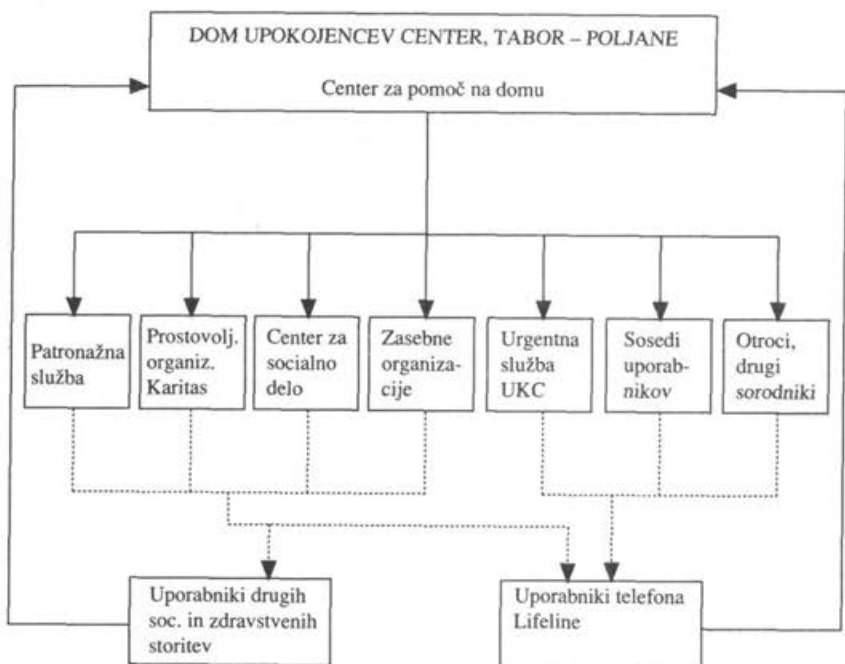
1) Medtem ko so druge storitve zunanje dejavnosti namenjene le ostarelim prebivalcem občine Center, služba »Halo, pomoč!« presega občinske okvire in je namenjena celotnemu ljubljanskemu prostoru.

2) Medtem ko je večina preostalih servisov storitvene narave, je služba »Halo, pomoč!« informacijska in usklajevalna, kar pomeni, da zainteresiranemu občanu daje informacije o storitvah svoje institucije in drugih institucij, hkrati pa na željo uporabnika tudi poišče ustreznega ponudnika določenega servisa.

3) Zaradi usklajevalne funkcije se služba »Halo, pomoč!« povezuje z drugimi državnimi, zasebnimi in prostovoljnimi socialnimi in zdravstvenimi organizacijami v ožjem in širšem lokalnem prostoru.

Vse oblike zunanje dejavnosti so organizacijsko povezane v Center za pomoč na domu, ki ga lahko opredelimo kot informacijsko-usklajevalno storitveni center. Namenjen ni le uporabnikom telefona Lifeline, ampak tudi vsem drugim starostnikom, invalidom, bolnikom in njihovim svajcem, ki želijo kakršno koli informacijo pri pridobitvi konkretne pomoči.

Shema 1: Povezanost Centra za pomoč na domu z drugimi strokovnimi in laičnimi službami oz. skupinami v Ljubljani

Pri udejanjanju prikazane socialne inovacije delujeta dva akterja:

– zasebna organizacija (MKS Elektronski sistemi) kot pobudnik prenosa ideje o tehnični opremi, ki ima v celotnem procesu instrumentalno funkcijo pri realizaciji nove storitve ter

– državna institucija – javni zavod (Dom upokojencev Center, Tabor-Poljane), ki spodbuja uresničitev predlagane ideje.

Prva pobuda je za slovenski prostor splošna (spremeni se lahko vrsta tehnične opreme, vendar pa njen namen ostane nespremenjen). Druga pa je odvisna od posebnih pogojev lokalnega prostora:

– angažiranost enega ali več strokovnih subjektov, da prevzamejo odgovornost za uresničitev nove ideje

– razvitost socialnih in zdravstvenih storitev na domu

– organizirana povezanost med njimi

– pripravljenost političnih struktur, da podprejo socialno inovacijo.

Pri uporabi te inovacije vsi omenjeni pogoji niso bili dovolj prisotni. Mobilizacijska funkcija strokovnega subjekta, v konkretnem primeru Doma upokojencev Center, Tabor-Poljane, je bila tako močna, da se je ideja realizirala kljub neizpolnjenim ali le delno izpolnjenim drugim razmeram v lokalnem prostoru, to je predvsem pripravljenost lokalnih političnih struktur, ki se v proces niso vključile, ter organizirana povezanost socialno-zdravstvenih storitev, ki je prešibko razvita. Pomembni so bili tile dejavniki:

– vloga osebnosti

– tvorna vključitev primarnega nosilca pobude za prenos ideje o Lifeline sistemu

– prostorske možnosti za namestitev tehnične opreme.

Direktorica Doma upokojencev Center, Tabor-Poljane je s svojo zavzetostjo in menedžerskimi sposobnostmi bistveno prispevala k uresnitvi ideje o postavitvi sistema Lifeline v ljubljanskem prostoru. Z neposrednimi stiki ji je uspelo prepričati Ministrstvo za zdravstvo, družino in socialno varstvo, da bo celotno akcijo finančno podprla, kajti prav materialna sredstva so bila za realizacijo celotne akcije ključnega pomena. Animacijsko je delovala tudi med svojimi sodelavci, ki jih je po kolegiju doma, v katerem so zastopani vsi vodje organizacijskih enot, obvestila o ideji in namenu njene realizacije in tako zmanjšala bojazen pred tveganjem oz. njihovimi dodatnimi obremenitvami.

Dom je imel na voljo tudi prostore in finančne možnosti za njihovo ureditev, tako da je bila tudi lokacija za namestitev tehnične opreme znana že od začetka.

Pomembno vlogo pri realizaciji te akcije je imela tudi firma MKS Elektronski sistemi, ki se v akcijo ni vključila le pasivno kot dobavitelj tehnične opreme, temveč sodeluje kot akcijski potencial pri realizaciji inovacij, širjenju informacije o tehničnih zmožnostih sistema Lifeline in mobilizaciji določenih potencialov, ki se po svoji profesionalni ali ideološki usmeritvi lahko kakor koli tvorno vključijo v projekt (npr. animacija strokovnih in humanitarnih društev, zavodov itd.).

Prvi uporabniki telefona so bile ženske,⁴ ki imajo telefon v najemu za 35 DEM mesečno (med njimi je osem samoplačnic, dvema pa subvencionira oz. v celoti plačuje najemnino Mestni sekretariat za zdravstveno in socialno varstvo). Po socialno-ekonomskih značilnostih jih lahko uvrstimo v zgornji srednji razred starostne populacije. To je bilo pričakovati iz dveh razlogov:

1) Ker merila upravičenosti do najema telefona kot družbene pomoči niso opredeljena, organizator Centra za pomoč na domu in druge strokovne službe iščejo predvsem samoplačnike.

2) Telefon za starostno populacijo v Sloveniji je posebna dobrina. Ker je pogoj priklop telefona Lifeline telefonski priključek v stanovanju, se zanj odločajo tisti, ki telefon že imajo.

Kot kažejo torej prvi podatki, se mreža telefonov Lifeline širi med skupino starostnikov z višjim socialno-ekonomskim standardom. Ker ima ta telefonski sistem pomembno varovalno funkcijo za starostnika, bolnika ali invalida, bi pomenila uvedba socialnega korektiva izenačitev pogojev za pridobitev telefona glede na socialno-ekonomski status. Izključena skupina v vsakem primeru ostajajo tisti posamezniki, ki nimajo telefonskega priključka. To pa so največkrat starejši starostniki, ki živijo v skromnih socialno-ekonomskih razmerah.

Z našim vprašalnikom smo ugotovili, da je najpomembnejša funkcija telefona Lifeline za uporabnika zagotavljanje občutka varnosti. Zato se zanj odločajo predvsem tisti, ki živijo sami in so zdravstveno ogroženi, kar pa še ne pomeni, da so odvisni od okolja. To trditev potrjujejo podatki, da polovica uporabnic samostojno obvladuje svoje življenje brez organizirane strokovne pomoči oz. le z občasno manj zahtevno pomočjo svojcev ali sosedov.

Starostniki, ki se odločajo za telefon Lifeline, spadajo v skupino starejših starostnikov (stari 80 let in več), ki se počutijo v ožjem bivalnem okolju predvsem zdravstveno ogroženi. Na drugi strani pa so uporabniki tega telefona tudi mlajše invalidne osebe. Običajno se način življenja in potrebe teh dveh kategorij uporabnikov razlikujejo. Medtem ko so starejši uporabniki, ki živijo sami, bolj socialno izolirani in osamljeni, imajo mlajši invalidi, ki so lahko še zaposleni, bolj socialno in delovno aktivno življenje. Različne značilnosti uporabnikov zahtevajo tudi različen socialni stik dežurne službe »Halo, pomoč!« z uporabnikom. Starejšim uporabnikom veliko pomeni zgolj informativni klic dežurne službe v smislu pozitivnega socialnega nadzora, ker le-to razbije monotonijo socialne izoliranosti. Za mlajše osebe so lahko tovrstni klici celo moteči, če redundantno posegajo v njihov osebni prostor. Zato je zelo pomemben prvi obisk pri bodočem uporabniku, ki ga opravita vodja Centra za pomoč na domu in ena od operaterk, da spoznata uporabnika in njegov način življenja ter tako tudi po telefonu lahko vzpostavijo bolj osebni stik z njim.

Pri širjenju mreže sistema Lifeline je zelo pomemben način posredovanja informacij. Poleg sredstev javnega obveščanja⁵ imajo pri odločitvi za pridobitev telefona pomembno vlogo svojci (običajno otroci) in strokovne službe (zdravstvene in socialne), ki najbolj poznajo potrebe na svojem terenu in so tudi v stiku s svojci

⁴ V okviru evalvacijske raziskave Telekomunikacijska tehnologija v funkciji samostojnega življenja starostnika smo anketirali prvih deset uporabnikov telefona Lifeline, ki so bili vključeni v sistem nekoliko manj kot 3 mesece.

⁵ Sredstva javnega obveščanja so imela doslej pomembno vlogo, če kot merilo njihove učinkovitosti upoštevamo tiste uporabnike telefona Lifeline, ki so informacijo dobili po tej poti. Teh je neposredno skoraj tretjina, pa tudi pri tistih, ki so se odločili po nasvetu svojcev, so imeli mediji verjetno posredno vlogo animiranja.

potencialnih uporabnikov. Enako so pomembne pri širjenju informacij prostovoljne organizacije ter strokovna in interesna društva, ki so prav tako v neposrednem stiku s potencialnimi uporabniki ali strokovnimi službami. Pri tem je pomembno, da vsi omenjeni subjekti zavestno vstopijo v sistem Lifeline tako pri širjenju informacij in pridobivanju uporabnikov kakor tudi v mrežo ponudnikov storitvenih servisov, če razpolagajo s tovrstno dejavnostjo.

Sedanje delovanje Centra za pomoč na domu

Center za pomoč na domu, ki izvaja službo »Halo, pomoč!« ima vodjo, dežurno službo pa opravlja pet operaterk. Funkcionira kot zunanja dejavnost doma, ki je organizacijska enota doma, le-ta pa je s svojo vodjo enakovredno zastopan v kolegiju doma, ki ga vodi direktorica. Center izvaja informacijsko-usklajevalno funkcijo za Ljubljano in izvajalsko za občino Center. S strokovnim pristopom do nove storitve je upravičil svoj namen in potrebo po nadaljnjem razvoju. Še vedno pa deluje eksperimentalno, o čemer pričajo naslednje karakteristike:

- akcija animiranja potencialnih uporabnikov je še vedno ena od primarnih nalog organizatorja storitve, saj je zaenkrat izkoriščene manj kot 1% kapacitete obstoječe tehnične opreme. (Le-ta lahko sprejme 4000 uporabnikov),
- nadaljnja strategija Centra ni opredeljena, zato so neposredne akcije prepuščene samoiniciativnosti obeh vključenih akterjev,
- financiranje Centra je rešeno le začasno iz programa zunanje dejavnosti domskega varstva ter iz posebnega programa javnih del, po katerem se zagotavljajo sredstva za operaterke. Ta program traja največ eno leto, kar ne more pomeniti trajne rešitve,
- država oz. Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve se o sistemu Lifeline eksplicitno ni opredelila. Program nadaljnjega širjenja mreže Lifeline ni izdelan, pri čemer bi država morala imeti ključno vlogo,
- ponudniki socialno-zdravstvenih storitev v ljubljanskem prostoru se v delovanju Centra še vedno niso vključili dovolj aktivno. To potrjujejo tudi podatki animiranja uporabnikov, saj je strokovna organizacija (patronažna služba) pridobila le enega uporabnika,
- Center za pomoč na domu je inovativna dejavnost, ki predpostavlja kreativen in avtonomen organizacijski pristop, kar presega ustaljeno institucionalno organizirano zunanjo dejavnost.

Zgornje ugotovitve kažejo, da je inovacijski proces uvajanja sistema Lifeline v Sloveniji na pol poti: prve težave pri izvedbi so bile uspešno premagane, pogoji za rutinsko delovanje pa še niso vzpostavljeni. Temeljna pogoja sta predvsem načrt strategije nadaljnjega razvoja obstoječega Centra in program diseminacije sistema Lifeline v širši slovenski prostor.

Sklepna ugotovitev

Telekomunikacijski sistem Lifeline prispeva k varnejšemu in samostojnemu bivanju starostnikov in drugih rizičnih skupin prebivalcev v domačem okolju. To potrjujejo izjave respondentov, ki so prvi uporabniki tega sistema v Sloveniji. Osem uporabnic od desetih je izjavilo, da se s tem telefonom počutijo varnejše, dve pa se počutita tudi manj osamljeni. Podobne rezultate so ugotovili tudi v tujini

(Robinson, 1991). V tem smislu je ta sistem tudi v Sloveniji potrdil svojo funkcijo. Ne moremo pa trditi, da prispeva k večji učinkovitosti izvajanja pomoči na domu vseh ponudnikov socialno-zdravstvenih storitev, kar je tudi njegova pomembna funkcija. Dosedanje ugotovitve kažejo, da so vsi subjekti, ki so kakor koli vključeni v sistem starostnega varstva, dobro obveščeni o novi storitvi, vendar pa se vanjo še niso tvorno vključili. Podobna ugotovitev velja tudi za politične akterje na lokalni, mestni in globalni ravni, ki se glede te novosti še niso niti strokovno niti politično opredelili. Glede na funkcijo te inovacije bi bilo pričakovati, da je uvrščena kot eksperimentalni in razvojni program v plane socialne politike na vseh ravneh.

LITERATURA

- Chip št. 6, 1992, Vogel Verlag und Druck KG, Würzburg
Chip št. 11, 1992, Vogel Verlag und Druck KG, Würzburg
Elton M. (1988): When Will the Information Explosion Reach Older Americans? *American Behavioral Scientist*, vol. 31, št. 5, Sage
Haber P. (1988): High Tech, Low Tech. *American Behavioral Scientist*, vol. 31, št. 5, Sage
Harbert W.B. (1991): *Community Alarms, Improving the care of the Elderly and Handicapped People*, paper presented on the Fourth International Conference – Systed 1991, Barcelona
Harootyan R. (1988): Improving Environmental Design Technologies, *American Behavioral Scientist*, vol. 31, št. 5, Sage
Hojnik I. (1989): Samostojnost in povezanost starih ljudi v bivalnem okolju, magistrsko delo, FDV, Ljubljana
Hojnik-Zupanc I., Svetlik I. (v tisku): Home Help for the Elderly – A case of Welfare Mix Innovation under the Conditions of Pluralizations of the Welfare System
Jakoš A. (1990): Starejši prebivalci in demografsko ogrožena območja v Sloveniji, Gerontološko društvo Slovenije, Ljubljana
Mlinar Z. (1990): Od prostora krajev k prostoru tokov, prestrukturiranje ali razkroj teritorialno-družbene organizacije. *Družboslovne razprave*, št. 10, Inštitut za sociologijo, Ljubljana
Mlinar Z. (1992): Globalization and Territorial Identities, Avebury, Aldershot
Monk A. (1988): Aging, Loneliness and Communications, *American Behavioral Scientist*, vol. 31, št. 5, Sage
Qvortrup L. (1989): Use of Computers in Social Work: Social Interests and Organizational Compatibility, prispevek na strokovnem srečanju *Computers in Social Work*, Jeruzalem, 4–9 nov.
Robinson B. (1991): Lifeline Services – An Industry Still Defining Its Own Identity. *Ageing International*, junij 1991
Svetlik I. (1989): Some Considerations on Social Innovation, diskusijsko gradivo za projekt *Shifts in the Welfare Mix*, Fiessole

Razum in čustva v simboličnem interakcionizmu

Čustva so bila kot predmet znanstvenega proučevanja večinoma izključena iz klasične sociološke analize ali pa so ostajala zgolj na obrobju »mainstream« sociologije. Z izjemo nekaterih sociologov, ki so čustva obravnavali s sociološke perspektive (npr. G. Simmel, E. Durkheim), je prevladovalo prepričanje, da čustva ne sodijo v domeno sociologije. M. Weber npr. je čustvenemu (afektivnemu) delovanju, ki ga je ločeval od racionalnega delovanja, podelil rezidualen status, status »priveska« družbenih odnosov in mu ni namenjal večje pozornosti.

Takšen ali še ostrejši odpor pa je prevladujoči tok sociologije v preteklosti izražal tudi do čustev kot sestavin znanja oz. elementov spoznavnega procesa. Pri zasledovanju znanja je bilo treba počistiti z vsakršnimi čustvenimi primesmi, kajti čustva sama po sebi niso pomenila ne vrednote ne vira znanja. Sredstvo za doseganje znanja so družbene vede iskale izključno v razumu kot tisti prvini, ki v nasprotju s čustvi omogoča objektivnost, vrednotno (oz. emocionalno) nevtralnost in nepristranskost. Auguste Comte npr. je slavil razum in se fanatično zavzemal za znanost brez čustev (v poznejši fazi ustvarjanja je Comte, kot je znano, opustil čaščenje razuma in se usmeril v iskanje sinteze med razumom in čustvi). Tudi James Mill je gojil močno sovraštvo do izražanja čustev oz. sentimentalnosti. Izraziti »racionalizem« je prav tako značilno določal tudi ustvarjanje njegovega sina Johna S. Milla. William F. Ogburn, zagovornik »scientistične sociologije«, je čustvo definiriral kot »problem« in se v skladu z izrazito antipatijo do »uničujočega vpliva« čustev zavzemal za strogo ločevanje znanosti in čustev. Družbeni misli so se čustva, skratka, kazala kot nekaj, kar nasprotuje »znanstvenemu«, »objektivnemu« pristopu, ki naj bi ga gojile akademske teorije.

Tedaj ko so čustva vendarle (kot predmet proučevanja) pritegovala eksplicitno pozornost sociologov, so večinoma potrebovala kot nasprotje kontrast razumu ali racionalnemu delovanju. Pri tem je razum žel prvenstvo, čustven pol pa so spremljale negativne konotacije: razum vzpostavlja ravnotežje v človeku in zmožnost inteligentnega presojanja razmer, čustva pa so, nasprotno, izvor dezorganizacije, disfunkcionalnosti, nepredvidljivosti ipd.

Razlaga čustev kot neorganiziranih odzivov, ki motijo gladko delovanje razuma, je izhajala iz razumevanja čustev kot nenadnega »avtomatičnega sindroma«, kot nekognitivnega izkustva. Nekognitivna narava čustev pomeni, da so emocionalni odzivi neposredni, spodbujeni tako kot npr. človeški refleksi: brez posredovanja reflektiranja (mišljenja, ocenjevanja, presojanja, idej), ki omogoča inteligentno razumevanje in odzivanje na situacijo. Čustva se (ljudem) torej »zgodijo« in ne predpostavljajo predhodnih ali hkratnih kognitivnih operacij – čustveni in kognitivni procesi so medsebojno neodvisni in ločeni procesi. V tem razlagalnem okviru je ostajala odvisnost čustev od kompleksnih in družbenozgodovinsko pogojenih dejavnikov bolj ali manj prezrta, s tem pa tudi upravičena njihova izrinjenost iz družboslovnega in sociološkega proučevanja.

Med širšimi okoliščinami, ki so prispevale k izoblikovanju racionalne znanosti

* Mag. Zdenka Šadl, asistentka na FDV.

(in sociologije) ter njenega dualističnega razumevanja razuma in čustev, ne moremo spregledati dualistične naravnosti zahodne misli sploh, ki jo strukturira niz binarnih (in hierarhično razporejenih) opozicij. Močne vzporednice (zlasti pozitivistične) sociološke epistemološke usmerjenosti na razum (ali intelekt) se kažejo z rasvetljskim kultom razuma. Pojmovanje, da obstaja med razumom in čustvi polarnost nasprotij, je značilno za Descartesov racionalizem oz. kartezijansko revolucijo, ki je v 17. stoletju izbojevala dokončno zmago in afirmacijo razuma in je v zasledovanju znanja kot nesmiselno zavrгла vse tisto, kar je imela za nasprotje razuma. Descartesova slavna dihotomija duh – telo z vključeno dihotomijo razum – čustva je močno določala idejne sisteme, ki jih S. Toulmin (1990, 108) označuje kot moderni svetovni nazor (»framework of modernity«). Avtor navaja (ibid., 110) prepričanje razsvetljskih mislecev, po katerem »Čustvo tipično frustrira in uničuje dejavnost Razuma; zaupati je torej potrebno razumu in ga spodbujati, ne pa čustvom, ki jih je treba zatreti« in ugotavlja (ibid., 148), da je »Apoteoza logike in formalne racionalnosti . . . pognala globoke korenine, in to je dolgoročno vplivalo na problematičen status ‚občutkov‘ ali ‚čustev‘« v znanosti.

Neobčutljivost družbenih ved za čustvene razsežnosti družbenega izkustva in podcenjevanje čustev kot inferiornih pa je mogoče razumeti tudi s pomočjo formule »čustveno-žensko«, ki je bila močno utrjena zlasti v teoretskih strukturah 19. st. Podcenjujoč odnos je povezan s (tedaj) prevladujočo ideologijo, ki je opravičevala družbeno neenakopravnost in hierarhijo spolov z nadrejeno pozicijo moških: povezovanje žensk in čustev na eni strani ter moških in razuma na drugi strani je pomenilo, da se je racionalizacija spolne hierarhije »pokrivala« (da je sovpadala) z opravičevanjem hierarhije razuma in čustev. Nezanimanje za kategorijo čustva pa je izhajalo iz stališča, da zasebna (kot ženska, torej čustvena) sfera ni relevantno področje uporabe pojma objektivnosti. Znanost je namreč to vlogo dodelila javni sferi, ki pa je bila jasno označena kot domena moških (razuma, intelekta). Skratka, tradicije različnih družbenih ved so povečevale lastnosti, tradicionalno povezane z moškimi, ignorirale in zavračale pa tiste lastnosti, ki so bile tradicionalno pojmovane kot »ženske«. V tej zvezi se kaže tole: tako kot »ženske v sociologiji preprosto ni ali pa je navzoča kot ‚dodatek h glavni obravnavi‘ ali kot nekaj posebnega« (Jogan, 1990, 53; na kar opozarja v sodobnosti vse več avtoric – glej npr. D. E. Smith, 1992), so tudi čustva iz sociologije izmejena ali pa »zasedajo posebno mesto v teoretičnih strukturah, tisto, ki je nasprotno razumu – zmožnosti, ki označuje človeško dušo v vsej njeni vzvišenosti« (Sarbin, 1986, 85).

Kategorija čustev se je družbeni in sociološki misli, ki jo je dolgo obvladovala »kognitivna perspektiva«, izmikala globoko v sodobnost. Po ugotovitvah nekaterih avtorjev lahko celo govorimo o »inflacijskem kognitivizmu« ali t. i. »kognitivni revoluciji«. Različne sociološke smeri so se pri ukvarjanju z družbeno konstrukcijo realnosti in subjekta, družbenim delovanjem ali samim procesom mišljenja namreč večinoma obračale le h kognitivnim vidikom delovanja in osebnosti. Vzemimo etnometodologijo ali pa simbolični interakcionizem – v razlagah družbenega življenja in sveta igrajo osrednjo vlogo bolj ali manj različne kognitivne oblike (npr. zavest, indeksikalnost ali pa simbolično posredovan pomen), vloga čustev pa je zanemarjena ali obrobna. Podobno bi lahko ugotavljali tudi za različne teorije racionalne odločitve. Model racionalnega posameznika, iz katerega izhajajo, ne upošteva dejstva, da je emocionalnost pomembna, in temeljna značilnost človeške zavesti in človeške interakcije. Ni pa se dolgo ohranila le kognitivna perspektiva v različnih teoretskih sistemih, običajno jo (je) spremlja(la) tudi dihotomna razlaga razum – čustva (ki je s takšno perspektivo tesno povezana). V primeru teorije

racionalne odločitve jo razkrivajo novejšje feministične študije (npr. England, Stanek, 1990, 167).

Sredi sedemdesetih let 20. st. pa je opaziti pomembne premike – jasne zametke nove revolucije v družboslovju, t. i. »afektivne revolucije«. Po »kognitivni revoluciji« in prevladi racionalnih modelov človeka v preteklih desetletjih postajajo čustva predmet povečanega zanimanja številnih družbenih ved. Prihaja »izziv«, ki obljublja ponovno oživitve zlasti različnih mikrosocioloških smeri (ki so se bolj ali manj izpele v svoji kognitivistični naravnosti) in to je »perspektiva, ki poudarja čustva kot bistveno sestavino družbene interakcije in družbenega akterja« (Collins, 1986, 1348).

Čustva so končno zavzela v družbenih vedah tisto vlogo, ki jo imajo v vsakdanjem družbenem življenju in svetu. Pripadniki eksistencialne sociologije npr., ki proučujejo družbeno življenje ljudi v njihovih »naravnih« okoljih – vsakdanjem svetu, v katerem živijo – so se med drugim usmerili k čustvom kot »pozabljenim elementom v družbenih znanostih«, za katere pa ugotavljajo, da prežemajo vse vidike našega življenja in povezanosti z družbo (Kotarba, Fontana, 1987). Podobno ugotavljajo tudi številne druge mikroperspektive t. i. sociologije vsakdanjega življenja (etnometodologija, SI, dramaturgija, fenomenologija). Interes za proučevanje čustev naglo zajema različna družboslovna področja: mikropolitčne teorije in raziskave oz. politično psihologijo, behavioralne vede, zgodovinske študije, socialno psihologijo, antropologijo, filozofijo, v sociologiji pa lahko že govorimo o izoblikovanju nove sociološke veje – sociologije čustev. Silen razvoj novega predmetnega področja v sociologiji je dobil tudi že svojo institucionalno obliko: v letu 1986 je bila znotraj Ameriške sociološke asociacije ustanovljena Sekcija za sociologijo čustev, v istem času pa je bila ustanovljena tudi skupina za proučevanje »sociologije čustev« znotraj sociološkega združenja v Veliki Britaniji.

V nadaljevanju bomo prikazali, kako se na ta epistemološki prelom v družboslovju odziva sociološka in socialno-psihološka smer simboličnega interakcionizma (dalje SI). Zanimala nas bo primerjava razlag družbenega delovanja in družbene konstrukcije subjekta pri zgodnjih in sodobnih predstavnikih SI z vidika (ne) vključenosti kategorije čustev ter razumevanja odnosa razum-čustva.

Razum/čustvo: James, Mead Vs. Cooley

Po teoriji SI potekata z družbenim delovanjem in v njem dva temeljna družbeno procesa: družbena konstrukcija realnosti in družbena konstrukcija subjekta. Delovanje ima torej osrednji pomen v razlagalnem in spoznavnem postopku SI, teoretske perspektive, ki izvira iz ameriške filozofije pragmatizma, imenovane tudi »filozofija delovanja« (H. Joas).

Poudarjanje, da so delovanja konstruirana, presojana, bolj ali manj racionalna, odvrta pozornost od čustev in nezavednih motivacij v človeškem delovanju, ugotavlja Stryker (1980, 152–153). Vendar so pragmatisti namenili nekaj pozornosti tudi čustvom, zato nas bo zanimalo, kako so jih opredelili in kako so pojasnili odnos razum – čustva. Najprej se bomo ustavili pri razlagi Williama Jamesa (1842–1911), zatem pa bomo shemo identitete Charlesa H. Cooleyja (1864–1929) in njegovo širše razumevanje vloge čustev primerjali z razumevanjem čustev in razuma pri Georgeu H. Meadu (1863–1931).

Po Jamesovi teoriji so: »fiziološke spremembe neposreden rezultat zaznave dražljaja... naše občutenje teh istih sprememb je čustvo. Zdrav razum pravi, če

izgubimo svoje premoženje, smo žalostni in jočemo; če srečamo medveda, se prestrašimo in zbežimo... to zaporedje ni pravilno... pravilnejša je ugotovitev, da smo žalostni, ker jočemo... da nas je strah, ker se tresemo in ne, da jočemo, ... se tresemo, ker smo žalostni... ali ker nas je strah...; razpoloženja, čustva ali strasti... konstituira in jih gradijo tiste fiziološke spremembe, ki jim običajno pravimo, da so njihova izražanja ali posledice... vsako čustvo je rezultanta elementov, (ki) so organske spremembe in vsak od njih je učinek refleksa na dražljaj» (1952, 743, 745, poudarjeno v izvirniku).

Torej: žalost je jokanje/ihtenje ipd., strah je tresenje/utripanje srca/visceralni odzivi ipd., jeza je zardevanje/stiskanje zob ipd. Tako koncipirana čustva postavi James nasproti razumu kot nekaj, kar je povsem neodvisno in nepovezano z razumom: čustvo kot notranji fiziološki pojav ne vsebuje nobene izražene ideje o zunanjem svetu. Intencionalnost pripisuje James (povsem ločenim) racionalnim procesom, ki vključujejo presoje o zunanjem svetu. Avtor je jasen in jedrnat: ... Čustvo brez fizioloških simptomov nima nobenega idejnega ostanka, iz katerega bi moglo biti konstituirano čustvo... mrzla in nevtralna razumska zaznava je nekaj povsem drugega...» (1952, 744, 745).

Model čustev, ki ga ponuja James oz. njegovo dihotomno razumevanje odnosa razum/čustva, se nedvomno vpisuje med prevladujoča tradicionalna razumevanja na tem tematskem področju: čustva so samodejna, kognitivno neposredovana izkustva, goli fiziološki »izbruh«.

Kako pa sta čustva in njihov odnos do kognitivnih procesov opredelila Mead in Cooley? Začnimo pri Meadovi opredelitvi človekove osebnosti. »Ko govorimo o naravi identitete, je treba poudariti osrednje mesto mišljenja. Zavest o sebi, ne pa afektivno izkustvo s svojimi motoričnimi spremljavami, določa jedro in primarno strukturo identitete, ki je tako bistveno kognitiven, ne pa emocionalen pojav... Bistvo identitete je... kognitivno; leži v ponotranjeni konverzaciji gest, ki konstituira mišljenje, oziroma s pomočjo katere poteka mišljenje ali refleksija. Zato sta izvor in osnova identitete tako kot pri mišljenju družbena« (Mead, 1934, 173, poudarila Z. Š.). Mead je v svoji shemi torej jasno poudaril osrednjost mišljenja (refleksivnega samozavedanja) v posameznikovi identiteti – razum je bistvo človekove osebnosti.

Pretežno nasprotno razumevanje narave identitete zagovarja Cooley, ki pravi, da so čustva pomemben konstitutivni element posameznikove osebnosti, to je, eno od treh temeljnih sestavin identitete. Ta vsebuje: »predstavo o tem, kakšen sem v očeh druge osebe, predstavo o tem, kako me ocenjuje in neko vrsto čustva, kot je ponos ali sramovanje« (Cooley, 1956B, 184, poudarila Z. Š.), ki ga Cooley imenuje »identitetno čustvo« (selffeeling – samoobčutenje, občutenje samega sebe). Predstava o oceni naše pojavnosti je izvor določenega čustva, ki je tip »zrcalnega« čustva (sentiment, ki ga posreduje drugi kot zrcalo).

Mead je čustvom namenil le nekaj stavkov, kar otežuje ugotavljanje pojmovanja čustvenih fenomenov v njegovem delu.¹ Avtorjevo razumevanje čustev pa je vendarle mogoče razbrati iz njegove obravnave racionalnosti oz. razuma (izraza uporabljaja kot sinonima). »Racionalnost pomeni, da moramo tip odziva, ki ga vzbudimo v drugih, vzbuditi tudi v nas samih in da mora ta odziv določati to, kar bomo kasneje rekli in počeli« (Mead, 1934, 149). In na drugem mestu (str. 334): »To, kar imenujemo 'razum', nastane, ko nek organizem v svoj lasten odziv vključi

¹ V analizi Meadovega razumevanja čustev in razuma kot dveh sestavin duševnosti se opiramo na delo *Mind, Self & Society* (1934).

zadržanje drugih organizmov, vključenih (v skupno delovanje – op. Z. Š.)... Če je posameznik sposoben prevzeti zadržanje drugih in nadzorovati svoje delovanje s temi zadržanji kot tudi... delovanje drugih s svojimi lastnimi (zadržanji – op. Z. Š.), tedaj imamo tisto, kar lahko imenujemo ‚racionalnost.‘

Racionalnost je bistvo Meadovega modela komunikacije oziroma simbolične interakcije (*»signifikantne geste... konstituirajo poglavitno obliko interakcije med posamezniki«*), s čimer se izgublja pomen in učinkovanje čustvenih procesov v interakciji (kakor jih razume sam). Po Meadu posameznikova čustva vzbudijo odziv pri drugih ljudeh, vendar pa ne tudi v njem samem, tako da posameznik ne deli odzivanja drugih. Ker je neposredni učinek procesa prevzemanja vlog drugih ljudi (in skupnega odzivanja na gesto) nadzor nad lastnim odzivom, more odsotnost tega procesa tedaj pomeniti neposred(ova)no, nezavedno, nenadzorovano obnašanje.

Skratka, po Meadu so čustva glede na (zgoraj) opredeljeno racionalnost (v smislu razumskih, kognitivnih procesov) nekaj nasprotnega – v svojem bistvu so dezorganizirana, »slepa«, zvečina nimajo simbolične, družbene narave in družbenega izvora. Ko deluje emocionalno, posameznik ni sam sebi objekt, nima zavesti o sebi, ki pomeni sposobnost zavzemanja vloge drugih (in zavedanje pomena geste). Čustva so subjektivna, individualna, nerefleksivna, družbena ali komunikacijska izkustva, so le vrsta »doživljanja«, goli organski občutki (sensations), ki konstituirajo človekovo nezavedno identiteto oz. zavest, ki jo Mead razlikuje od zavesti v pravem pomenu besede – zavesti o sebi. *Čustva so tedaj sestavina impulzivnega, spontanega, bolj ali manj nezavednega »individualističnega« vidika človekove identitete (osebnega jaza) in so izključena iz racionalne, primerno družbene sestavine identitete. Čustva so ločena od kognitivnih procesov, so zgolj objekt refleksivnega mišljenja in ne sodelujejo pri dejavnosti mišljenja, prav tako kot mišljenje (razum) ni vključeno v emocionalno izkustvo.*

Meadov model (razvoja) identitete pojasnjuje proces nastajanja človeške identitete kot »rational animal«. Avtorja zanima zgolj proces pridobivanja sposobnosti samozavedanja in refleksivnega mišljenja (ostro kritičen je Mead zlasti do Cooleya, ki je naravo identitete skušal opredeliti s pomočjo afektivnih izkustev, delno pa tudi do Jamesa), kar določa izrazito racionalistično zasnovanost Meadove socialne psihologije. S pretiranim obračanjem k intelektu je Mead intelektualiziral vse človeško psihično življenje. Ko posameznik izoblikuje identiteto, razvije oz. pridobi razum, postane racionalno bitje (ko »prevzame zadržanja skupine... postane to, kar imenujemo ‚racionalno bitje‘«, str. 334).

Čeprav je Mead postavil splošno teorijo družbenokulturne ustrojenosti akterjevega izkustva, pa model medsebojne odvisnosti družbenega okvira in (oblikovanja) individualnega delovanja (izkustev) opušča ali zanemarja načelo, po katerem je tudi emocionalno izkustvo akterja družbeno oblikovano. Tako je razum po Meadu pridobljena zmožnost, čustvo pa nekaj »naravnega«, povsem biološkega in individualnega; razum je specifično človeški, čustvo potrebuje bolj za povezavo z živalsko preteklostjo. *Mead torej, podobno kot James, pristaja na dihotomijo razum – čustva, in čustva, podobno kot James, pojasnjuje kot fiziološka izkustva »slepe« reakcije.*

Kakšno naravo pripiše emocionalnim izkustvom Cooley? Posameznik se rodi z enostavnimi, instinktivnimi emocionalnimi dispozicijami ali instinktivnimi čustvi (npr. nagnjenje k jezi, strahu, materinski ljubezni), ki se na podlagi družbenega izkustva medsebojno prepletajo, spreminjajo in razvijajo v kompleksnejša čustva ali t. i. sentimente, družbena čustva, razlaga avtor. Za najzgodnejše čustveno sta-

nje posameznika so torej značilne nediferenciranost, nerazvitost oz. ne(iz)oblikovanost čustev, nekakšna nedoločna dedna masa čustvenih zasnov. Diferenciacija, oblikovanje in organizacija določenih čustev poteka skozi (in s pomočjo) komunikacije in interakcije, »*paralelno z razvojem mišljenja*«, razlaga Cooley. »*S sentimentom označujem socializirano čustvo, čustvo, ki sta ga iz golega instinktivnega stanja oblikovala mišljenje in interakcija tako, da je postalo primerno človeško. Vključuje imaginacijo in obstaja v simpatetičnih stikih z mislimi drugih. Tako je ljubezen sentiment, medtem ko poželjenje ni; zamera je, ni pa bes...*« (Cooley, 1956A, 177).

Isti proces – proces komunikacije ali družbene interakcije – preko (in s pomočjo) katerega se razvija mišljenje, oblikuje tudi posameznikovo čustvovanje. V primerjavi z Meadom Cooleyjem torej čustvom oz. sentimentom povsem jasno pripiše družbeni izvor in osnovo. Čustva sodelujejo, prav tako kot kognitivna izkustva, v razvoju in oblikovanju osebnosti in so njen konstitutivni, enakovreden del in tudi pomembna motivacijska sila v človekovem delovanju.

Odnos med razumom in čustvi v Cooleyjevi razlagi ni »odnos« dveh ločenih in neodvisnih procesov. Cooley ne postavlja ostrih ločnic med mišljenjem (razumom) in čustvi kot sestavinama duševnosti (1956A, 177; 1956B, 175). Čustva (oziroma sentiment) niso »nespremenljiva oblika obnašanja« (v smislu: »življenje pritisne na gumb in dedni mehanizem opravi ostalo,« 1956B, 29) nasproti razumu kot načelu, za katero med drugim zapiše, da »prilagaja delovanje spreminjajočim – razmeram, se pogojuje«.

Posamezne sentimente obravnava avtor na različnih ravneh. Pri sovražnih čustvih razlikuje primarni, »simpatetični« in racionalni tip sovražnega čustva. Prva čustva so neposred(ova)na, nenadzorovana, slepa, to je, ne vključujejo dejavnosti razuma. »Simpatetično« sovraštvo vzbudi neka predstava o stališčih drugih, vendar ni utemeljeno z idejo pravičnosti, ki jo Cooley vpelje kot merilo za razlikovanje tretjega tipa čustva. Racionalno sovraštvo (ali ogorčenje) je sentiment, ki ga nadzira, spodbuja in usmerja mišljenje oziroma razum na podlagi posameznikove »presoje nečesa, kar je nepravilno ali napačno« (1956B, 280), ki je torej kognitivno posredovano čustvo. Čeprav neposredovana (»nerazumska«, instinktivna) niso povsem odsotna v življenju odraslih oseb, so čustva družbenih bitij pretežno povezana z idejami, ki sestavljajo intelektualno vsebino njihove identitete (1956B, 265). Odnosa med razumom in čustvi po Cooleyju tedaj ne opredeljuje načelo medsebojnega izključevanja, ampak medsebojna prepletenost in skupno delovanje.

Skladna s Cooleyjevim zagovarjanjem kognitivno posredovanih čustev (sentimentov) je tudi njegova razlaga družbenozgodovinske oblikovanosti in spremenljivosti čustev. Vsako obdobje ali družba ima tako svoj lasten bolj ali manj poseben način čustvovanja. Za začetek 20. stoletja npr. je po Cooleyju značilna ekonomska poraba emocionalne energije (potrebo po organizaciji in disciplini čustev narekujejo pogoji moderne civilizacije – avtor ne precizira, kateri in kakšni so ti pogoji – v katerih prihaja ob nenehnih pritiskih do intenzivne porabe psihičnih moči, kar slabi njihovo moč v uravnavanju nasilnih čustev), v situacijah, ki zahtevajo »surovejše in bolj nasilne taktike«, pa prihaja do prenosa izvajanja na podrejene.²

² Na splošno se v razvoju sentimentov v modernem življenju kaže po Cooleyju dvoje značilnosti, raznovrstnost in humanizem. Raznovrstnost se kaže v stalni rasti različnih vplivov in interakcij, kar spremlja oblikovanje številnih novih različic sentimentov. Ljudje se na kompleksno okolje čustveno odzivajo hitreje, površinsko in z raznovrstnimi sentimentami. Tako obsega emocionalno izkustvo raznovrstne, manj stabilne in večinoma manj intenzivne sentimente. Humanizem pa se izraža s širjenjem in uveljavljanjem sentimentov, kot so pravičnost, resnicoljubnost, ljubeznivost in ustrežljivost prek meja primarnih skupin (znotraj katerih po Cooleyjevi idealizirani predstavi naravno prevladujejo).

Meadova konceptualizacija procesa prevzemanja vlog, ki ga imenuje empatija, kaže na očitno izločanje vsakršnih čustvenih primesi. Prevzemanje vloge je po Meadu izključno razumsko (inteligentno, kognitivno) dejanje brez čustvenih motivacij in čustvenih sestavin (primesi) ali čustev kot rezultatov življenja v druge ljudi (je pa temeljni pogoj za sočustvovanje). Prevzemanje perspektive drugih ni neki proces telepatije, s katero vstopamo v zavest drugega človeka, niti ni oblika introspekcije, ki nam omogoča razkritje tega, kar neka enkratna oseba občuti. Koncept prevzemanja vloge, kot ga uporablja Mead, skratka ne označuje emocionalne enotnosti med osebama, participacije v emocionalnem življenju drugih (sočustvovanja). Prevzemanje vlog vključuje anticipacijo odzivanja drugih, s katerimi je posameznik udeležen v skupnem delovanju, kar je podlaga akterjevega kasnejšega delovanja (kot smo že ugotovili). Racionalno obnašanje je tisto, ki izhaja iz pravilne vnaprejšnje presoje in ocene zadržanj drugih. To, kar je prevzeto, je univerzalno, javno dostopno (z Meadovimi besedami objektivna perspektiva) in je integralni del sistema usklajenega delovanja.

Meadov koncept empatije ni enak Cooleyjevemu pojmu »simpatetičnega procesa«, ki pomeni vstopanje v misli drugih in delitev njihovega mišljenja in sentimentov (predstavljati si samega sebe v isti situaciji, v kateri je drugi). Delitev duševnega stanja po Cooleyju ne pomeni čustva usmiljenja ali kakšnih drugih »ljubeznivih« čustev; osnovna zamisel je v človekovi sposobnosti, da si predstavlja, kaj neka druga oseba misli ali občuti. Čustva lahko spodbujajo »simpatetični proces« in ga običajno tudi spremljajo, vendar niso pogoj za ta proces; so lahko tudi rezultat »simpatetičnega procesa«, ko ocenimo deljeno čustvo ali idejo (drugega).

Čustvenost (senzitivnost) posameznika je odvisna od živahnosti njegove »personal imagination« (senzibilnosti – zamišljanja, vstopanja v misli drugih in rahločutnosti za njihove ocene). Kljub temu, razlaga Cooley, da nihče ni absolutno neodvisen od tega, kako ga presojajo in razumejo drugi ljudje, pa avtor ugotavlja, da prihaja v senzitivnosti (čustvenosti) do pomembnih razlik glede na spol. Ženske že kot dekleta kažejo večji interes za svojo podobo (sliko) v očeh drugih (za prevzemanje zornega kota drugih oseb) kot fantje, ki so bolj nagnjeni k ukvarjanju s stvarmi kot pa z osebami. Preokupacijo s tem, kaj si drugi mislijo o tebi, imenuje Cooley občutljivost, dovtetnost (»affectation«), tudi družbena senzibilnost.

Odrasle ženske so po Cooleyju bolj kot moški odvisne od neposredne osebne podpore in potrditve. Mišljenje žensk je vezano na neko osebo, v kateri vidi stabilno in privlačno sliko same sebe, s pomočjo katere živi. Brez te osebne dopolnitve postaja ženska, kot pravi avtor, »zapuščena in naplavljen ladja«. *Moški, ki so bolj nagnjeni k agresivnosti in so relativno neodvisni od neposrednih vplivov v družbeni interakciji, so samostojnejši, manj senzibilni (simpatetični) in tudi manj senzitivni (čustveni) (1956A, 202–204)*. Ugotovimo lahko, da Cooleyjevo razumevanje odnosa med razumom in čustvi po eni strani presega tradicionalna pojmovanja tega odnosa kot nasprotja in hierarhije, da pa ostaja njegova razlaga na drugi strani tradicionalno ujeta v prevladujočo formulo »čustveno-žensko«.

Po Meadu fiziološka diferenciacija med spoloma ne določa nobene bistvene razlike v empatiji oz. inteligenci. Vendar, ugotavlja avtor, razlike v sposobnosti življenja v vlogo drugih obstajajo in tudi stopnja vključenosti posplošenega drugega v zavesti posameznikov je različna. Glede na to da so otroške igre po Meadu ključna faza v razvoju sposobnosti življenja v vlogo konkretnega oz. posplošenega drugega, je njegovo nezanimanje za razlike v strukturi in interakcijskih vzorcih iger po spolu »šibka« točka, ki onemogoča ugotavljanje spolno diferenciranega razvoja omenjenih sposobnosti. Novejše raziskave (npr. Lever, 1987) namreč razkrivajo, da

prihaja zaradi neenakomerne porazdelitve različnih iger med spoloma do pomembnih implikacij: fantje, pri katerih prevladujejo organizirane igre (»game«), razvijajo sposobnost prevzemanja zadržanij posplošnega globalnega drugega (celotne skupine, družbe, naroda, itd.), medtem ko dekleta, pri katerih je delež teh iger bistveno manjši (prevladujejo pa igre, v katerih so pomembni medosebni odnosi ali pa zgolj pogovor), izoblikujejo predvsem empatične sposobnosti, torej sposobnost za vživljanje v vlogo partikularnega drugega oz. razvijajo senzitivnost do drugih konkretnih oseb. Meadu je torej mogoče očitati ignoriranje dejstva, da »vstopa otrok v svet kot individualnost po spolu, ki razvija drugačne odnose z drugimi osebami, drugačne podobe o samem sebi, drugačna lingvistična izkustva... in drugačno moralno orientacijo« (Denzin, 1988, 73).

Zasuk k čustvu kot netematizirani (in podcenjeni) razsežnosti družbenega izkustva (v družboslovju)

Simbolično interakcionistična teorija čustev

Pri intelektualni usmeritvi SI perspektive na kognitivne procese (ki so zanimali Meada) in pri opustitvi zanimanja za čustva (ki ga je gojil Cooley) je osrednjo vlogo odigral H. Blumer (1900–1987), ki je v petdesetih in šestdesetih letih tega stoletja vpeljal Meadovo misel v glavne tokove socialne psihologije in sociologije. V okviru sodobnejših miselnih tokov SI je očiteno poudarek na reflektivnosti človeške interakcije jasno razpoznaven prav v Blumerjevi razlagi. Blumerjev ekstremni model človeka (absolutno samozavedajoči akter, ki deluje z zavestno, racionalno (samo)kontrolno in kritično presojo oz. mišljenjem) vključuje razumevanje, po katerem so posameznikove izbire organizirane s pomočjo maksimalno reflektivnega procesa (ki je očiščen čustvenih elementov). Ta proces je ključen in nenehno navzoč (delujoč) mehanizem posameznikovega spoprijema z zunanjim in notranjim svetom ali drugače, zavest in refleksija sta po Blumerju (1969, 81) nepretrgoma prisotna v človeškem delovanju.

Nov interes družboslovja za čustva pa na svojem »pohodu« v zadnjih dveh desetletjih ni obšel SI. Nasprotno, sodobni predstavniki/ce SI so se mu pridružili/e kot sociološka smer, ki zavzema vidno mesto v že razvejani pahljači različnih teoretskih prijemov.

Razlaga čustev v SI začenja s predpostavko, da čustva niso posebno, spoznavno fiziološko stanje. Ne da bi zanikali fiziologijo čustev, zagovarjajo stališče, da emocionalno izkustvo docela konstituira šele akterjeva definicija (identifikacija) vznemirjenja kot določenega čustva.³ Človeško čustvo je skupen produkt posplošnega (nediferenciranega) fiziološkega vznemirjanja in družbenokulturnih dejavnikov, to je, interpretacije dražljajske situacije (definicije situacije) ter kulturnih oznak. Ali drugače: znotraj meja, ki jih določajo na eni strani fiziološka stanja (oz. spremembe) in na drugi normativna regulacija (kulturni pritiski), poteka po SI proces oblikovanja ali konstruiranja čustev. Čustvovanje uravnavajo številna (implicitna) pravila, ki jih posredujejo različne kulture. Ta pravila se nanašajo tako na izražanje čustev kot tudi na samo doživljanje. »... Kako nekdo interpreti-

³ Pri tem se sklicujejo na eksperimente, ki sta jih opravila Schachter in Singer leta 1962. Ti eksperimenti so pokazali, da samo fiziološko vznemirjenje (ki ga je povzročil vbrizgan epinefrin, substanca, ki povzroča fiziološke učinke, podobne tistim, ki spremljajo določene vrste čustvenih stanj) ni zadostovalo, da bi subjekti poročali o izkustvu specifičnega čustva.

ra svoja čustva in, v neki meri, kakšna so njegova čustva, usmerjajo (čeprav ne določa) kultura, v kateri živi, in njena pravila čustvovanja. Družbena pričakovanja . . . oblikujejo tudi izražanje čustev, kajti na splošno se zdi, da ljudje sproščajo svoja – tudi močna – čustva na načine, ki jih predpisujejo njihove kulturne norme« (Shott, 1979, 1320). Na predpostavki o sposobnosti posameznikov, da nadzorujejo, reflektirajo, presojujejo in (do neke mere) zavestno zatirajo in/ali vzbujajo svoja lastna čustva (to je, da so svoja čustva sposobni ustrezno oblikovati, ne le preprečiti ali potlačiti) temelji ideja o aktivnem upravljanju čustev (»emotion management«, tudi »emotion work«, »deep acting«).

Skratka, po SI poteka družbena konstrukcija čustev na podlagi medsebojnega učinkovanja fizioloških občutkov, procesa interpretacije in ponotranjenih definicij vzorcev, sprejetih v procesu socializacije. Čustva (in njihova izražanja) so gnetljiva, dovzetna za individualno in kulturno oblikovanje. Specifičnost družbenokulturnih dejavnikov pojasnjuje (kulturno in časovno ali zgodovinsko) spremenljivost emocionalnih izkustev. Ključne določilnice čustev v razlagi SI imajo po tej razlagi družbenokulturno, ne (le in samo) fiziološko podlago. Čustva po SI torej niso »avtomatičen refleksen sindrom«, kot jih je pojasnjevala tradicionalna misel, ampak »družbeno konstruirani sindrom«. »*Narava žalosti, zaničevanja ali zadrege ni biološka v bistvu, ampak je družbena narava, določena s pomeni, ki jo čustvo pridobi z interpretacijami in delovanji ljudi v situaciji in v okoliški kulturi*« (Gordon, 1987, 141). Takšna čustva kot produkte kulturnih definicij in družbene interakcije označujejo v SI kot družbene sentimente in jih – podobno kod Cooley – razlikujejo od bioloških emocij, ki izhajajo iz človeške biološke narave.

Od fiziološkega h kognitivno posredovanemu čustvu

Teorija čustev v SI, ki se pri obravnavi čustvovanja osredotoča na procese interpretacije in usmerjanja, je odmik od pojmovanj, po katerih so čustva nasprotna razumu, od njega ločena in z njim nepovezana izkustva. Čustva niso »goli izbruhi«, neodvisni od akterjevih ocen, idej in presojanj, prepričanj in konceptualizacij, kot so jih razumele tradicionalne (pozitivistične) razlage, pa tudi pretekle razlage v SI. Čustva predpostavljajo oz. so odvisna od kognitivnih procesov, npr.: ponos zaradi prijateljeve nagrade temelji na posameznikovi oceni, da jo je zaslužil; krivda zaradi nekega dejanja predpostavlja posameznikovo prepričanje, da je odgovoren za dejanje in njegovo oceno tega dejanja; to, kar razlikuje hvaležnost od zavisti, žalost od kesanja, ogorčenje od jeze, ni določen notranji fiziološki občutek, ampak definicija situacije, akterjeva interpretacija (odzivi, delovanja, ocene in situacije v družbenem svetu). »Čustvo (je) skupno delovanje telesa in predstave, mišljenja, spomina . . . mišljenje, zaznavanje in predstavljanje . . . so vključeni« v emocionalno izkustvo posameznika (Hochschild, 1979, 551, 555). Ločevanje čustev in kognitivnih procesov pomeni ignoriranje dejstva, da emocionalna izkustva ne obstajajo kot golo stanje, ampak so prepletena s kognitivnimi elementi). *Skratka, po teoriji čustev SI je razum konstitutivna sestavina čustev.*

Pojasnjevalna moč kognitivistično usmerjene teorije čustev SI presega spoznavne horizonte fiziološkega modela čustev. Koncipiranje čustev v tradiciji SI (zlasti Jamesova in Meadova koncepcija čustev) kot golih fizioloških občutkov se izkaže kot preozko za razlago čustev, ki jih ne spremljajo fiziološki občutki; ta nemoč je jasno razvidna v Jamesovi trditvi:

»Povsem nemogoče si je zamisliti čustvo strahu, ki ga ne spremlja niti pospešeno

utripanje srca, niti površno dihanje, niti tresenje ustnic, niti oslavljeni udi, niti kurja polt, niti visceralna razburjenost... (ali pa) stanje besa brez... zardevanja... stiskanja zob... In kaj bi bila (žalost – op. Z. Š.) brez svojih solz, svojega ihtenja...? Brezčutno kognitivno spoznanje, da so določene okoliščine obžalovanja vredne in nič več... čustvo, ločeno od vseh telesnih občutkov je nepredstavljivo» (1952, 744–745).

Teorija čustev SI, po kateri so čustvom inherentne presoje, more takšne vrste čustev tematizirati kot čustva, zasnovana na nekem prepričanju, ki jih ne spremljajo konstantno neke fiziološke spremembe. Npr. strah pred atomsko vojno, ki temelji na prepričanju, da je atomska vojna realna možnost in da takšna vojna pomeni strahovite posledice, je vrsta strahu, ki se ne kaže z določenimi, razpoznavnimi fiziološkimi procesi, vzemimo, znojenjem (Fricker, 1991, 14). Tudi čustva osamljenosti, ki (pogosto) temelji na posameznikovi moralni presoji o neupravičenosti zapuščenosti, v kateri so, ne spremljajo neki specifični fiziološki procesi. Podobno velja tudi za čustvo ponosa (Harre, 1986, 7). *Razumevanje takšnih čustev s pomočjo stare »fiziološke« ali pozitivistične paradigme je torej bistveno omejeno.*

Fiziološki model pojasnjevanja je zaprt tudi za tematizacijo čustvenih stanj, ki se jih akterji neposredno ne zavedajo. Tako James zagovarja stališče, da se *»vsake in katere koli od fizioloških sprememb zavedamo bolj ali manj intenzivno v trenutku, ko se dogodi«* (1952, 743, 744) in s tem izključuje možnost, da se posameznik nekega čustvenega stanja zave(da) šele tedaj, ko postanejo vidne njegove posledice v obliki somatičnih bolezní.

Spoznavna omejenost obravnave čustev, ki se giblje zgolj na ravni fizioloških kategorij, je razvidna tudi v tem, da ni sposobna pojasniti, zakaj enako fiziološko vznemirjenje pri različnih akterjih ni (zadostna) podlaga za akterjevo izkušnjo določenega čustva. Teorija čustev SI, ki se opira na omejeno raziskavo Schacterja in Singerja, se tu sklicuje na pomen akterjeve interpretacije vznemirjenja kot konstitutivne sestavine akterjevega izkustva specifičnega čustva.

Razlika med Jamesovo in novejšo obravnavo čustev v SI se v širšem smislu kaže v razumevanju odnosa razum – čustvo. Videli smo, da James čustvom odteguje intencionalnost, s čimer postavlja med razum in čustva ostro ločnico. Vendar emocionalna izkustva niso (docela) instinktivno, biološko določena, ampak so družbeno konstituirana tudi na svoji fiziološki ravni, to je, primarno fiziološke pojave lahko pojmujeemo kot delno družbeno pogojene odzive. To ugotovitev moremo opreti na pravila izražanja, ki po razlagi čustev v SI določajo, kako naj se različna emocionalna izkustva izražajo. Družbeno reguliranje izražanja čustev (ki posega v fiziologijo čustev) pomeni, da fiziološki pojavi niso povsem »naravni« pojavi, ampak delno pridobljeni (priučeni) odzivi na zunanje dražljaje in da imajo tako kot prepričanja, ki jih strukturira razum, intencionalno naravo. S tem da sta obe konstitutivni sestavini čustev, fiziološki občutki in interpretacijski procesi, postavljeni na skupni imenovalc (obe sta povezani z družbenim kontekstom), je ustvarjena podlaga za celostno razbitje dihotomije razum – čustvo.

Sklep

Poudarjanje pogojenosti (v veliki meri) upravljanja ali oblikovanja lastnega čustvenega doživljanja z normativnimi pričakovanji, prevladujočim sistemom vrednot oz. ideološkimi pritiski, pa tudi poklicno strukturo (Hochschild, 1979) v teoriji čustev SI kaže na upoštevanje povezanosti emocionalnega izkustva in širše

družbene strukture, torej na vključevanje makrosocioloških vprašanj družbene stratifikacije, kategorije spola,⁴ družbene moči, družbene kontrole ipd. v teorijo čustev SI.⁵ To pa je pomembno, saj je s tem ustvarjena podlaga za polnejšo navzočnost sociološke imaginacije (prehajanje z relativno lahkoto od specifičnih situacij oz. najbolj notranjih dejanj posameznika do širših družbenih struktur oz. družbenozgodovinskih pojavov in nazaj) v obravnavi čustev, česar ni bilo, kot smo videli, zlasti pri Meadu in Jamesu na tem tematskem področju.

V nasprotju s preteklim prevladujočim dihotomnim razumevanjem čustev in razuma, ki je tematiziralo le človekovo racionalno razsežnost, se novejši »spoprijem« SI s čustvi v glavnem usmerja v integracijo čustev in kognitivnih procesov. Takšen prijem omogoča izogibanje »učinku nihala« – zamenjavi enega ekstrema z drugim, kognitivnega z emotivnim. Interes SI za proučevanje čustev se torej usmerja predvsem v razkrivanje medsebojne zveze razuma, čustev in delovanja, s čimer se ta smer pridružuje novejšim družboslovnim prizadevanjem po sintezi, ki bi premagala tradicionalno razdeljenost prvin človeške duševnosti in delovanja. Res pa je, da bi teorija čustev SI spoznavno še učinkoviteje prispevala k rušitvi dihotomije razum – čustva, če bi v ta namen uporabila dve »kladivi« (in ne le enega): če bi predmet temeljiteje tematizirala še z druge strani – da tudi razum (procesi presojanja in zaznavanja) predpostavlja čustva. Šele tedaj bi bila celostno povrnjena skoraj dve tisočletji izgubljena enotnost razuma in čustev v zahodni civilizaciji.

LITERATURA

- Blumer H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Collins R. (1986). »Is 1980's Sociology in the Doldrums?«, v: *American Journal of Sociology*, 91, 6 (May): 1336–1355.
- Cooley C. h. (1956A). *Social Organization*. (1956B). *Human Nature and the Social Order*. (The Two Major Works of Charles H. Cooley). Illinois, Glencoe: The Free Press.
- Denzin N. K. (1988). »Act, Language, and Self in Symbolic Interactionist Thought«, *Studies in Symbolic Interaction*, 9 (51–80).
- England P., Stanek K. B. (1990). »Feminist Critiques of the Separative Model of Self. Implications for Rational Choice Theory«, v: *Rationality and Society*, 2, 2 (April): 156–171.
- Fricker M. (1991). »Reason and Emotion«, v: *Radical Philosophy*, 57, Spring (14–19).
- Gordon (1987). »Micro-sociological Theory of Emotion«, v: H. J. Helle, S. N. Eisenstadt (eds.), *Micro-sociological Theory*, vol. 2, London: Sage Publications (133–147).
- Harre R. (1986). »An Outline of the Social Constructionist Viewpoint«, v: R. Harre (ed.), *The Social construction of Emotions*, Basil Blackwell (2–15).
- Hochschild A. R. (1979). »Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure«, v: *American Journal of Sociology*, 85, 3 (November: 551–575).
- James W. (1952). *The Principles of Psychology*, Chicago: William Benton (738–767).
- Jogan M. (1990). *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*, Ljubljana: FSPN.
- Kotarba J. A., Fontana A., eds. (1987). *The Existential Self in Society*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Laslett B. (1990). »Unfeeling Knowledge: Emotion and Objectivity in the History of Sociology«, v: *Sociological Forum*, 5, 3 (September: 413–433).
- Lever J. (1978). »Sex Differences in the Complexity of Children's Play and Games«, v: *American Sociological Review*, 43, 4 (471–483).
- Mead G. H. (1934). *Mind, Self, & Society*, Morris C. W. (ed.), Chicago and London: University of Chicago Press.

⁴ V nasprotju s Cooleyjevim naturalističnim pojasnjevanjem razlik v čustvovanju glede na spol vstopijo v proces pojasnjevanja kot relevantni družbeni, socializacijski, strukturni, ideološki dejavniki.

⁵ Pri večini simboličnih interakcionistov v preteklem razvoju smeri je bila samokontrola vseskozi tematizirana kot pomemben temelj družbene kontrole. To, kar zmoti sodobno teorijo čustev, SI je, da je interes SI ostajal prikovan zgolj na kognitivne vidike samokontrole, prevzemanja vlog in interakcije s samim seboj – na sposobnosti, ki so za družbeno kontrolo večinoma »neuporabne« brez svojih emocionalnih spremljav (Shott, 1979).

- Sarbin T. R. (1986). »Emotion and Act: Roles and Rhetoric«, v: R. Harre (ed.), *The social Construction of Emotions*, Basil Blackwell (83–98).
- Shott S. (1979). »Emotion and Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis«, v: *American Journal of Sociology*, 84 (1317–1333).
- Smith D. E. (1992). *The Everyday World as Problematic, A Feminist Sociology*, Milton Keynes, Open University Press.
- Stryker S. (1980). *Symbolic Interactionism. A Social Structured Version*, London: The Benjamin.
- Sypher H. E., Donohew L. (1988). *Communication and Affect: Themes and Issues*, *American Behaviorist Scientist*, 13, 3 (January-February).
- Toulmin S. (1990). *Cosmopolis, The Hidden Agenda of Modernity*, New York, The Free Press.

UREDNIŠKI ZAPIS

Revija nadaljuje s tematskimi razpravami v obliki okroglih miz o teoretičnih in družbeno aktualnih ter pričakovano odmevnih temah. Tokratna tema so *Mednarodne migracije*, prisotne v širšem svetovnem (evropskem), pa tudi v slovenskem prostoru. Okroglo mizo smo zasnovali kot študijski projekt, ki ga je razvil naš urednik univ. prof. dr. Peter Klinar pod naslovom *Sodobni trendi mednarodnih migracij*. Članek je bil objavljen v št. 5–6/93, TIP.

Razprave so se udeležili raziskovalci z univerz v Ljubljani, Zagrebu in Sarajevu ter politični premišljevalci in večje število vseh tistih, ki se v Republiki Sloveniji pri svojem delu srečujejo s problematiko migracij. Pokazalo se je, da bo študija P. Klinarja spodbujala tudi v prihodnje družboslovne razprave na obravnavano temo. Okrogle mize so se udeležili: dr. P. Klinar, M. Drnovšek, dr. M. Jurak, dr. I. Mislej, dr. J. Fischer, dr. F. Mali, dr. F. Vreg, dr. Z. Mlinar, dr. V. Katunarić, D. Mirosič, dr. M. Mesić, A. Rupnik, J. Puhar, dr. M. Knežević, dr. Đ. Sokolović in dr. J. Makarović.

Pisne prispevke sta prispevali mag. M. Bevc in mag. A. N. Kovačev.

PETER KLINAR*

Osnove migracijske politike

V tezah se bom skušal izogniti ponavljanju vsebine, napisane v svojem zapisu. Ker je naslov naše revije *Teorija in praksa*, bi svoje uvodne teze zasnoval tako na teoriji kakor tudi na praktičnih vidikih, ki zadevajo sodobne migracije. Govoril bom v glavnem o dveh vsebinskih sklopih. Najprej bom začrtal okvirno podobo mednarodnih migracij v sodobni Evropi, v drugem delu pa bom govoril o migracijskih trendih in problemih v Sloveniji.

Za uvod nekaj metodoloških opozoril. Mislim, da se okrog mednarodnih migracij in trendov tega dogajanja v Evropi pletejo številne polnesnice, neresnice, krožijo različni podatki, številne raziskave so precej determinirane z enostranskimi interesi, predvsem dominantnih imigrantskih zahodnih držav. Naj navedem nekaj dvomov, ki se mi ob tej metodološki opombi porajajo. Prvi takšen dvom je ocena »čoln je poln«, 20 milijonov emigrantov v Zahodni Evropi je maksimum, ki ga Zahodna Evropa še prenese, čeprav nekateri podatki kažejo, da je Nemčija, ki je danes najbolj izpostavljena kot imigrantska država, imela pred prvo svetovno vojno več tujcev kot zdaj. O metafori, da je čoln poln, je tudi mogoče dvomiti, ker

* Dr. Peter Klinar, redni profesor na FDV.

se z gotovostjo pričakuje populacijsko krčenje Evrope v 21. stoletju ob hkratni eksploziji prebivalstva v tretjem svetu.

Naj navedem še eno od dvomljivih ocen. Mislim, da so problematične napovedi o izumiranju avtohtonih prebivalcev. Sodim, da gre za izrazita pretiravanja o kulturni, gospodarski, politični in drugi škodi, ki jo povzročajo imigranti avtohtonemu prebivalstvu. V nekem smislu so precej panična in dokaj eksponirana pričakovanja Zahoda o množičnih migracijah iz Vzhodne Evrope, ko Zahod sprejema samo eno alternativo, en sam scenarij, da bodo te migracije množične, ob tem da se porajajo še drugi scenariji, ki govorijo, da utegnejo množični migracijski tokovi pritekati predvsem iz kriznih družb na Vzhodu in v Srednji Evropi ali pa da takšnih množičnih migracij v predvidenem obsegu sploh ne bo. Te dileme se mi torej porajajo, povezane z metodološkimi dvomi, ki temeljijo na ocenah, določenih z enostranskimi interesi.

Kaj spodbuja tokove mednarodnih migracij v Evropi? Nedvomno znana dejstva: razvoj tehnologije in komunikacij na eni strani in na drugi strani izrazita neenakomerna razvitost sveta z mnogimi političnimi, gospodarskimi in socialnimi krizami in konflikti, zlasti v Vzhodni in Srednji Evropi, ali, kratko rečeno, v post-socialističnih družbah. V tem okolju ne kaže prezreti ekoloških katastrof in še posebej ne vojaških spopadov in etničnih konfliktov. Na Vzhodu, v nekdanjih socialističnih državah – nekdanja Jugoslavija je izjema – je končno prevladalo spoznanje, da emigracije za izvorna okolja niso škodljiv pojav. Nove nacionalne postsocialistične države se odpirajo za mednarodne emigracije in tudi med njimi potekajo migracijski tokovi. Končno je treba reči, da se v Zahodni Evropi kažejo potrebe po določenih selekcioniranih kategorijah imigrantov, bistveno drugačnih kot v preteklosti, ko je šlo za množične emigracije manj kvalificirane delovne sile. Zahod sprejema strokovnjake, kvalificirane delavce, imetnike kapitala; ne odreka možnosti imigracij družinskih članov. Formalno sicer nasprotuje ilegalnim imigracijam, dejansko pa so številne vplivne skupine zainteresirane za dotok ilegalnih imigrantskih delavcev.

Hkrati lahko opazamo obstoj številnih zavor za množične emigracije na Zahod. Mednje sodijo omejitveni administrativni ukrepi Zahoda: nadzor meja – absolutna zapora meja nikoli ni uresničljiva – in številni drugi usklajeni administrativni omejitveni ukrepi. Administrativno omejevanje novih imigracij postavlja pod vprašaj veljavnost stare teorije o dejavnih privlačevanju in odbijanju, ki je bila zgrajena na individualnih odločitvah imigrantov. Evropa se je končno odločila v zvezi z alternativo, ali večja produktivnost ali množične migracije manj kvalificirane delovne sile, za prvo usmeritev za povečanje produktivnosti, ki naj bi lovila ameriško in japonsko. Zato je razumljivo, da takšna usmeritev ne dopušča množičnih imigracij manj kvalificirane delovne sile. Med zapore novih migracij sodijo tudi izbruhi pojavov sovraštva, ksenofobije avtohtonega prebivalstva do imigrantov z Vzhoda in tretjega sveta, ki jih Zahod dokaj neučinkovito omejuje. Moja teza je, da ne gre slučajno za neučinkovito omejevanje ksenofobije, ker naj bi informacije o teh pojavih po informacijskih sredstvih prodrle tudi v postsocialistične emigrantske družbe, kar naj bi delovalo zastraševalno na spodbude o množičnih emigracijah z Vzhoda in Srednje Evrope. Prezreti ne kaže, da v številnih okoljih Vzhoda ni prisotna emigrantska tradicija in da ne obstoje tradicionalne emigrantske skupnosti na Zahodu; zato ni mogoče pričakovati verižnih migracij. Med zavorami emigracij naj omenim še zmešnjavo, ki se je pokazala pri najnovejših raziskavah mednarodne organizacije za migracije, International Organisation for Migration (IOM), ki ugotavlja tole čudno podobo o migracijskih težnjah na Vzhodu: Albanci

so najbolj navdušeni za emigracije, množično naj bi odšli na tuje, hkrati pa so največji optimisti glede prihodnjega razvoja Albanije. Obratno so Rusi, Ukrajinci, baltski narodi, Bolgari zelo pesimistični do prihodnjega domačega razvoja svojih družb, hkrati pa ta pesimizem pri njih ne vzbuja posebnih emigracijskih spodbud.

Drug pomemben sklop zadeva odprte probleme integracije trajnih imigrantov. Se pravi, Zahod ni samo opustil liberalnejšo politiko sprejema novih imigrantov – kar se kaže že od naftne krize v sredini sedemdesetih let naprej, posebej očitno pa zdaj ob pritokih imigracij z Vzhoda, ampak je hkrati tudi pred dilemami, kaj storiti s trajnimi imigranti in kako jih vključevati v imigrantsko družbo. Vsi dose-danji integracijski modeli vključevanja trajnih imigrantov, od klasične asimilacije do nemškega sprenevedajočega modela »gastarbajterjev« in odtujenih imigrantov, do britanskega modela neenakega etničnega pluralizma, so se pokazali kot vprašljivi. Odprti ostajajo problemi integracije trajnejših imigrantov.

Liberalnejše obdobje sprejemanja novih imigrantov in liberalnejši zametki integriranja trajnejših imigrantov se rahljajo in zahodne imigrantske družbe se usmerijo k »nacionalizmu«, k nekompromisnemu forsiranju lastnih interesov. Liberalnejše obdobje sprejema novih imigrantov, v katerem so vsaj deloma bile dane možnosti za uveljavljanje individualnih odločitev imigrantov, se umika omejitvenim regulacijam imigrantskih nacionalnih držav. Prevladujoča moč nacionalnih imigrantskih držav ne obeta, da bi se mogle uresničevati nekatere zamisli, ki so se porajale sredi sedemdesetih let in zadevajo iskanje razvojnih alternativ mednarodnim migracijam ter mednarodno urejanje migracij, ki naj bi omejilo dominantno moč imigrantskih držav in upoštevalo tudi interese emigrantskih družb. Prav tako utrjena dominacija imigrantskih držav ne obeta možnosti za zagotavljanje pravic različnim kategorijam imigrantov in za uveljavljanje tolerantnega etničnega pluralizma kot načina integriranja trajnejših imigrantov. Meje se zapirajo, ksenofobija in diskriminacija sta na izrazitem pohodu, odprti ostajajo številni problemi pravic trajnejših imigrantov in ni slučajno, da Konvencija generalne skupščine OZN iz decembra 1990. leta za zaščito pravic imigrantskih delavcev ni bila ratificirana v imigrantskih državah. Interesi imigrantskih in emigrantskih držav se ne usklajujejo, dejanski mednarodni interesi in interesi imigrantov niso očitni. Razvojne alternative mednarodnim migracijam niso v ospredju političnih dejavnosti. Procesi mednarodnega omejevanja kriz – kar se še posebej kaže v primeru BiH – so povsem neučinkoviti. Preventivnih ukrepov za preprečevanje množičnih prisilnih migracij pogosto sploh ni več. Zato ni slučajno, da se ob vseh teh omejitvenih ukrepih in razširjenih krizah pojavlja vedno več ilegalnih imigrantov, kar govori za tezo, da pri sodobnih migracijah usihajo elementi organiziranosti.

Nekaj besed o Sloveniji. Iz vsega, kar sem povedal, se kaže zapletena podoba, v kateri je Slovenija na razpotjih mednarodnih migracijskih tokov. Mislim, da so za razumevanje slovenske situacije pomembne naslednje determinante. Slovenija je postsocialistična družba in hkrati nova nacionalna država, kar govori o dolgotrajnih in zapletenih procesih tranzicije v nov sistem in tudi o številnih klasičnih elementih nacionalne države, ki bodo še dolgo prisotni, medtem ko jih modernejša nacionalne države skušajo preseči. Drugič, Slovenija je del nekdanje jugoslovanske države, kar pomeni, da v Sloveniji bivajo številni imigranti iz drugih delov nekdanje Jugoslavije, kar vzbuja številne politične konflikte. Tretjič, Slovenija je srednjeevropska država in Zahod srednjeevropskim državam namenja vlogo jezu, da naj bi zadrževale množične migracijske pritiske v Vzhoda. Sloveniji se zaradi te vloge, ki ni najmanj perspektivna in prijetna, obetajo mogoče kakšne manjše koncesije. Končno ne smemo prezreti, da je Slovenija na robu Balkana, ki bo še

dolgo časa nemiren, kar pomeni, da jo bodo obremenjevali begunci in drugi prisilni imigranti. Ne nazadnje je treba omeniti med determinantami, ki opredeljujejo položaj Slovenije v zvezi z migracijami, tudi njeno tranzitno vlogo. Čez njo potekajo mnogi tokovi z Vzhoda, z Balkana, pa tudi iz tretjega sveta, kar dodatno zapleta njeno vlogo v migracijskih razmerah. Končno ne gre prezreti, da je Slovenija – in to bo tudi v prihodnje – izrazito odvisna od razmer v pomembnih imigrantskih družbah (v Nemčiji) in tudi v drugih imigrantskih državah v Evropi kakor tudi od razmer v obmejnih državah.

Kakšna temeljna načela bi morala veljati za graditev migracijskega koncepta, bolje rečeno, migracijske politike v tem prostoru? Mislim, da brez izhodiščnega načela o etnični enakopravnosti ne gre tudi pri migracijah. Pri mednarodnih migracijah je treba iskati ravnotežje med tremi pomembnimi dejavniki mednarodnih migracij. Ti so: ponudba in povpraševanja po delovni sili, po različnih kategorijah migrantov. To tržno načelo je treba usklajevati z načelom solidarnosti in tudi z načelom relativne svobode mednarodnega gibanja, ki temelji na individualnih odločitvah. Kot tretje načelo omenjam težnjo vsakršne migracijske politike po intenzivnem omejevanju številnih konfliktov, nasprotij, diskriminacij, segregacij in drugih disjunktivnih procesov med imigranti in avtohtonimi in prizadevanja, da se ti procesi preoblikujejo v sprejemljivejše konjunktivne procese. Pri tem vidim alternativo asimilaciji in tudi različnim oblikam neenakega etničnega pluralizma v tolerantni etnično pluralistični integraciji, ki bi slonela na procesih adaptacijske akulturacije, etničnega pluralizma na področju zasebnega, ob zagotavljanju enakopravnosti na področju zasebnega, ob zagotavljanju enakopravnosti na področju javnega. Kot četrto načelo bi omenil nujnost avtonomije imigrantskih etničnih skupnosti, ki so pogosto pod dvojnimi ali še večsmernim nadzorom. Kot peto načelo se kaže intenzivno prizadevanje za uveljavljanje socialnoekonomskih, kulturnih, političnih pravic različnih kategorij imigrantov. Številne kategorije imigrantov nimajo priznanih raznih pravic, za vse kategorije imigrantov pa velja, da je uresničevanje zagotovljenih pravic problematično. Kot šesto načelo bi omenil načelo usklajevanja zelo različnih interesov emigrantskih in imigrantskih držav. Ti interesi so različni, vendar če v migracijskih politikah prevladujejo samo interesi imigrantskih držav kot do zdaj, potem mednarodne migracijske politike ni mogoče graditi. Ob interesih obeh vrst družb kaže še posebej upoštevati tudi interese migrantov samih in mednarodne interese, kar bi mogla biti novost v sodobnem času.

Slovenija kot emigrantska država, kot država, iz katere se je veliko ljudi izseljevalo in se jih še tudi bo v prihodnje, bi morala graditi svojo emigracijsko politiko na pozitivni selekciji, ki ne bi bila zgrajena predvsem le na administrativnih regulacijah, marveč predvsem na socialnoekonomskih regulativih. Slovenija bi se morala izrazito truditi in mnogo več storiti za to, da zajeti grozeči beg možganov in nosilcev razvoja iz svojega okolja.

Sodim, da je ena pomembnih nalog migracijske politike Slovenije tudi v tem, da sodeluje s svojimi trajnimi emigranti. Imamo številne inštitucije, Slovenska izseljenska matica, Slovenski kongres ipd., ki delujejo v tej smeri, možnosti za številne druge inštitucije pa so še zelo velike in ne povsem izkoriščene. Danes ni vsak emigrant izgubljen za matično družbo. Še posebej pri begu možganov velja načelo kroženja strokovnjakov, predvsem pa trajnega sodelovanja s strokovnjaki emigranti in tudi z drugimi kategorijami imigrantov. Tukaj imamo veliko področje dela pred seboj. Po drugi strani je potrebno, da se Slovenija bolj kot do zdaj usmerja v sodelovanje z imigrantskimi državami: da se opozarjajo na problem

naših emigrantov, na njihov status, pravice v določenih okoljih. To sodelovanje z imigrantskimi državami, vsaj kar zadeva novejšo ekonomsko emigrante, se mi dozdeva, da je dokaj skromno.

Končno ne gre prezreti mednarodnih inštitucij, ki se ukvarjajo z mednarodno problematiko migracij. Zelo številne mednarodne evropske organizacije pripravljajo projekte, opravljajo raziskave, organizirajo razprave in mislim, da bi v teh okvirih Slovenija morala spregovoriti. Kot emigrantska država bi se mogla Slovenija odločno zavzemati za razvojne alternative mednarodnim migracijam v smislu razvoja nerazvitih področij, preprečevanja kriz ipd.

Slovenija kot imigrantska država ima vrsto težav. Mislim predvsem na težavno politiko sprejema imigrantov, pa tudi na politiko načinov integriranja imigrantov in zagotavljanja njihovih pravic. Slovenija se bo verjetno srečevala s pojavi ekstremizmov, tudi s pojavi ksenofobije, ki so že na pohodu in v tej smeri bo potrebnih veliko naporov civilne in politične družbe za omejevanje izbruhov takšnih pojavov.

Ne gre tudi prezreti, da bi Slovenija kot imigrantska država v običajnejših razmerah, kot so zdaj na Balkanu, mogla razviti intenzivne poteze v smeri remigracij določenih kategorij, sedanjih imigrantov. To še posebej velja za begunce, ki so problematika za posebno tematsko razpravo.

Če se bo Slovenija zavzemala za lastne emigrante in postavljala v svoji migracijski politiki neka načela za lastne emigrante zunaj, bo morala po vsej verjetnosti podobna načela sprejemati tudi za imigrante, ki živijo v slovenski državi. Celovitost migracijske politike je očitna. Številne institucije politične in civilne družbe se z njo ukvarjajo, tudi objektivne znanstvene raziskave so na tem področju nujno potrebne. Potrebujemo mnjenja različnih izvedencev, ki jih je treba soočiti in usklajevati. Morda bo ta okrogla miza majhen prispevek za izgrajevanje načel za prihodnjo celovitejšo migracijsko politiko.

MARJAN DRNOVŠEK*

Zgodovinski razgledi

Kot zgodovinar bi postavil začetek migracijskih procesov dlje nazaj v preteklost, saj to pojavno obliko gibanja ljudi poznamo v vseh obdobjih človekovega bivanja na tem planetu. Če pa imamo pred očmi moderno migracijsko obdobje, ga moramo začeti s koncem 18. stoletja, ko se začne množično potovanje Evropejcev čez Atlantik v »obljubljeno« deželo Ameriko, val, ki so ga ZDA ustavile po prvi svetovni vojni, nikoli pa niso popolnoma zaprle svojih »zlatih vrat«. Nemški sociolog Erich Werner je označil ta proces kot evropeizacijo sveta. (E. Werner: Slovenci v Porurju, Ljubljana 1985), ko so evropski narodi (in ideje ter civilizacijski dosežki v najširšem pomenu besede) preplavili zlasti severnoameriški kontinent. Slovenci so se kot posamezniki in manjše skupine vključili v ta val od srede 19. stoletja s presežkom – ki ga označujemo kot množično izseljevanje – od osemdeसे-

* Marjan Drnovšek, Inštitut za izseljence pri SAZU.

tih let 19. stoletja do prve svetovne vojne (M. Drnovšek: Pot slovenskih izseljencev na tuje, Ljubljana 1991). Bili so sestavni del zadnjega velikega vala v ZDA, t. i. slovanskega, z močno udeležbo Židov z vzhoda in predstavnikov sredozemskega bazena. Vzporedno z množičnim odhajanjem Slovencev v Ameriko je bolj tiho potekalo njihovo izseljevanje v nemške dele Avstrije in Porurje ter Vestfalijo že pred letom 1914, intenzivneje pa po prvi svetovni vojni, ko se je tok usmeril tudi v Francijo, Belgijo, na Nizozemsko in še vedno v Nemčijo. Po letu 1945 sledi prvemu valu t. i. politične emigracije (z močnim intelektualnim deležem in s cilji: Argentina, Kanada, Avstralija) nova ekonomska (sprva ilegalna po letu 1960 pa legalna) emigracija, ki se je usmerila zlasti v Nemčijo in Skandinavijo. Ta val se je ustavil z naftno krizo 1973. Danes pa je aktualen beg možganov. Slovenci smo bili vedno del evropskih migracijskih gibanj, po mnenju zgodovinarja Ferda Gestrina že od srednjega veka dalje (F. Gestrin: Zgodovinske primerjave, Dve domovini) Two Home land, 1, Ljubljana 1990), med izseljevanjem v ZDA pa tudi del medcelinskih migracijskih gibanj (poseben primer so primorski Slovenci po letu 1920, ko so se zaradi italijanskega političnega in narodnostnega pritiska ter tudi ekonomskih vzrokov izseljevali zlasti v Argentino). Do leta 1914 se je izselilo iz slovenskega etničnega prostora okoli 300.000 Slovencev (po štetju 1910 je na slovenskem narodnem ozemlju v tedanji Avstroogrski živelo 1.182.300 Slovencev).

Mednarodne migracije so v današnjem pomenu mišljene kot migracije zunaj državnih meja. V zgodovinopisju bolj upoštevamo etnično mejo kot črto, zunaj katere nekdo postane »tujec«, »priseljenc«, zlasti ker je večina Slovencev izhajala iz kmetijskega prostora in je preskok v novo socialno okolje (poleg jezikovnega, kulturnega itd.) pomenil šok in nov način življenja (integracija oz. asimilacija kot najpogostejši primer pri prihajanju v nemška okolja). Državna meja ni nujno ločnica. Ali drugače povedano: slovenski rudar iz slovenskega dela Štajerske se je v industrijskih centrih Gornje Avstrije (torej v okviru iste države pred letom 1914) počutil podobno kot njegov vrstnik, ki je odšel v Gladbeck (tj. v drugo državo – Nemčijo). Zanimivo je, da takratna javnost obeh ni štela za izseljenca, ampak za delavca (podobno kot se je za ekonomske izseljence po letu 1945 uveljavil izraz *zdomec*). Še bolj drastičen zgled najdemo pri Slovencih, ki so že v prejšnjem stoletju med obema svetovnima vojnama in po letu 1945 našli novo življenje v predelih nekdanje Jugoslavije (na Hrvaškem, v Srbiji, Makedoniji ter Bosni in Hercegovini). Do nedavnega »naši«, zdaj pa tujci v novo nastajajočih državah. Njihova pot – če ni že dokončana v zlitju z novim okoljem – bo podobna poti Slovencev, npr. v Nemčiji, čeprav v čisto drugačnih civilizacijskih razmerah. Zato ima etnični »rob« še vedno pomembno vlogo pri opredeljevanju migracij »znotraj« in »zunaj« (ko govorimo o migracijah in ne o Slovencih, živčih v Italiji, Avstriji in na Madžarskem na t. i. avtohtonem slovenskem ozemlju). Sicer pa pojem mednarodne lepo označuje dejstvo gibanj iz enega v drugo narodno okolje v primerjavi z meddržavnimi migracijami.

Svoboda gibanja, ki je za Slovence postala omejena z letom 1945, je temelj izseljenskim procesom, ki jih je z vidika maloštevilnega slovenskega naroda navadno obsojala javnost ali so bili vsaj spremljani z oznakami: tragičnost, krvavljenje narodovega telesa ipd. Od začetkov tega procesa, torej od srede 19. stoletja dalje, najdemo v publicistiki obsojajoče, objokajoče, čustveno obarvane ali svarilne in druge oblike »skrbi« za izseljence. Marsikdaj še danes. Ali je izseljevanje »koristilo« ali »škodilo« Slovencem, je vprašanje, ki bi zahtevalo posebno okroglo mizo. Dejstvo pa je, da so – če imam pred očmi čas množičnega izseljevanja pred prvo svetovno vojno – odhajali ljudje, ki so želeli večji kos kruha in boljše življenje. In

ravno iskanje boljšega življenja – kjer koli – je pravica vsakega in če ga ne najde doma (kraj/narod/država), ima vso pravico, da ga poišče drugje (tujina). Pravica do svobode odhoda je nujni temeljni pogoj za vsako izseljevanje, kot je na drugi strani možnost prihoda drugi pogoj. Kljub temu pa najdemo v zgodovini vrsto primerov, ko ni bilo prvega (ilegalni beg čez Karavanke v petdesetih letih) in drugega, ko priseljske države zapirajo meje, vendar s tem ne ustavijo priseljskih tokov. Pravzaprav je posameznikova osebna odločitev tisti nujni pogoj za odhod, čeprav zgodovina pozna vrsto primerov nasilnih izselitev.

Povezano z gornjim razmišljanjem je zanimivo gledanje na izseljevanje kot začasni odhod v tujino, in to v vseh obdobjih izseljevanja Slovencev. Odšel bom za leto, največ tri, je bila misel mnogih slovenskih pionirjev v Ameriki v prejšnjem stoletju, vendar jih je novo okolje (plača, boljše življenje, svoboda razmišljanja brez tradicionalnih = vaških spon in patriarhalnih odnosov) »zadržalo«, za seboj so poklicali dekleta, žene in otroke. Nekateri so obdržali stike z izseljskim okoljem, nekateri so se družili (društva, Cerkev, šole itd.), večina pa je stike prekinila (izgubila . . .) in se utopila v novem okolju. Podobno je bilo med obema vojnama in tudi po letu 1945. Zdomci ali celo delavci na začasnem delu v tujini sta izraza, ki poudarjata, zlasti drugi, začasnost odsotnosti, čeprav se večini ta začasnost spreminja v stalnost, zlasti pa njihovim otrokom, ki so bili rojeni v tujini (zanje ne novi, ampak pravi domovini). Začasnost je eden od mitov, ki je trdoživ in tolažujoč za vse tiste, ki jih skrbi številčna majhnost slovenskega naroda. Mimoregde: nizka rodnost mnogo bolj »škoduje« številčnemu stanju in edina prava pot za narodovo preživetje je vsaj ustavitev padanja rojstev, nikakor pa ne omejevanje odhajanja tistim, ki si to želijo in – gledano z današnjimi očmi na slovenske izseljence – omogočanje vrnitve (stalne ali začasne) vsem, ki si to želijo.

Za konec samo še misel: sodobni migracijski trendi nam dajejo vrsto refleksij in možnih primerjav s podobnimi procesi v zgodovini, vsaj od srednjega veka dalje. Ko zgodovinar bere razmišljanja o njih, se mu kar vsiljujejo primerjave s procesi nekoč, čeprav so se odvijali v drugih časovnih in vzročnih razmerah. In marsikateri današnji procesi bi bili »razumljivejši« ob boljšem poznavanju zgodovine migracij, kar se najbolj kaže ravno v (ne)razumevanju in čudenju ob današnjem vojnem vrenju na Balkanu.

MIRKO JURAK*

Vrednostne premise

Ob prebiranju uvodnega referata (TIP 5/6) sem prišel do sklepa, da sta osnovni vrednostni premisi v njegovi razpravi – liberalno in nacionalno. Liberalno načelo po njegovem mnenju omogoča posamezniku prost prehod v svet, v drugo družbo, zaposlitev, uveljavljanje človekove individualnosti, kulture, jezika, v tujini, in nacionalno, ki nastopa kot negativno. Če govorimo v moderacijah, sta po mojem mnenju oba pojma sicer sprejemljiva, v ekstremih pa sta lahko oba negativna. Zdi

* Dr. Mirko Jurak, redni prof. na Filozofski fakulteti.

se mi, da nacionalno še nikakor ni preživeto, drugače tudi Slovenija ne bi bila danes samostojna država. Meni se tu tudi postavlja vprašanje obstoja nacionalnega še vsaj za nadaljnjih petdeset ali sto let, ker za zdaj nacionalnega nikakor ne moremo izenačiti z internacionalnim.

Drugo je naslednje vprašanje. P. Klinar je zelo dobro analiziral migracijske trende v Evropi, zlasti teoretično. Tudi sklepi njegove razprave so zelo dobri in jih sprejemam. Mislim pa, da je na dve stvari pozabil ali pa ju ni mogel zajeti. Eno je vprašanje kvantitete. Ne gre za to, da bi le-ta določala migracijsko politiko, je pa do neke mere bistvena, saj ni vseeno, npr. ali pride v Slovenijo 2 milijona, 200.000, 20.000 ali 2.000 tujcev. Isto vprašanje se poraja tudi v ZDA in v drugih državah. V zahodnem delu ZDA je zdaj problem priseljavanja iz Azije in vprašanje teh priseljencev, njihove kulture, njihovega jezika je zelo pomembno. Tega dejstva v razpravi nisem zaznal, mislim pa, da bi bilo treba tudi to vprašanje obdelati.

Po mojem mnenju je P. Klinar tudi premalo poudaril izobrazbeno strukturo v sedanji migracijski politiki. Intelektualci se v tujini hitreje vključijo v drugo okolje, ker hitreje obvladajo jezik in zato čutijo manj neposredne potrebe po »pripadnosti« do naroda, iz katerega so izšli, kot tisti izseljenci, ki so manj izobraženi in katerih je večina tudi med slovenskimi rojaki. Politika naše države mora biti, da posvetimo več pozornosti kot do zdaj tudi tem skupinam, ker se bodo v nasprotnem primeru hitro asimilirale.

Tretje pa je vprašanje pridobitev, ki jih ima neka družba z odprtostjo, z absolutno odprtostjo, zlasti v zadnjem času oziroma z omejitveno politiko. Mislim, da vse zahodne države vodijo, zlasti po drugi svetovni vojni, pa tudi poprej, zelo preudarno politiko, da izbirajo za priseljence tiste ljudi, ki njim samim koristijo, ne pa, da bi odpirali vrata na široko. Kajti, če odpremo ta vrata preveč na široko, je vprašanje, kaj s tem posamezna država pridobi ali izgubi, mislim tu ne le na Slovenijo, Hrvaško ali Bosno, marveč na katero koli drugo državo. To je pomembno vprašanje.

Pri nas se v zadnjem času večkrat omenja ksenofobija. Bojim se, da politika v Sloveniji glede vprašanj migracij še ne igra dovolj pametne vloge, ki bi pojasnjevala prebivalstvu tudi koristi, ki jih je Slovenija imela od migrantov, ki so prišli sem, in bi hkrati skušala to politiko tudi konstruktivno voditi.

IRENE MISLEJ*

Argentinski model

Najprej, če dovolite, kratek dodatek k razmišljanju P. Klinarja. Ko P. Klinar govori o ameriškem modelu asimilacije, pravilno opredeli politiko »melting pota«. Temu bi jaz dodala kratek opis južnoameriške variante te politike: največji državi, Argentina in Brazilija, sta od neodvisnosti v začetku 19. stoletja do danes imeli trdno migracijsko politiko, ki jo lahko strnem v tem, da je temeljila na odsotnosti vsake premišljene politike. Z deklaracijo o prostem vstopu, ki je praviloma zapisa-

* Dr. Irene Mislej, predsednica Svetovnega slovenskega kongresa.

na v ustavi, in z nekaj dni bivanja v hotelu za imigrante ter včasih s pomočjo pri prevozu do prvega kraja bivanja je bila skrb države končana. Izid te politike je kaotična rast velikih mest in praznega podeželja. Integracija v okolju je bila praviloma hitra, razen v primerih strnjene skupnosti (kot npr. židovskih kolonij). V zadnjih letih 19. stoletja je integracija omogočala tudi hiter vzpon na socialni lestvici, kar so npr. izkoristili Dalmatinci. Slovencev takrat ni bilo veliko.

Moja razmišljanja ob branju prispevka P. Klinarja se usmerjajo k analizi samorefleksije slovenske skupnosti v J. Ameriki o tej problematiki. Kot kulturna zgodovinarica bi rada ugotovila, kako zgodaj se pojavijo razprave ali razmišljanja o prihodnosti priseljencev. Jasno je, da je v drugi ali tretji generaciji Slovencev že več poklicnih sociologov in drugih strokovnjakov, ki se ukvarjajo s tem problemom. Jedro mojega prispevka je prva generacija slovenskih priseljencev v Argentini. V skupnosti, ki je nastala s prihodom primorskih Slovencev po Mussolinijevem prevzemu oblasti v Italiji, je temeljni dokument *Spomenica prvemu izseljenskem kongresu* v Ljubljani l. 1935, kar je v večji meri napisal ing. Ciril Jekovec. Objavljena je v reviji *Duhovno življenje* (l. 1935, str. 601–605). Jekovec opredeli asimilacijo kot neizogibno, a hkrati narodno nesrečo, ki se lahko upočasnjuje s pomočjo šolstva in kulture. Emigrantska država mora skrbeti za svoje ljudi po svetu ter jim omogočati intenzivne stike z domačim okoljem. Jekovec zagovarja integracijo v okolju, kjer zdaj živijo priseljenci. S prihodom političnih beguncev v Argentino je nastala posebna slovenska skupnost, ki se je predvsem na začetku deklarativno opredelila za začasno bivanje v Argentini. Med prvimi, ki so pisali o procesu asimilacije, je bil teolog, nekdanji profesor ljubljanske teološke fakultete dr. Ignacij Lenček. L. 1954 je v reviji *Vrednote* (I. zvezek) objavil razpravo *Iz etike narodnosti*, v kateri trdi, »da je treba iz etičnih razlogov – še bolj seveda iz zgolj narodnih – asimilacijo preprečevati, dokler je to mogoče. More se zgoditi, da postane po krivdi ali brez nje obramba dejansko nemogoča. Ad impossibile nemo tenetur! Če se ni mogoče več ustavljati, postane asimilacija nezadolžen proces, nikoli pa ne naraven.« Lenček izhaja iz predpostavke, da sprememba osebne identitete in s tem narodne gre proti božjemu načrtu. Tako poudarja, da so »narodne skupnosti (in poedinci, ki jih sestavljajo), ki živijo na tujem ozemlju, dolžne storiti vse, kar morejo, da ohranijo svojo narodnost. To pa dosežejo le tako, da zavestno in hote svojo narodnost goje. To pa se spet pravi: da goje elemente, ki so za narodnost pomembni. Med temi sta dva najvažnejša: kri in jezik.«

Lenčkove besede pojasnjujejo kompleksno obrambo, ki jo je slovenska povojna skupnost v Argentini razvila skoraj do popolnosti. V razpravi dr. Lenčka seveda ni prostora za imigrantsko deželo, za pravice družbenega sistema, ki je sprejel imigrante, da jih integrira v skupno življenje. Ko dr. Lenček poudari kri kot eden najvažnejših elementov pri obrambi, v resnici opisuje takrat prevladujoče mnenje skupnosti, da se znotraj same reproducira. Iz tega sledi, kar je v resnici tudi bilo, da so člani skupnosti, ki so se poročili s tujerodci, praviloma zapustili slovensko skupnost.

Sredi šestdesetih let v isti skupnosti izide knjiga, ki pomeni prelomnico v razmišljanju o usodi tako kolektiva kot tudi posameznega člana. Dr. Vinko Brumen, filozof in pedagog (umrl je letos v Buenos Airesu), je l. 1966 prijavil na natečaj za eseje, ki ga je razpisala Slovenska kulturna akcija, delo s pomenljivim naslovom *Iskanje*. V knjigi je izšlo leta 1967 ter povzročalo globoke in dolgotrajne polemike. V poglavju, ki nosi naslov *Prenarajanje ali transkulturacija*, trdi tole: »Eno izmed dejstev, ki bi ga morala izseljenska skupnost resno študirati in z njim

povezana vprašanja skrbno in pametno reševati, je vprašanje vključevanja v narodno in državljansko skupnost, ki je naseljence sprejela. Najslabši način reševanja tega kakor vsakega drugega vprašanja je zapiranje oči pred njim (nojeva politika), tajitev očitnih dejstev ali pa deklamiranje praznih, četudi bobnečih gesel ali public.« Čprav ni bil sociolog, je kot vodja oddelka za humanistiko pri pomembni argentinski založbi Kapelusz prišel v stik s sodobnimi deli s tega področja. V nadaljevanju knjige jasno opredeljuje pojme akulturacija in transkulturaciona, pojasnjuje potek teh procesov ter svetuje zdravo pot integracije priseljence, ne da bi ta zanikal svojo izvirno identiteto. Zaveda se značilnosti »ameriških družb« v nasprotju z evropskimi. Spoštuje okolje, v katerem živi, ter akulturacijo opredeli kot »proces, ko neka tuja kultura človeka ali skupnost oplaja, prerada pa tudi osvaja.« Na 16. socialnem dnevu v Buenos Airesu 13. avgusta 1967 je dr. Brumen sodeloval s predavanjem, ki ga je pozneje objavil v reviji Vrednote (1968, II. zvezek) ter razširjenega vključil v antologijo filozofskih in zdomskih razprav Naš in moj čas iz l. 1980. V tej razpravi (Naše občestvo) je natančno opredelil proces prehajanja v integracijo z novim okoljem, z novo kulturo. Govori o pričakovanju nove države, hkrati pa o obogatitvi, ki jo priseljenci lahko prinesejo svoji »novi« deželi. Posebej se ukvarja s procesi znotraj slovenske skupnosti, z značilnostmi druge generacije ter z vizijo prihodnosti.

V letih, predvsem po drugem vatikanskem koncilu, se je tudi teološka misel o teh procesih temeljito spremenila. V slovenski skupnosti v Argentini se je pojavil mlajši teolog in profesor na argentinski univerzi dr. Mirko Gogala, ki je večkrat prispeval k razmišljanju o tej problematiki. V sedemdesetih letih je že v skupnosti sodelovala mlajša generacija v Argentini rojenih in šolanih strokovnjakov, ki je bila prisiljena k samorefleksiji lastne pozicije.

V reviji Meddobje (15/št. 1, 1975) je dr. Gogala objavil predavanje, ki ga je imel v okviru tradicionalnih kulturnih večerov Slovenske kulturne akcije. Pod naslovom *Integracija in asimilacija pri izseljencih* najdemo jasno konfrontirane pojme: »Beseda integracija pomeni: povezovanje, strnjevanje v celoto . . . Dosledno temu integracija izseljenske skupnosti pomeni: uvrstitev izseljencev, tako poedincev kot njihovih skupnosti, v novo družbo, kamor so se naselili. Nasprotno pa je beseda asimilacija prilikovanje, prienačenje. Asimilacija izseljencev pomeni: prilikovanje izseljencev novemu okolju. Ali drugače povedano, pomeni izgubljanje prigradnih osebnih značilnosti in posebnosti ter privzemanje tujih.« Poudari, da se ta proces asimilacije »lahko odvija na dva načina: umetno (prisilno) ali naravno«.

Dr. Mirko Gogala se je v tem in drugih delih naslonil na številne cerkvene dokumente, ki obravnavajo to problematiko, tudi v specifičnem primeru Latinske Amerike. Številni drugi pisci so v poznejših letih analizirali usodo slovenske skupnosti v Argentini. Ko dr. Vinko Brumen opredeli kulturne dosežke priseljencev kot sintezo ustvarjalnih moč izvirne in nove kulture, nam hkrati kaže pot k ohranitvi tistega, kar lahko ostane tudi v naslednjih generacijah, tudi ko »kri in jezik« nista več prisotna. Taka sinteza obogati tako eno kot drugo kulturo.

Na koncu bi pritrdila besedam M. Juraka, da se skrb, da bi povezali predvsem intelektualce slovenskega rodu z domovino, že dogaja in da se bo tudi nadaljevala. Verjetno bi na take okrogle mize, kot je današnja, mogoče čez kakšno leto ali dve povabili te mislece, tudi če niso akademsko vključeni v naših ustanovah, da bi slišali njihovo razmišljanje do lastnih družb, v katerih živijo. Ta dialog bi bil mogoče koristen za vse nas.

Peter Klinar

Prispevek je aktualen in bo obogatil naše vedenje o migrantih in njihovih skupnostih, še posebej o tistih, ki živijo v Argentini. Svoj prispevek sem zgradil predvsem na modelih, ki se uveljavljajo v sodobni Evropi.

Jasna Fischer

Samo, da ima svojo historično specifiko. Južnoameriški emigrantski model ima svojo zgodovino z rapalsko mejo, z izgubo tretjine slovenskega narodnega ozemlja, ko se izseljujejo predvsem primorski Slovenci, po vojni pa politična emigracija, ki je ne moremo spraviti v klasični emigrantski model druge polovice 19. stoletja.

Irene Mislej

Govorila sem bolj globalno s stališča Argentine kot imigrantske države, glede Slovencev v Argentini pa se povsem strinjam, da ni tipična ne ena ne druga skupnost.

FRANC MALI*

Reemigracija znanstvenikov

V študiji *Sodobni trendi mednarodnih migracij* P. Klinar opozarja, da bodo razvojne smeri postsocialističnih družb zelo odvisne od tega, koliko jim bo uspelo omejiti beg možganov. To velja tudi za Slovenijo. Zavedati se moramo, na kar že omenjena študija ravno tako opozarja, da se v razvitih družbah Zahoda še dolgo ne bodo branili dotoka visoko usposobljenih strokovnjakov in podjetnikov s kapitalom in da bodo v kategorijo negativno selekcioniranih imigrantov uvrščene druge poklicne kategorije. Nikakor pa ne vrhunski znanstveniki. Ali kot je to slikovito zapisal Hans Magnus Enzensberger: »Indijski astrofizik, slavni kitajski arhitekt, črni afriški dobitnik Nobelove nagrade so dobrodošli povsod po svetu« (H. M. Enzensberger, 1993, str. 12).

Glede na takšne značilnosti sodobnih migracijskih tokov so še toliko pomembnejša vsa prizadevanja po ustavitvi negativnih procesov bega možganov; in po preusmeritvi negativnih procesov bega možganov v reemigracijo znanstvenikov v matično domovino. Ne glede na široko razprostranjenost strokovnih in političnih diskusij, ki problem reemigracije znanstvenikov in strokovnjakov v matično okolje povezujejo z vprašanjem aktiviranja t. i. človeških virov (human resources) v manj razvitih družbah, smo še daleč od tega, da bi se omenjena problematika reševala z globalno mednarodno migracijsko politiko. Splahnela so tudi nerealistična pričakovanja o spontanah reemigracijah strokovnjakov. Že sama definicija bega možganov govori o enosmernosti pretoka intelektualnih zmožnosti. Zato so toliko pomembnejše vse pobude in praktični koraki, ki prihajajo iz že tradicionalnih emigrantskih okolij, in katerih namen je, da bi v tujini profesionalno delujoče

* Dr. Franc Mali, višji raziskovalec na Inštitutu za družbene vede.

znanstvenike in strokovnjake vključili v reševanje razvojnih vprašanj matične domovine.

Pri nas je pred leti sproženi projekt tretje slovenske univerze kot akcija za vzpostavitev različnih oblik sodelovanja (znanstvenega, pedagoškega, informacijskega) z našimi uglednimi znanstveniki in profesorji, ki delujejo v razvitih znanstvenih centrih Zahoda, obetal, da bo postal eden izmed uspešnih zgledov za reševanje bega možganov. Pričakovanja se niso v celoti uresničila. Ne samo, da je sintagma »tretja slovenska univerza«, ki je bila še do nedavnega na različnih mestih in ob različnih priložnostih na široko (in konjunktorno) uporabljena, skorajda šla v pozabo in celo dobila nek drug pomen (ustanovitev nove univerze na Obali). Tudi odprto pismo petinšestdesetih slovenskih znanstvenikov, zvečine delujočih v tujini, ki so ga pred kratkim objavila javna glasila, in govori o nujnosti spremembe habilitacijskih postopkov na naši univezi, dokazuje, da bo treba za uresničitev predlogov (na posvetu Univerza za devetdeseta leta in prenos znanja pred štirimi leti v Ljubljani so jih skupno pripravili strokovnjaki obeh slovenskih univerz in naši ugledni znanstveniki iz tujine) še veliko postoriti. Četudi so v tem času bili tudi uspešni primeri sodelovanja, kar vse zadeve vendarle ne postavlja v tako slabo luč, pa se bo morala naša družba v celoti zavedati, kako pomembno je voditi aktivno politiko pri reemigraciji znanstvenikov. Ne pa samo čakati na njihovo morebitno vrnitev. Saj menda nihče ne pričakuje, da se bodo ljudje, ki so se z nadarjenostjo in trdim delom uveljavili v svetu neizprosne znanstvene konkurence in niso, kot je dejal eden izmed njih na že omenjenem posvetu o tretji univerzi, nikakršni zbeganci v tujem svetu, vračali domov samo zaradi hrepenenja po domačjskosti.

Ko je govor o možnih aktivnejših politikah preusmeritve negativnih procesov bega možganov v Sloveniji, se je treba najprej zavedati, da so bili vzrok za naš beg možganov v bolj ali manj oddaljeni preteklosti vsi klasični dejavniki, ki jih sodobne migracijske teorije označujejo kot »pull« in »push« faktorje. Četudi se ocene o naših izgubljenih intelektualnih potencialih kot posledice množičnega bega Slovencev v preteklosti še vedno gibljejo v približkih, učinkujejo nekateri podatki, ki govorijo o strukturnih deležih strokovnjakov, ki so v posameznih obdobjih množičnih emigracij zapustili našo domovino in večinoma ostali na tujem, presenetljivo (npr. ocena, da je od letnikov 1951–60 kar 36% tehnično-inženirskega kadra odšlo v tujino /M. Kos, 1988/). Hkrati dokazujejo, da je pri nas beg možganov v polpreteklosti, vsaj v primerjavi z drugim jugoslovanskim prostorom in najbrž tudi drugimi nerazvitimi regijami v svetu, označevala dodatna (negativna) lastnost. Že takrat se naš beg možganov ni nanašal samo na znanstveno elito, kar naj bi veljalo za nekdanje jugoslovanske republike (S. Mežnarič/I. Grdešić, 1990; K. Prpić, 1989), temveč tudi na strokovnjake iz t. i. raziskovalno-razvojne baze.

Če je treba v okviru aktivnejših politik za reemigracijo naših strokovnjakov v tujino oziroma njihove pritegnitve v razvojne probleme Slovenije izhajati iz predhodnega poznavanja vzrokov in motivov njihovega odhoda, potem niso nič manj relevantni tudi rezultati raziskovanj, ki se nanašajo na možnosti potencialnega bega možganov pri nas. Ti ne kažejo najugodnejše slike. Zgolj za primerjavo: izidi empiričnega raziskovanja med študentsko elito naravoslovno-tehničnih fakultet ljubljanske univerze, ki smo ga na Centru za proučevanje znanosti opravili v letu 1990 (F. Mali, 1990; F. Mali/S. Sorčan, 1990), so pokazali, da je tudi v začetku devetdesetih let pri nas navzoča velika nevarnost potencialnega bega možganov. Na vprašanje, kaj nameravajo po diplomu, je 11,3% respondentov odgovorilo, da bodo odšli v tujino. Ta delež se je močno povečal pri časovno nekoliko manj

opredeljenem, toda neposrednem vprašanju: ali načrtujete, da boste odšli na delo v tujino? Kar 62,0% respondentov je odgovorilo, da razmišlja o svojem odhodu na delo v tujino in 4,2%, da svoj odhod že trdno načrtuje.

Problemov v zvezi s potencialnim begom možganov ni mogoče izločiti od ukrepov, ki zadevajo reemigracijo znanstvenikov iz tujine. Med dejavniki za pospešenejšo reemigracijo znanstvenikov v matično okolje se poudarja razvijanje ustreznih razmer, ki bodo spodbujale profesionalizacijo na vseh ravneh družbenega življenja (glej npr.: B. Ghosh, 1992). Ne gre torej zgolj za dvigovanje dohodkov znanstvenega in univerzitetnega osebja, saj bodo v postsocialističnih družbah, ki so nasploh v družbenoekonomskih težavah, obstajale – vsaj na kratek rok – očitne razlike v dohodkih med državnim (univerzo) in zasebnim sektorjem. Zdi se, da bo tudi za Slovenijo kot postsocialistično družbo odločilnega pomena vzpostavitev ustreznih delovnih razmer na univerzi in znanstvenih organizacijah. Pri tem moramo, na kar je bilo pred časom že opozorjeno (npr.: P. Klinar, 1989), slediti elementom kozmopolitskega in nacionalnega modela reševanja bega možganov. Kozmopolitski model je poučen za nas zato, ker zelo nedvoumno opozarja, da je temeljna predpostavka za to, da znanstveniki ne odhajajo v tujino, vzpostavitev čimboljših profesionalnih razmer za delo doma.

Res pa je, da so bili odhodi znanstvenikov v tujino v nekaterih državah povsem načrtno spodbujeni. To velja bolj za razviti svet. Za zgled bi lahko vzeli beg možganov iz Velike Britanije. Britanija je znanstveno in tehnološko visoko razvita država. Kljub temu je bila v šestdesetih letih zanjo značilna visoka stopnja znanstvene emigracije (zlasti v ZDA), in to celo med hitrim naraščanjem izdatkov za raziskovanje in razvoj (P. M. D. Collins, 1988). Vse to je bilo posledica dejstva, da je bila takrat deležna močne podpore predstava o potrebnosti znanstvenega izpopolnjevanja v tujini za kasnejšo uspešno znanstveno kariero doma. Različni motivi in vzroki odhodov strokovnjakov v tujino dokazujejo, da profesionalne gibljivosti znanstvenikov, ki v svetu internacionalizacije znanosti postaja nujnost, ni mogoče vedno enostavno ločiti od bega možganov. Kljub temu pa bi težko trdili, da je v družbenoekonomskih manj razvitih državah problem »brain drain« mogoče enostavno pojasnjevati zgolj kot »brain overflow«.

Že opravljena (redka) proučevanja bega možganov pri nas bi bilo treba zlasti skrbno upoštevati v kontekstu analize širših razvojnih vprašanj slovenske družbe. Ni pa zanemariti izkušenj redkih držav, ki so s pametno politiko na tem področju dosegle velik uspeh. Vzorčni primer je še vedno danes že visoko znanstveno in tehnološko razvite države vzhodne Azije (Koreja, Tajvan, Singapur), ki so migracije najbolj uspešno vključile v svoje razvojne strategije. V zadnjem času se omenjata tudi Španija in Italija, kjer so bile v preteklosti številne migracije znanstvenikov v Severno Ameriko (S. S. Russell, 1992).

Ko je govor o projektu tretje slovenske univerze kot akciji za preusmeritev negativnih procesov bega možganov iz Slovenije, se mi zdi potrebno poudariti še en vidik. Bolj ali manj dolgoročno vzpostavljeno sodelovanje z vrhunskimi slovenskimi znanstveniki, ki delujejo v tujini, bo izredno pomembno na področju bazične znanosti. V zvezi s tem morda ni odveč prisluhniti mislim pakistanskega nobelovca Abdusa Salama, dolgoletnega direktorja Mednarodnega centra za teoretsko fiziko v Trstu. Po mnenju Salama se nerazvite države v svetu pri svojih razvojnih strategijah vse preveč opirajo na neposredni prenos tehnologije, pozabljajo pa na prenos bazičnega znanstvenega vedenja (A. Salam, 1989).

Menim, da je prenos bazičnega znanstvenega vedenja ključnega pomena tudi pri uresničevanju projekta tretje slovenske univerze. Ne gre samo za to, da stiki

z našimi znanstveniki, ki delujejo v centrih znanstvene odličnosti na Zahodu, spodbujajo kakovost bazične znanosti pri nas. Največkrat je takšen prenos znanstvenega vedenja edino mogoč. Bazično znanstveno vedenje je v načelu povezano s svobodno diseminacijo, neodvisno od nacionalnih meja. Kar bi za prenos tehnologije (vedno bolj tudi za strateško pomembno bazično znanost) težko trdili. Na to so na že omenjenem posvetu o tretji univerzi opozarjali tudi naši rojaki v svetu. Njihova pogosta vključenost v razvojne projekte velikih koncernov objektivno preprečuje (raziskovalec ima stroge pogodbene obveznosti) kar vsak prenos znanja. Zato je toliko pomembnejše, in naj s tem končam, da se bodo tudi v prihodnje vzpostavljale tiste oblike znanstvenega sodelovanja, ki bodo v obojestransko korist vseh udeležencev. Šele potem bo mogoče govoriti, da se je tudi Slovenija, ki je pred izredno hudimi razvojnimi problemi, najučinkoviteje (z dinamičnimi »policy« instrumenti) lotila reševanja bega možganov: z reemigracijo naših znanstvenikov in drugih vrhunskih strokovnjakov, ki delujejo na tujem, v matično domovino.

NAVEDENA LITERATURA:

- Collins P. M. D.: Research Performance and Migration – Two SEPSU Studies, *Scientometrics*, 14/1988/3–4
- Enzensberger H. M.: Velike migracije, *Naši razgledi*, 14. maja 1993
- Ghosh B.: Migration-Development Linkages – Some Specific Issues and Practical Policy Measures, *International Migration Review*, 30/1992/3-4
- Klinar P.: Ali nas bo beg možganov zdramil?, *Naši razgledi*, 10. februarja 1989
- Kos M.: Raziskovalna dejavnost kot osnova izhoda iz krize, *Znanje za razvoj*, 25. maja 1988
- Mali F.: Tretja slovenska univerza in prenos znanja, Center za preučevanje znanosti, FDV, Ljubljana, 1990
- Mali F. / Sorčan S.: Beg možganov na Slovenskem, Center za preučevanje znanosti, FDV, Ljubljana, 1990
- Mežnarič S. / Grdešič S.: Odljev mozgov iz Jugoslavije, *Politiška misao*, 27/1990/4
- Prpić K.: Tok i činioci vanjskih migracija znanstvenika, Zagreb, IDIS, 1989
- Russell S. S.: Migrant Remittances and Development, *International Migration Review* 30/1992/3–4
- Salam A.: Notes on Science, Technology and Science Education in the Development of the South, *The Third World Academy of Science*, 1989

FRANCE VREG*

Iluzije o evropskem multikulturalizmu

V referatu in v razpravi je bilo odprto tudi vprašanje razvojnih smeri etničnega pluralizma in preraščanja v procese interkulturalizma. Nekateri evropski znanstveniki že optimistično govorijo o novi Evropi kot o multikulturalni družbi, kar naj bi bil rezultat integracijskih procesov v okviru Evropske skupnosti. Empirične raziskave pa ne potrjujejo takih trendov. Nasprotno, zdi se, da se v evropskem prostoru poglobljajo etnični konflikti in razraščata ksenofobija.

Preden kritično analiziramo omenjeni znanstveni optimizem o evropskem multikulturalizmu, moramo seveda priznati, da so v Evropi zaznavni močni procesi interkulturalnega komuniciranja. Sodobni množični mediji, zlasti televizija, odprtost evropskega prostora za medsebojno osebno komuniciranje, okrepljena

* Dr. France Vreg, zaslužni profesor ljubljanske univerze.

izmenjava materialnih dobrin, finančnih tokov, denarja, pa tudi evropski parlament in druga institucionalna telesa nedvomno spodbujajo integracijske procese.

Mnogi evropski avtorji tudi dokazujejo, da znanstvenotehnološki razvoj v sodobnih industrijskih družbah, procesi informatizacije in modernizacije vodijo k izravnavanju zgodovinsko pogojenih ekonomskih, socialnih, kulturnih, verskih ter jezikovnih razlik znotraj družb in med družbami. Po njihovem mnenju sodobne modernizacijske procese spremljajo procesi zmanjševanja etničnih razlik.

Nasprotno tem teoretičnim postulatam in političnim prepričanjem tvorcev Evropske skupnosti pa politična realnost in rezultati empiričnih analiz razkrivajo naraščanje etničnosti skoraj v evropskih državah, ki se vedno bolj kažejo kot nacionalne države. Ni evropske države, v kateri ne bi etničnost razkrili kot osrednji strukturalno-funkcionalni sociopolitični dejavnik. Tako glorificirana pluralna sestava evropskih držav in Evropske skupnosti ponuja nedvoumen dokaz za kontinuirano eksistenco etničnosti. Še več, etničnost prerašča v osrednjo družbeno funkcijo. Zato se nam evropska politika kulturne integracije razkriva kot »pogostost in intenzivnost etnične revalitete in konfliktov« (Smith, A. D., *The Ethnic Revival in the Modern World*). To pa spodbuja porast etnično motiviranih socialnopolitičnih in ekonomskih procesov. Zato etničnost tudi v postmodernejši družbi sodi med konstitucijske značilnosti procesov socializacije družb in teh procesov ne moremo preprosto označevati s procesi krepitve kulturne identitete.

Etničnost se ohranja kot obrambni dejavnik in kot odgovor na procese diskriminacije etničnih skupin. V socialnopolitičnih in ekonomskih situacijah ogroženosti je etničnost kohezivni dejavnik etnične skupine in se razvije v dejavnik rezistence proti diskriminaciji ter postane defenzivni mehanizem te skupine. Etnicizem je torej sociopolitični in ekonomski vir, ki vodi k mobilizaciji interesov skupine. To pa je glavni razlog, da etnicizem ne zgublja moči tudi v postmodernejši družbi.

Etničnost nima korenin le v politični, ekonomski in kulturni zasidranosti skupine, marveč je tudi psihološki in emocionalni dejavnik kohezivnosti skupine. To zlahka razberemo v reakcijah ogroženih etničnih skupin v tako imenovani sodobni demokratični Evropi. Etničnost ponuja oprijemljivo referenčno povezanost skupne identifikacije z jezikom, materialno produkcijo skupine, pridobivanjem hrane in načinom prehrane, s socialnim vedenjem, ideološkimi in verskimi miti s »plemenskimi« simboli in nacionalno glasbo, z mehanizmi prilagajanja okolju in načini boja za obstanek. Prilagajanje okolju terja spremembe vrednostnega sistema posameznika in skupine, kar vodi h kognitivni disonanci posameznika in destabilizaciji skupine. Posameznik in skupina iščeta korenine svoje kulturne identitete, pri tem pa jim etničnost ponuja učinkovito sidro za vzpostavitev kognitivnega in emocionalnega ravnotežja. Imigrantske skupine so izpostavljene asimilacijskim pritiskom dominantnih kultur in oblastniških skupin, različnim mehanizmom ideološkega aparata države in verskih sistemov, zato kontinuirano živijo v ozračju interkulturalnega konflikta. Kadar se pritiski okolja okrepe in se pojavijo sovražnosti do tujcev (kot danes v Nemčiji in drugje), se imigrantske skupine v boju za preživetje še bolj oklenejo kohezivnih silnic, ki jih najdejo tudi v etnicizmu.

V mnogonacionalnih državah, federacijah ali konfederacijah etničnost poraja interkulturalni konflikt, ki se lahko sprevrže v ostre konfrontacije, celo v vojaške spopade in razpade federacij. Tudi v idealnih etničnih skupnostih, kot je Švica, se etničnost ohranja kot element interkulturalnega konflikta. V Švici je interkulturalni konflikt »pacificiran« zaradi velike stopnje strpnosti, zaradi medijskih in medosebnih procesov transkulturalne mediacije, zaradi jezikovnega »federalizma«, predvsem pa zaradi socialne stabilnosti, ekonomske prosperitete pripadnikov etničnih

skupin. Socialna »blaginja« do neke mere »umirja« konfliktno situacijo in deluje konjunktivno, ker so minimizirani eksistenčni boji za preživetje in ker so intenzivirani procesi uravnovešanja interesov. Obstaja pa majorizacija večinskega, nemškega naroda nad italijansko in francosko etnično skupnostjo. Zato tudi v Švici ni uveljavljena popolna jezikovna, kulturna, politična, ekonomska in medijska enakopravnost. Večinska populacija ohranja dominantno pozicijo, ki je demografsko determinirana, in s tem tudi višji status in monopol v razporeditvi moči (obvladovanje vseh institucij države in ideološkega aparata).

Primer Švice in nekaterih drugih evropskih držav, držav blagostanja nas opozarja na pomembnost socioekonomskih dejavnikov pri umirjanju interkulturalnih konfliktov. Lahko bi postavili tezo, da socialna blaginja in uravnoteženost socialno ekonomskih interesov blažita interkulturalne konflikte. Ob zaostrovanju socialnih problemov (zniževanje standarda, nezaposlenost, porast slojev, ki živijo na robu eksistence) pa sproža tudi interkulturalne konflikte. Sedanja sovraštva Nemcev do tujcev so rezultat občutka ogroženosti avtohtonega prebivalstva in porasta nezaposlenih, zlasti v prejšnji NDR (čeprav nezaposleni dobivajo primerno finančno podporo). Tem bolj lahko razumemo krepitev etničnosti in sovraštva do tujcev v Sloveniji, kjer so že cele armade delavcev na listi čakanja ali celo na cesti. Zato upravičeno dobivajo vse več pristašev stranke, ki se hranijo z nacionalnimi naboji. V slovenskem primeru pa etnicizem krepi še občutek ogroženosti malega naroda zaradi agresivnega nastopašstva sosednjih, »prijateljskih« držav (teritorialni apetiti, meja na morju itd.). Čeprav so apokaliptične vizije nekaterih političnih voditeljev prejšnje Jugoslavije o »Veliki Srbiji«, o etnično homogeni »Državi Hrvatov«, o muslimanskem carstvu na Balkanu sprožile krvave konfrontacije in terjale milijone žrtev, nam dogajanja v sosedstvu kažejo, da v njihovih glavah še niso »izbrisani« velikodržavni politični projekti. Zato lahko domnevamo, da tudi v Sloveniji občutek ogroženosti ne bo uplahnil in da se bo krepil etnicizem.

Etnična dominacija je še bolj očitna v državah z etničnimi manjšinami, kar dokazujejo politični, ekonomski in kulturni boji Slovencev v Italiji in Avstriji, gradiščanskih Hrvatov v Avstriji in drugih manjšin v Evropi. Popolni dominaciji so seveda izpostavljene imigrantske skupine, ki so potisnjene na najnižjo stopnico socialnega statusa in imajo omejene možnosti razvoja.

Interkulturalno komuniciranje moramo zato presojeti kot različne oblike interakcije med posamezniki, skupinami in družbenimi sistemi. Že interkulturalno komuniciranje kot simbolična interakcija med posamezniki in skupinami različnih kultur se razvija v kontekstu kulturnih diferenc, sproža »napetost« sistema, rojeva kompetitivno soočanje obeh kultur in interkulturalni konflikt, ki ga je mogoče razreševati le v kompleksnem procesu transkulturalne mediacije. Interkulturalno »komuniciranje« pa se odvija tudi v »svetu« materialnih dobrin, v soočanju mogočnih ekonomskih interesnih skupin in transnacionalnih družb, ki nenehno tekmujejo za prevlado v evropskem in svetovnem prostoru. In slednjič, interkulturalno komuniciranje je tudi soočanje političnih sistemov, soočanje idej in vrednot ter verskih sistemov.

Posamezniki in skupine stopajo v interakcijsko komuniciranje kot pripadniki samobitnih nacionalnih kultur, državnih skupnosti, vrednostnih in verskih sistemov. Paralelno se sprožata dva protislovna procesa: varovanje kulturne identitete in transkulturalne mediacije oziroma zблиževanja obeh kultur. Obrambni mehanizmi sprožijo procese varovanja (in celo okrepitev) kulturne identitete (zvestoba do političnih, ekonomskih, kulturnih, verskih, edukativnih, znanstvenih, medijskih in drugih institucij). Zavest o nujnosti zблиževanja pa sproži procese transkulturalne

mediacije, materialne potrebe preživetja pa narekujejo materialno-energetsko in informacijsko menjavo z okoljem.

Interakcijsko komuniciranje se ne odvija v odnosih enakopravnosti in strpnosti, marveč je oblika oblastniškega komuniciranja, prevlade dominantnih etničnih skupin, majorizacije velikih narodov in kultur. Zato v razmišljanjih o multikulturalizmu ne moremo izločiti procesov razporeditve moči v nacionalnih državah in v svetu. Tudi etnicizem vsebuje potenciale moči, ki se lahko razrastejo v agresivna vedenja posameznikov, skupin in narodov.

Demoni destrukcije procesov zблиževanja kultur v evropskem prostoru pa niso le naraščajoči etnicizem, ki se pogosto sprevrže v maligni tumor naci(onali)zma, marveč tudi verski misticizem. Ne kaže se le brutalna erupcija nacionalnih občutij, političnih ikon, pač pa tudi verskih ikon, ki se napačno razume kot renesansa verskih občutij. Hrvaški bojevniki ne nosijo le HDZ-jevske oznake, pač pa tudi katoliške križe, srbski ne le Miloševićeve slike, marveč tudi pravoslavne križe. Muslimanski fundamentalisti in mudžahedini ubijajo pod egido Alaha. Tako so na prostoru nekdanje Jugoslavije vzpostavljene tudi »nove« verske meje med katoliki, pravoslavni in muslimani. Hrvaška je v evropskih demokracijah bila sprva celo razumljena kot »antemurale catholicitatis«, predstraža evropskega katolicizma proti navalu pravoslavja in muslimanstva. Vojna na Balkanu ima tako tudi obeležja verske vojne.

Verski misticizem se je kot demon destrukcije zajedel tudi v rahlo stavbo evropske skupnosti. Tako je še bolj problematiziral veliko zgodovinsko-kulturno in sociopolitično vprašanje, kaj je sploh Evropa! Ali so Evropa le zapadne demokracije ali pa Evropa zaobsega tudi pravoslavne dežele nekdanje Sovjetske zveze, domovino Tolstoja in Dostojevskega, Gorkega in Solženicina? Ali je Evropa tudi »prekletstvo« Balkana, ki je v zgodovini pogosto ogrožal evropske dvore in ekološko onesnaževal evropsko kulturo?

Demoni destrukcije pa razjedajo tudi imigrantske skupine, ki jih imamo pogosto za identične celine. Imigracijske skupine so konfliktne v samih sebi: konflikti se razkrivajo med podskupinami, ki se prilagajajo okolju, se evropeizirajo, pa ohranjajo kulturno identiteto, ter podskupinami, ki so togo vezane na svoje plemenske korenine stari domovini in jih hrani etnicizem. Tako kot najdemo v evropskih verskih skupnostih konfliktne verske podskupine (demokratske kristjane in ortodoksne), ki se pogosto ostro spopadajo, tako se ti verski »boji« odvijajo tudi v imigrantskih skupinah. Celotna verska skupina evropskih muslimanov (ki v Evropi šteje nekaj milijonov) se deli med islamske demokrate in islamske fundamentaliste. Na konferenci o evropskih religijah na Dunaju letos sem bil priča izredno ostrih konfrontacij med njimi, ki so že mejile na fizične spopade.

Etničnost je tudi strukturalno načelo evropskih nacionalnih držav v okviru Evropske skupnosti. Medvladni odnosi celotne skupnosti so zreducirani na glavne cilje nacionalnih interesov in na maksimiranje nacionalnih prednosti. Praksa odločanja v raznih evropskih »svetih« je predvsem v tem, da se implementirajo nacionalni interesi v vseh procesih odločanja EG.

Protagonisti restavracije Evrope na »fundamentih zahodnoevropskih cerkva« celo zavestno goje koncept nove »pentarchie«, ki jo sestavljajo Nemčija, Francija, Velika Britanija, Italija in Španija. Ta center odločanja naj bi gradil podobo nove Evrope. Iz tega kroga mogočnih in pravovernih so v obrobne vode odrinjene ne samo Turčija zaradi islamizma, marveč tudi Ciper, Romunija, Bolgarija, Rusija, Belorusija in Ukrajina zaradi prevladujočega pravoslavja. Neka-

teri celo trdijo, da je to zavestna politika, da bi ohranili načela rimske pravne misli, vključno s katoliškim cerkvenim pravom in kulturnimi dosežki zahodnorimske cerkve.

Vse te verske delitve so koherentne s procesi politične in ekonomske prevlade velikih petih. Vladajoče elite dominantnih narodov mobilizirajo vse svoje vire za ohranitev vzpostavljene razporeditve moči v Evropi. Ta kompleks dominacije in moči je hkrati tudi dejavnik ogrožanja političnih, ekonomskih in kulturnih pravic manjšinskih narodov in kultur, vključno z imigratskimi skupinami. Politični projekt sodobnih demokracij je, kako razširiti obseg avtoritete in moči, ne pa kako uresničiti človekove svoboščine in pravice. Mesto imigrantskih skupin je torej na socialnem dnu Evrope, kar je nova oblika kolonializma.

Tudi na mednarodnem komunikacijskem področju so značilni premiki: od teritorialnega kolonializma h kulturnemu kolonializmu, od tradicionalne diplomacije k javnemedijski diplomaciji, od splošnokulturne informacije k informaciji velikih holdingov in transnacionalk. Imigrantska sporočila so vedno bolj le folklor in turistična zanimivost.

Strinjam se z ugotovitvijo prof. Klinarja, da se interkulturni konflikti poglobljajo in širi ksenofobija. Sam sem v svojih delih gojil upanje, da se bo v Evropi razvil sistem transkulturne mediacije, s katerim bi lahko začeli premagovati interkulturne konflikte. Zgodovinski dogodki na Balkanu, pa tudi v državah nekdanjega sovjetskega imperija, so me prepričali, da muze molče, ko govori orožje. Interkulturno komuniciranje pa sodi v plemenite sestavine kulturnega razumevanja, v umetnost sporazumevanja med narodi in kulturami. Očitno bo moralo počakati svetlejših obzorij. Transkulturna mediacija v veliki skupnosti evropskih narodov je potisnjena na obrobje političnega boja za porazdelitev moči – zato ostajata le upanje humanega človeštva in hkrati velika iluzija.

PETER KLINAR

Liberalizem in nacionalizem v migracijski politiki

F. Vreg in drugi dopolnjujejo s svojimi razglabljanji moja uvodna pojasnila. Izrabljam to priložnost, da dopolnim uvodno tezo o liberalizmu in nacionalizmu zaradi kritičnih opomb iz razprave. Iz vsebine moje razprave ni mogoče poenostavljeno sklepati samo v tej smeri, da štejem liberalizem v migracijski politiki za pozitivni, nacionalizem pa za negativni pojav. Liberalnejša politika sprejema imigrantov do sredine sedemdesetih let je bila seveda le relativno liberalna – skladno z interesi imigrantskih držav. Je pa vendarle omogočala množične imigracije, zasnovane na individualnih svobodnih odločitvah migrantov. Individualno odločitev, tako kot to sledi iz prevladujočih teorij, štejem med konstitutivni element migracij, kar zagotavlja relativno svobodo posameznikov v mednarodnem prostoru. Prisilne migracije ne temeljijo na svobodi gibanja in postavljajo pod vprašaj razvoj civilizacije, razumljene v omejevanju nasilnih ravnanj. Prisilne migracije naraščajo, hkrati

pa imigrantske države omejujejo možnosti novih imigracij, zainteresiranih socialno-ekonomskih imigrantov. To pa govori o premikih migracijskih politik in dogajanj od liberalizma k zmeraj izrazitejši prevladi državnih nacionalnih interesov, predvsem dominantnih imigracijskih držav. Individualni interesi potencialnih imigrantov – da ne govorimo o prisilnih političnih imigrantih in interesih emigrantskih družb – so neupoštevani. Na takšen način ne more nastajati mednarodna migracijska politika, ki mora iskati kompromise med vsemi dejavniki v migracijskih procesih. Usklajevanje teh različnih interesov je seveda zelo zapleten proces. Emigrantske države na primer ponujajo množico nekvalificirane delovne sile, imigrantske države pa sprejemajo predvsem kvalificirane in strokovnjake, imetnike kapitala ipd., kar je v nasprotju z razvojnimi težnjami emigrantskih držav. Podobno je z remigracijami. Emigrantske države so zainteresirane za vračanje svojih emigrantov s kvalifikacijami, znanji, kapitalom, imigrantske države pa vračajo predvsem negativno selekcionirane remigrante, neuspešne, neprilagojene. Nacionalni interesi razvitih imigrantskih držav prav tako prevladujejo pri iskanju razvojnih alternativ mednarodnim migracijam. Neokolonializem je živ in emigracijski pritiski iz nerazvitih kriznih družb so vse močnejši. Razvojni prepadi med razvitimi in nerazvitimi se poglobljajo.

Zametki liberalnejše politike do vključevanja trajnejših imigrantov v smislu tolerantnega etničnega pluralizma in priznavanja pravic usihajo in nacionalizem v imigrantskih družbah se krepi in širijo se njegovi skrajnejši pojavi.

Velika dilema je, ali bo Zahodna Evropa postala zaprta trdnjava, ali bodo storjeni kakšni koraki v smeri Evrope brez meja. Civilizacija Evrope stoji pred dilemo, ali dopuščati prisilne politične migracije ali omogočati migracije na relativno svobodnih individualnih odločitvah. Prav tako se kaže kot pomembna dilema, ali bo migracijska politika enostranska domena imigrantskih držav ali pa bo le-ta postala stvarna večinteresna mednarodna politika. Pomembna je tudi dilema ali tolerantni etnični pluralizem kot način vključevanja trajnih imigrantov ali pa njihova segregacija ali prisilne ali tihe oblike njihove asimilacije.

Opozorila o premikih od zametkov liberalizma proti izključnemu uveljavljanju nacionalnih interesov razvitih in močnih družb v migracijski politiki zadevajo na globlje svetovne razvojne dileme enakomernejše porazdelitve bremen.

ZDRAVKO MLINAR*

Prostorska mobilnost v dolgoročni perspektivi

O tej temi se je težko pogovarjati, ker je po eni strani tako obsežna in kompleksna, po drugi strani pa je prof. Klinar v svojem več kot dvajsetletnem raziskovalnem delu skoraj že vse »pokril«. Moj interes za to temo izražam z vidika prostorske sociologije. Na mojem področju se dosti piše o »krčenju prostora«, o tem, kako svet postaja vse manjši; to pa se navezuje tudi na temo današnje

* Dr. Zdravko Mlinar, akademik, redni profesor na FDV.

razprave. Hkrati pa mislim, da je pri tem treba upoštevati teoretska vodila in usmeritve za pojasnjevanje vrste konkretnih pojavov, ki bi jih sicer lahko le dodajali enega k drugemu.

Tako kot so bile pred nekaj desetletji v ospredju selitve iz podeželja v mesto (eksodus kmetov, Puljiz), tako se je danes pozornost upravičeno presumerila v širše teritorialne okvire: govorimo o *mednarodnih* migracijah. Ob tem pa je treba upoštevati, da tudi pojav migracij nasploh spreminja svojo naravo. Opredelitev pojma migacije se namreč opira na predpostavko, da gre za spremembo *stalnega bivališča* (odsotnost več kot eno leto) in za odmik na takšno oddaljenost, ki pomeni *prekinitve rednih stikov* s prejšnjim življenjskim okoljem. Toda v kontekstu »časovno-prostorskega zgoščevanja« ter nove tehnologije prometa in komunikacij se spreminjata oba elementa opredelitve.

Kaj danes pomeni stalno bivališče sicer v Sloveniji, v večini primerov še ni sporno; v ZDA pa je to že težje ugotoviti (tudi pri nas pa je očitno, da je npr. kraj rojstva že izgubil nekdanji pomen). Hkrati pa tudi večja oddaljenost danes ne pomeni več tako popolne prekinitve povezav s prejšnjim okoljem (narodom) kot včasih: promet in telekomunikacije omogočajo, da posameznik dobiva informacije iz prejšnjega okolja, da se občasno vrača nazaj in nasploh ohranja (bolj ali manj) intenzivne stike.

Hkrati pa je v zadnjih desetletjih prišlo tudi do sprememb v tem smislu, da nacionalne države v več pogledih postopoma prepuščajo svojo nekdanjo vlogo nadnacionalnim organizacijam in skupnostim (npr. – Evropska skupnost ali pa »NAFTA« v Severni Ameriki ipd.). Zato bomo v prihodnosti imeli vse več opravka s tansnacionalnimi ali globalnimi tokovi, medtem ko bo oznaka »mednarodno« stopala v ozadje. Preselitev, tudi v mednarodnem merilu, ni več tako usodna in ni več nekakšno enkratno življenjsko dejanje, kot je bila v preteklosti.¹

Glede na vse to se zdi, da koncept »mednarodne migracije« postaja preozek, če naj z njim zajamemo bogato vsebino aktualne problematike tokov v transnacionalnih oz. globalnih okvirih. Namesto (in poleg) njega bi kazalo uvajati pojem *prostorska mobilnost*.

S tem ko se zmanjšuje cena premagovanja prostorske oddaljenosti, se hkrati zmanjšuje nekdanja izključnost posameznih lokacij v prostoru. Pri tem ne gre le za (relativno) manjše stroške (oz. breme za posameznika, ki ima zdaj večje dohodka). K zblizjevanju nekdanj povsem odmaknjenih in medsebojno tujih krajev in narodov še zlasti prispevajo nove možnosti telekomunikacijskega povezovanja tako na individualni ravni kot na ravni množičnega obveščanja. To je trend k povečevanju dostopnosti v prostoru, ki konec koncev vodi k *ubikviteti*. Pomembna omejitev za zdaj pa je predvsem v tem, da prevladujejo enosmerne komunikacije. Američani pri nas so lahko vsakodnevno na tekočem z dogajanjem v ZDA, medtem ko Slovenci v ZDA dosti težje pridejo do informacij o dogajanju v Sloveniji.²

Kot izhodišče za teoretsko zasnovano razumevanje migracij oz. prostorske mobilnosti izpostavljam dolgoročne razvojne procese. S tem ko poudarjam razlikovanje med kratkoročnim in dolgoročnim, želim opozoriti na poenostavitve, do katerih pogosto prihaja. Večina razprav namreč upošteva le kratkoročne vidike in pri tem pušča ob strani, da nas to pripelje do povsem drugačnih sklepov. Tisto, kar

¹ Upokojena Slovenka, izseljenka v Clevelandu, npr. kar redno, vsako leto poletne mesece preživlja na svojem nekdanjem domu v Kamniku. Pri tem je seveda velikega pomena, da ima na voljo zelo poceni čarterske polete in da je v pogostem telefonskem stiku s svojimi sorodniki.

² Še pred uveljavitvijo satelitske televizije so ameriški turisti v Španiji terjali in dobili posebno napeljavno, ki jim je (preko Anglije) omogočila gledanje ameriških televizijskih programov.

je lahko rešitev v kratkoročnem smislu, lahko povsem izgubi svoj pomen v dolgoročni perspektivi. Pri nas so npr. nekateri pričakovali, da je treba le priti do *samosvojne države*, pa bomo lahko *obvladali* mednarodne tokove in bo problem preživetja Slovencev rešen. Danes imamo to državo, hkrati pa se odpira še vse več vprašanj o tem, kako bomo Slovenci kot narod preživel ob vse *večji odprtosti*, ki je sinonim za vse večjo prostorsko mobilnost (migracije).

Na gospodarskem področju zavestno sproščamo čezmejne tokove, hkrati pa sprejemamo tudi zaščitne ukrepe, da Slovenci ne bi postali »hlapci« v evropskem kontekstu (o tem npr. tudi A. Bajt) in da bi omejili naseljevanje tujcev pri nas. Vendar so ti zaščitni ukrepi praviloma le kratkoročno zasnovani, dostikrat ne da bi se pri tem zavedali, da z njimi prihajamo v nasprotje z našo privrženostjo drugim ciljem (npr. da postane Slovenija članica Evropske skupnosti). Tako smo sprejeli novo ustavo, ki vključuje določila, s katerimi se sploh ne moremo vključiti v Evropsko skupnost. Pri tem gre npr. za položaj tujcev, vzemimo ustavno določilo, da ti ne morejo postati lastniki zemlje.

Temeljna dolgoročna težnja, ki jo razkrivam v mednarodnih selitvah, se izraža v procesu diferenciacije ter individualizacije hkrati s povečevanjem razpršenosti (glede na smer in oddaljenost) preseljevanja v svetovnem merilu. Prvotno smo imeli težnjo k *selitvi narodov* (ljudstev) z enega območja na drugo. Temu sledi težnja h koncentriranemu naseljevanju v nekakšnih enklavah, npr. naseljevanje Slovencev v ameriških mestih, kot sta Cleveland ali Chicago, v nekaterih mestih v Argentini in drugod. Gre za *strnjeno naseljevanje*, ki je olajševalo prehod v tuji svet, in ohranjevanje lastne identitete v tujini. Danes pa se v skladu z notranjo diferenciacijo slovenske družbe ter vse večjo individualizacijo vse bolj uveljavlja tudi težnja k popolni *prostorski disperziji* selitev v mednarodnem merilu.³ Čim večja je ta diferenciacija, tem večja je tudi težnja k razpršenosti mednarodnih migracij. Tako se nakazuje prihodnost, ki bi jo »idealnotipsko« lahko označili kot: Slovenci po vsem svetu in cel svet v Sloveniji!⁴

Kaj pa to pomeni z vidika nacionalne samoohranitve? Po eni strani ugotavljamo, da so se v Reziji stoletja ohranili Slovenci, ker so živeli strnjeno in v izolaciji od drugih. Danes pa se – kot sem že nakazal – povečuje intenziteta komunikacij in mobilnost v prostoru, ki je podlaga uveljavljanja trenda k večji razpršenosti pripadnikov slovenskega naroda. Kjer je razpršenost, pa praviloma pričakujemo tudi asimilacijo. Vendar se hkrati s težnjo k asimilaciji povečuje tudi zmožnost za komunikacijo z matico. Toda ne samo z njo, temveč tudi z vsemi drugimi.

To je logika razmišljanja, ki odpira še celo vrsto dodatnih pogledov in vprašanj. Tako se mi zdi, da se pri nas dostikrat izhaja od napačnih predpostavk. Ena je ta, da hočemo v Evropo, vendar kot *nediferencirana celota*. Hkrati pa nam je znano iz teorije, da ni integracije brez notranje diferenciacije oz. diverzi-

³ Pogovarjal sem se s prof. Gestrinom, ki je z zgodovinskega vidika proučeval selitve ter prometne tokove in povezave z Italijo v stoletjih. Tudi on mi je potrdil dolgoročno težnjo, ki sem jo zgoraj nakazal.

⁴ Čim višja je stopnja izobrazbe migrantov, tem širši je praviloma prostorski okvir njihovega razseljevanja. Različni strokovnjaki, znanstveniki in umetniki se ne navezujejo več na prejšnje migrantske skupnosti, ki so se oblikovale kot posebne enklave (bolj ali manj) strnjene naselitve. Njihovo delovanje je povezano s povsem specifičnimi poslovnimi, znanstvenimi, umetniškimi in drugimi institucijami, s katerimi tudi sicer sodelujejo v kontekstu globalnih omrežij (strokovna združenja, sodelovanja med univerzami ipd.).

V zvezi z gornjim je tudi moj tekst: O prihodnosti Žirovcev in Žirov: Žirovci po vsem svetu in cel svet v Žireh, Žirovski občasnik, 1993 (v tisku).

fikacije. To spoznanje je očitno v nasprotju z zahtevo, ki so jo pred leti poizkušali uveljaviti Srbi v nekdanji Jugoslaviji, tj., da bomo le vsi kot celota in kot homogena skupnost lahko uspešno vstopili v Evropo.

Druga enostranskost je v tem, da nekako samo pričakujemo, da se nam bo svet odprl, torej neomejeno dostopnost do drugih, hkrati pa računamo, da je samoumevno, da omejujemo dostop drugih do sebe. Na podlagi odgovorov v anketi lokalnih voditeljev v Sloveniji (1991) smo npr. ugotovili, da le-ti podpirajo možnost za povečanje dotoka *tujih izdelkov in tujih idej*, hkrati pa izražajo svojo *rezerviranost do morebitnega pritoka tujcev* k nam.

Takšna stališča so v očitnem nasprotju s splošno deklarirano težnjo k »Evropi brez meja«; vprašanci bi torej sprejemali (pripuščali) na območje Slovenije le tuje materialne in duhovne proizvode, ne pa tudi ljudi – »tujcev«.⁵

Moja nadaljnja kritična ocena zadeva predpostavko, da je – kot samoumevno – mednarodno mobilnost *mogoče obvladovati*, le sprejeti je treba *prave odločitve*. Toda življenje nam kaže, da so naše želje dostikrat le »pobožne« in da se ne uresničujejo, kot bi hoteli, kljub vsem vzpostavljenim političnim mehanizmom. Zakonodajca, ki jo sprejemamo, ima sicer lahko pomembne kratkoročne učinke, vendar pa se dolgoročno to lahko povsem izniči.⁶

Dostikrat se pojavlja stališče, da avtohtone manjšine priznavamo, priseljenci od drugod, čeprav jih je po številu lahko dosti več kot prvih, pa imajo predvsem »*pravico do asimilacije*«.⁷

Vendar bo ob vse bolj intenzivnem vključevanju v »Evropo brez meja« postalo zmeraj bolj nevzdržno, da bi notranjo razčlenjenost slovenske družbe *trajno zamenjali* le na – pred stoletji – utrjene *avtohtone danosti* (etnične manjšine) in ignorirali (asimilirali) vse, kar vstopa v slovenski prostor v novejšem času. Pred nami je vzorec postmoderne družbe, ki temelji na fleksibilnosti in interkulturalizmu, ki prehajata meje nacionalnih držav, pa bodisi da so te države majhne ali velike.

VJERAN KATUNARIČ*

Ohranjanje pluralne družbe v kulturnem pomenu

Ugotovitev kolege Klinarja, da izraža migracijska politika na Zahodu v zadnjem razdobju tendenco zapiranja trga dela in postaja restriktivna, implicitno

* Dr. Vjeran Katunarić, redni profesor Filozofske fakultete v Zagrebu.

⁵ Tudi v dosedANJI praksi (v nekdanji Jugoslaviji) je dejansko prevladovala takšna »rešitev«. Če že niso bile izključene tudi duhovne in materialne dobrine, pa je bilo značilno, da so npr. ljudje hodili na izpopolnjevanje v tujino, medtem ko se tujci praviloma niso vključevali v (vzemimo npr. raziskovalno ali pedagoško) delo pri nas.

⁶ To pa ni le naša posebnost, saj npr. tudi v ZDA nikakor ne morejo obvladovati nelegalnega priseljevanja ljudi z območja svoje južne sosede – Mehike.

⁷ Na Hrvaškem vidim paradoks v tem, da je prišlo do vojne le zaradi tistega dela od vseh Srbov, ki v tej državi zasedajo določen *teritorij*. Zaradi večjega števila Srbov, ki živijo »deteritoralizirano« oz. razpršeno kot *priseljenci* po vseh drugih krajih zunaj »krajine«, npr. v Zagrebu, na Reki ali kje drugje, pa ni bilo sporov.

nacionalistična, je vsekakor teoretično in praktično zelo pomembna. Postavlja se vprašanje, ali gre za neko globljo in dolgotrajno značilnost ali za konjunkturni periodični pojav. To je tudi eno od temeljnih vprašanj v sodobnih družbenih znanostih, od zgodovine do sociologije, kadar gre za to, ali je nacionalizem star ali nov pojav – glede na to, da se na Zahodu meša s protekcionizmom in ksenofobijo, ki sta pravzaprav zelo stara pojava. Vendar ta dva pojava določata tudi moderne politične ideologije in dnevne politike (policies) in jih tako delata ambivalentne: kažeta na neodpravljivo dvojnost med družbeno ali »kulturno« nezavednim in ideološkim univerzalizmom oziroma med objektivnimi možnostmi integracije družbe prek trga in usode tujcev. Slogan, ki ga imamo danes najbolj pogosto priložnost slišati v državah imigracije, kadar se po medijih ali socioloških raziskovanjih anketirajo ljudje z ulice ali predstavniki raznih političnih strank od desnice do leve, se glasi: »Nič nimam proti tujcem, toda . . .«

Na koncu razdobja visoke konjunktore, še posebej pa v razdobju recesije, se marsikaj postavlja pod vprašaj, pa se tako trese tudi zgradba modernih idej. Tako lahko danes mnogo jasneje vidimo, v kolikšni meri je pluralna družba kontingenten pojav in v kakšni meri sta multikulturalizem in/ali interkulturalizem evfemistična pojma. Svetovni trg, ki se v intervalih širi že od davnih časov – po mnenju nekaterih od 12., po drugih od 16. stoletja – je nedvomno najtrdnjša podlaga za povezovanje ljudi različnih kultur. Multikulturalna okolja so se širom po svetu oblikovala največkrat na območjih intenzivnih gospodarskih dejavnosti: od srednjeveških indijskih in mediteranskih luk do novodobnih kolonij in modernih imigrantskih urbanih in industrijskih zon. Toda gospodarske krize in zožitve tržnega prostora so delovale uničujoče na taka okolja. Takšna stanja spodbujajo reaktivne kulturne tendence in psihosocialne obrambne mehanizme.

Že trideset let veljajo v antropološki in politološki literaturi »pluralne družbe«, posebno tiste zunaj zahodne hemisfere s težavami v gospodarskem razvoju, kot sinonim za nestabilne družbe, podvržene dezintegraciji in spopadom. M. G. Smith je definiral multikulturalno družbo na skoraj banalen način: različne etnične skupine, ki prihajajo v stik na skupnem trgu. Seveda je taka družba le na videz pluralna, ne samo zato, ker je kontingentna v razmerju do konjunkturnih procesov v gospodarstvu in politiki – medskupinski odnosi so znosni, dokler je dovolj dela in dokler traja določena benevolentnost med političnimi dejavniki – toda, kakor poudarja kolega Klinar, tudi to ni policentrično. Viri so monopolizirani, ena etnična skupina ima kot matična monopolni položaj. Čeprav je imperialistično-kolonialni model izgubil legitimnost in legalnost, čeprav so nacionalne države de iure konstituirane na načelu enakega vključevanja in državljanske enakopravnosti, realna družba obnavlja hegemonizem in diskriminacijo, to je neki kvazi imperialistični in kvazi kolonialen multietnični kalup. Pa vendar, manjšinske skupine, priseljenci in tuji veliko težje prenašajo prvo dejstvo kot drugega. Veliko lažje je pristati na to, da ostaneš inferioren v družbi, v kateri želiš živeti, kot pa biti iz te družbe popolnoma izključen in vrnjen v deželo, v kateri nočeš živeti, čeprav je to dežela, iz katere izhajaš. To je glavna dilema mednarodnih migrantov danes v zahodnih državah, v tem se kaže največji paradoks multikulturalne družbe in multikulturalizma. To označuje tudi usodo najnovejše emigracije iz Vzhodne Evrope, vključno s tisto begunsko iz nekdanje Jugoslavije. Gospodarske krize, politični prevrati in vojne poganjajo ljudi proti Zahodu, toda Zahod zapira vrata zaradi svoje lastne recesije.

Seveda danes Zahodna Evropa zapira svoje meje in rešuje svoje notranje medetnične probleme elegantneje in nasproti starim in novim priseljencem ima diferenciran pristop. Na Vzhodu, še posebej pa na našem prostoru, se pluralna

družba uničuje brutalno, ker za tako družbo ne manjkata le tržna podlaga za (re)integracijo in demokratična politična kultura, ki večino v družbi po daljšem času navadi na tolerantnejši odnos do drugih, tako sosedov kot tujcev. Vendar pa se v obeh primerih zdi, da so kulturne reference, ki določajo pripadnost skupini, in meje, do katerih ljudje komunicirajo z drugimi ljudmi, trdno vezane na ekonomske in politične spremembe kot temeljne mehanizme. Gospodarska kriza na Zahodu – ker gre za sistem, zasnovan na gospodarski rasti in tržni alokaciji, -signalizira kulturni alarm in ta dekodira to tako, da družbeni prostor v nacionalni državi ponovno razpozna kot lastnino matične skupine. Na Vzhodu pošiljajo tak signal politične in intelektualne elite, kultura pa v duhu etnosa reagira s projekcijo »čistega« prostora.

S tega stališča se zdi učinek multikulturnega izobraževanja in podobnih oblik učenja za življenje v pluralni družbi, kakršno se na Zahodu uvaja v zadnjih dvajsetih letih, medtem ko je na Vzhodu obstajalo v obliki ideološke indoktrinacije v šolah in medijih (kot »bratstvo in enotnost« v nekdanji Jugoslaviji), produktiven v razdobju stabilnosti, a kontraproduktiven v razdobju krize sistema (gospodarstva in politike).

Na ta problem opozarjajo mnogi raziskovalci. V medetničnih odnosih ne velja graditi »gradov v oblakih«. Tako imajo stiki med skupinami na čisto prostovoljni podlagi in s ciljem, da bi zmanjšali medsebojne predsodke, samo navidezen in včasih celo nasproten učinek. Da bi se temu izognili, bi morale imeti skupine skupne cilje oziroma skupno strukturo interesov, kar je dokazano v eksperimentalnih raziskovanjih in v raziskovanjih pluralnih družb ali okolij, v katerih obstaja močna struktura (gospodarska) medsebojne odvisnosti (neuspeh secesionističnih gibanj na regionalni podlagi v nekaterih zahodnih državah).

Vse to dokazuje, da je trg kot najmočnejša struktura medsebojne odvisnosti nujna za ohranjanje pluralne družbe, vendar to ne pomeni, da je to že tudi dovolj. Tem bolj zato, ker je dolgoročno delovanje trga zaradi cikličnih kriz nezanesljivo. Prav tako je nezanesljivo na konjunkturalnih vzponih trga graditi pojme o multikulturi v evfemističnem smislu. Danes prihaja v trendu globalne svetovne integracije do vidnega premika v smeri internacionalnega in interkulturnega sporazumevanja, toda omejenega na ravni poslovnih, poklicnih in političnih elit, zaradi njihove visoke mobilnosti, ki izhaja iz njihove vloge v sistemu. Družbene večine, predvsem delavski in nižji srednji sloji, prav tako kot tradicionalni kmetje, so kulturno bolj zaprti in provincializirani in so bolj nagnjeni k temu, da branijo svoj monokulturni družbeni prostor. Toda to velja tudi za elite, posebno politične in vojaške, ki na ksenofobiji in nacionalizmu dosegajo popularnost in moč. Te vidijo svojo priložnost prav v krizah, s tem pa množice, ki jim nepremišljeno sledijo, vodijo v negotovost. To spominja na sistem aristokratskih elit in populističnih protielit v Evropi pred letom 1848.

Ko bi bilo gospodarstvo avtomatičen in neustavljiv mehanizem neomejene rasti, kompetitivnost in alokacija optimalni ter ekološka struktura neizčrpna, potem bi lahko bolj brezbrizno gledali na probleme multikulturnih družb. Toda te liberalne sanje so dokončno spravljene v muzej utopij kot evforični poganjek iz enega od številnih, pa prav tako kratkotrajnih visokokonjunkturalnih razdobj. V daljšem časovnem in v širšem prostorskem okviru ustvarjajo gospodarski procesi neko socialnodarwinistično resničnost. Na takih tleh rastejo družbe in kulture z močnimi avtarkičnimi refleksi. Njihove kode so anksiozne ter s tem, da anticipirajo krize in katastrofe, pomenijo načrte za preživljanje v času po relativno kratkih vzponih sreče in gospodarskega razcveta. Tudi v Bibliji se vidi, da so v temeljih

naših kultur vpisani spomini in strah pred »postkonjunktturnimi« razdobji, kakor tudi usoda pluralne družbe, pokazana v alegoriji babilonskega stolpa.

Naše današnje bojzani niso nič manjše, pa tudi diskurzi liberalizma in nacionalizma imajo v sebi neko arhetipsko strukturo. Prvi govori na abstrakten način o univerzalnih pravilih igre, ki se reducira na svobodo gospodarskega dejavnika, omejitve, ki vključujejo tudi pravno regulacijo, politično intervencijo in kolektivni odpor nižjih slojev družbene preobrazbe na teh načelih, pa ima nazadnje za izraz iracionalnih sil. Drugi govori v tradicionalnih epskih figurah, dejavnike v svetu pa predstavlja kot personifikacijo dobrega in zla, pri čemer izgubo v igri vidi kot plod mednarodne zarote, katere nosilci imajo konkretna imena. To so jeziki zmagovalskih in poraženskih elit, ki pred svojimi množicami morajo racionalizirati izid igre, to je razdobje krize, v katerem se lomijo mnoge interetične vezi.

Sedanja struktura medsebojne odvisnosti med različnimi svetovnimi regijami, vključno s tistimi med Zahodno in Vzhodno Evropo, je slaba. Tako lahko zahodna regija v primeru krize takoj zapre svoja vrata, vzhodna pa kanalizira krizo v notranje relacije, v socialne, nacionalne in politične obračune. Prva ne misli, da bi bila dolžna posredovati v drugi: z njo bi delila njene prednosti, ne pa pomanjkljivosti. Taka slaba struktura medsebojne odvisnosti daje veliko moč akterjem na eni in drugi strani, hkrati pa z njih popolnoma odvrže odgovornost za slabe posledice odločitev. Po liberalistični doktrini so pravila igre na podlagi čistih gospodarskih interesov nezmotljiva. Po nacionalistični doktrini ima lastna država vedno prav. Iz tega nerazrešljivega protislovja izhaja kaos, sicer vse bolj popularen idiom akademskega cinizma, ki ločuje stališča elit v slabem sistemu mednarodne medsebojne odvisnosti. Stari Grki niso brez razloga pripisali kaotičnega začetka sveta bogovom, to je elitam, ki so kreirale antagonizme in razdore, same pa so se med seboj dobro razumele in, kar je najvažnejše, niso jih prizadele slabe posledice njihovih odločitev. Koliko članov elit je umrlo v vojnah in koliko velikih vlagateljev je bankrotiralo zaradi propadlih vlaganj? Koliko nezaposlenih, izseljenih in pregnanih je lahko določilo svojo pot ali bodoče delo in koliko tistih, ki sovražijo in ubijajo svoje dovčerajsnje sosede, ki slučajno ali namerno pripadajo drugemu narodu ali drugi kulturi, lahko pojasni, zakaj in s kakšnim ciljem to delajo?

Če liberalno gospodarstvo uspešno deluje samo v manjšem, omejenem krogu dežel oziroma nacionalnih držav, druge pa ima za rizična območja, v katerih se ne izplača vlagati, potem ni čudno, da te druge tonejo v to, kar je Louis Snyder imenoval »fissiparious nationalism«, kjer postaja glavni posel razdvajanje družbe in ustanavljanje novih in manjših držav. Kadar ni koristnega dela na eni strani, potem se tudi absurdno delo na drugi strani zdi koristno.

Ni dvoma, da je liberalno gospodarstvo edina do zdaj zanesljiva podlaga za modernizacijo družbe kot tudi za ohranjanje neke oblike pluralne družbe. Toda njeni dosegi so omejeni, zastoji večkrat pogubni. Ima velik radij vpliva na ves svet, a nobenega radija odgovornosti: prevzema ga struktura nacionalnih držav, ki uporabljata mehanizem proiciranja krivde na drugega. To je hkrati tudi glavni razlog – vsaj za enkrat –, da se odstopa od oblikovanja močnejših struktur gospodarske in politične medsebojne odvisnosti oziroma od pluralne družbe v kulturnem smislu.

Porazdelitev odgovornosti

Danes je v Evropi velik dialog med državami, ki so pod pritiskom množičnih imigrantov, in med emigracijskimi državami, ne glede na to, katere skupine držav imajo primarno vlogo v tej razpravi. Zahod skuša oblikovati jasen in natančno opredeljen »obrambni« mehanizem, če je potrebno tudi s krutimi načini, zlasti da ustavijo t. i. množično imigracijo iz Vzhodne in Srednje Evrope na svojih mejah. Na drugi strani mora t. i. Zahod iskati neke vrste kompromise z državami, ki so potencialna območja emigrantov. To vprašanje je postalo predmet razprav v prenekaterih mednarodnih konferencah, in sicer kot izrazito politično vprašanje v evropskem merilu. O tem poročajo zunanja ministrstva, ministrstva za delo in druge ustanove, študije itd. V razpravah prednjačita Svet Evrope in mednarodna organizacija za migracije.

Kje je Slovenija v tem dialogu? Spoznavamo, da bi morali biti veliko bolj povezani v mednarodne strokovne razprave, oprti na znanost, vključeni v politični dialog o ekonomskih, političnih in humanih vidikih migracij, sodelujoči na mednarodnih konferencah. Ne rečem, da tega sodelovanja ni in tudi na tem mestu se moramo zahvaliti P. Klinarju za marsikatero pobudo in nasvete kot tudi nekaterim drugim udeležencem tokratne razprave. Vse to je v našem lastnem interesu, ker mora Slovenija ustvariti strategijo migracijske politike. Vključiti se bomo morali v mednarodne organizacije in evropske institucije, ki igrajo pomembno vlogo v migracijski politiki. Na mednarodnih srečanjih je veliko razprav tudi o beguncih. Razviti svet težko in slabo sliši na to temo, ki pa je velikega pomena in breme za Slovenijo in ga mora porazdeliti z evropskimi državami.

MILAN MESIČ**

Strategije razvitih družb

P. Klinar je pred nas postavil širino aktualne problematike migracij, teze in vprašanja, o katerih bi mogli govoriti na mnogih okroglih mizah. Glede na omejen čas in različne izkušnje sodelujočih v tej razpravi, ki so se vsak po svoje ukvarjali z migracijami, ostane vsakemu izmed nas, da se v svoji razpravi omeji na enega ali nekaj problemov, ki zaslužijo posebno obravnavo. Sam nisem mislil govoriti o eni izmed ključnih in vsekakor izzivnih Klinarjevih tez, ki se nanaša na spremembo migracijskih politik v zahodnoevropskih državah glede sprejemanja migrantov, ki jo označuje nacionalizem nasproti liberalizmu, značilnemu za čas »Gastarbeiter« modela evropskih migracij. Ker pa je ta teza že izzvala dobršen del dosedanje razprave, mislim, da jo je treba osvetliti še z enega zornega kota.

* Drago Mirošič, vodja sektorja za migracije pri Ministrstvu za zunanje zadeve R Slovenije.

** dr. Milan Mesič, redni profesor na Filozofski fakulteti v Zagrebu.

Aktualni model migracij, odločujoče določen z interesi imigracijskih držav (države sprejema je pravzaprav evfemizem, s katerim se racionalizira politična volja teh držav, da ne postanejo imigracijske multikulturne družbe), uvodničar imenuje nacionalne, včasih pa nacionalistične. To kaže, da se zaveda težav v strokovni uporabi teh dveh pojmov zaradi njihove nabitosti s političnimi konotacijami. Poleg tega bi hotel opozoriti, da konceptualna paradigma – liberalizem versus nacionalizem – lahko nekoliko zamegli bistveno nespremenjene migracijske procese in njim podrejene strategije razvitih zahodnoevropskih družb – ki so bili in ostanejo eminentno nacionalni.

Poskušal bom v nekaj obrisih pojasniti to pripombo in bom konkretiziral argumente. Ni dvoma, da industrijsko razvite države Zahodne Evrope v času podaljšane povojne konjunktore (brez primere v svetovni zgodovini kapitalizma), ki širi povpraševanje po dodatni delovni sili, vodijo liberalno migracijsko politiko (politike). Liberalna politika odprtih mej (česar ne smemo mešati s svobodnimi mejami) nikakor ni v nobenem pomenu nenacionalna ali nasprotna nekakšni nacionalni politiki. Iz današnje perspektive je empirično jasno, da ni potrjena niti podmena neoklasične ekonomske teorije, ki je v tedanjem liberalnem migracijskem modelu odprtih meja videla »skrito roko«, ki (dolgoročno) transnacionalno usklajuje ponudbo in povpraševanje dela in kapitala in s tem (dolgoročno) ustreza ekonomskim interesom tako imigracijskih kot tudi emigracijskih držav.

Nadalje, tudi koncept »gostov-delavcev« je po svoji kulturološki konotaciji prav nacionalni koncept, ker se pod tem razume avtomatična vrnitev migrantov v državo, iz katere prihajajo, brž ko njihova delovna sila »gostitelju« ne bo več potrebna. Ker pa je ta potreba nepričakovano dolgo naraščala, so nacionalni trgi dela v zahodnoevropskih državah tekmovali med seboj v pridobivanju migrantov, to pa je krepilo njihovo pogajalsko moč in izboljševalo njihov položaj, ekonomski in družbeni, v državah, kjer so delali, in je s tem spodkopavalo same temelje modela gostujočega delavca. Razvila se je migrantska delovna zakonodaja, s precejšnjimi razlikami med posameznimi nacionalnimi zakonodajami. Na kratko, liberalna migracijska, po kakršni so se ravnale države Evrope do prve naftne krize 1973/74, je bila izraz in seštevnik nacionalnih migracijskih politik. Zato lahko pride do konceptualnega nesporazuma, kadar se ta strategija postavlja nasproti aktualnim migracijskim politikam, označenim kot nacionalnim.

Prav tako moramo imeti pred očmi, da tisto, kar prof. Klinar imenuje nacionalna ali nacionalistična usmeritev imigracijskih držav, prihaja sčasoma po neuspešnih poskusih urejanja migracijskih tokov. Ko se je namreč pokazalo, da model »rotirajočih migracij« ne deluje avtomatično v stanju ekonomske recesije ali krize, so zaprli meje za nove delavce migrante in začeli so se iskati novi koncepti. Pri tem iskanju je bila nekaj časa sprejeta ideja »migracijske verige« (Widgren). To je bil pravzaprav polovičen korak ali polovičen izstop iz neučinkovitega »Gastarbeiter« modela oziroma nov poskus racionalizacije dejanskih migracijskih procesov. Morali so opustiti liberalno-redukcionistično predstavo o migrantu kot »homo oeconomicus«, ki odhaja v migracije in se vrača enostavno (mehanično) kot odgovor na signale trga dela. Iz nove perspektive »migracijske verige« (ki olajšuje liberalno paradigmo, a je ne opušča) se na migracije gleda kot na svojevrsten proces, ki vključuje določena socialna razmerja, v katera se migrant vključuje, tako v družbi, iz katere prihaja, kot tudi v družbi, kjer dela. Težišče vendar ostaja na migrantu posamezniku in na njegovo-

vi individualni odločitvi, ali se hoče vrniti ali trajno ostati v migracijah. Ta odločitev je motivirana predvsem z ekonomskimi pobudami. Toda poskusi nekaterih vlad v državah imigracije, da bi stimulirali povratek, so dali nepričakovano majhne rezultate, tako da je ta koncept opuščen.

Ker pa so določeni kontingenti migrantske delovne sile postali strukturna potreba zahodnoevropskih ekonomij, so bila nadaljnja prizadevanja imigrantskih držav v bistvu usmerjena k istemu cilju – k nadzoru in regulaciji delovnih migracij. Vendar se je hitro pokazalo, da se ti cilji ne uresničujejo. Lekcija, ki jo je Evropa dobila, se vidi v dejstvu, da se je socialna sestava imigrantskih skupnosti spremenila v korist članov družin prvotnih migrantov, iskalcev azila in nedoločene skupine »ilegalcev«. Obstoje in porast te zadnje skupine kljub občasnim kampanjam oblasti proti podzemnim migracijskim tokovom kaže, da določeni sektorji teh gospodarstev vsaj delno poslujejo po zaslugi velikega izkoriščanja nezavarovanega dela migrantov. Poleg tega se je pokazalo, da so različne struje migrantov povezane in da medsebojno vplivajo na akcije in gibanja. Nadzor nad prihodom migrantov skozi ena vrata je usmeril dotok iskalcev azila na druga preostala legalna vrata. (G. Brochman).

Tako je prošnja za azil v novejšem času postala glavni legalni kanal za vstop migrantov na območje Evropske skupnosti in drugih industrijskih držav Zahodne Evrope. Medtem ko je v prvi polovici 70-ih let povprečno letno prosilo za azil v Evropi približno 13.000 oseb, so med 1986 in 1988 letni dotoki azilantov narasli na skoraj 200.000 oseb. Samo Nemčija je 1991. zabeležila 256.000 prošenj za azil, lansko leto pa že 438.000. Za države imigracije pa je prošnja za azil najdražji način imigracije, kar je v javnosti okrepilo že obstoječa protiimigrantska razpoloženja in vse bolj radikalne oblike ksenofobije, ki temeljijo na prepričanju, da migranti in zlasti »lažni begunci« prihajajo »izkoriščat našo državo blaginje«. Zares so na preizkušnji sama načela in norme »welfare state«. Ta se kršijo, če so iz njih izključeni delovni migranti in azilanti. Dosledna uporaba teh načel za vse aspirante pa bi zaradi visoke cene lahko ogrozila sistem blagostanja, državljani pa težko sprejemajo nove davčne obveznosti. Resnične probleme in socialne napetosti (ki torej niso izmišljeni, a se jih politično lahko še instrumentalizirajo) spretno izrablja radikalna desnica, ki drammatizira občutek ogroženosti domačega prebivalstva in nemoč oblasti, da (z liberalnimi sredstvi) nadzira položaj.

To je tisto nacionalistično vzdušje, ki od zahodnoevropskih vlad, tako konservativnih kot tudi socialno demokratskih, zahteva radikalne ukrepe za zaščito nacionalnih interesov pred bolj ali manj realnimi nevarnostmi množičnih imigracij, posebno azilantov. Zato te vlade od sredine 80-tih let uvajajo restriktivno politiko do azilantov, da bi ustavile ali preusmerile azilantske tokove. V ta namen sprejemajo ukrepe, kot je kontrola viz, omejevanje kriterijev primernosti za pridobitev statusa azilanta, ustanavljanje centrov in taborišč za izpraševanje prosilcev na mestih, kjer prihajajo v državo, pospeševanje in hkrati poostrovanje postopkov ugotavljanja pravice do azila, kazni za ladijske in letalske družbe, če prevažajo potnike brez ustreznih dokumentov. Zabeleženi so tudi primeri prisilnega vračanja beguncev, kar pomeni flagrantno kršenje temeljnega načela mednarodnega begunskega prava – nonrefoulement.

Ker je pravna podlaga za posamezne restriktivne ukrepe vprašljiva, zlasti s stališča mednarodnega prava, npr. posebej za članice Evropske skupnosti, te ukrepe pripravljajo diskretno, če ne kar tajno. Za ta namen so ustanovili neformalna medvladna telesa, kot je Schengen skupina (ki jo sestavljajo predstavniki Francije, Nemčije, Italije, Španije, Portugalske, Nizozemske, Belgije in Luksem-

burga), ali ad hoc skupina za migracije (funkcionarji ministrstev, odgovornih za migracije v državah ES). Zadnja je sprejela Dublinsko konvencijo, ki določa, katera od držav članic je odgovorna za obravnavanje posameznih prošelj azilantov, in izključuje pravico, da bi prošnje ponovili v drugi državi. Usklajevanje evropske azilantske politike je pripeljalo do zniževanja dosedanjih standardov v zaščiti azilantov.

Za našo razpravo: liberalna versus nacionalna (nacionalistična) migracijska politika, je pomembno opozoriti, da se v aktualnem vzdušju nacionalizma (oziroma ksenofobije) nacionalni interesi pomikajo skozi internacionalizacijo evropske migracijske strategije in politike. V času liberalnega migracijskega modela smo imeli, nasprotno, avtonomne, še več, konkurenčne migracijske politike s precej različnimi nacionalnimi migracijskimi zakonodajami. Vse to je prof. Klinarju dobro znano in pripomba ima namen samo opozoriti na te kontraverze okrog navedenih pojmov in modelov, kar po mojem mnenju zahteva temeljito konceptualno razčiščevanje.

Ko že govorimo o spremembi zahodnoevropske migracijske in posebno azilantske strategije, se moramo vprašati, v kakšnem položaju je in kakšno migracijsko politiko mora in more voditi država, kot je Slovenija. Omejil se bom samo na pripombo, da imajo bogate industrijske države, ki so poleg tega povezane v močno zvezo, kakršna je Evropska skupnost, veliko več sredstev in možnosti, da vplivajo na mednarodne migracijske tokove, vključno z azilantskimi, kot nerazvite države Juga ali nove srednjeevropske države v postkomunistični tranziciji. Čeprav prve same niso zadovoljne z dosedanjo učinkovitostjo svojih migracijskih politik, ukrepi, ki jih sprejemajo, neposredno ali posredno prizadevajo njihovo bližnjo in daljno okolico. Prav zaradi učinkovitosti zahodnoevropske države delajo na usklajevanju (beri internacionalizaciji) svojih nacionalnih migracijskih strategij in politik. Vse kaže, da je srednjevzhodnim državam (Poljska, Češka, Slovaška, Madžarska, Slovenija in pogojno Hrvaška) namenjena vloga buffer držav prvega sprejema. Te države ne razpolagajo z močnimi sredstvi za učinkovito migracijsko politiko, vendar pa se mi zdi, da bi se morale za zaščito svojih nacionalnih interesov regionalno povezovati po zgledu močnejših od sebe.

Na koncu bi se dotaknil še vprašanja bodočnosti migracij, tako tistih Vzhod-Zahod kot tistih Jug-Sever. Soglašam s stališčem prof. Klinarja, da se kataklizmična predvidevanja o izbruhu migracij z Vzhoda po padcu »železne zaves« kažejo kot nerealna. Prognoze namreč navadno slonijo na enostavni metodi interpolacije obstoječih trendov. Tako so iz zares dramatičnega porasta azilantov, posebno v Nemčiji, v zadnjih dveh ali treh letih sklepali o nadaljevanju tega trenda, vendar so najpomembnejši migracijski viri (najprej etnični Nemci v vzhodnih državah) že precej izčrpani ali bistveno zmanjšani prav po zaslugi prejšnjih dramatičnih gibanj. Tudi demografi ugotavljajo, da je celo območje evropskega Vzhoda šlo skozi demografsko tranzicijo in da so demografski in iz njih izpeljani migrantski potenciali relativno majhni. Ostaja pa globok prepad v razvitosti med Zahodom in Vzhodom in velika negotovost ekonomskih in družbenih preobrazb, kar se bo tudi v nekem optimističnem scenariju neposredne bodočnosti vsekakor kazalo v precejšnjih migracijskih pritiskih na teh območjih.

Še večji migracijski potenciali tudi naprej rastejo na Jugu in pravzaprav je težko predvideti scenarij, po katerem ne bi – če ne prej, pa pozneje – prišlo do eksplozije ogromnih razsežnosti. Po projekcijah znanega demografa A. Golinija prihaja v evropskih državah OECD 13 otrok pod 15 leti na vsakih 10 ljudi preko 65 let, v subsaharski Afriki pa – 159. V naslednjih 20 letih se lahko v nerazvitih

državah Juga pričakuje povečanje števila ljudi v aktivni delovni dobi na nekako 733 milijonov, to pa je precej več, kot je sedanje skupne delovne sile v razvitih državah (586 milijonov – 1990). Sočasno pa v zgodnjih 90-ih čaka mnoge evropske države populacijska rast samo po stopnji 0,5%, kasneje pa celo negativna rast. Ekonomske razlike med Severom in Jugom so prav tako drastične in se še poglobljajo. Medtem ko je dohodek per capita v visoko dohodkovno razvitih državah, z nekimi nihanji, v stalnem porastu, je v nizko dohodkovnih državah v poznih osemdesetih letih padel na raven sedemdesetih let. The Human Development Report for 1991 sklepa, da bo glede na to, da hitro rasejo podmene za pritisk mednarodnih migracij, v naslednjem desetletju mogoče videti migracije prek meja, kakršnih še ni bilo in bodo presegle tiste iz Evrope v Novi svet. Poleg tega bo naraščajoča populacija Juga še naprej ogrožala ekološko ravnotežje in možnosti kultiviranja zemljišča za poljedelsko proizvodnjo. FAO predvideva, da 65% svetovnih nenamakanih površin ne bo primernih za kultiviranje do leta 2100. Tako bi migracije v bodočnosti lahko postale eminentno ekološke migracije, kot je bilo to tudi njihovo prvotno bistvo v davni preteklosti človeštva.

ANTON RUPNIK*

Znanost in vrednotenje

Misli, ki jih bom navrgel, morda ne sodijo v znanstveni stil. Materija, ki jo tu analiziramo in sintetiziramo, ni samo živa in boleča, ampak je tudi materija vsakodnevne političnega odločanja od Ljubljane do Stockholma. To pomeni, da je prvo vprašanje, kaj naj dela znanost v takem položaju: ali lahko ostaja le pri svojem strogem analiziranju in sintetiziranju, neke vrsti objektivnosti – ali pa je ta ista znanost poklicana, da naredi polovico tistega, kar morajo potem politične strukture dokončati. Prav o tem bi rad spregovoril.

Kakor koli se P. Klinar hoče zavestno držati objektivnega pojmovnega sveta, tako smo bili že na samem začetku priča vprašanju, ali je to tudi vrednotenje. Z zanimanjem sem prisluhnil tem vidikom: da pa se vrednotenju znanstvenik le ne more izogniti, bi bila moja prva izzivalna teza. Dovolite, da vaše zadnje razmišljanje uporabim za to, da vas spomnim na dva vaša izraza, češ Zahodna Evropa postaja zaprta trdnjava, zapirajo se vrata za migrante. Ali je to dobro ali slabo? Ali je to naravno ali protinaravno? Predvsem zgodovinarji bi bili poklicani za odpiranje teh perspektiv, če zdaj govorimo, pogojno recimo, o svobodnih migracijah. Tudi če so migranti hodili kolektivno iz Turčije ali Jugoslavije, je bila tedaj to svobodna odločitev. Zahodna Evropa prihaja do zgodovinskega spoznanja, da se je grešilo proti preprosti naravi. Če postavimo v ekstrem zgodovinske migracije, tako rekoč preseljevanja še do najnovejše dobe, smo imeli na obrobjih evropskega civilizacijskega sveta migracijo celo kot način življenja, se pravi nomadsko. V sami Evropi pa vendarle tisočletje in morda več tega pojava ni. Morda je naravno stanje evropskega človeka v tem, da ostane doma, da živi v krogu svojega naroda in

* Anton Rupnik, svetovalec vlade pri Ministrstvu za zunanje zadeve in vodja Službe za stike z javnostjo.

njegova država je lahko tvorba tega naroda po naravi; vse, kar pa se količinsko proti temu dogaja, je očitno nenaravno.

Spomnimo se, da je bil de Gaulle v polemiki z Adenauerjem. Nemci niso vedeli več, kaj s svojo nacijo po katastrofi druge svetovne vojne početi in so se šli demokratični pluralni liberalizem z geslom proč od nemško nacionalnega v Evropo, v neko nadkakovost. Temu se je de Gaulle uprl in danes mu dajejo prav. Kakršna koli združba že, demokratična in vseevropska, je lahko samo združba naravnega, narodov in nacionalnih držav.

Dvakrat sem stvari opazoval v Sovjetski zvezi in pogrešam digresijo o tem, da se je tam dogajalo nekaj podobnega, vendar pod popolnoma drugačno ideologijo levega internacionalizma, če rečemo zelo nedolžno. To, kar je počenjal v tem stoletju, predvsem na sovjetskih tleh, režim, prikrit z levim internacionalizmom pod geslom »pri nas ni tujih«, je bilo nekaj najstrašnejšega, kar se je v moderni dobi sploh zgodilo. Profesor Klinar je že omenil 25 milijonov Rusov oziroma rusko govorečih – pretežno Rusov, ker so druge asimilirali, dosti pa je le še Ukrajincev – ki danes niso na svojih naravnih tleh.

Ko govorimo o migracijah in migrantih, bi vas vprašal, ali je ta pojem povsem nevtralen ali ima kakšen prizvok? Še zdaj mi namreč doni v ušesih sovjetska televizija: v Estoniji in Latviji je migrant tam najhujša psovka, izenačen je z »okupantom«. Pod čisto drugimi zgodovinskimi ali ideološkimi, sistemskimi razmerami je nastala pošastna emigracija oziroma migracija, ki se sprva tega sploh zavedala ni: šli so s tovarnami, s planskim gospodarstvom in niti ne vsi prisilno. S tistimi, ki jih je Stalin preseljeval, ki tam živijo že desetletja, je veliko manj težav kot s temi, ki so šli po vojni polprisilno, ampak plansko. Tu smo zdaj na točki, kjer je treba tudi znanstvenike siliti, da pojem podrobneje opredelijo, kaj je migrant. Ali je to tretja generacija? Ali je pojav povezan z državljanstvom? Prav zaradi tega tudi v Latviji in Estoniji, kjer je veliko migrantov te migracije oziroma imigrantov, prisilno imperialno uvoženih, migrantom nočejo priznati statusa avtohtonega življa in mu dati državljanstva.

Drugi pojav iz mojih sovjetskih izkušenj, ki je v Evropi morda manj znan, če izvzamemo Turke v Nemčiji, je tudi vprašanje verskega vidika. Temu bi rekel kompatibilnost ali inkompatibilnost migracije. V tem pogledu se je zločinsko grešilo na sovjetskih tleh, ker se je muslimanski živelj nasilno razseljeval. Če imam v mislih velika prostranstva v Srednji Aziji ali še sploh v Sibiriji, se ta muslimanski živelj nikjer ni mogel integrirati. Očitno je islam nekaj drugega, kot je krščanstvo. Tam je očitno to »way of life«. Spet smo pred tem, da je treba opredeliti in vrednotiti: ali je to naravno ali ne. Gotovo je bilo nenaravno.

Ali še drugi vidik, namreč politično nasilje, izgon. Kaj so krimski Tataři in sovjetski Nemci, ki živijo v Kazahstanu? Državljanški vidik seveda nikoli ni bil vprašljiv, ker so tudi v novejši dobi vsaj formalno, vedno imeli državljanske pravice. Ali sodijo te kategorije med migrante?

Mislím, da bi se morali vsi skupaj, tudi vi kot znanstveniki, radikalneje zavedati izziva časa in radikalno vrednotiti. Če bi se temu izzivu skupaj bolj odzvali, bi spoznali, da smo menda na koncu nekega zgodovinskega obdobja, ki je spodbujal migracije s predznakom zahodnega liberalizma ali pa levega proletarskega internacionalizma, v katerem je bilo nasilje načrtovano, zavestno, da pa se je grešilo z obeh strani proti naravi, ki veleva, naj človek, državljan, pripadnik naroda, vere kot del svojega okolja po možnosti ostaja v kolektivu, kot homogen, avtohton.

Tudi to, da je »čoln poln«, ste ironično rekli. To geslo je iz druge svetovne vojne iz Švice. Če bi Slovenci malo bolj upoštevali vsa naša znanstvena razmišlja-

nja za našo politično okolje, bi se o marsičem poučili; če bi si znali predstavljati, koliko so imeli Švicarji ali še imajo po odstotkih tujega življa, bi se zgrozili. Če izhajamo z jezikovnega vidika, ki je bil premalo obdelan, so v Švici praktično trije svetovni jeziki. Z migranti pa avtomatično nastajajo trenja, ko gre po eni strani za jezik, ki je po naravi jezik majorizacije, ker je velik, in po drugi strani za inferioren jezik, ker je majhen. Tega v Švici praktično ni. Tudi z Italijani ni tako hudih težav, kot so s tistimi, ki se morajo asimilirati v popolnoma nov svet. Tam je menda meja tega, kjer se greši proti naravi. Pomeni, da sta Evropa in Sovjetska zveza grobo grešili proti naravnosti in zdaj bi morala znanost pozdraviti urejanje teh zadev namesto očitka, da postaja Zahodna Evropa zaprta trdnjava.

V Bonnu sem bil prav v trenutku, ko so po naftni krizi leta 1973 za naše zdorce zaprli meje, mi smo bili prizadeti, ker ni bilo več možno zaposlovanje. Ne znam pa si predstavljati, kaj bi se zgodilo – kakšna groza za vso Evropo, tudi za naše ljudi – če se to ne bi zaježilo. Nenaravne reči je treba pač zaježiti. Očitno bo Slovenija v podobni zgodovinski vlogi, da bomo morali zaježiti nenaravne tokove, kajti milijoni, ki bi potencialno grozili z Vzhoda, bi bili nenaravna katastrofa. Priporočam torej več aplikativnosti v znanstvenem razmišljanju za konkretno politično odločanje.

PETER KLINAR*

Znanstvena objektivnost, logičnost in drugi atributi znanosti ter vrednote

Troje odgovorov sem dolžan glede na predhodno razpravo A. Rupnika. Najprej o razmerjih med znanstveno objektivnostjo in vrednotenjem. Družbene znanosti so seveda tudi vrednostno usmerjene, kar pa ne pomeni, da ne temeljijo na objektivnosti, logičnosti in drugih atributih znanosti. Sodim, da so pogledi o mednarodnih migracijskih pojavih, ki sem jih posredoval, v bistvu zasnovani na objektivnih, dokaj realnih, humanih izhodiščih. Nedvomno pa so ti pogledi opredeljeni z razmerami, ki me obkrožajo, to so razmere manj razvite emigrantske družbe, ki se hkrati srečuje z zapletenimi imigrantskimi problemi. Dozdeva pa se mi, da moji pogledi bistveno ne odstopajo od pogledov številnih raziskovalcev iz razvitejših imigrantskih družb, ki so zame viri za razglabljanja, saj je tudi pri njih mogoče zaslediti toleranten odnos do problemov emigrantskih družb in imigrantov ter kritičnost do načinov urejanja sodobnih problemov mednarodnih migracij.

Kaj je naravno v zvezi z etnično homogenostjo in heterogenostjo ter kdaj so presežene te meje zaradi imigracij, je zanimiv problem za razpravo. Zdi se, da je skrajni koncept zaprtosti bivanja avtohtonega prebivalstva na njegovem etničnem prostoru zastarel in zasnovan na tradicionalnih in arhaičnih sindromih. Sodobni moderni razvoj, pogojen s tehnološkim in komunikacijskim razvojem, se nagiba k etnični odprtosti, k migracijam in mobilnosti, k seganju ene etničnosti v drugo, k osamosvajanju etničnosti in medetničnim povezovanjem, k povezovanju istovrst-

* Dr. Peter Klinar, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

nih etničnosti, ki živijo teritorialno razpršeno ipd. Skupno ozemlje, geografska bližina ni več kot nekoč edini način povezovanja sorodnih etničnosti. Avtohtone etničnosti se seveda čutijo ogrožene ob množičnem prilivu imigrantov in postavljajo omejitve za kategorije imigrantov, ki konkurenčno ogrožajo avtohtono prebivalstvo ali destabilizirajo imigrantsko družbo.

Tipologija migrantov je zelo obsežna: ekonomske, politične, prostovoljne, prisilne, trajne, začasne, legalne, ilegalne migracije ipd.; govorimo pa tudi o več generacijah imigrantov. S katero generacijo se status imigrantov konča, je verjetno odvisno od subjektivnega občutenja izvirne identitete, pridobljene predvsem s primarno socializacijo in seveda od reakcij imigrantske družbe oziroma avtohtonih prebivalcev do imigrantov. Pogosto se seveda dogaja, da se imigranti zaradi promocijskih razlogov in prevlade dominantne kulture strukturalno in identifikacijsko asimilirajo v imigrantsko družbo. Dogaja pa se tudi, da kasnejše generacije imigrantov, ki so se vedenjsko asimilirali v imigrantsko družbo in celo pridobili politične pravice, ne dosežejo strukturalne asimilacije, ker med njimi in avtohtonim prebivalstvom zeva tako velika etnična in socialna distanca s pojavi različnih oblik diskriminacije, da ostajajo tujci. Posplošitve zadev o ohranjanju in izgubljanju imigrantskega statusa so zapletene. Pestrost konkretnih pojavnih oblik zahteva več empiričnega raziskovanja.

JOŽICA PUHAR*

Kako do trdnih stališč in smiselne politike?

Povrniti se moram na začetek, morda kar na naslov revije, okrog katere smo se zbrali. Tu ste zbrani tipični predstavniki znanosti, nekaj pa nas je tipičnih predstavnikov prakse. Takrat, ko se srečamo v življenju, prihaja običajno do zelo različnih gledanj in izkušenj, ki jih imamo pri svojem delu. Mislim, da je prišlo do te razprave in tudi odločitve v pravem trenutku, da se znanstveno področje pogovori o mednarodnih migracijah, ko v Sloveniji postavljamo sistem in se vključujemo v evropske in svetovne tokove, pa smo pri tem dostikrat operativno zelo šibki. V znanosti imamo marsikaj ugotovljeno in analizirano, ko pa je treba to kot temelj uporabiti za prevajanje v našo operativno prakso, nas nenadoma zmanjka. Iz osebnih izkušenj vam lahko položim globoko na dušo, da tudi kot pedagogi poiščete možnosti sodelovanja tudi ob problemih z drugimi, sorodnimi družboslovnimi fakultetami. Teh teoretičnih stvari, ki jih sociologi raziskujemo in predlagamo, pravniki ne znajo preliti v norme, ker nimajo temeljnih znanj na tem področju. Ne poznajo prave vsebine socioloških strokovnih izrazov in potem niso možni koraki naprej. Tudi v Sloveniji je treba celo vrsto stvari normativno urediti, da bodo množice po njih »korakale«. Vemo, da po objavah in člankih ne korakajo, pač pa na podlagi vsake norme, ki jo napišemo. Z normativi in urejanjem imamo veliko težav. Ob tem ko gradimo sistem in državo, ko postavljamo komponente na različnih področjih, so prav za migracije resorske pristojnosti v okviru vlade včasih

* Jožica Puhar, ministrica za delo, družino in socialne zadeve R Slovenije.

nejasne, da ne govorim o tem, da je mnogo, mnogo premalo sodelovanja in mnogo premalo usklajevanja. Po mojem mnenju je to izrazito interdisciplinarno področje, kjer bi se morali vsi združiti okrog politike in strategije, ki jo moramo ovrednotiti in sprejeti.

Ob tem zelo raznovrstnem, pisnem političnem prostoru in v tem trenutku, ko obstajajo različni pogledi, včasih tudi z določenimi ideologijami ali s preteklostjo obremenjeni, pa tudi s programskimi usmeritvami strank, težko pridemo do trdnih stališč. Ta stališča bi bilo zelo dobro oblikovati okrog neke smiselne teorije ali teoretičnih izhodišč, ki bi jih v družbi lahko sprejeli kot svojo usmeritev v smislu oblikovane politike. Politika, ki se oblikuje samo skozi prakso, postane verjetno v teh razmerah vprašljiva, na vsak način pa je podvržena temu, da je zelo spremenljiva, z njo pa tudi praksa, ker se z dnevno politiko določene stvari spremenijo.

Mislim, da je to tisto, kar bi bilo lahko posledek takšne razprave, sodelovanje med znanostjo in tistimi ljudmi, ki v operativi poskušamo nekaj postoriti. Ob tem pa imamo veliko težav. Urejam posamezne segmente, od državljanstva do delovnih migracij, dovoljenj za delo in podobno, da ne govorim o celi vrsti dvostranskih sporazumov, ki jih imamo z drugimi državami in kjer bi morali implicirati našo politiko. Tako pa se držimo predvsem osnov, ki izvirajo iz mednarodnih konvencij in drugih mednarodnih dokumentov, za katere moram reči, da smo mnogokrat negotovi, ali je to tisto, kar je naša sprejeta politika in strategija ali ni. Ali je to nekaj, kar smo sprejeli zaradi tega, ker je bilo na razpolago. To je nejasen položaj, ki nam mnogokrat povzroča veliko težav, da ne govorim o tem, da nas je na teh področjih malo in da je tudi zavest v družbi o pomenu migracij in migracijske politike razmeroma nizka. Mnogokrat se zavest, da je to zelo pomembno, vzbudi šele takrat, ko nastanejo konkretne težave, ki imajo tudi gospodarske posledice. Rešitve, ki jih prinašamo po različnih segmentih, največkrat ne le da niso dovolj postavljene na teoretične podlage, ampak so izpostavljene pritiskom trenutne politike, torej trenutno zagovarjanih prednostih v različnih politikah in subpolitikah. Če govorim o finančnoekonomski, denarni politiki, se tudi to v naših rešitvah pozna.

Oglasila pa sem se predvsem z namenom, da vam poskušam to konkretno prakso, ki ni najmanj zavidljiva, opisati, da se prijavim kot interesentka za izsledke, za sodelovanje in tudi povezovanje vašega znanja z operativnimi potrebami. Zavzemam se tudi za to, da bi poskušali to področje vključiti, čeprav na podlagi sodelovanja z drugimi fakultetami, v programe ali pa vsaj v informativno-izobraževalne programe drugih družboslovnih področij, ki so silno pomembna za konkretne rešitve in politiko.

MLADEN KNEŽEVIĆ*

Socializacija beguncev

Moj prispevek na tej okrogli mizi bo predvsem povezan s problemi socializacije, ki sem jih opazil, ko sem več kot leto dni delal v sprejemnih centrih za begunce z območja Hrvaške kot tudi z območja Bosne in Hercegovine. Čeprav ta tema na

* Dr. Mladen Knežević, K. P. D. Popovača

spada v ožjem pomenu v področje te razprave, ker gre vendar predvsem za begunstvo, mislim, da je v tem okviru treba govoriti tudi o teh vprašanjih. Povsem gotovo je, da se bo en del begunskega vala, ki smo mu priče, prelil v trajnejše migracije. Po drugi strani so zelo značilne nekatere številke. Za osvetlitev navajam neke podatke UNHCR-ja o številu beguncev in o dolžini trajanja begunstva:

Narod	Število beguncev	Začetek begunstva
Palestinci	2 093 500	1948
Etiopijci	1 286 500	1961
Tutsi (Ruanda)	187 000	1961
Hutu (Burundi)	163 500	1961
Angolci	358 000	1972
Kambodžani	237 000	1975
Afganistanci	3 485 000	1979
Drugi	2 069 900	
Skupaj	10 069 900	

Begunstvo torej ni samo začasen pojav, povezan s krajšim trajanjem nekih oboroženih spopadov v neki državi, temveč pomembno število ljudi postane dolgotrajna oblika življenja.

Mogoče se bo komu zdelo prezgodaj govoriti o učinkih prisilne migracije na procese socializacije posameznikov in družbenih skupin. Toda pregnanstvo enega dela ljudi z območja Hrvaške traja že skoraj dve leti in če upoštevamo ne glede na vse mogoče pomisleke Freudovo idejo o oblikovanju temeljnih potez osebnosti, je zdaj, po dveh letih pregnanstva, pri otrocih, ki so bili v času pregona stari eno leto, dokončan proces oblikovanja temeljnih struktur osebnosti, za katere Freud trdi, da poteka nekje do tretjega leta življenja. Če lahko sklepamo iz tega dejstva, potem je pri današnjih triletnih otrocih končano oblikovanje temeljnih značilnosti njihove osebnosti v pregnanstvu (v pogojih pregnanstva).

Čeprav nisem popoln zagovornik Freudovega determinizma, bodo verjetno tudi prisotni na tej okrogli mizi soglašali z menoj, da je zgodnji socializacijski proces v bistvu mnogo pomembnejši, kot navadno mislimo, in da njegovi sledovi bistveno določajo kasnejše človekovo obnašanje, pa tudi njegove možnosti za spreminjanje socialnih konceptov oziroma možnosti resocializacije ali za možnosti prilagajanja novim socialnim razmeram.

Na Hrvaškem smo znotraj Glavnega sanitetnega štaba in njegovega oddelka za duševno zdravje takoj po prihodu prvih pregnancev s področja Republike Hrvaške v Zagreb in na druga območja na Hrvaškem oblikovali mobilne skupine, ki so dajale psihološko pomoč in zaščito pregnancem, kasneje pa prav tako beguncem z območij Bosne in Hercegovine. Ne moremo trditi, da smo zajeli vso populacijo pregnancev in beguncev, prav nasprotno, zajeli smo le njen manjši del. Vendar nam izkušnje, ki smo si jih pridobili, omogočajo, da zdaj širimo to mrežo in razvijamo trdnjše koncepte na tem področju.

Ena od najbolj bolečih izkušenj vsega tega procesa je bila prav izkušnja o težavah zgodnje socializacije otrok. Naše skupine so opazile nekaj, kar smo poenostavljeno, a zelo nazorno, pav zaradi dramatičnih okoliščin, v katerih poteka, imenovali sindrom »otroka, rojenega, da bo ubit«. V nekaj besedah bom opisal to

situacijo, da vam bo postala bližja. Gre namreč za čisto poseben odnos matere do novorojenega otroka. Matere namreč pogosto v dramatični meri zanemarjajo svoje novorojenčke. V nekaterih primerih smo v zbirnih centrih, pa tudi v stanovanjih, v katerih so bile nameščene družine pregnancev in beguncev, videli situacije, v katerih so matere do take mere zanemarjale svoje novorojene otroke, da je bilo njihovo življenje najbolj neposredno ogroženo. Samo dejstvo, da so bili v bližini strokovnjaki, ki so to opazili, je rešilo otroka pred gotovo smrtjo. Pri tem moram poudariti, da v analizi teh primerov nismo srečali mater, žena, ki bi podoben odnos do otrok kazale tudi zunaj teh vojnih okoliščin. To ni bil njihov prvi otrok. V prejšnjih nosečnostih, pri prejšnjih otrocih, so kazale najbolj normalno skrb za svoje otroke. Pri ženah v zbirnih centrih smo opazili v bistvu silen strah za bodočnost teh otrok in nekaj, kar bi lahko imenovali občutek krivde, da so bili otroci rojeni v času, v katerem nimajo bodočnosti, ali bolje rečeno v času, v katerem je zelo verjetna možnost, da ne bodo preživeli. Lahko si mislimo, kako resne posledice za nadaljnji razvoj takih osebnosti bo imel tak proces socializacije, v katerem je otrok prikrajšan za temeljne emocije, bistvene za njegov kasnejši psihični razvoj. Če je res, da kasnejša socializacijska razdobja pomenijo samo faze, v katerih se nadgrajuje temelj, postavljen v procesu primarne socializacije, v katerem je predvsem bistvena emocionalna investicija okolice, potem je seveda zelo negotova usoda vsega kasnejšega socializacijskega procesa.

Ko že govorimo o specifičnih težavah žene matere v odnosu do novorojenčka in še nadaljujemo z analiziranjem njene vloge in njene možne in njene potrebne vloge v socializacijskem procesu v pogojih prisilne migracije, potem je treba posebej poudariti problem identitete žene v zgodnji fazi prisilne migracije, torej v tisti fazi, v kateri so še vedno pregnanci in begunci na območju Republike Hrvaške. Identiteta kot internalizacija družbenega sveta družbenega okolja, ki nas obkroža, ki pomeni poistovetenje človeka s svojo osebnostjo, s svojim delom, torej s svojim biološkim obstajanjem, pa tudi s socialno skupino, v kateri je rojen in v kateri se razvija, je posebno ranljiva pri ženskem delu begunske populacije. Žena je namreč v procesu odhoda v pregnanstvo, v procesu namestitve na določeno mesto in tudi v procesu organizacije življenja v njem izgubila bistvene značilnosti svoje osebne identitete v družini. Morala pa je sprejeti nekatere značilnosti skupinske identitete, torej identitete te skupine v begunstvu, ki jo v bistvu težko sprejema kot svojo novo realnost. Podoben je tudi problem očeta, ki je, če je v pregnanstvu, v položaju nekoga, ki je izgubil bitko, ne glede na to, kaj je ta bitka mogla pomeniti za socium v celoti.

Ker je vprašanje identitete ključen dejavnik razvoja in ker je z njim povezan cel niz procesov, ki potekajo v primarni socializaciji, potem je jasno, da ima izguba zelo jasne osebne identitete staršev v tej fazi prisilne migracije večkratne in globoke negativne učinke v procesu primarne socializacije njihovih otrok. Popolnoma gotovo je, da bo imelo ustrezne učinke v celotnem poteku socializacijskega procesa mladih ljudi.

Tisto, kar je v vsem tem procesu enako pomembno, je dejstvo, da je socialna skupina, zato da bi ohranila možnost svoje dejavnosti, morala občutno znižati raven diferenciranosti svoje strukture. In tako zmanjšati oporne točke, ki jih v neki normalni socialni strukturi imenujemo zaščitni mehanizmi v procesu socializacije. Na kratko lahko pojasnimo, da so zaščitni mehanizmi pravzaprav tiste socialne točke, na katerih posameznik v procesu svoje socializacije lahko dobi dodatno pomoč, ki je na nekih drugih točkah zaradi njihove insuficientnosti nima oziroma ni mogoča v polni meri. Tako na primer dobi otrok, ki pripada insufici-

entni družini v kateri koli smeri, lahko v nekem športnem društvu, dobro organizirani šoli ali v neki drugi družbeni instituciji možnost zaščite in dodatnega energetskega imputa za relativno normalen potek svojega socializacijskega procesa. Taki deli strukture v migrantskih skupinah, posebno kadar gre za prisilno migracijo takšne vrste, kot je zdaj na območju Hrvaške, enostavno ne morejo obstajati, ker je socialna skupina migrantov morala v bistvu ves svoj energetski potencial usmeriti, slikovito rečeno, v eno samo točko, da bi ohranila svoj bazični obstoj.

Kadar govorimo o procesih socializacije, je specifična zlasti skupina adolescentov, ki gre v svojem razvoju skozi neko zelo tipično razvojno fazo pravega odklanjanja vzorcev identitete, torej odklanjanja modela obnašanja staršev. Ker se je tak proces odvijal v času vojne in ker so bili starši angažirani v vojnih dogajanjih, smo pri enem delu adolescentov opazili odklanjanje prav teh vzorcev obnašanja, ki so vodili starše v njihovem ravnanju. Tako so nekateri adolescenti rekli: »Da to ni njihova vojna in da jih sploh ne zanima, zakaj so se njihovi starši borili s starši njihovih vrstnikov srbske narodnosti.« Čeprav seveda v vsakem socializacijskem oziroma razvojnem procesu, kadar gre za adolescentno razdobje, v naši kulturi obstajajo pomembne diskrepance med nekimi kulturnimi in v širšem pomenu identitetnimi obrazci odraslih in obrazci, ki jih nočejo sprejeti adolescenti, je ta razlika posebno dramatična, in posebno je dramatičen tudi kontekst, v katerem poteka. Tako se med adolescenti, ki svoj odpor do objektov identifikacije kažejo na tak način in odraslimi ne more uresničevati takšna dinamična komunikacija, podpora, v kateri se oblikuje identiteta posameznika, prav zaradi socialnega konteksta, v katerem ta proces poteka.

Če se morda nepoučenemu poslušalcu ali bralcu prvi del te zgodbe zdi optimističen, ker bi lahko kazal na morebitne zveze med adolescenti dveh etničnih skupin, potem njihov konec, torej zaključek tega procesa in začetek vstopa v odraslo razdobje ter prevzemanje obveznosti odraslega, verjetno niti zdaleč ne bo tako optimističen. Izstopil bo namreč iz kroga dopuščene oziroma iz kroga možnega v svojem socialnem okolju. Absolutno zavračanje identifikacijskih objektov seveda ni neka nova in neznana stvar, kadar govorimo o razvoju v adolescenci, toda neobstojanje zveze z realnostjo v socialnem okolju je popolnoma nova stvar v primeru, o katerem govorimo. Tisto, kar je treba še posebej poudariti, je, da prisilnega migranta ne spremlja v celoti razumevajoča okolica, ki bi spremljala adolescenco v procesu ločevanja od klasičnih identifikacijskih vzorcev.

DŽEMAL SOKOLOVIĆ*

V iskanju izgubljene identitete

Če se ne motim, je bilo v uvodu rečeno, da imajo vse stvari svoj začetek in svoj konec. Ne zaradi polemike, temveč zato da bi prispeval k živahni razpravi, vas želim spomniti na misel nekega šestletnega dečka, ki govori prav obratno. Verjetno se vsi spominjate knjižice, objavljene pred dvajsetimi leti, z naslovom: »Olovka

* Dr. Džemal Sokolović, redni profesor Fakultete za politične vede v Sarajevu.

piše srcem«. Knjiga je namreč nastala ko rezultat, verjetno nepričakovan, ankete, ki so jo opravili psihologi s skupino otrok iz vrtca. Postavljena so bila različna vprašanja, potem pa so dečki in deklice dajali neverjetne in nepričakovane odgovore. In naslov knjige je pravzaprav odgovor neke deklice na vprašanje: kaj je to svinčnik? Svinčnik je torej tisto, kar piše s srcem. Na vprašanja, kaj je konec in kaj je začetek, pa je neki deček odgovoril: začetek je takrat, ko sem se rodil, konca pa ni. Spomnil sem se teh dečkovih besed zato, ker bi se v teh njegovih besedah že mogla odkriti osebnost. On je torej on. Njegovega začetka ni bilo pred njim, pa tudi konec mu ni potreben, ker bi to bil njegov konec. V tem odgovoru slutim, da gre za nekoga, ki svoje identitete ne išče zunaj sebe, niti mu ni, glede na odgovor, da konca ni, potrebno nekaj drugega, kar bi obstajalo tudi po njegovem koncu. Deček pravzaprav odgovarja na vprašanje: kaj sem? In odgovarja: jaz sem jaz! Niti ne začenja z neko identiteto zunaj sebe, niti mu ni potreben nekdo drugi, da ne bi doživel svojega konca.

Omenil sem ta primer samo zato, da bi na bolj plastičen način razložil tisto, kar sem hotel povedati.

Razpravljamo namreč o migracijah, ki so same po sebi problem. Toda mnogo večji problem so posledice, ki jih puščajo za seboj. Mislim, da je tudi v razpravi prof. Klinarja mnogo več besed o problemih, ki prihajajo z akulturacijskimi, integracijskimi in asimilacijskimi procesi, ki so posledica migracij, kot pa o migracijah samih. Migracije so resen svetovni, od nedavno pa posebno evropski problem. Posledice, ki prihajajo z njimi, odpirajo cel niz drugih, še bolj temeljnih problemov. Ljudje so samo v enem manjšem delu svoje zgodovine, od neolitske revolucije, vezani na tla, kjer živijo, in jih občutijo kot predmet svoje identifikacije. Vsaka sprememba te teritorialne identitete, izhajajoča iz migracij, postavlja pred človeka tudi problem identitete, problem stika z drugačno identiteto, pa tudi medsebojnega konflikta. To je razlog, zaradi katerega bi bilo treba predhodno definirati pojem identitete. Odgovor na vprašanje, kaj sem jaz, vključuje tudi definiranje sveta zunaj mene, tistega, kar je del mene in kar sem prav tako jaz. Preden odgovorimo, kaj je nacionalnost, nacionalna identiteta, pa tudi nacionalizem kot pervertirana oblika te identitete, poskusimo odkriti, zakaj sami sebi nismo dovolj in zakaj nam je potrebna neka kolektiviteta. Verjetno ste vsi slišali za tako imenovano »opičjo ljubezen« in poskuse, ki so jih opravljali v zvezi s tem. Mladim šimpanzom so odvzeli matere in namesto njih dali umetne, popolne kopije njihovih mater, ki so mladiče grele in jih hranile z mlekom. Mladiči so, dobro hranjeni, normalno odrasli, toda s strašno deformacijo v svoji naravi – ostali so aseksualni, niso kazali interesa za druge in drugačne. Tako se misli, da je tudi v vzgoji otrok obdobje prvih dveh mesecev najpomembnejše. Po dveh mesecih otrok pokaže prve znake socialnopsihološkega obnašanja. Po zaslugi materine ljubezni, nežnih besed, ljubkovanja se začne odzivati na materin nasmeh, nato tudi na nasmeh vsake druge osebe. Toda kaj bi se zgodilo, če v tem razdobju nismo imeli tako naravne oblike vzgoje in take ljubezni? Verjetno lahko v tem najdemo razlog, zakaj je ljudem potrebna tudi neka druga, sintetična, umetna ljubezen, zaradi katere pa smo verjetno kasneje nesposobni, da ljubimo zunaj našega naravnega okolja.

To sem predhodno omenil zato, ker sem pred nekaj leti na neki javni tribuni v Sarajevu poslušal vam vsem dobro znanega književnika Oskarja Daviča, ki je tedaj, in tudi tedaj se je govorilo o nacionalizmu, definiral ta pojem. Davičo je rekel, da nacionalizem ni ljubezen do lastne nacije, temveč sovraštvo do tuje nacije. Zdelo se je zelo zanimivo, a preveč enostavno za tako zapleteno stvar,

kot je nacionalizem. Tem bolj, ker sta ljubezen in sovraštvo, čeprav skrajnosti, zelo blizu ena drugi. Ali je namreč ljubezen vedno nedolžna ob nastanku nacionalizma? Če se spomnimo tistega, kar sem malo prej povedal o »opičji ljubezni«, boste videli, da so mnogi moški vzgajani ob svoji lastni materi, ki pa je v nekem smislu prevzela vlogo umetne opice, umetne matere, ki je svojega sina bolj imela v posesti, kot pa ga je ljubila. Ali je tak moški kasneje sposoben za normalno seksualno življenje in sposoben za ljubezen zunaj lastne matere? Vsi vemo, da obstajajo moški kot tudi žene, ki niso povsem sposobni za ljubezen do drugega. Ali je vzrok za to v pomanjkanju prave, naravne ljubezni? Če je tako, potem potegnimo zvezo med takšno individualno psihološko situacijo in med tisto socialnopsihološko, kakršno najdemo v odnosu posameznika do nacije. Tisti, ki ljubi na umetni način, ki ima v posesti, tak tudi, kadar ljubi svojo nacijo, ni sposoben za ljubezen zunaj tega kroga. Iz takšne ljubezni zraste tudi sovraštvo do druge nacije. Tisti, ki brez pridržkov ljubi svojo nacijo, od katere postane odvisen, ni sposoben prav takega razmerja do drugih. Zato je treba biti z ljubeznijo oprezen, prav tako kot s sovraštvom.

Takšna Davičeva razlaga je preveč enostavna, da bi se z njo pojasnilo abstraktno sovraštvo do drugih, na čemer sloni nacionalizem. Sovraštvo do drugih in drugačnih pa je zares oblika nacionalizma. Toda obstajajo tudi druge, bolj subtilne. Lahko govorimo tudi o avtonacionalizmu. V Bosni danes ne delajo zla pripadniki ene nacionalnosti samo pripadnikom druge nacionalnosti. Morda se najstrašnejši zločini izvajajo prav nad pripadniki lastne nacionalnosti, nad tistimi, ki niso »dobri« Srbi, »dobri« Hrvati ali »dobri« Muslimani. Ali, kot takšni nacionalisti pravijo, nad »prepametnimi« Srbi. In še enkrat se spomnimo moža, ki je odvisen od svoje ljubezni do matere. Tako kot njegova ljubezen do matere lahko prerase v sovraštvo do matere, če verjamemo Bunuelu, tako tudi tisti, ki je odvisen od svoje nacije, začne nekega dne sovražiti prav pripadnike svoje nacije.

Obstaja pa še tretja vrsta nacionalizma. Imenoval bi ga introvertirani nacionalizem. Pogosto ste lahko srečali ljudi, ki občutijo določeno nelagodnost, zato ker pripadajo tej ali oni nacionalnosti. Oseba je lahko visoko na socialni lestvici, pa vendar se sramuje, da izhaja iz določene socialne skupine. Dogajalo se je, da so nekateri pripadniki neke etnične skupine v BiH, ko so se vrnili iz partizanov, dajali svojim otrokom tako imenovana narodna imena, to je imena, iz katerih se ne more sklepati, da izhajajo iz določene etnične skupine. Nekateri od njih danes ponovno spreminjajo svoja imena in prek noči postajajo vidni pripadniki tega naroda.

Zaradi vsega tega pravim, da je vprašanje človekove potrebe za identiteto določeno ne le s psihološkimi, temveč tudi z globokimi substancialnimi razlogi, morda tudi s takimi, o katerih mi ničesar ne vemo in zato tudi pogosto dajemo napačne odgovore.

Potrebo po identiteti, potrebo, da zvem, kdo sem, in odgovor na vprašanje, kaj sem, bomo zelo enostavno našli, če ga iščemo v svetu zunaj sebe. Toda če nimate nekaj svojega lastnega, nekaj notranje identitete, potem ta zunanja identiteta zelo lahko dobi pervertirano obliko. To pomeni, da je pogoj človekove identitete njegova individualnost. To pa vključuje, kajti beseda individualnost (in+dividere, lat. ne razdružiti, razdeliti) pomeni nerazdružljivost, pripadanje tako nečemu zunanjemu kot tudi samemu sebi. Individuum je torej oseba, ki je nerazdružljiva v družbenem odnosu do drugih, pa tudi do samega sebe. Da bi bil človek individuum, mora biti torej osebnost, persona. Brez personalnosti ni identitete človeka. Ta beseda, že davno udomačena v vseh jezikih, je v latinski jezik prišla iz starega etrurskega jezika. Stari Etruščani so pod besedo fersu (iz nje je nastala latinska persona)

razumeli masko. Maske so nosili igralci v glj jališču, torej tisti, ki so na odru igrali določeno vlogo. Glede na to so lahko persone ali osebnosti v širšem pomenu besede samo tisti, ki igrajo določeno vlogo na celotnem družbenem odru. Tisti, ki izgubi svojo masko, to je preneha igrati svojo vlogo, postane brezoseben, se ne razlikuje od celote. Zato je v interesu celote, da ohranite svojo personalnost in naprej igrate svojo vlogo. V nasprotnem primeru tudi celota izgubi svojo identiteto.

Prav zato bom skušal še na enem plastičnem primeru orisati to, kar sem rekel. Razmerje med individuumom in kolektiviteto torej določa njihovo identiteto. O razmerju med delom in celoto je Hegel v Znanosti logike rekel, da deli samo z enim svojim trenutkom pripadajo celoti. V preostalih trenutkih torej pripadajo sebi kot delom. Če neki celoti pripadate v vseh svojih trenutkih, potem prenehate biti del. Vzemite primer roke kot celote in prstov, njenih delov. Vsak od prstov je del roke, toda samo z enim svojim trenutkom, s preostalimi pripada sebi, celo svoje ime ima. Prsti delujejo enkrat kot deli roke, kot celota, kot roka, drugič pa tudi čisto samostojno, kot prsti, individualno. Kaj bi se zgodilo, če bi prsti kot deli roke v vseh svojih trenutkih pripadali roki? Delovali bi samo kot roka, kot celota, ne pa tudi posamezno. Toda takrat bi roka doživela usodo noge. Deli, to je prsti, bi zakrneli, s tem pa bi zaostala v rasti tudi roka, torej celota. Tako se dogaja tudi s človeško družbo. Tam, kjer neka kolektiviteta zanika individualnost svojih članov, zaostaja v rasti celotna družba. Bojim se, da delim pesimizem s svojimi predhodniki, ki menijo, da smo v razdobju prevlade nacionalnih kolektivitet, ki, ne le da ne dovoljujejo razvoja naših osebnosti, naših individualnosti, temveč zavirajo celo svoj lastni, kolektivni razvoj. S tem ogrožajo identiteto enih in drugih.

Zato niso migracije nič drugega kot protest proti umetnim, nesprejemljivim identitetam, hkrati pa so poskus iskanja nove identitete. Nekaterim na tej poti ne bo uspelo. Toda vsi ne morejo biti poraženi.

JAN MAKAROVIČ*

Demokracija večine in pravice posameznikov, manjšin

Naša skupna ugotovitev je lahko, kako celovita je problematika, ki smo jo danes obravnavali. Pokazalo se je, koliko različnih socioloških kategorij in problemov je tako ali drugače povezanih s problematiko migracij: nacionalizem, demokracija, osebna identifikacija, individualizem, modernizacija itd. Skoraj ni ključnega problema v raziskovanju sodobnih družb, ki se ne bi tako ali drugače povezoval s to problematiko. Pokazalo se je tudi, da se ta problematika dotika tudi izrazito filozofskih, humanističnih, psiholoških in drugih domen. Kljub vsej tej kompleksnosti bi tvegala hipotezo, ki bi mogoče lahko osvetlila paradoks, na katerega je opozoril predvsem F. Vreg. Kako je mogoče, da se v sodobnih družbah, ki se

* Dr. Jan Makarovič, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

demokratizirajo, modernizirajo, ključ temu srečujemo s tolikšnimi nacionalnimi napetostmi?

Ta paradoks bi želel osvetliti z rezultati neke mednarodne raziskave, v kateri sodelujem že vrsto let. Gre za projekt o vrednotah lokalnih voditeljev, funkcionarjev na ravni občin, mest itd. V ta projekt je vključena cela vrsta držav od Jadranskega morja do Tihega oceana: Slovenija, Avstrija, Švica, Madžarska, Češka in Slovaška, Poljska, Litva ter končno države nekdanje SZ: Belorusija, Ukrajina, Kazahstan, Uzbekistan in Rusija. Tema, ki jo raziskujemo, se nanaša predvsem na tako imenovano »novo demokracijo«, bistvo katere naj bi bilo, da to ni demokracija večine, temveč demokracija, ki se zavzema za pravice posameznika, manjšin itd. Toda eden od rezultatov naše raziskave kaže, da je prav ta koncept nove demokracije potreben revizije.

V naši raziskavi smo uporabili celo vrsto lestvic stališč, ki se nanašajo na razne vidike demokratičnosti: odnos do konflikta, do politične enakosti, do ekonomske enakosti, do poštenosti politikov. Pet od teh lestvic se obnaša popolnoma konsistentno. Pri vseh je na prvem mestu Švedska, na zadnjem pa države nekdanje SZ, medtem ko so druge države nekje v sredi. Dobljene razlike med stališči političnih voditeljev lahko pojasnimo predvsem z dvema dejavnikoma. Prvi je izpostavljenost komunističnim režimom, kar lahko merimo preprosto tako, da damo državam tem višji rang, čim manjše je število let, ko so živele v komunizmu. Švedska dobi tu seveda najvišji rang. Rusija pa najnižjega.

Drugi vidik je imperialna tradicija, ki se nanaša na to, koliko časa so ljudje v teh deželah živeli v mnogonacionalnih imperijah. Po mojem mnenju mnogonacionalni imperiji onemogočajo posamezniku, da bi se uveljavljal kot individualen državljan, in spodbujajo predvsem grupne identitete. Kombinacija teh dveh meril nam da zaporedje, ki se odlično sklada z zaporedjem povprečij na naših lestvicah stališč. Rezultati potrjujejo, da je sodobna stopnja demokratičnosti političnih elit zelo odvisna od tega, kaj se je dogajalo v njihovih državah v preteklih petdesetih, sto ali več letih. Toda to je samo ena plat zadeve. V raziskavi smo namreč uporabili še neko drugo lestvico, ki se nanaša na *pravice manjšin*, in ta lestvica se obnaša popolnoma drugače. V nasprotju s pričakovanjem dosega na tej lestvici najvišja povprečja politiki z Vzhoda, ne pa z Zahoda. Na prvem mestu so dežele nekdanje SZ, Švedi so pa nekje na koncu. Kaže, da so ta stališča odvisna preprosto od tega, kolikšen delež v neki državi pomenijo manjšine. Večji kot je ta delež, več pravic se jim priznava.

Na podlagi tega bi postavil hipotezo, da je *splošna* demokratična kultura odvisna predvsem od tradicije, od preteklosti, od tega, kako so se ljudje vzgajali, medtem ko je odnos do *manjšin* pogojen predvsem situacijsko.

MILENA BEVC*

Emigracije, remigracije, beg možganov – primer Slovenije

UVOD

Slovenija je ena redkih držav t. i. Vzhodne in Srednje Evrope, ki s popisi prebivalstva zbira podatke o delu svojih emigrantov v drugih državah, in sicer

* Mag. Milena Bevc, raziskovalka na Inštitutu za ekonomska raziskovanja v Ljubljani.

o tistih emigrantih, ki še imajo stalno bivališče v domovini. O preostalih emigrantih pa tudi naša država nima neke uradne evidence. V prispevku bomo pod izrazom emigranti torej razumeli kar omenjeni merljivi (evidentirani) del celotnih slovenskih emigrantov. Ti emigranti se po metodologiji popisa prebivalstva imenujejo »osebe s stalnim bivališčem v Sloveniji, ki so na začasnem delu v tujini,¹ in osebe, ki žive z njimi v tujini in imajo stalno bivališče v Sloveniji«, pogosto pa se zanje uporablja tudi izraz zdomci. Pridevnik »začasni« bomo pri proučevanih emigrantih kljub omenjeni definiciji izpuščali, ker ni nobenega zagotovila, da se bodo kdaj res vrnil v domovino,² čeprav še ohranijo stalno bivališče v Sloveniji.

Podobno kot smo omenili za t. i. »zalogo« Slovencev po svetu, velja omejenost razpoložljivosti podatkov tudi za migracijske tokove s tujino v nekem obdobju. Lahko dobimo le delni vpogled v te tokove. Namen prispevka je osvetliti te tokove s poudarkom na tokovih najbolj izobraženih in na tokovih v osemdesetih letih oziroma v obdobju 1981–1991, na drugi strani pa opozoriti tudi na regionalno razsežnost teh tokov. Opozoriti pa moramo še na dvoje:

- v prispevek ne vključujemo tokov Slovencev z nekdanjo Jugoslavijo, ker to do leta 1991 (zadnje opazovano leto v prispevku) za Slovenijo še ni bila tujina,
- proučevani tokovi emigracij in remigracij se nanašajo le na »delovne« emigrante oziroma remigrante, saj nasprotno kot pri zalogi tu ni podatkov tudi o drugih emigrantih oziroma remigrantih.

Slovenske emigracije in remigracije s poudarkom na obdobju 1981–1991

O odhodih stalnih prebivalcev Slovenije na delo v tujino (delovnih emigrantih) so razpoložljivi podatki zelo pomanjkljivi, saj razen redkih izjem njihovo evidentiranje ni obvezno. Obvezno (pri Zavodu R Slovenije za zaposlovanje) je v primerih, ko država zaposlitve to zahteva. O vračanju stalnih prebivalcev Slovenije z dela v tujini (delovni remigranti ali povratniki) so podatki popolnejši, saj se zbirajo podobno kot o zalogi emigrantov ob popisih prebivalstva. V vmesnem obdobju med popisoma prebivalstva pa tudi o remigracijah ni mogoče dobiti prave predstave, saj je evidentiran le tisti del remigrantov, ki se prijavijo pri Republiškem zavodu za zaposlovanje zaradi njegovega posredovanja pri zaposlitvi, itd.

¹ Po metodologiji popisa prebivalstva so med osebe na začasnem delu v tujini štete tiste osebe, »ki so odšle v tujino in se zaposlile pri tujem delodajalcu ali so delale samostojno ne glede na to, ali so bile v kritičnem trenutku popisa v tujini ali so bile v domovini – v kraju, kjer imajo stalno bivališče«. Vir: Rezultati raziskovanj, Zavod Republike Slovenije za statistiko, št. 307, Ljubljana, 1983, str. 7.

² T. i. »družinski člani oseb na začasnem delu v tujini«. Prav tam.

³ V našo kategorijo emigrantov niso zajeti stalni prebivalci Slovenije na delu v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah in z njimi živeči svoji, pa tudi ne naslednje kategorije Slovencev v tujini: 1. tisti, ki nimajo več stalnega bivališča v domovini, 2. svoji oseb na delu v tujini (družinski člani), ki živijo z njimi in nimajo stalnega bivališča v Sloveniji – tu mislimo predvsem na otroke oseb na delu v tujini, rojene v tujini, ki imajo stalno bivališče v primerjavi s starši v tujini, 3. stalni prebivalci Slovenije, ki so doma registrirani kot zaposleni ali brezposelni in delajo v tujini le sezonsko, 4. stalni prebivalci Slovenije, ki delajo v naših diplomatsko-konzularnih in drugih predstavništvih in mednarodnih organizacijah, in tudi ne tisti, ki so jih naša podjetja in ustanove poslale v tujino zaradi gradbenih in drugih del, 5. stalni prebivalci Slovenije, ki so bili ob popisu prebivalstva v tujini zaradi specializacije ali šolanja. Pri opredelitvi merljivega dela slovenskih emigrantov smo se pretežno naslonili na že omenjeni vir: Rezultati raziskovanj, št. 307, 1983, str. 7.

Ker imamo za emigracijski tok le en, za remigracijski tok pa dva uradna vira, bomo po regijah podrobneje proučili le remigrante.

Emigracijski in remigracijski tok na podlagi podatkov Zavoda R Slovenije za zaposlovanje

V tabeli 1 prikazujemo evidentirane delovne emigracije in remigracije v obdobju 1981–1991. Kot vidimo, se je izobrazbena struktura obeh evidentiranih tokov v opazovanem obdobju izboljševala, za dejanski odliv in priliv pa sklepamo, da je bila še višja od prikazane. Saldo med obema tokovoma je postal negativen v letu 1989. Dejanski saldo in dejansko leto, ko je ta ponovno postal negativen (zlasti za najbolj izobražene), pa sta glede na to, da ni znano, kolikšen del emigracij in remigracij je evidentiran, uganka. V grafikonih 1 in 2 prikazujemo eno od možnih ocen dejanskega toka slovenskih delovnih emigracij in remigracij za obdobje 1976–1990 v primerjavi s temi tokovi v nekdanji Jugoslaviji. Po tej oceni ki temelji na predpostavki, da je evidentiranih 30% emigracij in 40% remigracij, naj bi izhodni tok začel preseirati povratnega prav tako v letu 1989, v nekdanji Jugoslaviji pa še prej. Tako evidentirani kot tudi na omenjeni način ocenjeni dejanski tokovi slovenskih delovnih emigracij in remigracij so bili v osemdesetih letih manjši kot v sedemdesetih.

Tabela 1: Število in izobrazbena struktura evidentiranih delovnih migracij Slovenije s tujino v obdobju 1981–1991

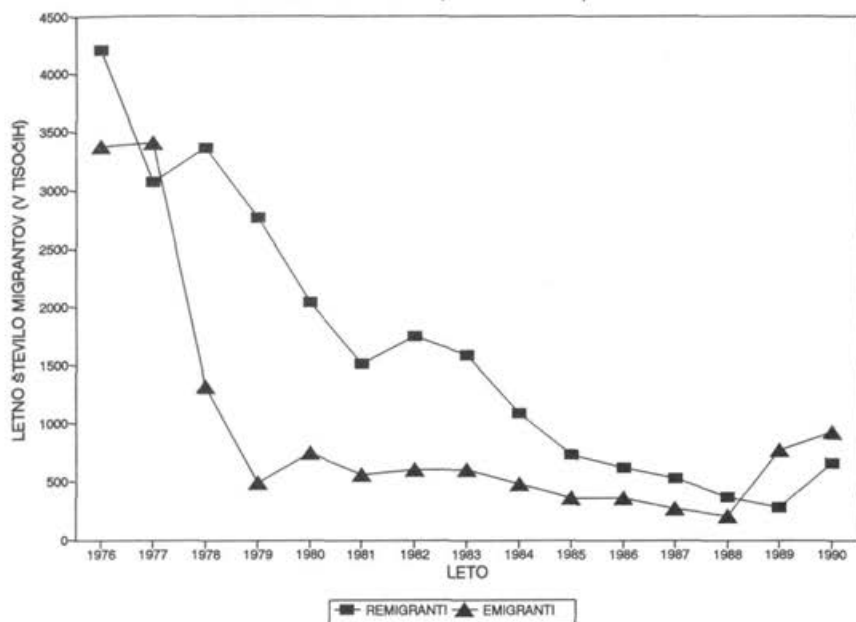
Leto	ŠTEVILO			STRUKTURA glede na leta dokončanega šolanja (%)					
	Emigranti	Remigranti	Saldo	Emigranti			Remigranti		
				8 let in manj	od 10 do 13 let	14 let in več	8 let in manj	od 10 do 13 let	14 let in več
1981	169	606	+437	82,9	16,0	1,2	62,7	35,7	1,6
1982	181	700	+519	90,6	8,9	0,6	64,6	33,7	1,7
1983	136	637	+501	86,0	8,8	5,1	65,8	32,1	2,1
1984	145	437	+292	80,0	15,2	4,9	63,4	33,4	3,2
1985	109	293	+184	72,5	21,1	6,4	63,7	34,2	2,1
1986	109	248	+139	68,8	25,7	5,5	60,9	34,6	4,5
1987	81	211	+130	76,5	12,3	11,1	71,1	21,8	7,1
1988	62	167	+105	71,0	17,7	11,3	61,6	31,8	6,6
1989	231	115	-116	42,0	40,7	17,3	53,9	39,1	6,9
1990	439	132	-307	35,5	58,8	5,7	47,7	43,2	9,1
1991	307	111	-196	51,1	54,9	2,9	40,5	52,3	7,2

Vir: Poročilo za posamezna leta v obdobju 1981–1991, Ljubljana, Zavod R Slovenije za zaposlovanje.

Emigracijski in remigracijski tok na podlagi podatkov popisov prebivalstva

S popisom prebivalstva, kot smo že dejali, Slovenija zbira kar precej podatkov o slovenskih delovnih remigrantih (po popisu prebivalstva – vračanje stalnih prebivalcev Slovenije z »časnega« dela v tujini). Na podlagi teh podatkov ter podatkov o zalogi slovenskih delovnih emigrantov ob zadnjih dveh popisih prebivalstva pa bomo ocenili tudi emigracijski tok v obdobju 1981–1991.

Grafikon 1:

LETNI IZHODNI IN POVRTNI TOK SLOVENSKE
ZUNANJE MIGRACIJE (DELO V TUJINI) - OCENA

Vir: Bevc, M.: Ekonomski pomen izobraževanja, 1991.

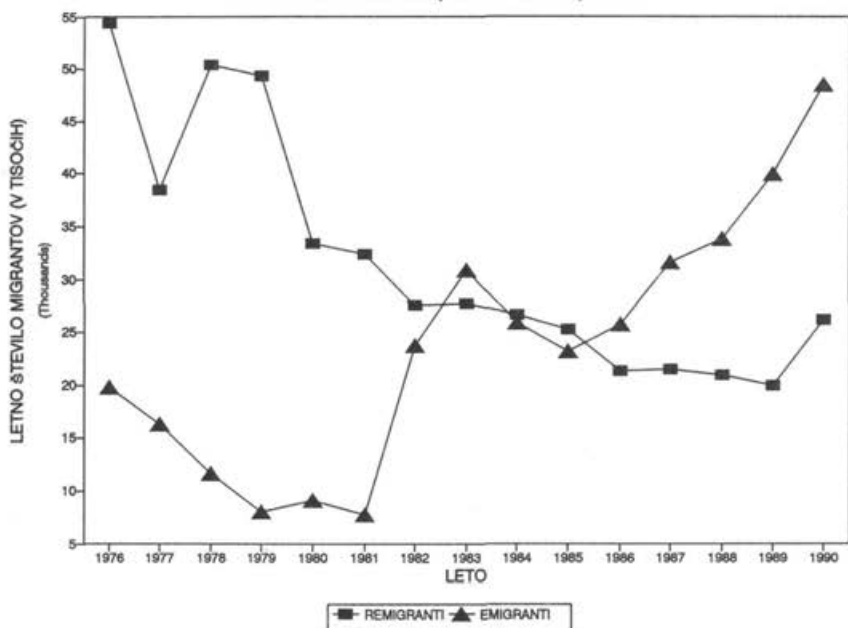
Stalni prebivalci Slovenije, ki so bili kdaj v svojem življenju na »začasnem« delu v tujini in so se enkrat pred popisom v letu 1991 dokončno vrnili (skupaj jih je 44 tisoč), so pretežno iz pomurske, osrednjeslovenske in podravske regije. V tujini so bili v povprečju 6 let, pri tem najdlje remigranti iz goriške in kraške regije, najkrajši čas pa tisti iz zasavske regije. Povprečno število let šolanja znaša zanje 9,7 leta, višje pa je za remigrante iz osrednjeslovenske, obalno-kraške, gorenjske, podravske in savinjske regije. V sedemdesetih letih so pretežni del remigrantov predstavljali tisti iz pomurske, v osemdesetih letih pa tisti iz osrednje slovenske regije.

Med zadnjima dvema popisoma prebivalstva 1981–1991 je bil tok slovenskih delovnih remigracij precej manjši kot v sedemdesetih letih (deset tisoč remigrantov proti 16,5 tisoč), vendar kljub temu precej večji, kot je bil evidentiran pri Zavodu R Slovenije za zaposlovanje (deset tisoč proti 3,6 tisoč). Evidentiranega je bilo torej 37% celotnega remigracijskega toka. Ker se je »zaloga« slovenskih delovnih emigrantov v istem obdobju zmanjšala le za 1500 oseb, lahko kljub odsotnosti podatkov o rodnosti in smrtnosti med slovenskimi emigranti v tem obdobju sklepamo na precejšnji obojestranski tok stalnih prebivalcev Slovenije – odhajanje na delo v tujino in vračanje z njega. Po naših ocenah je v obdobju 1981–1991 odšlo na delo v tujino okoli 8400 stalnih prebivalcev Slovenije, torej manj kot je bilo remigrantov, vendar pa kar štirikrat več, kot jih je bilo evidentiranih pri Zavodu R Slovenije za zaposlovanje. Bistveno večji izhodni od povratnega

toka ocenjujemo za goriško, kraško in koroško regijo, večjega pa tudi za obalno-kraško in osrednjeslovensko regijo.

Grafikon 2:

LETNI IZHODNI IN POVR.TOK JUGOSLOVANSKE ZUNANJE MIGRACIJE (DELO V TUJINI) - OCENA

Vir: Enako kot pri grafikonu 1.

Remigranti iz osemdesetih let so bili na delu v tujini v povprečju dalj časa kot remigranti iz predhodnih desetletij (zlasti velja to za migrante iz pomurske in spodnjeposavske regije), na drugi strani pa so bili bolj izobraženi od predhodnih remigrantov ter bolj od tistih stalnih prebivalcev Slovenije, ki so bili ob popisu leta 1991 še na delu v tujini.

Gibanje števila delovnih remigrantov, njihove izobraženosti ter povprečnega števila let dela v tujini v osemdesetih letih glede na predhodna desetletja prikazujemo za Slovenijo v grafikonih 3 in 4. Značilnosti remigrantov za regije, vendar le za osemdeseta leta, pa prikazujemo v tabeli 3.

Pomemben sklep iz regionalne analize o tistih remigrantih, ki so se vrnili z dela v tujini v osemdesetih letih, je, da so bili v povprečju najdlje v tujini najmanj izobraženi (iz pomurske, spodnjeposavske in dolenske regije) in nasprotno, najkrajši čas najbolj izobraženi remigranti (iz osrednjeslovenske, gorenjske in obalno-kraške regije). V vseh regijah, razen v spodnjeposavski, je v osemdesetih letih naraščala povprečna izobraženost remigrantov, na drugi strani so bili v mnogih regijah remigranti v povprečju bolj izobraženi od tistih, ki so bili ob koncu deset-

⁴ Podrobnejši prikaz za regije (za daljše obdobje) kot tudi prikaz za občine sta zajeta v raziskavi Bevc M. (nosilec), F. Logar: Beg možganov in gospodarski razvoj Slovenije - 1. del, 1992.

letja še na delu v tujini. Ta podatek je na eni strani gotovo spodbuden, vendar pa brez podatkov o izobraženosti tistih, ki so v opazovanem desetletju odšli na delo v tujino, ne pove dosti. V povezavi s podatki o izobraženosti delovnih emigrantov v letih 1981 in 1991 lahko sklepamo, da so bili tisti, ki so šli na delo v tujino v osemdesetih letih, v povprečju bolj izobraženi od remigrantov v istem obdobju.

Tabela 2: Slovenski delovni remigranti in emigranti v obdobju 1981–1991 po regiji svojega stalnega bivališča

Regija	ŠTEVILO		REMIGRANTI		
	Remigranti	Emigranti (ocena)*	Povpr. šte- vilo let dela v tujini	Povpr. šte- vilo let šola- nja	Skupno šte- vilo let šola- nja
Slovenija	9780	8387	9.1	10.5	102239
Pomurska	1865	1668	11.6	8.7	116270
Podravska	2011	615	9.9	10.3	20727
Koroška	171	313	8.8	9.7	1648
Savinjska	701	588	10.0	10.3	17226
Spodnjeposavska	289	146	12.3	9.4	12724
Dolenjska	398	288	10.4	9.5	13776
Goriška	343	856	9.3	10.4	3567
Obalno-kraška	567	781	7.9	11.5	6519
Kraška	100	184	9.8	10.4	1027
Gorenjska	603	–	8.4	11.0	6593
Zasavska	133	–	7.7	10.7	1412
Osrednjeslovenska	2599	3085	6.3	11.8	30750

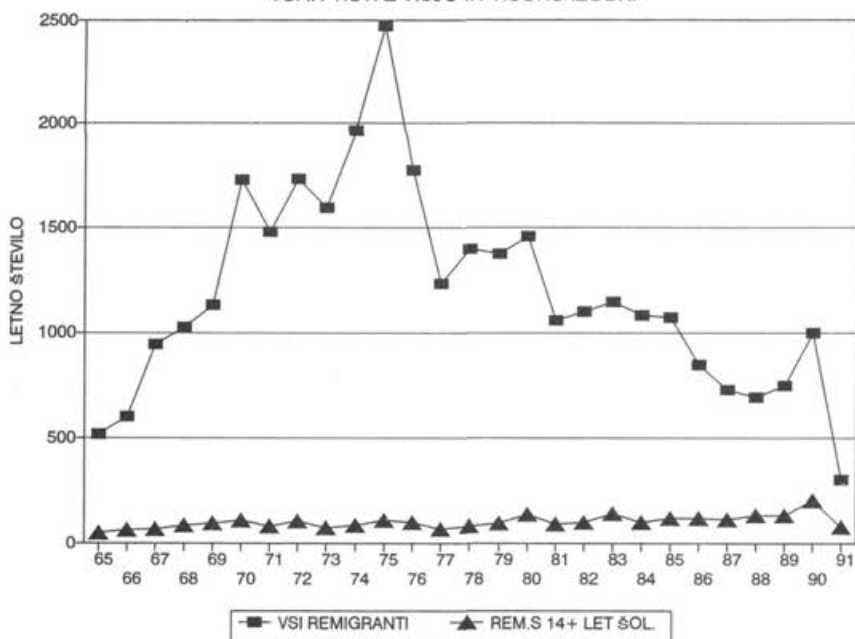
Izračunano na IER na podlagi podatkov Zavoda R Slovenije za statistiko (popis prebivalstva 1991 – neobjavljeni končni podatki, 1992).

* Oceno smo naredili na podlagi podatkov o »začasno« zaposlenih v tujini v letih 1981 in 1991 in podatkov o povratnikih z »začasnega« dela v tujini v obdobju 1981–1991. V njej je upoštevana smrtnost »začasno« zaposlenih v tujini, ki smo jo prav tako ocenili, in sicer na podlagi ocene povprečne starosti te kategorije zdomcev za sredino opazovanega obdobja (1986) in upoštevanja specifičnih stopenj smrtnosti v letu 1986 (Vir: Statistični letopis R Slovenije 1991, Zavod R Slovenije za statistiko, 1992). Za vse regije smo upoštevali specifične stopnje smrtnosti, značilne za celotno Slovenijo. Na podlagi takšne ocene v gorenjski in zasavski regiji v opazovanem obdobju »teoretično« ni bilo odhodov na »začasno« delo v tujino.

Ob upoštevanju števila in izobraženosti slovenskih delovnih remigrantov dobimo skupni kapital izobrazbe oziroma skupno število let šolanja, ki smo ga z njimi dobili »nazaj«. V celotnem dvajsetem stoletju smo z delovnimi remigranti dobili nazaj 425 tisoč let šolanja (približno toliko ga je pa v slovenskih delovnih emigrantih še ostalo), od tega več kot tretjino v sedemdesetih letih, v osemdesetih letih pa približno 100 tisoč let, torej povprečno deset tisoč na leto. Po ocenah, ki smo jih naredili pred razpoložljivostjo podatkov popisa prebivalstva v letu 1991, je bila ob koncu osemdesetih let tudi letna izguba kapitala izobrazbe v Sloveniji z delovnimi emigracijami približno tolikšna.⁵

⁵ Glej: Bevc, M.: Ekonomski pomen izobraževanja, 1991.

Grafikon 3:

ŠTEV. SLOVENSКИH (DELOVNIH) REMIGRANTOV
VSI IN TISTI Z VIŠJO IN VISOKO IZOBR.

Vir: Popis prebivalstva v letu 1991 - neobjavljeni končni podatki, Ljubljana, Zavod R Slovenije za statistiko, 1992.

Slovenske emigracije in remigracije najbolj izobraženih

Glede na pogoste ocene o naraščanju neto odliva najbolj izobraženih Slovencev v tujino je treba posebej pogledati, kaj je z merljivim delom teh izhodnih in povratnih tokov. Podobno kot pri celotnih migracijah Slovencev s tujino je tudi v tem primeru manj oprijemljivih podatkov o izhodnem kot o povratnem toku. Ker pri slednjem na podlagi popisov prebivalstva lahko spremljamo le skupno kategorijo »višje in visoko izobraženi«, bomo pod tokovi najbolj izobraženih Slovencev s tujino razumeli omenjeno kategorijo migrantov.

Emigracijski in remigracijski tok na podlagi podatkov Zavoda R Slovenije za zaposlovanje

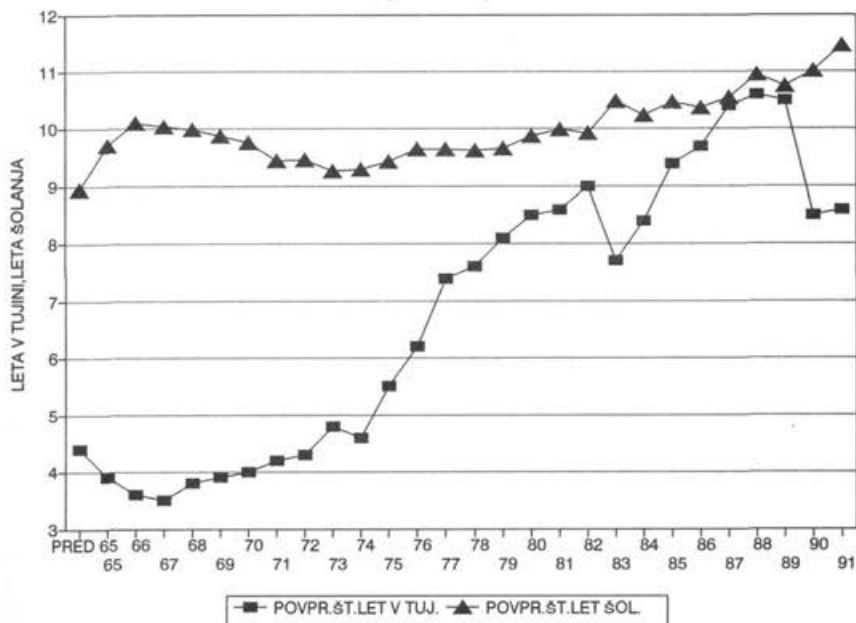
S posredovanjem Zavoda R Slovenije za zaposlovanje je bilo v obdobju 1981–1991 v tujini zaposlenih skupaj 120 stalnih prebivalcev Slovenije z višjo ali visoko izobrazbo. Število pri omenjenem zavodu evidentiranih delovnih remigrantov s prav toliko leti šolanja je bilo v tem obdobju prav tolikšno. Primerjava s podatki popisa prebivalstva o remigracijah najbolj izobraženih v istem obdobju (1300) omogoča sklep, da so migracije najbolj izobraženih Slovencev s tujino dosti

manj evidentirane, kot velja za vse migracije s tujino. Pri delovnih remigrantih znašata ta deleža 9% in 37%, pri emigrantih, kjer so možne le ocene, pa so, kot bomo videli, deleži evidentiranih tokov še manjši.

Emigracijski in remigracijski tok na podlagi podatkov popisov prebivalstva

V celotnem dvajsetem stoletju se je dokončno vrnilo v domovino z dela v tujini 3700 slovenskih emigrantov z višjo in visoko izobrazbo in stalnim bivališčem v Sloveniji; približno 3000 pa jih je še v tujini. Njihovo letno število za obdobje 1965–1991 v primerjavi z letnim številom za vse delovne remigrante prikazujemo v grafikonu 3. Zanimivo je, da je bilo teh remigrantov, nasprotno kot smo ugotovili za vse remigrante, v osemdesetih letih več kot v sedemdesetih, vendar pa to na eni strani ne velja za vse regije, na drugi strani pa je to dejstvo gotovo tudi posledica naraščajočega obsega emigracij enake izobrazbene kategorije Slovencev v istem obdobju.

Grafikon 4:
IZOBRAŽENOST IN ŠTEVILO LET V TUJINI ZA
SLOVENSKE (DELOVNE) REMIGRANTE

Vir: Izračun na podlagi podatkov Zavoda R Slovenije za statistiko.

Sodimo, da je v obdobju 1981–1991 odšlo na delo v tujino okoli 2700 stalnih prebivalcev Slovenije z višjo in visoko izobrazbo, kar precej presega število enako izobraženih remigrantov v istem obdobju, pri tem pa najbolj v koroški, spodnjeposavski in pomurski, najmanj (a tudi tu kar za 66%) pa v osrednjeslovenski regiji. Obenem je ta številka kar 22-krat višja od evidentiranega števila tovrstnih emi-

grantov, torej od tistih, ki so se zaposlili v tujini s posredovanjem Zavoda R Slovenije za zaposlovanje. Če je naša ocena (utemeljitev glej pri tabelah 2 in 3) dejanskih emigracij najbolj izobraženih Slovencev na delo v tujino približno pravilna, so se v osemdesetih letih v Sloveniji evidentirali le 4% tega toka, kar je manj kot po remigracijah in bistveno manj, kot smo ugotovili za vse emigrante (23%).

Tabela 3: Slovenski delovni remigranti z višjo in visoko izobrazbo po obdobju vrnitve in regiji svojega stalnega bivališča po popisu prebivalstva v letu 1991 ter ocena števila delovnih emigrantov enake izobrazbene kategorije za obdobje 1981–1991

Regije	Skupaj	Pred letom 1965	REMIGRANTI Obdobje vrnitve			Ne-znano	EMI-GRANTI 1981–91 (ocena)*
			1966 do 1970	1971 do 1980	1981 do 1991		
SLOVENIJA							
– Število	3721	591	464	924	1313	429	2665
– Struktura (Slov. = 100) – %	100	100	100	100	100	100	100
Pomurska	3.2	2.7	4.3	4.4	2.9	0.7	5.7
Podravska	14.0	13.0	15.9	15.2	12.9	14.0	13.1
Koroška	1.1	2.2	0.9	1.1	0.8	1.2	1.9
Savinjska	4.7	6.3	4.7	5.2	4.1	3.3	5.2
Spodnjeposavska	1.6	1.9	2.2	2.3	0.8	1.4	1.7
Dolenjska	1.5	1.0	1.5	2.4	1.1	1.2	1.7
Goriška	3.1	3.2	1.7	2.2	4.3	2.6	6.9
Obalno-kraška	8.8	9.3	7.1	7.6	10.0	9.1	8.7
Kraška	0.6	0.5	0.0	0.6	1.0	0.2	1.0
Gorenjska	7.8	6.6	8.2	10.2	6.6	7.2	8.2
Zasavska	0.9	1.0	1.1	0.8	0.9	0.7	1.2
Osrednjeslovenska	52.8	52.3	52.4	48.2	54.7	58.5	44.7

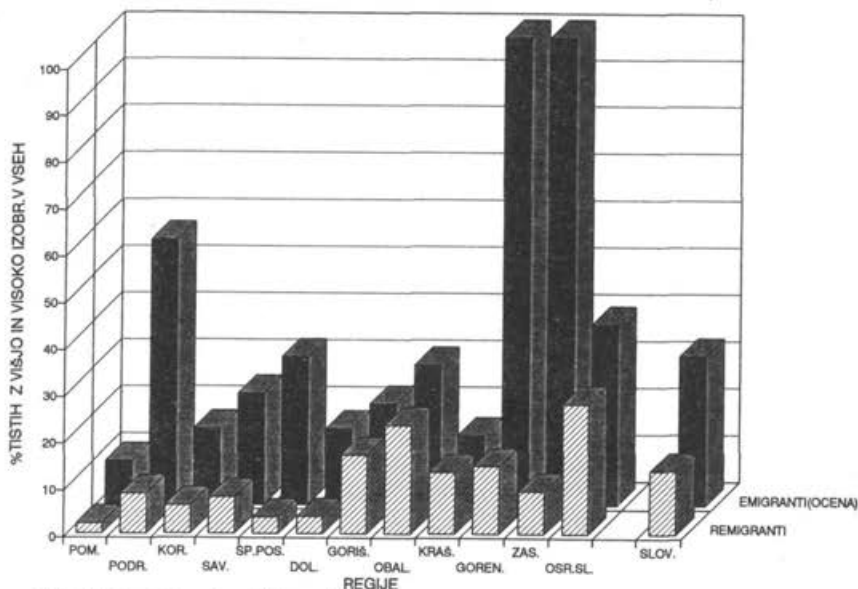
Izračunano na IER na podlagi podatkov Zavoda R Slovenije za statistiko (vir: enako kot pri tabeli 2).

* Oceno smo naredili podobno kot za vse emigrante (glej opombo pod tabelo 2), le da smo smrtnost med »začasno« zaposlenimi v tujini ocenili iz njihove starostne strukture v letu 1991 (za leto 1981 teh podatkov ni) in specifičnih stopenj smrtnosti v letu 1989 (Vir: Statistični letopis R Slovenije 1991, Zavod R Slovenije za statistiko, 1992).

Po naših ocenah je bila med vsemi stalnimi prebivalci Slovenije, ki so odšli na delo v tujino v obdobju 1981–1991, kar ena tretjina takih, ki so imeli višjo ali visoko izobrazbo. Najvišji je bil ta delež v gorenjski, zasavski in spodnjeposavski, najnižji pa v pomurski regiji. V vseh regijah je bil v obdobju 1981–1991 delež tistih z višjo in visoko izobrazbo v vseh emigrantih večji kot v remigrantih, pri tem pa zlasti v gorenjski, zasavski in podravski regiji (glej grafikon 5).

Grafikon 5:

% NAJBOLJ IZOBRAŽENIH V VSEH (DELOVNIH)
EMIGRANTIH IN REMIGRANTIH V OBD.1981-91

Vir: Enako kot pri grafikonu 4.

Sklepne ugotovitve po regijah

Dosedanji popisi prebivalstva v naši državi omogočajo vpogled v del t. i. »zaloge« slovenskih emigrantov po svetu, in sicer v tisti del, ko emigranti ohranijo stalno bivališče v Sloveniji. »Zaloga« teh slovenskih emigrantov se v obdobju med zadnjima dvema popisoma prebivalstva glede na število vseh stalnih prebivalcev Slovenije ni spremenila, bistveno pa se je spremenila njena struktura. Ena glavnih sprememb je povečanje števila in deleža najbolj izobraženih – tistih z višjo in visoko izobrazbo.⁶ Slednja ugotovitev velja za vse slovenske regije. Glede na to ugotovitev ter glede na splošno razširjeno mnenje, da se beg možganov iz Slovenije povečuje, smo v prispevku na podlagi podatkov popisa prebivalstva ter podatkov Zavoda R Slovenije za zaposlovanje proučili oziroma ocenili tok emigracij in remigracij v vmesnem obdobju, torej v obdobju 1981–1991 (remigracije tudi za daljše obdobje). Pri tem pa ne gre za celotna tokova, temveč le za t. i. »delovne« migrante, torej tiste, ki odhajajo na delo v tujino oziroma se vračajo z dela v tujini. To je treba poudariti, ker so v osemdesetih letih mnoge razvite države bolj omejile dotok delovnih migrantov iz drugih držav kot njihovih družinskih članov. Tudi v »zalogi« slovenskih emigrantov se je v obdobju med letoma 1981 in 1991 zmanjšal delež delovnih emigrantov na račun povečanja deleža njihovih družinskih članov.

⁶ O značilnostih »zaloge« vseh in najbolj izobraženih emigrantov smo podrobneje pisali drugje (glej Bevc, M., 1993).

Naši izračuni in ocene kažejo, da so bile v Sloveniji v obdobju 1981–1991 emigracije evidentirane v manjši meri kot remigracije, na drugi strani pa, da so bili v obeh tokovih najbolj izobraženi evidentirani v dosti manjši meri kot preostali migranti. Sodimo, da je evidentiranega le 4% emigracijskega in 9% remigracijskega toka tistih z višjo in visoko izobrazbo. Izračuni za Slovenijo kažejo, da so bile v obdobju 1981–1991 remigracije nekoliko večje kot emigracije, za najbolj izobražene (tiste z višjo in visoko izobrazbo) pa je bil saldo negativen za 1.400 oseb.

Proučevane migracije se med slovenskimi regijami precej razlikujejo tako po obsegu kot po mnogih značilnostih migrantov, zato smo te migracijske tokove za opazovano obdobje proučili po regijah. V tabeli 6 prikazujemo razvrstitev regij po saldu med celotnim emigracijskim in remigracijskim tokom ter po saldu med obeh tokovoma za najbolj izobražene (oboje za obdobje 1981–1991), obenem pa po vrsti značilnosti obeh tokov ter »zaloge« emigrantov v letu 1991. V zadnjih kolumnah dodajamo tudi razvrstitev regij po nekaterih razvojnih merilih, da lahko zunanje migracije vidimo v širšem okviru.

Kot lahko vidimo iz tabele, je zaradi vrste dejavnikov, ki vplivajo na obseg in značilnosti zunanjih migracij, težko ugotoviti neko splošno zakonitost regionalne razsežnosti tega pojava. Pri iskanju nekih zakonitosti je smiselno regije razvrstiti v določene skupine, pri čemer sta mogoča naslednja pristopa:

- izhajati iz salda celotnih proučevanih migracij in salda migracij najbolj izobraženih in pogledati, kako je z obsegom in značilnostmi zaloge emigrantov v letu 1991 ter z raznimi razvojnimi merili v posameznih skupinah regij,
- izhajati iz vrste razvojnih meril (na podlagi raziskave o regionalnem razvoju Slovenije)⁷ in pogledati, kako je s proučevanimi zunanjimi migracijami v posameznih skupinah regij.

Rezultate po obeh pristopih je mogoče razbrati iz tabele 6, pri čemer pa jih v nadaljevanju na kratko utemeljujemo.

Po *prvem pristopu* izhajamo iz salda med emigracijskim in remigracijskim tokom. V obdobju 1981–1991 so imele negativni saldo v teh migracijah vse tri jugozahodne regije ob italijanski meji ter koroška in osrednjeslovenska regija, za najbolj izobražene pa so imele negativni saldo vse regije, pri tem pa zlasti koroška, spodnjeposavska in pomurska regija. Regije z negativnim saldovom v celotnih migracijah so po relativni »zalogi« emigrantov v letu 1991 še vedno precej pod republiškim povprečjem, po razvojnih merilih pa je le goriška regija v tisti polovici regij, kjer so ti ugodnejši. Med regijami z najbolj negativnim saldovom za najbolj izobražene v obdobju 1981–1991 pa največ skrbi zbuja pomurska regija, ki je po relativni »zalogi« vseh kot tudi najbolj izobraženih emigrantov (delež emigrantov v vseh oziroma v najbolj izobraženih stalnih prebivalcih regije) na vrhu lestvice slovenskih regij, a je najmanj razvita.

Po *drugem pristopu* pa regije razvrščamo po razvojnih merilih in iščemo njihove podobnosti in razlike v migracijskih tokovih v obdobju 1981–1991. Nekatere regije s podobno gospodarsko razvitostjo, razvojnimi možnostmi itd. imajo glede emigracijskih in remigracijskih tokov podobne, nekatere pa precej nasprotno značilnosti. Kot smo že omenili, pa imajo vse negativni saldo v migracijskih tokovih najbolj izobraženih v opazovanem obdobju.

– *Od gospodarsko razvitejših regij s perspektivnejšo gospodarsko strukturo in pretežno pozitivno ocenjenimi razvojnimi možnostmi* (osrednjeslovenska, obalno-kraška in gorenjska regija) je kar za dve regiji za opazovano obdobje (1981–1991)

⁷ Gre za raziskavo Regionalni razvoj in regionalizacija Slovenije – II. faza (nosilec Stanka Kukar).

Tabela 6: RANG LESTICA SLOVENSКИH REGIJ PO OBSEGU IN ZNAČILNOSTIH EMIGRACIJSKIH IN REMIGRACIJSKIH TOKOV V OBDOBJU 1981–1991, PO ZNAČILNOSTIH »ZALOGE« EMIGRANTOV V LETU 1991 TER PO NEKATERIH RAZVOJNIH MERILIH

REGIJA	Emigranti/ Remigranti 1981–1991 (saldo)		Remigranti v obdobju 1981–1991			Emigranti v obdobju 1981–1991	»Zaloga« emigrantov v letu 1991				Nekatera razvojna merila		
	Vsi	Tisti z višjo in visoko izobr.	Izobra- ženost	Povpr. štev. let dela v tujini	Delež tistih z višjo in visoko izobr.	Delež tistih z višjo in visoko izobr.	Relativni obseg celotne zaloge (glede na vse stalne prebival.)	Relativni obseg zaloge za tiste z visoko izobr. (glede na stalne prebiv. z vis. iz.)	Izobra- ženost	Delež razpelo- žljivega kapitala izobrazbe v emi- grantih	Stopnja razviti- stosti	Perspek- tivnost gospod. struk- ture	Sinte- tični kazalec razvoj. možnosti
Goriška	1	5	7	7	10	8	11	6	4	10	4	6	5
Kraška	2	9	7	6	8	11	12	11	9	12	11	8	7
Koroška	3	1	4	8	4	9	7	10	5	6	8	11	10
Obalno-kraška	4	11	11	10	11	6	6	6	3	2	5	2	3
Osrednjeslovenska	5	12	12	12	12	4	10	4	1	11	1	5	2
Pomurska	6	3	1	2	1	12	1	1	12	1	12	1	11
Savinjska	7	7	5	4	5	7	4	9	8	4	5	2	8
Dolenjska	8	4	3	3	3	9	5	12	11	7	9	4	4
Spodnjeposavska	9	2	2	1	2	5	3	7	10	2	3	10	10
Podravska	10	10	5	5	6	3	2	5	7	3	7	12	6
Gorenjska	11	8	10	9	9	1	9	2	3	8	6	7	3
Zasavska	11	6	9	11	7	1	8	8	6	9	10	9	12

Vir: – Bevc, Milena, Frančiška Logar: Beg možganov in gospodarski razvoj – 1. del, Ljubljana, IER, 1992 (vse kolone, razen zadnjih treh)

– Kukar, Stanka: Regionalni razvoj in regionalizacija Slovenije – II faza, Ljubljana, IER, 1992 (zadnje 3 kolone)

Opomba: Pri kazalnih migracijskih tokov v obdobju 1981–1991 (prvih 6 kolon) in »zalogi« emigrantov v letu 1991 pomeni najvišja vrednost ranga (1) najslabši položaj med vsemi regijami in obratno najnižja vrednost ranga (12) najugodnejši. Pri zajetih razvojnih merilih (zadnje 3 kolone) pa pomeni najvišja vrednost ranga najboljši in najnižja vrednost najslabši relativni položaj posamezne regije.

značilen neto odliv stalnih prebivalcev na delo v tujino, neto odliv najbolj izobraženih pa je v vseh treh regijah nižji od povprečja za Slovenijo. Kljub temu je relativna zaloga najbolj izobraženih emigrantov še vedno v vseh treh regijah nad republiškim povprečjem.

– *Srednje razvite regije z dokaj perspektivno gospodarsko strukturo in pretežno pozitivno ocenjenimi razvojnimi možnostmi* (savinjska, dolenjska in goriška regija): po tokovih v proučevanem delu zunanjih migracij se goriška regija bistveno razlikuje od preostalih dveh (po obsegu zdomstva – celotnega in za najbolj izobražene pa še ne – v vseh treh regijah je nižji od slovenskega povprečja), ki sta si podobnejši. Goriška regija je imela v obdobju 1981–1991 po naših ocenah med vsemi slovenskimi regijami največji neto odliv v teh migracijah, za bolj izobražene pa je bil v tej skupini regij neto odliv višji v dolenjski regiji.

– *Slabše razviti regiji s perspektivno gospodarsko strukturo* (pomurska in kraška regija) se po tokovih v opazovanih migracijah precej razlikujeta. Tokovi v obdobju 1981–1991 kažejo na morebitno spremembo relativne problematike emigracij nasploh in posebej za najbolj izobražene v teh dveh regijah v prihodnosti. Za kraško regijo kaže primerjava emigracijskega in remigracijskega toka neto odliv, za pomursko pa neto priliv, pri čemer pa je prva omenjena regija še vedno tista z najmanjšo »zalogo« emigrantov, druga pa tista z največjo. Precej višji neto odliv najbolj izobraženih od povprečja za Slovenijo v pomurski regiji vzbuja zaradi dejstva, da je tovrstno emigrantstvo tu med vsemi regijami največje, še dodatno skrb.

– *Od srednje razvitih regij s problematično gospodarsko strukturo, vendar pozitivno ocenjenimi razvojnimi možnostmi* (podravska, koroška in spodnjeposavska regija) je v opazovanem obdobju imela negativni saldo v celotnih proučevanih tokovih le koroška regija, ki je obenem slovenska regija z največjim neto odlivom najbolj izobraženih stalnih prebivalcev na delo v tujino. Kljub temu pa je relativna zaloga vseh in najbolj izobraženih emigrantov v tej regiji še nižja kot v drugih dveh regijah v tej skupini.

– *Zasavska regija*, ki se po merilih razvitosti, perspektivnosti gospodarske strukture in dolgoročnih razvojnih možnosti uvršča na zadnje ali predzadnje mesto med vsemi regijami, je imela v obdobju 1981–1991 v opazovanih tokovih pozitivni saldo, saldo v teh tokovih za najbolj izobražene pa je bil manj ugoden kot v povprečju v Sloveniji. Eden od razlogov za slednje je gotovo ta, da je bila v opazovanem obdobju (po naših ocenah) povprečna izobraženost tistih, ki odhajajo na delo v tujino, med vsemi slovenskimi regijami najvišja ravno tu. To pa lahko pomeni še večje omejitve razvojnih možnosti regije v prihodnosti, če bo ta odliv dobil večje razsežnosti. Relativna zaloga vseh najbolj izobraženih emigrantov je v tej regiji namreč za zdaj še pod republiškim povprečjem.

Literatura in viri

Bevc, Milena: Ekonomski pomen izobraževanja. Radovljica–Ljubljana, Didakta – Inštitut za ekonomska raziskovanja, 1991

Bevc, Milena: Analiza obsega in nekaterih značilnosti slovenskega zdomstva po regijah, Informativni bilten, Ljubljana, Zavod R Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 1993, št. 1–2

Bevc, Milena: Beg možganov iz Slovenije – ocena obsega in nekaterih značilnosti po regijah, Informativni bilten, Ljubljana, Zavod R Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 1993, št. 3–4

Bevc, Milena (nosilec), Frančiška Logar: Analiza obsega in nekaterih značilnosti slovenskih zdomcev s poudarkom na tistih z visoko izobrazbo, 1. del raziskave Beg možganov in gospodarski razvoj Slovenije, Ljubljana, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana, 1992

ASJA NINA KOVAČEV*

Akulturacionja imigrantov v zahodnih družbah

Iskanje izgubljene nacionalne identitete

Ob izteku dvajsetega stoletja je mogoče opaziti v postkolonialnih in postindustrialijskih družbah vse izrazitejšo težnjo po vrnitvi h koreninam, ki se izraža predvsem v krepitvi nacionalne identitete pri različnih evropskih in neevropskih narodih. Ta pojav je v precejšnjem nasprotju z intenzivnim razvojem gospodarskih, turističnih, študijskih, političnih in drugih migracij in sovpada s povečevanjem nestrpnosti do tujih priseljencev v večini razvitih držav.

Migracije povzročajo precej sprememb, ki se pojavljajo tako na individualni kot tudi na kolektivni ravni. Srečevanje različnih perspektiv, ki jih pogojuje različno kulturno zaledje, se je izkazalo kot problematično že v kolonializmu. Tedaj je bilo srečanje zahodne civilizacije in tradicionalnih kultur morda še nekoliko usodnejše, kot je lahko danes, saj je povzročila kolonizacija tradicionalnih družb razgraditev njihove kulturne identitete oziroma njihov etnocid, vendar pojmuemo nacionalne identitete v plurietničnih nacionalnih kontekstih (npr. v afriških in latinskoameriških družbah) še danes kot svojevrsten in poseben problem.

Opredeleitev akulturacije in njenih oblik

Reber (1987) opredeljuje akulturacijo kot proces, v katerem subjekt postopoma prevzame vedenjske vzorce, značilne za kulturo, ki ga obdaja, in še posebej za subkulturo, v kateri je vzgojen. Takšna definicija akulturacije sovpada s pojmom kulturnega posredovanja (cultural transmission). Tega namreč uporabljamo za označevanje učnega procesa, ki omogoča posredovanje vrednot, standardov in norm določene kulture naslednjim generacijam.

V medkulturnih študijah in posebno pri proučevanju medkulturnih migracij opredeljujemo pojem akulturacije nekoliko širše, tj. kot asimilacijo kulturnih elementov druge kulture oziroma proces subjektovega prilagajanja novi kulturi, ki vključuje asimilacijo njenih temeljnih dejavnosti, običajev in vrednot (Reber, 1987). Toda enciklopedične definicije ne zadoščajo za razumevanje celovitosti pojava akulturacije, saj so običajno nezadostne in enostranske. Klinar (1993) zato poudarja, da se sočasno z mednarodnimi pristopi pri urejanju migracij in oblikovanju pravic imigrantov oblikujejo tudi novejši, liberalnejši pogledi na njihovo akul-

* Mag. Asja Nina Kovačev, asistent na Filozofski fakulteti.

turacijo in v nasprotju z nacionalističnimi trendi poudarjajo nujnost nadomeščanja asimilacije z etničnopluralističnimi in interkulturalističnimi procesi. Vendar avtor dodaja, da ostajajo tovrstne ideje še vedno na ravni teoretskih in političnih razprav in okrepljeni nacionalni interesi imigrantskih držav ne spodbujajo nadnacionalnih integracij, ampak celo krepijo asimilacijski pritisk na imigrante, kar še dodatno zmanjšuje možnosti za njihovo etničnopluralistično integracijo v dominantno družbo (Klinar, 1993).

Klasični asimilacijski modeli temeljijo na domnevi, naj bi se imigranti vključili v kulturo imigrantske družbe po različnih stopnjah asimilacije, ki naj bi omogočila njihovo osvoboditev lastne etnične deprivilegiranosti in uveljavitev v dominantni družbi. V nasprotju z njimi so sodobni asimilacijski modeli sicer manj prisilni, vendar imajo tudi ti pogosto številne negativne posledice na subjekte, ki se poskušajo vključiti v dominantno družbo. Sem spadajo predvsem različni pritiski na medosebni ravni ter stresi in intrapsihični konflikti. Konflikti se pojavljajo tudi na družbeni ravni in se povezujejo z različnimi pojavi socialne dezorganizacije. Klinar (1993) navaja kot temeljni razlog za tovrstne procese dejstvo, da se morajo imigranti odreči svoji izvorni kulturi in nacionalni identiteti ter se soočiti z neprosto-voljnimi akulturacijskimi procesi kot začetnimi stopnjami asimilacije.

Centralistični družbeni modeli

Pojav akulturacije je v družbenih in humanističnih znanostih aktualen že od petdesetih let, vendar se pojavljajo pri njegovem proučevanju številne teoretične in metodološke težave. Morin (1979) opozarja na trdovratno ohranjanje narodov v zahodnem kulturnem prostoru kljub številnim prizadevanjem po njihovi internacionalizaciji, na njihovo prizadevanje za relativno avtonomijo in na številne krize zaradi težav pri preseganju medkulturnih razlik. Njegove ugotovitve pričajo o zmotnosti zahodnega političnega modela, ki se izraža kot ekstremni centralizem in kulturna uniformizacija. Ta je namreč kljub drugačnosti razmer, ki ga pogojujejo, zelo soroden egocentrizmu primitivne miselnosti, ki ga je mogoče identificirati v tradicionalnih in arhaičnih družbah na podlagi proučevanja njihove mitologije, konstrukcije zgradb in ureditve naselij (Kovačev, 1992).

Centralistična naravnost ne pripomore k vključevanju in upoštevanju medkulturnih razlik v multikulturalnih družbah. Zato je naloga znanosti, kot so npr. antropologija, socialna psihologija in politična sociologija, da ugotovijo vzroke za neuspešnost preteklih družbenih modelov in analizirajo nove imaginarne družbene modele, ki jih omogoča New Ethnicity. S tem izrazom namreč označujemo gibanje, ki se je razvilo po drugi svetovni vojni in temelji na krepitvi nacionalne in kulturne identitete, ki naj bi postala temeljna razsežnost političnega razvoja in družbenih gibanj (Krewer & Eckensberger, 1991). Dopolnitev tovrstnih gibanj z večsmernimi komunikacijami v multikulturalnih družbah, s širjenjem prostovoljne adaptacijske akulturacije, z nadomeščanjem etnične stratifikacije s socialno ter z razvojem avtonomnejših imigrantskih skupin pa bi omogočila razvoj etničnega pluralizma in njegovo preraščanje v interkulturalizem (Klinar, 1993).

Migracija je subjektov prelom z lastnimi kulturnimi koreninami. Njegova fizična izločitev iz dotedanjega kulturnega okolja izzove namreč tekmovalne interference med dvema sociokulturnima sistemoma z bolj ali manj nasprotnimi normami, vrednotami, predstavami in verovanji. Prekinitev socialnih vezi s prejšnjim kulturnim zaledjem vpliva na njegovo psihosocialno identiteto in izzove v njem številne spremembe. Mednje uvrščamo predvsem spreminjanje preteklih vedenjskih navad, vsrkavanje elementov tuje kulture, spremembo medosebnih odnosov zaradi zavedanja relativnosti kulturno utrjenih vrednot, povečano strpnost do drugačnosti, skepticizem, upadanje moči kolektivnih idealov ter vključevanje novih vrednot. Toda večina omenjenih sprememb se običajno pojavi le ob subjektovem uspešnem vključevanju v novo okolje. Prvi odziv nanj je namreč najpogosteje kulturni šok. Njegova pozitivna rešitev lahko pripelje celo do spreminjanja subjektove osebnostne strukture, saj se mora slednji prilagoditi novemu sociokulturnemu sistemu vsaj toliko, kot je nujno potrebno za njegovo eksistenco.

Akulturacija pomeni reorganizacijo strukture jaz-svet in pogosto implicira subjektov prelom s tradicijo, njegovo odpiranje, vedoželjnost in sprejemanje. Sovpada z njegovo kritično revizijo preteklega in sedanjega kulturnega zaledja ter ustvarja idealne razmere za njegovo preoblikovanje lastne osebnosti. Slednja temelji na prepoznavanju raznovrstnosti, ki soobstajajo v njem in zunaj njega, ter na bolj ali manj učinkovitem reševanju latentnih konfliktov. V najugodnejših primerih se akulturacija konča kot posameznikovo integrirano preoblikovanje. Ta proces namreč temelji na prelomu, ki zmanjša ali celo izniči konformnost individualnega sistema (subjekta) izvorni družbi.

Z zmedo, ki jo vnese v strukturo Jaz-Svet, postavi migracija pod vprašaj predvsem subjektovo »persono« v prvotnem pomenu besede, tj. njegovo »masko« oziroma socialni jaz. V določenih primerih deluje migracija na posameznika kot nekakšna »pedagogika nekonformizma in pluralizma« (Clapier-Valladon, 1979), ki lahko v določenih primerih povzroči celo subjektov temeljit pretres njegovih temeljnih sebstvenih substanc. Prelom s prvotno kulturo največkrat sicer ni tako radikalen, vendar migracije vedno implicirajo prepoznavanje drugačnosti in preoblikovanje določenih osebnostnih potez.

Migracije izkrivljajo izomorfizem med družbeno strukturo in individualnimi izkušnjami, kar običajno vodi v identitetno krizo in oblikovanje nove identitete. Preoblikuje se namreč predvsem družbena narava posameznika, ki išče novo psihosocialno identiteto v novem družbenem okolju. Ta proces se lahko konča kot subjektovo dramatično razvrednotenje in odrinjenost na rob družbenega življenja (kar je značilno predvsem za številne gospodarske in politične imigrante) ali kot njegova obogatitev in odpiranje v svet (kar se pojavlja najpogosteje pri pripadnikih nekdanjih kolonialističnih narodov).

Gospodarske migracije in njihovi učinki v zahodnih industrijskih družbah – analiza »francoskega primera«

Problem migracij je že nekaj desetletij izredno pereč v večini industrijskih družb, ena izmed novosti na tem področju pa je interdisciplinarnost pri njihovem proučevanju. Slednja je značilna tudi za Mednarodno zvezo za medkulturne razi-

skave ARIC (Association pour la Recherche Interculturelle), ki ima svoj sedež v Parizu in se osredotoča predvsem na proučevanje imigrantov, ki prihajajo z manj razvitih področij v Francijo. Procesi identitete, ki se navezujejo na interferenco kultur, in težave pri akulturaciji imigrantov iz tradicionalnih družb v moderni zahodni civilizaciji so aktualni predvsem za tiste avtorje, ki izvorno niso francoskega porekla in so tudi sami doživljali identitetno krizo pred lastno akulturacijo v francoski kulturi.

Pri proučevanju poskusov »presejanja« prvotne kulture tradicionalnega tipa in prizadevanjih po asimilaciji nove kulture dominantne družbe se pojavljajo pri imigrantih različne oblike in stopnje adaptacije. M. Cohen-Emerique (1974) je z uporabo testa: »Kdo sem?« (Who am I? W. A. I.), ki vključuje dolg, poldirektivni vprašalnik, določila pet ravni akulturacije, ki jih razvijejo imigranti. Slednje je mogoče na podlagi stopnje njihove akulturiranosti razvrstiti v pet skupin:

1. neakulturirani imigranti,
2. imigranti, ki kažejo prve znake akulturacije,
3. imigranti, ki jih uvrščamo na sredo razsežnosti akulturacije,
4. imigranti, ki težijo k akulturaciji, in
5. zelo akulturirani imigranti.

Najteže je opredeliti tretjo (nevtralno) skupino, vendar je tudi sicer diferenciacija pojava akulturacije imigrantov v pet kategorij morda nekoliko pretirana, saj jih v realnosti največkrat delimo na dobro prilagojene, neprilagojene in tiste, ki jih je težko uvrstiti v katero koli izmed obeh ekstremnih skupin. Zato običajno vztrajamo pri medsebojnem razlikovanju treh stopenj identifikacije z novo kulturo dominantne družbe.

V prvo skupino spadajo imigranti, ki ne vidijo nobenega razloga za identifikacijo z novo kulturo in ohranjajo tradicionalno referenčno kodo. Njihove reakcije na t. i. bikulturalizem lahko pojmujeemo kot izraz okrepljene zvestobe normam in vrednotam prvotne skupine. M. Cohen-Emerique (1974) je opazila izrazito ohranjanje identifikacije s tradicionalno družbo predvsem pri Židih, ki so se preselili v Francijo iz Maroka.

Za drugo vmesno skupino, kamor navadno uvrščamo subjekte v prehodni identifikacijski fazi, je značilna »operacionalna« akulturacija, ki implicira subjektivno prilagoditev iz pragmatičnih razlogov, vendar ne vključuje njegove identifikacije z novo kulturo. Kljub temu da ima tu identifikacija le instrumentalno vrednost in temelji na kompromisu med tradicionalno naravnostjo in usmeritvijo v prihodnost, se druga skupina že približuje tretji skupini. Vanjo namreč pogosto uvrščamo tuje študente, ki so dosegli dovolj visoko stopnjo spoznavne diferenciacije, da so sposobni vključevati vrednote in norme tuje kulture. Zanje je sicer značilno remodeliranje družinskih predstav, vendar ostaja njihova izhodiščna naravnost pretežno egocentrična, saj ohranjajo pod krinko konformizma modernemu modelu privilegije, ki jim jih predpisuje tradicionalni model (Vinsonneau, 1979). Takšno obliko akulturacije lahko npr. opazimo pri afriških črnskih študentih v francoskem univerzitetnem okolju nekdanjih francoskih kolonij.

V tretjo skupino uvrščamo tiste imigrante, ki so se že identificirali z novo kulturo in to tudi odkrito izražajo (»notre culture est plutt franaise«), vendar je njihova zveza s francoskim narodom kljub njihovi očitni naklonjenosti francoski kulturi še vedno zelo šibka. Pomembno vlogo v vrednostnem sistemu akulturiranih imigrantov igra predstava o sebi ter o možnostih za samouresničenje, razširitev lastnih zmožnosti, napredek, uspeh in uresničevanje lastnih ciljev v družbi, kamor se jim je uspelo vključiti. Ta se navezuje na subjektivno željo po lastni socialni

promociji, tako da lahko imenujemo tovrstno obliko akulturacije kar »socializacija zaradi uspeha«.

Na podlagi proučevanja različnih etničnih skupin v ZDA ugotavlja De Vos (1972), da tamkajšnji židovski imigranti povezujejo akulturacijo s socialnim in kulturnim vzponom, etnične skupine, ki ostajajo na dnu socialne stratifikacije (Mehičani, Portoričani ipd.), pa ohranjajo lastno kulturno identiteto. Tesna povezanost med etnično in socialno stratifikacijo namreč zmanjšuje možnosti pripadnikov deprivilegiranih etničnih manjših (Katunarić, 1993), zato imajo ti na izbiro samo dve alternativi: asimilacijo, ki jim lahko omogoči uspeh v imigrantski družbi, in pristajanje na diskriminacijo, ki temelji na etnični stratifikaciji (Klinar, 1993).

Negativni vidiki akulturacije, identitetna kriza in odklonskost pri pripadnikih tradicionalnih družb

V tem besedilu smo uvrstili v tretjo skupino imigrantov (akulturirani imigranti) tiste subjekte, ki so prevzeli kulturne vrednote dominantne kulture in zavrgli tradicionalne vrednote svoje prvotne domovine. Ta pojav opazimo največkrat pri otrocih imigrantov, ki še niso oblikovali dokončnega vrednostnega sistema in se tako srečujejo z dvema soobstoječima sistemoma vrednot, ki med seboj interferirata. V takšnih primerih se poleg dilem, ki jih doživljajo otroci pri lastnem, subjektivnem vrednotenju obeh vrednostnih sistemov, pojavlja še problem generacijskega prepada. Slednji sili otroke in mladostnike k večji naklonjenosti vrednostnemu sistemu dominantne kulture, kar nima vedno izključno pozitivnih posledic.

Kljub očitni instrumentalni vrednosti akulturacije in identifikacije z dominantno kulturo, ki omogoča uveljavitev akulturiranih subjektov v njej, je treba proučevati problem subjektove vključenosti v dominantno kulturo dvostransko. Subjektova akulturacija oziroma njegova osvojitve vrednot dominantne kulture še ne pomeni njegove sprejetosti in možnosti za asimilacijo v obstoječi družbeni sistem. Med stopnjo subjektovega sprejemanja vrednostnega sistema dominantne kulture in pozitivnim odnosom njenih pripadnikov do imigranta namreč pogosto ni posebno visoke pozitivne korelacije. Zato imigrantom kljub uspešni akulturaciji pogosto ne uspe celovito socialno vključevanje. Pri tem postaja vse bolj pereč tudi problem imigrantskih subkultur, saj je za njihove člane pogosto značilna izguba identitete, ki jo povzroča njihova nezmožnost za vključevanje v katero koli izmed obstoječih kultur. Zaradi zavrnitve tradicionalnih kulturnih obrazcev in neuspešnosti pri poskusu enakopravne vključitve v dominantno kulturo ostajajo pripadniki subkultur brez prave referenčne skupine in so prisiljeni oblikovati lasten normativni in vrednostni sistem, ki uravnava njihovo delovanje.

Problem razreševanja identitetne krize, konflikta vrednot in odklonskosti, ki jih povzroča ambivalentna situacija, obravnavata med drugim tudi A. Malewska-Peyre in M. Zaleska (1979) pri proučevanju vzrokov za odklonsko vedenje otrok arabskih in portugalskih imigrantov v Franciji (Vaucresson). Avtorici poskušata ugotoviti učinke, ki jih imata lahko sprememba kulturnega okolja in sočasna pripadnost dyema skupinama z različnimi normami in različnima kulturnima modeloma.

Znano je, da nobena kultura ne ostaja negibna, ampak se razvija z generacijami. Vrednote in norme mladih ljudi niso nikoli enake vrednotam in normam njihovih staršev. Pri otrocih imigrantov se pokriva generacijski konflikt s konfliktom dveh kultur: tradicionalne kulture njihovih staršev, ki jim jo posreduje družinsko okolje, in moderne zahodne kulture, ki jim jo posreduje urbana družba. Med sredstvi za njeno posredovanje je verjetno najučinkovitejši šolski sistem. Za tradicionalno kulturo so značilni stroga delitev moških in ženskih vlog, odvisnost mla-

dih od staršev, zaprtost družine in posebni verski obredi, medtem ko moderno zahodno kulturo označujejo: enakopravnost med spoloma (ki se pojavlja vsaj na formalni ravni), samostojnost mladih, rahljanje družinskih vezi in zavračanje omejitev, ki jih predpisuje vera.

Otroci imigrantov morajo rešiti nasprotje med dvema nezdružljivima vrednostnima sistemoma in sprejeti enega izmed njiju ter hkrati premostiti generacijski prepad med njimi in njihovimi starši. Zaradi celovitosti svoje dvojne krizne situacije se odzivajo nanjo različno. Za dominantno kulturo so bili do nedavnega najmanj problematični tisti, ki generacijskega prepada niso doživljali dovolj intenzivno in so sprejeli tradicionalni vrednostni sistem. Ti so namreč sprejeli svoj obrobni položaj v novi kulturi, reproducirali svojo tradicijo in ohranjali izkoriščevalski odnos Francozov do sebe. Vendar je danes francoska družba postala že nekoliko nestrpna do etničnih skupin, ki se ne morejo asimilirati in odstopajo od francoskega modela etnocentrične asimilacije, kar velja predvsem za muslimane.

Še nekoliko bolj zapletena je situacija pri otrocih tujih imigrantov, ki so sprejeli francoski vrednostni sistem in se identificirali s francosko kulturo, saj to ne implicira tudi pozitivnega odnosa pripadnikov dominantne kulture do njih. Dodatna ovira v njihovem razvoju je velik generacijski prepad med njimi in njihovimi starši, kar jih strogo ločuje tudi od njihove druge potencialne referenčne skupine. Zato je odklonskost, ki sta jo ugotovili Malewska-Peyre in Zaleska (1979) pri otrocih arabskih in portugalskih emigrantov, posebno visoka zlasti v primerih, ko otroci sprejmejo vrednostni sistem dominantne kulture. Je namreč logična posledica njihove dvojne identitetne krize, ki je zaradi svoje nizke stopnje spoznavnega razvoja ne morejo pozitivno rešiti. Za njihovo uspešno rešitev bi bilo namreč treba uvesti stalno dinamično in obojestransko komunikacijo med tradicionalno in moderno kulturo, nujen pogoj za takšen ukrep pa bi bil pristajanje obeh na pluralistično integracijo in strpnost do posebnosti obeh kultur ter poskus njune sinteze.

Sklepna ugotovitev

V sodobnih imigrantskih družbah se imigranti ne morejo več popolnoma izogniti asimilaciji, kar velja predvsem za drugo generacijo imigrantov in vse naslednje generacije. Vendar je ta asimilacija počasna, tiha in nenasilna. Že subjektovo rojstvo v imigrantski družbi pomeni določeno prednost pri njegovi akulturaciji v dominantno kulturo, saj mu je še do nedavnega omogočalo avtomatično pridobitev državljanstva imigrantske države. Prav v Franciji pa tudi to v kratkem ne bo več mogoče, saj bodo morali otroci imigrantov pri svojem osemnajstem letu prositi za francosko državljanstvo in njihove možnosti za njegovo pridobitev bodo verjetno močno odvisne od stopnje njihove tedanje asimiliranosti v francosko družbo. Nedavna poteza francoskega parlamenta nas pravzaprav ne sme presenetiti, saj je bila Francija že prej izrazito zaprta proti vzhodnim državam in po razpadu socialističnih držav avtomatično ne priznava več statusa političnih beguncev (Klinar, 1993). Vendar je tokrat udarila predvsem po »južni nevarnosti«, gospodarskih imigrantih iz Magreba, ki ne kažejo nikakršne želje po asimilaciji. Zaradi strahu pred razširitvijo islamskega fundamentalizma in etničnih konfliktov na francosko ozemlje se je francoska vlada odločila za strateško potezo, ki temelji tudi na implicitnem poznavanju zakonitosti subjektovega psihičnega razvoja. Pri osemnajstih letih bi moral namreč subjekt, ki ima normalne možnosti za svoj psihofizični in socialni razvoj, že preseči identitetno krizo in preiti iz adolescence v obdobje

zrelosti, kar v našem primeru implicira tudi njegovo uspešno vključevanje v francosko družbo na temelju preraščanja akulturacije v višje stopnje asimilacije.

LITERATURA:

- CLAPIER-MALADON, S. (1979). *Le retour des migrants. Problèmes d'identité. Identités collectives et changements sociaux. Colloque International. Toulouse: Privat.*
- COHEN-EMERIQUE, M. (1974). *Aspects, psychologiques de l'acculturation des Juifs Marocains, étude d'un groupe de migrants en France. Thèse de doctorat de 3e cycle. Paris: Université René Descartes, Sciences Humaines, Sorbonne.*
- DE VOS, G. A. (1972). Social stratification and ethnic pluralism. *Race*, 14 (4), 435-460.
- ERIKSON, E. (1968). *Psychosocial Identity. In SILLS, D. L. (Ed.). International encyclopedia of social sciences. New York: Mac Millan and the Free Press.*
- KATUNARIĆ, V. (1993). Interkulturalizem. *Teorija in praksa*. 30 (1-2), 14-25.
- KLINAR, P. (1992). Mednarodni migracijski trendi in begunci iz Bosne in Hercegovine. *Teorija in praksa*. 29 (7-8), 773-784.
- KLINAR, P. (1993). Sodobni trendi mednarodnih migracij. *Teorija in praksa*. 30 (5-6), 395-406.
- KOVAČEV, A. N. (1992). Le symbolisme du centre et son démystification. 4ème congrès ARIC/XI Congress IACCP. Liège, Belgique.
- KREWER, B., ECKENSBERGER, L. H. (1991). *Selbstentwicklung und kulturelle Identität. Saarbrücken: Fachrichtung Psychologie, Universitaet Saarlandes.*
- MALEWSKA-PEYRE, A., ZALESKA, M. (1979). *Problemes d'identite, conflits de valeurs et deviance chez les enfants de travailleurs immigrés maghrebins et portugais. Identites collectives et changements sociaux. Colloque International. Toulouse: Privat.*
- MORIN, F. (1979). Pour une anthropologie de la difference. *Societes, posebna št. (XV). Université Toulouse le Mirail.*
- REBER, A. S. (1987). *The Penguin Dictionary of Psychology. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, Ltd.*
- TOURAINÉ, A. (1974). *Pour la Sociologie. Paris: Le Seuil.*
- VISONNEAU, G. (1979). *Les représentations familiales du noir africain séjournant en milieu intellectuel français. Identités collectives et changements sociaux. Colloque International. Toulouse: Privat.*

THOMAS LUCKMANN

Bo univerza kulturno središče slovenskega naroda?

S slavnostne seje Univerzitetnega sveta 2. decembra 1992 v Ljubljani.
(Foto gradivo iz Arhivsko-Muzejske službe Univerze v Ljubljani).

Predstavitev: Profesor dr. Thomas Luckmann, rojen 14. oktobra 1927 na Jesenicah, je ena najbolj izrazitih osebnosti sodobne sociološke misli – vse od 60. let naprej. Za nas je še posebej pomembno, da je slovenskega rodu in da je v zadnjih letih poglobil povezave s slovenskim znanstvenim in kulturnim prostorom, posebej tudi s FDV v Ljubljani.

Študiral je filozofijo, psihologijo, zgodovino in lingvistiko na univerzah na Dunaju in Innsbrucku, nato (1950–1953) na New School for Social Research v New Yorku. Znanstveno delo prof. Luckmanna je povezano z naslednjimi tematskimi in disciplinarnimi področji: epistemologija, sociologija religije, socio-

lingvistika, sociologija znanja, teorija komunikacijskih zvrsti, konverzacijska analiza. Svetovno slavo pa si je pridobil s tremi knjigami. Naslov prve knjige je *Zum Problem der Religion in der modernen Gesellschaft*, ki je izšla leta 1963 in je v dopolnjeni obliki pod naslovom *The invisible Religion* izšla leta 1967 v Ameriki.

Drugo knjigo, s katero je doživel še večjo pozornost znanstvene javnosti, je napisal skupaj s Petrom Bergerjem. Gre za knjigo *The Social Construction of Reality*, ki je prvič izšla leta 1967. Do danes je bila ta knjiga prevedena v dvanajst jezikov, med drugim tudi v slovenščino. Tretje delo, ki je doživelo velik odmev v javnosti, je Luckmann napisal na podlagi zapiskov in fragmentov, ki jih je zapustil A. Schutz (ta nastopa v knjigi kot soavtor). Gre za delo *The Structures of Life-World*, ki je izšlo tudi v nemški izdaji (*Strukturen der Lebenswelt*).

Prof. Luckmann je tudi profesor na eni najbolj znanih univerz v Konstanzi.

Prof. Luckmann je postal častni doktor ljubljanske univerze v decembru 1992. Ob tej priložnosti so ga obiskali naši sodelavci v idilični hiški nad Osojskim jezerom in imeli z njim tale pogovor.

S. Kump: Številni avtorji, ki se ukvarjajo s problemi univerze, opozarjajo na prevlado tržnih vrednot na univerzi in na povečano državno oz. politično nadzorstvo. Posledice gospodarske recesije se kažejo v instrumentalističnem odnosu do univerze, saj vlade povsod po svetu krčijo subvencije, hkrati pa od univerz pričakujejo, da bodo pomagale krepiti konkurenčnost narodnih gospodarstev in njihovo učinkovitost merijo z gospodarskimi kazalniki storilnosti. Ali menite, da v takšnih razmerah univerza lahko še vzdržuje stari produkt in se obenem uklanja potrebam družbe?

T. Luckmann: Na univerzi gotovo ne prevladujejo tržne vrednote. Pri opravičevanju državnih posegov v preostanke znanstvenoizobraževalne samostojnosti univerze ponujajo psevdoekonomske argumente (neumnost se začinja že pri uvrščanju znanstvenega področja v porabo). Politični namen merjenja univerzitetnega »produkta« z gospodarskimi kazalniki je v boju za delitev sredstev med resorji (morda tudi v boju za prevlado določenih skupin v znanstvenem in kulturnopolitičnem področju) in je verjetno tudi v Sloveniji očiten. Jasno, da se med gospodarsko recesijo ta boj zaostrojuje in da vedno več »strokovnjakov« natančno ve, kaj so »družbene potrebe«... Sam sicer nisem strokovnjak za te zadeve in ne poznam prav dobro slovenskih razmer na tem področju, menim pa, da je moj dvom, ki sem si ga pridobil v amerškem in nemškem znanstvenem in kulturnopolitičnem življenju, primeren tudi za Slovenijo.

Naj dodam še dve misli. Seveda univerze niso povsod in v vsem na najvišji ravni učinkovite organizacije svojih precej različnih poučevalnih in raziskovalnih dejavnosti (njihova povezava je nujna, obenem pa seveda povzroča organizacijske, administrativne in kadrovske težave). Zakaj naj bi bila univerza v tem boljša od gospodarstva in države? Pri reševanju problemov, ki nastajajo zaradi neučinkovite organizacije različnih dejavnosti, pa morda lahko pomagajo splošna gospodarska in sociološka merila. S tržnim merjenjem »produkta« pa to nima nobene zveze.

Druga misel je splošna. V družbah z visoko stopnjo diferenciacije znanja in organizacije znanosti so univerze obenem nujna potreba in luksuz. Nujna potreba zato, ker še tako učinkovita organizacija dela, gospodarstva in države potrebuje veliko več kakor zgolj tehnično in komercialno izobraženo delovno silo. Takšno delovno silo bi lahko izobraževale nekakšne tehnične in gospodarske višje šole – če bi bilo res, da na teh področjih »generalisti«, ki se znajo spoprijeti tudi z nepredvidenimi nalogami, niso potrebni. Kje pa bi nastajal sloj ljudi, ki zna prepoznati medsebojno povezavo različnih družbenih dejavnosti in jih tudi vidi v širši – mednarodni in globlji – zgodovinski razsežnosti?

Luksuz pa so univerze v tem, da so prvi pogoj civilizirane družbe in naroda. Da so lahko tehnološko razmeroma »razvite« družbe vse drugo kot civilizirane, nismo videli samo pri obeh totalitarističnih sistemih v prvi polovici tega stoletja, temveč opažamo to tudi proti njegovemu koncu, v bližnjih in oddaljenih državah. Seveda ne univerze ne akademije znanosti niso jamstvo civilizacije. Politično in etično so te ustanove ravno tako šibke, kakor smo mi kot posamezniki. Ne jamstvo, pač pa prvi pogoj. Civilizirana družba in civiliziran narod obdržita zavest lastne zgodovine (ne samo narodnostnopolitične), lastnih tradicij (in ne samo »uradnih«), in to v medsebojnem vplivanju s sosednjimi kulturami in predvsem v stiku s svetovno kulturno zgodovino. Morda je že civilizirana družba sama po sebi luksuz, saj vzpostavlja vsaj minimalno etiko človeškega dostojanstva, pravic in dolžnosti onstran boja vsakogar proti vsakomur. Prvi pogoj za njen razvoj in obstanek je pa to, kar je po tržnih merilih zagotovo luksuz: univerza oziroma ljudje, ki jim je univerza dala možnost za širše in globlje spoznanje ne samo v njihovih znanstvenih strokah, temveč tudi v zgodovini, jeziku (in jezikih!), literaturi (in literaturah!), filozofiji in naravoslovju.

S. Kump: Po mnenju mnogih razpravljavcev se kriza univerze širi predvsem zaradi njene izgube sposobnosti refleksije oz. samorefleksije. Opozarjajo, da ideja univerze kot kritične komentatorske družbe razpada, s tem pa postaja univerza izčrpana in osiromašena. Prevladuje specialistična ohromelost univerze. Specialističnost, ki je razkrojila univerzo, se kaže tudi v vlogi akademikov, ki so pristojni le še na obrobni področjih svoje specialnosti. Več avtorjev vidi izhod iz te krize v novih oblikah komunikacijske povezanosti med disciplinami, v oblikovanju nekakšnega skupnega jezika, v katerem bi se lahko predstavniki različnih disciplin javno sporazumevali. Na ta način bi premostili nesoglasja med disciplinami, imeli bi pristen in vzajemen vpliv drug na drugega, hkrati pa bi se okreplil tudi občutek pripadnosti celotni univerzitetni skupnosti, skupni akademski kulturi. Kaj menite o teh trditvah in možnostih njihovega reševanja?

T. Luckmann: Pravzaprav sem na to vprašanje že začel odgovarjati, ko sem govoril o univerzi kot luksuzu. »Samorefleksija« sicer ni izraz, ki bi ga sam rad uporabljal. Strinjam pa se z mislijo v vašem vprašanju, da potrebuje civilizirana družba take ustanove. Te sicer ne morejo zagotoviti razvoja samostojnega mišljenja na osebni in kolektivni ravni, vendar zanj vsaj dajejo stalno priložnost in s tem tudi možnost, da se razvije za civilizirano družbo pomemben sloj ljudi, ki so sposobni presoje političnih (npr. nacionalistično paranoidnih) neumnosti in kulturnih (npr. modernih solipsističnih) traparij.

Seveda sem univerzo v teh pripombah malo idealiziral. Klasičnega ideala Humboldtove univerze gotovo ni dosegla nobena obstoječa ustanova. »Stare« univerze pa so se temu idealu vsaj v zasnovi približale. Take univerze pa niso več v krizi, ker so že povsem izginile, seveda pa ne brez sledu. Njihova zapuščina v naših univerzah pa je precej ogrožena, predvsem prvotna zamisel, da ne zadovoljuje dnevnih in namišljenih potreb »družbe« in gospodarstva, kakor jih razlagajo različni samozvani strokovnjaki in politiki.

Na klasični univerzi ni bilo posebnega problema ozke specializacije in pomanjkljivega stika med strokami in fakultetami. Znanstvena kultura in komunikacija sta presegali stroke (npr. že v takih malenkostih, kot so habilitacijski postopki). Danes to ne velja več. Rešitve problema pa ne vidim v »novih oblikah komunikacijske povezanosti« in tudi ne v programatični »interdisciplinarnosti«. Saj problem ni samo visoka stopnja strokovnih specializacij in z njimi povezana ozkost predpisanega študija. Pogoji za »staro«, dialoško znanstveno kulturo so se bistveno poslabšali tudi zaradi slabih gimnazij brez prave kontinuitete (to so rušili v različnih ideološko usmerjenih »reformah«) zaradi množične univerze z že kvantitativno slabim razmerjem med docenti in študenti. Na raziskovalnem področju pa se brez neposredne zveze s poukom (tu in tam tale še obstaja) razširja ne samo neizbežna strokovna specializacija, temveč tudi krvoskrunska komunikacija.

Specializacija znanosti je povsem normalen del uspešne delitve znanstvenega dela. Na raziskovalnem področju drugače tako in tako ne gre in v glavnem nima negativnih posledic. Mislim pa, da se ne bi smela prezgodaj prenesti v pouk niti ne na univerzi. Ne vem pa, ali so bili poizkusi za studium generale poleg strokovne-izobrazbe res uspešni. To je težko izmeriti. Je pa tudi danes še nekaj ljudi (ne vem, ali jih je dosti), ki niso ozki strokovnjaki.

»Nova« univerza pa ne jamči več za »proizvodnjo« večjega sloja takih ljudi, gotovo tudi v Sloveniji ne. Zato je vprašanje, ali bo univerza poleg književnosti in umetnosti obstala oziroma postala kulturno središče slovenskega naroda.

Sicer pa ne vem, ali je »univerza« res v krizi. V tej tako rekoč ni bilo posebnega problema interdisciplinarnosti. Stara, klasična univerza je imela znanstveno kulturo, ki je presegala fakultete, ne samo stroke znotraj nje. V »novih oblikah komunikacijske povezanosti« ne vidim rešitve problema. Ta obstaja v tem, da so se razmere za »staro«, dialoško znanstveno kulturo bistveno poslabšale. Množična univerza sledi v pouku slabim gimnazijam, v raziskovalnem področju pa se razširja specializacija brez neposredne zveze s poukom. Specializacija se razširja že v samih strokah, na primer, že psihologi se med seboj ne razumejo. Tudi sociologi se ne morejo ali nočejo dobro razumeti, ker gojijo različne šole in razvijajo zelo različne pristope. Matematična sociologija npr. kot taka npr. ne obstaja. To je sociologija, ki uporablja matematična sredstva, to pa vsi bolj ali manj delamo. Sistematično nima smisla govoriti ne o matematični sociologiji ne o fenomenološki sociologiji itd. Fenomenologija je seveda filozofska metoda.

S. Kump: Gre za etične dileme znanosti, probleme nevtralne znanosti, ki pač nima te samorefleksije ali ne razmišlja o posledicah iskanja neke svoje resnice.

T. Luckman: Tudi temu bi ugovarjal. V petdesetih in šestdesetih letih sem npr. bral ameriški Bulletin of Atomic Scientists. Našel sem veliko razmišljanj o posledicah njihovega strokovnega dela. Motite se, če mislite, da so to primeri nereflektiranih ljudi. Seveda sem tu in tam srečal tudi take naravoslovce – samo ne verjamem, da jih je več kot takih zastopnikov družbenih in humanističnih ved. Sociolo-

gi ali filozofi v povprečju nismo bolj sposobni samorefleksije kot drugi. Samo več govorimo o njej.

S. Kump: Izgubljanje identitete univerze nekateri povezujejo s prevlado in superiornim položajem naravoslovja in tehnike. Na univerzah tako kot v širši družbi prevladuje scientistični diskurz. Tako v poučevanju kot v raziskovanju vlada imperializem prevladujoče znanstvene kulture. V utilitarnem družbenem ozračju so po drugi strani že nevarno ogrožene humanistične, pa tudi družboslovne vede. V tej zvezi se zanemarija tista vloga univerze, ki pomeni ohranjanje in razvijanje kulturne in zgodovinske identitete določene družbe. Ali kot družboslovec občutite takšno težnjo?

T. Luckmann: Gre za ideološki poskus nekaterih družboslovnih in humanističnih znanstvenikov, da bi legitimirali svoj prihodnji obstoj. To ni potrebno. Moje mnenje o tem je, da so vse stroke, naravoslovne, družboslovne in vse vede o človeku, nujno in bistveno povezane. Seveda lahko rečemo: hočemo petdeset promoviranih kemikov, ker jih potrebujemo za industrijo, a samo 2 bizantologa. To je z družbenega stališča popolnoma normalno. Zavrnilo bi pa poenostavljen ekonomičen pristop k temu, ker pozablja na medsebojno povezavo vseh ved in znanosti. Vendar ne opažam, da bi prevladoval scientizem. Seveda ne poznam razmer v slovenski univerzitetni politiki. Govorim lahko o nemški, ki jo bolje poznam. Primer: moj kolega Markel v Konstanzu je biolog, znan po pomembnih raziskavah živalske komunikacije; obenem je kot predsednik nemškega znanstvenega sklada ravnal v prid družbenih in humanističnih ved. Če se ne motim, je uporabljal ravnokar omenjeni dokaz o nujni medsebojni povezavi vseh znanosti. Scientizem ne prevladuje ne na ameriških ne na drugih univerzah, tudi na nemških univerzah tega ne opažam, razen pri ljudeh omejenega razuma. Če pa gre za denar, za financiranje raziskovanj, pa seveda naravoslovje požre ogromno količino razpoložljivih sredstev. To se mi ne zdi taka tragedija; knjige stanejo manj kot električni mikroskopi in tudi etnolog na terenu porabi manj kot računalnik srednje zmogljivosti.

S. Kump: V Sloveniji se zlasti v univerzitetnih krogih živahno razpravlja o novi ureditvi univerze. Precej univerzitetnih profesorjev (predvsem na ljubljanski univerzi) ni zadovoljnih s sedanjo organiziranostjo univerze. Ljubljansko univerzo namreč sestavljajo zelo raznovrstna študijska področja. Poleg tradicionalnih fakultet so vključene še tehniške fakultete, novi družboslovni fakulteti, umetnostne akademije, fakulteta za šport ter višje in visoke šole, ki oblikujejo uslužbence državnih aparatov in gospodarstva. Ta institucionalna pestrost je deloma posledica osebne zgodovine, skozi kakršno je šla slovenska univerza, deloma pa tudi posledica različnega nastanka posameznih strok in ved. Nekateri profesorji so prepričani, da je takšna oblika univerze ovira za razvoj posameznih področij vednosti, zato bi želeli izločiti manj zahtevne programe neuniverzitetnega tipa. Drugi pa jih želijo formalno izenačiti z zahtevnimi univerzitetnimi programi. Glede na vaše bogate izkušnje, ki ste si jih pridobili na ameriških in nemških univerzah, me zanima, kako naj bi bila po vašem mnenju organizirana učinkovita univerza.

T. Luckmann: Ne vem, kakšna vrsta organizacije je boljša v tem slovenskem primeru. Ali naj se vključijo visoke šole, ki neposredno izobražujejo za praktične poklice, npr. Visoka šola za socialne delavce, v t. i. univerzo? Klasična univerza to sicer ni. Po drugi strani pa tudi klasične fakultete pripravljajo na praktične poklice.

Zdi se mi, da t. i. Fach- hochschulen v Nemčiji (tehnične in poslovne višje šole) dobro in praktično izobražujejo brez raziskovalnih znanstvenih pristojnosti (in brez doktorata). Brez poznavanja lokalnih razmer in vseh okoliščin v Sloveniji bi po tem vzorcu rekli, da je najbrž boljše, če se te različne dejavnosti in različni cilji ne mešajo. Poklicna izobrazba ni isto kot znanstvena izobrazba, čeprav temelji poleg prakse na znanostih. Kolikor vem, so se v Nemčiji te različne ustanove v glavnem obnesle, v Ameriki pa je tako in tako drugače. Tukajšnjih razmer ne poznam tako dobro, da bi dajal nasvete. Če gre za organizacijo raziskovalnih in izobraževalnih dejavnosti, se mi zdi, da se cilji univerze precej razlikujejo od višjih oz. visokih poklicnih šol, da bi bilo dejansko povezovanje nesmiselno. Če pa gre za ugled, če se hoče vsak imenovati univerzitetni profesor, pa je to popolnoma nepomembno.

F. Adam: Mogoče vprašanje, ki morda za vas ni tako pomembno, se pa nanaša na odnos med mikro- in makrosociologijo. Ali ima smisel govoriti o tem, da obstajata ti dve ravni? Ali je tip raziskovanja, ki ga vi uporabljate, bolj povezan oz. ustreza mikroravni? Ali bi se lahko zanj reklo, da gre za mikrosociološko raziskovanje, in če gre za mikrosociologijo, kakšna je možnost povezave z makroravnijo? V mislih imam Goffmana, njegovo analizo interakcij, ki jo imenuje mikrosociološka raven analize. Mislim, da gre pri vas za podoben tip raziskovanja, mogoče za neko nadaljevanje tistega, kar je počel Goffman pri svojih raziskavah?

T. Luckmann: Začel bom spet s poenostavljenim stavkom. Mislim, da je razločevanje med mikro – in makrosociologijo nesmiselno oziroma kvečjemu polresna metafora. Raziskave, ki temeljijo na najpodrobnejšem opazovanju socialnih interakcij, bi si lahko predstavljali kot opazovanje z mikroskopom. V tem smislu bi morda lahko govorili o raziskavah na »mikroravni«. Teoretično se mi pa zdi popolnoma nesmiselno razlikovati makro- in mikroraven. Teorija je teorija. Vprašanje je pač, kako se izoblikujejo družbe v interakcijah ljudi in kako se izoblikujejo interakcije in ljudje v »družbi«. O tem sem z Bergerjem pisal že pred leti, tako rekoč pod vplivom vprašanj, zastavljenih na zelo različen način v Marxovi antropologiji, Durkheimovem sociologizmu in M. Webrovi zgodovinsko-interpretativni sociologiji.

Glede raziskovalnih projektov, na katere ste namignili, je res, da se ukvarjajo z zelo podrobnim opazovanjem zaporednih faz komunikativnih interakcij – ta pa seveda s teoretičnim pristopom sociologije znanja.

Prva leta teh raziskav so bila namenjena analizi takih komunikativnih interakcij, katerih namen (deloma pa samo latentna funkcija) je bila rekonstrukcija preteklih dogodkov. Zdaj smo se začeli ukvarjati z analizo komunikativnih interakcij, v katerih zasledimo moralne namene ali pa vsaj moralne funkcije. Katere vrste podatkov smo imeli? Najprej smo imeli največ podatkov oz. posnetkov družinskih pogovorov...

To in podobno delam s sodelavci že deset let. Da se vrnem na vaše vprašanje: naše raziskave temeljijo na podrobni analizi opazovanj in posnetkov tega, kaj ljudje v naravnih okoljih rečejo in delajo. Ne sprašujemo jih, kaj mislijo o določeni stvari, poslušamo, kaj med seboj govorijo. Ne agregiramo rezultatov, ker nas predvsem zanima tipologija interakcij v družinah, medicinskih, socialnih ustanovah itd. Če bi bilo dosti raziskovalcev, ki bi jih to zanimalo, in bi dobili finančno pomoč, bi seveda lahko začeli inventarizirati podobne strukture po celi Srednji Evropi. To bi bili že agregirani rezultati in potem bi lažje posploševali o vlogi

rekonstruktivnih in moralnih funkcij vsakdanjih, neposrednih in medijskih, neformalnih in institucionaliziranih komunikativnih interakcijah. To bi bilo pomembno za teorijo socializacije, za politično teorijo, za medijsko teorijo in sploh za družbeno teorijo.

Sicer pa ne vem natančno, kaj bi bila raziskovalna »makroraven«. Gospodarski kazalniki? Demografski podatki? To ne bi bile raziskave interakcij, ampak že agregiranje sledov, ki so jih interakcije pustile v ustanovah, v statistikah itd.

F. Adam: Zanima me še vaše stališče do vprašanja uporabnosti socioloških spoznanj. V nekaterih krogih je zelo razširjena teza, da bi sociologija morala biti tudi ali celo pretežno uporabna znanost, da bi morala dajati podatke, rezultate, ki bi bili koristni pri reševanju družbenih problemov. Njena funkcija naj ne bi bila v opisovanju, ampak tudi pri reševanju družbenih problemov. Zanima me, kako vi gledate na to, je tukaj kakšen premik glede na to, da so tovrstne razprave že stare (npr. Webrova razprava o tem)?

T. Luckmann: Brez opisovanja ni reševanja, ni pametnega reševanja. Opisovanje seveda ne jamči, da bo reševanje problemov pametno. Zdaj bi bilo npr. politično precej zanimivo več vedeti o t. i. nacionalizmu. Kljub vsemu, kar se je že pisalo o tem, se ve razmeroma malo. Pa še ni rečeno, da bi – če bi več vedeli – lahko učinkovito pomagali pri reševanju problemov, ki jih povzroča patologija nacionalizma, ker se tisti, ki so zboleli, prostovoljno ne pridejo »zdravit«. Če se pa niti ne ve, kaj je problem, npr. kje se začne patologija, pa manjka že prvi pogoj za reševanje problema. O nacionalizmu, normalnem in patološkem, večina sociologov ne ve nič – tudi jaz ne. Večina ljudi, ki o tem govorijo, proizvajajo oz. ponavljajo gotovo ideološke klišeje ... ali »politično korektne«, da gre za atavizem, regresijo itd. To je po mojem mnenju prva neumnost. Nacionalizem je zgodovinski pojav, star komaj 200 let. Na splošni ravni že vemo, da je nacionalizem družbenozgodovinska konstrukcija – nekaj morda vemo, na kateri podlagi je konstruiran tu in tam, ne pa, v katero smer gre. Za politično sociologijo so pomembna vprašanja, kdo v sodobnosti nacionalizem lahko izrablja in kako. Kar je bilo v Nemčiji, recimo pred desetimi leti antisemitski pojav, je bilo neorganizirano. Kar je bilo v zadnjih desetletjih nacionalizma na Balkanu, politično ni bilo mobilizirano. Premalo vemo in kar vemo, ni uporabno brez moči in brez vrednotenja. Ker si prepogosto domišljamo, da imamo recepte za reševanje problemov, ker vrednotimo, še preden opisujemo in razumevamo, je najbrž kar dobro, da sociologija nima moči. Hvala bogu je tudi Platon ni imel. Opisovanje in spoznavanje tega, kar je, je naloga znanosti. Reševanje pa je, da se mora človek odločiti na podlagi vrednotenja. Vrednote so nekaj drugega kot opisovanje. **Opisovanje vrednot** pa je prvi pogoj za to, da se vidi, kakšne vrednote so v konfliktu, kam peljejo te in kam one. Weberja ste omenili. Weber je to vse bolje povedal v *Wissenschaft als Beruf*.

M. Košir: Zanimata me dve vprašanji: eno je razmišljanje o nacionalizmu, ki je problem tako Evrope kot naših krajev. Volilni rezultati kažejo, da se moramo Slovenci s tem problemom začeti resno ukvarjati. In drugo vprašanje – vprašanje vrednot je tudi za Slovence zelo pereče, saj smo zdaj v času prevrednotenja vrednot. Lotimo se prvega vprašanja: vaš komentar slovenskih volitev. Zlasti nekateri slovenski intelektualci so bili presenečeni nad volilnimi rezultati, nad uspehom Jelinčičeve stranke ...

T. Luckmann: Najprej, jaz se nimam za intelektualca. Drugič, znanstveno se z nacionalizmom nisem ukvarjal. Pogovarjal sem se z ljudmi na Jesenicah in drugod. Odstotki volivcev za Jelinčičevo stranko me niso presenetili. Preseneča me, da so demokrati dobili tako malo glasov. Mislim sem, da bodo dobili okrog 10% . . .

M. Košir: Torej niti niste bili presenečeni nad volilnimi rezultati Jelinčičeve stranke?

T. Luckmann: Popolnoma normalno je, da se človek dobro počuti v znanem okolju. Tuje se nam zdi zanimivejše kot domače, imamo pa z njim več težav. Tam, kjer je zelo veliko sprememb in kjer so spremembe vidne in občutljive, se ne spoznamo več zanesljivo, novo ali tuje nam gre na živce, tega in onega se celo bojimo. Včasih se pojavi celo sovraštvo. To seveda ni značilno samo za Slovenijo. Psihološko je tujega – ki ga ne obiščemo kot turisti, temveč ki pride k nam – hitro preveč. Kjer uradna ideologija to pokrije in poenostavlja, se nabere določen potencial, tako rekoč kontrapoenostavljanje. Če se tuje noče ali ne more asimilirati, potem sta sum in sovraštvo še verjetnejša. Kako je s tem v Sloveniji, ne vem natančno. Ali je šlo predvsem za ljudi srednje generacije? V Nemčiji je pri izbruhih antisemitizma in izgredih proti tujcem šlo za generacijo mladih ljudi, vsaj na začetku. To ni bil »stari« antisemitizem. Tudi ni bilo sovraštvo npr. proti Turkom. Pretepali so se nemški fantje s turškimi, mazali so antisemitska gesla bolj za šok kakor iz prepričanja. Če se brezposelnost širi in je dolčas, sta dezorientacija in obup; prvotno se spreminja v nekaj drugega, veliko bolj nevarnega. Posebej če se najdejo taki, katerih interes je, da ta potencial izrabijo za svoje namene. In kako je potem v Sloveniji z Jelinčičevo stranko? Presenetilo me ni, da je nekaj ksenofobije. Vprašanje je, ali ima kdo interes in možnost, da jo izrabi za namene, ki presegajo »nedolžen« populizem in željo po politični moči. Če se to zgodi, se bo ksenofobija sprevrnila v resen problem tudi v Sloveniji.

M. Košir: Smo si v Sloveniji zakrivali oči pred dejstvi, ki jih povzroča preveč tujega in tujcev, in je zdaj nacionalizem nevarnost?

T. Luckmann: Ne rečem, da nacionalizem ni problem. V Sloveniji ga ne bi dramatičiziral, ne v tako rekoč defenzivnem sindromu zgodovinskega, pa tudi ne v relativnem uspehu Jelinčičeve stranke. Ne zdi se, da bi ksenofobija zavzela patološko nevarno razsežnost. Niti ne mislim, da gre za slovenski ekvivalent nemških republikancev. Ti so se delali za neko vrsto demokratov, drugi pa so menili, da so nacisti in ne samo desničarji v demokratičnem smislu. V Nemčiji lahko republikanci ostanejo ekstremno desničarska stranka, morda lahko celo preidejo v teroristični ekstremizem na širši ravni. Kaj pa velja za Slovensko nacionalistično stranko? Tega najbrž ne ve nihče; v katero smer bo šla? Bo skrajno nacionalistično desničarska stranka, še v demokratičnem okviru? Se bo pustila »demokratično« ukrotiti in zadovoljila z delcem oblasti? Zdi se mi, da se z leve strani vse to prehitro razbere kot patološki pojav. Je še prezgodaj reči kaj več. Poleg tega je pri tej vrsti desnega populizma precej nestabilnih volivcev iz protesta.

M. Košir: Mimogrede: zakaj ste rekli, da niste intelektualci? Kdo pa so potem intelektualci?

T. Luckmann: Če na hitro odgovorim, je to človek, ki presoja govorjenje o intelek-

tualnih stvarih in presoja učinek – življenjski, zase, politični, zgodovinski – takega govorjenja.

M. Košir: Zanima me vaša interpretacija vojne v Bosni. Eni pravijo, da je to nacionalna vojna, drugi, da je verska...

T. Luckmann: Lažje je reči, kaj ni, kakor, kaj je. Verska vojna to zagotovo ni, kljub temu da se srbska pravoslavna cerkev žal slabo obnaša, če se lahko zanesem na slovenske, ameriške in nemške novice. Kolikor vidim iz razdalje, v Bosni ni bilo omembe vrednega muslimanskega fundamentalizma. Da bi bila Milošević ali Karadžić pravoslavna fundamentalista, je pa še bolj neustrezno sklepati. Torej gotovo ne gre za versko vojno, kakor so pisali celo v resnejšem tisku v tujini. Vojna v Bosni tudi ni razredna, državljanska vojna. Najbrž ni kategorije, ki bi to vojno točno opisala. Tudi ideološka vojna v starem smislu ideologije ni. Gotovo so v boju za oblast in za prevlado v Jugoslaviji izrabljali ideološke in verske motivacije, predvsem pa manipulirali z nacionalizmom. Srbski intelektualci – seveda ne vsi – so veliko pripravljali in legitimirali današnje početje. Ker je bila hrvaška (Tuđmanova) politika pred dvema letoma tudi v odnosih do hrvaških Srbov več kot nespretna – rekel bi, neumna – so Milošević, Karadžić, Babić, Martić, Šešelj veliko lažje začeli s smrtnim plesom, z agresijo močne armade na nepripravljene. Manipulacija s strahom, s spomini na stare grozote in pokole ustaškega režima je bila več kot uspešna.

M. Košir: Ali je možno vojno z vojaško akcijo ustaviti?

T. Luckmann: Seveda je možno. Vprašanje je, za kakšno ceno in kdo bi jo bil pripravljen plačati.

M. Košir: Novinarski krogi mislijo, da so vse strani krive za to, kar je nastalo v Bosni, in da tako rekoč ni rešitve...

T. Luckmann: Deloma je kriva slaba ameriška diplomacija. Mislim, da je bil Zimerman slabo obveščen ameriški ambasador. Če sta bila on in Eagleburger dobro obveščena, je njuno ravnanje še hujše. Zgodovinske lojalitete (poenostavljeni slogani: Francozi in Srbi, solunska fronta, ustaši, fašisti itd.) so bile le učinkovite. Med nemškimi intelektualci, pa tudi ameriški in drugimi, je prišlo do »levičarskega sindroma«. Naj bom konkreten: s prijateljico sem začel akcijo za Dubrovnik, zbiral podpise za telegrame, pisma itd. Brezuspšno. Pri večini naših znancev je vsaj na začetku prevladovalo neznanje, pomešano z nostalgijo za staro shemo – samoupravno (Marković jo je svoje čase prodajal po nemških univerzah), kar so slišali o »bratstvu in enotnosti«, o humanističnem marksizmu in še čem. Drugi so govorili o iracionalnosti slovenskega in hrvaškega secesionističnega nacionalizma itd. Eno najboljših novinarskih serij o razpadu Jugoslavije pa je kljub temu, kar sem povedal, priredil TAZ, levičarski časopis v Berlinu. Toda to je bilo šele pred nekaj meseci.

M. Košir: V Sloveniji veliko govorimo o Evropi. Se bo ta po vašem mnenju združila kot gospodarska unija ali kot politična tvorba?

T. Luckmann: Mogoče le še kot politična tvorba, pa ne na način unije, kakor si jo je zamislil Jean Monnet. Gospodarsko združenje bo potrebno, za te bodo služile

tudi gotove nadnacionalne politične tvorbe. V kaj več pa ne verjamem. Preveliko število različnih interesov je – in preveč temeljnih napak so naredili ravno na Balkanu Major, Mitterrand in drugi, ki so vtikali glavo v notranjepolitični pesek.

M. Košir. Zanima me formula »Evropa danes«, ki jo Slovenci še kar naprej uporabljamo, ne da bi vedeli, kaj z njo mislimo. Postala je obrabljena fraza . . .

T. Luckmann: Ne vem, kaj je ta fraza pomenila in kaj pomeni zdaj. Poskus gospodarske povezave? Najbrž bo za Slovenijo, Madžarsko, Češko uspešen. Vojaški ščit? Če se ne bo NATO korenito spremenil in prevzel popolnoma drugačne naloge, kot jih je imel v hladni vojni, bo ta ščit zelo krhek, bo pa mogoče le zadostoval. Znanstveno in kulturno vključevanje v Evropo pa je že tako samo posredno vezano na državnost Slovenije. Kar se te tiče, pa ne vidim aktualnega razloga za pesimizem.

Z dr. Thomasom Luckmannom so se pogovarjali: dr. Sonja Kump, dr. Frane Adam in dr. Manca Košir.

Language and Communication in the Construction of Personal, Ethnic and National Identity

Introduction

Language is a potent medium of the awareness of groups and societies as communities of fate. It is a reminder of the past and an instrument of day-to-day practical activities. The implication of language in the formation of collective identities, in particular of national identities, seems to be universal. Typically, language is one of the constitutive elements of personal, subjective consciousness as well as of the awareness of collective identity. Under certain historical circumstances such consciousness takes the form of national consciousness. The intimate connection between language, culture, and national identity is not inexplicable, and substantial research has already been devoted to this issue.¹ In our contribution we shall be concerned with the theoretical problem of the link between personal identity and language in general; an outline of the communicative processes involved in identity formation will serve to provide the context for some considerations about ethnic and national components of personal identities, followed by a short comparison of the German and Slovenian case.

Just as the concept of "institution", a key term of social theory, did not receive a universally accepted definition, so is another important term, "personal identity", interpreted and applied in rather different, usually misleadingly psychologizing ways. We begin therefore with a brief statement of our assumptions about the nature of personal identity.²

The Evolutionary Emergence of Personal Identity as a Historical Form of Life

Personal identity is the specifically human form of the organization of life. It emerged from older forms of life as a result of a series of phylogenetic developments. In contradistinction to the "personality" of other species, it is characterized by "excentricity".³ This involves central, conscious, long-range control over its behaviour by individual organisms. The potential for such control developed slowly in consequence of the interaction of the anatomical and physiological evolution of the human body, the evolution of human consciousness, and the correlative

¹ The best known systematic treatment of the issue by a political theorist is Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge/Mass. 1966 (1st ed.: 1953). In the sociology of language it was Joshua A. Fishman who devoted much of his research to this matter. Cf., e. g., his *Language and Nationalism*, Rowley/Mass. 1972; *The Rise and Fall of the Ethnic Revival*, Berlin/New York 1985.

² These remarks are based on previous work and publications on personal identity. Cf. Thomas Luckmann, "Personal Identity as an Evolutionary and Historical Problem", in: M. von Cranach et al. (eds.), *Human Ethology, Claims and Limits of a New Discipline*, Cambridge 1979, pp. 56-74, and "Remarks on Personal Identity: Inner, Social and Historical Time", in: Anita Jacobson-Widding (ed.), *Identity, Personal and Socio-Cultural*, Uppsala 1984, pp. 67-91, from which many of the following passages are taken. For bibliographical references we may refer to these papers.

³ Cf. Helmuth Plessner, his *Die Stufen des Organischen und der Mensch*, Berlin 1975 (1st ed.: 1928).

evolution of social organization. It seems highly plausible to assume that one of the most important factors in this complicated process was the increasing individualization of social relations. That, of course, was only possible in a species with extraordinarily high intra-specific behavioral variability. Conversely, it seems highly implausible that language, technology, and culture could have evolved without increasing conscious control of individual behaviour in social interaction.

The evolution of personal identity also presupposed that individual organisms could manage a considerable degree of detachment from their situational "here and now". Personal identity, although it must not be confounded with self-consciousness, does indeed rest upon the kind of reflective consciousness which begins with a certain degree of situational detachment. One of the main conditions for such detachment is that the organism should be able to experience the environment through a rich variety of senses as a reasonably stable and predictable structure of objects and events, so that the individual becomes capable of integrating sequences of typical situations into a "history" of events. The evolution of such faculties was the necessary condition for the ability to delay responses to immediate situational stimuli and, eventually, to suppress some responses altogether for the sake of fictively anticipated and volitionally projected ends transcending the immediate situation. The "excentric" ability of the individual to locate himself in a "historical" world transcending his immediate environment enabled him to engage collectively in actions over long and discontinuous sequences of overt behaviour.

The detachment from the immediacy of one's own experiences rests on attentiveness to others and the ability to assess the reflections of one's own actions in the actions of others. Protracted and intensive attention to the behaviour of other individuals and a reasonably coherent assessment of their reactions emerged in societies which were based on highly individualized and thus already somewhat "historicized" relations among the members of a group. The most important circumstance contributing to this development was very probably the long dependence of the child on the mother in the higher mammals. The evolution of long-term centralized control by the individual over his behavior and the evolution of traditional structures of individualized social interaction are mutually dependent processes. Together they are responsible for the change of individual consciousness as well as of social organizations from "natural" to "historical" entities.

Evolution in the strict sense of the term ceased to determine human life as subjectively and collectively meaningful existence extending over and beyond an individual's span of life. Social interaction, beginning with face-to-face encounters, continuing with the complex patterns of life in relatively small groups and societies all the way to the bureaucratized political economy of modern industrial societies and nation-states, is "externally" regulated by social institutions rather than genetic codes.⁴ Since institutionalization occurs whenever there is a reciprocal typification of habitualized actions by types of actors, the functioning of institutions presupposes the existence of individual actors who live in a historical world, that is to say, actors whose actions have motives and goals that are neither bound and limited to concrete, immediate situations nor to the individual organism. An individual is – and is held – responsible for past actions and oriented toward future actions. Thus, to say that personal identity is a temporal structure is to say that it is a moral one.

⁴ Cf. Arnold Gehlen, *Urmensch und Spätkultur*, Frankfurt/Main, ³1975 (¹1956).

The human child is born with a body that is the result of phylogenesis. It is born with a phylogenetically determined potential for the development of elementary structures of consciousness ranging from basic emotions to a certain level of "intelligence". It is also born with a set range of social requirements and inclinations. In other words, the child's ontogenesis has a natural history. But although this determines the "nature" of its life, in some respects inexorably, and in others as a limit to alternative possibilities, it does not directly determine the course of its life. The course of human life is not simply a sequence of open possibilities resting upon a genetic infra-structure. There is a second, a socially superimposed level of existential determination which is a product of history.

The individual course of human life is determined by the fact that a historical socialization of the individual is superimposed upon the maturation of the organism. The relation between individual and society is established in a process in which the individual organism acquires a historical personal identity in a social process that presupposes both phylogenetic and historical structures.

A historically specific social structure and a historically specific world view influence the course of human life by way of institutional "norms". Individual action and orientation is geared to these "norms" as the individual comes to know them, and he comes to know them in communicative and, most importantly, symbolic processes which are based upon the acquisition and use of a language.

The norms of a historical social structure and world view determine the character of the primary social relations into which the child is placed from its birth. They define the child's kinship position and its legal status and they influence its survival chances. These norms shape the way in which the child is likely to be treated, and they are translated into direct injunctions. An historical social structure and a historical world view thus shape the most intricate aspects of the social relations in which the child matures. At the same time, a world of typical objects and events, and of significant connections between them, is being established in these relations in a transition from primitive "action-dialogue" to genuine, language-based dialogue.⁵ Except for bodily functions, the individual does not experience himself directly; what is given to him in immediate experience is a structured and changing environment of which other individuals are an essential part. Their bodies are experienced as expressing their feelings, moods, intentions, and projects. Inasmuch as fellow human beings experience an individual as a significant part of their environment, the individual experiences directly *another's* experience of him. Thereby he comes to experience himself indirectly. Personal identity is thus a result of an intersubjective (pre-linguistic as well as linguistic) communicative process. Cooley's⁶ metaphor of the "looking-glass effect" aptly represents the process in which one individual is reflected in another's experience. In face-to-face encounters the experience (and not, to begin with, the more complex reflective consciousness) of one's self is built up in experiences of another.

Reciprocal mirroring is an elementary condition for the formation of personal identities. But reciprocal mirroring in the here and now of face-to-face encounters is only a necessary but not sufficient condition. A second condition is the mutual

⁵ We are referring to a concept formulated by Jerome S. Bruner in his analysis of mother-child interaction. Cf. his *Child's talk. Learning to Use Language*, New York 1983.

⁶ Cf. Charles H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, New York ⁴1964 (¹1902).

recollection of the actions of the other in past face-to-face situations and the reciprocal imposition of responsibility for past actions. The alter ego in today's encounter is the same one as in yesterday's, and the ego can see conversely that he is perceived as the same one by alter ego. Personal identity originates in the reciprocity of face-to-face encounters. As the individual matures from »within«, moral identity is imposed from »without« in collective memory.⁷

Intersubjective "mirroring" is a concept which refers to the *formal* properties of a process which in fact is the encounter of physically and historically *concrete* individuals. The alter egos involved in the earliest social relations of the child have formed personal identities in their own earlier and earliest social relations which again were with historically unique, socially typical individuals. A historical world view, i. e., a particular sediment of past interpretations of reality, mediated through language, shaped their knowledge of the world, and a historical social structure with specific institutions and "norms", i. e., the sediment of a particular enchainment of past actions, influenced their own actions.

Of course, personal identities are not closed and definitive. Although the most important elements of personal identity are established in these early phases of socialization, later social interactions, from face-to-face encounters to purely symbolic and mediated forms of "mirroring", support, reinforce, modify, or threaten personal identities.

To sum up: Personal identity emerges in intersubjective experiences whose (moral) meaning is mediated through social interaction embedded in a historical social structure. Social interaction presupposes (and modifies and, originally, constructs) shared social knowledge and an awareness of others as being part of the "We" of the "They". Thus the formation of personal identity may include a salient ethnic dimension.⁸ All these processes depend upon the typifications of self and others embodied in a language.

Language and Social Reality

A concrete social structure and a historical world view determine the processes of intersubjective mirroring, and thus of the formation of personal identity, directly by way of the personal identities of the adults who come into contact with the child in its first social relationships. As genuine, language-based dialogue is slowly superimposed in the socialization process upon the "action dialogue" in which the earliest of these relationships are constituted, social structure and world view begin to enter into the development of personal identity in still another way. They are the reference points of the symbolic forms of language which, first acquired in the "primitive" forms of action-dialogue, are used with increasing complexity in processes of self- and other-typifications, in the symbolic construction of a historic "We".

Languages embody specific world views. The internal structure of a language objectivates the fundamental set of taxonomies of reality, orientations, and values. The typical experiences of physical and social problems in the life of earlier gener-

⁷ Interestingly, this is a point only vaguely touched upon by Maurice Halbwachs (*La mémoire collective*, Paris 1950) in his treatment of the links between "autobiographic" and "collective" memory. (Cf. especially pp. 35 ff.).

⁸ For a recent treatment of conceptions of ethnic identity cf. Richard D. Alba, *Ethnic Identity*, New Haven and London 1990, 21ff.

ations, along with appropriate social "solutions", are stored in and locked into the syntactical structure and semantic inventory of a language.⁹

Language is the main medium for the social construction of reality. It is also the most important medium for the social transmission and subjective internalization of such realities.¹⁰ Next to its primary communicative and interactive function, the most important social function of language is its role in stabilizing subjective systems of pragmatic and moral orientation. It may be said that for the human species, the achievement of stabilized signification in a language represents an evolutionary "leap". It is an indispensable condition of normal human existence.¹¹

The most important process in the social construction of reality is the objectivation of problems and of solutions to problems in everyday life. It is most important because the objectivations come to form a system that is a phonetic-semantic-syntactic whole which refers to a wide variety of divergent realities – past, present, and potential. These range from a socially pre-defined topography of the world (from botanical taxonomies to kinship terminologies) to a "vocabulary of motives"¹² and a "logic" and "rhetoric" of action.¹³

The reality-building function of language joins the individual speaker to a historical community, or even sets of historical communities as may be the case with bilinguals. For the individual, language is not only the condition of normal social interaction, it also helps to shape his subjective experience. Of course it is not language in the abstract but a concrete historical language. (The actual use of language is determined by communicative matrices that are embedded in – and socially controlled by – institutions, groups, classes.) In addition to the reality-building function, language is the most important instrument in the legitimation of symbolic universes. As a moral rhetoric, language is a partial guarantee of the socially constructed normal worlds of entire societies, nations, classes, and social groups.

Whereas the main function of language consists in signification, it fulfills two more functions: language is indicative: individual styles of speech, linguistic repertoires, prosodical features indicate the personal identity of the speaker; moreover, as Malinowski noted, language has a "phatic" function: Speaking places the speaker within a social structure by means of identification, solidarity and rapport, or by distinction, difference and distance.¹⁴

Communication and the Basis of Nationality

As an objectivated system of meaning, language is the most stabilized medium of communication. At the same time it is a system of knowledge as well as a system

⁹ Some of the formulations which follow are taken from Thomas Luckmann, "Elements of a Social Theory of Communication", in: Thomas Luckmann, *Life-World and Social Realities*, London 1983, pp. 68–91.

¹⁰ Cf. Lev S. Vygotsky, "Thought and Speech", in *Psychiatry*, 2 (1939), and Michael A. K. Halliday, *Explorations in the Functions of Language*, London 1973.

¹¹ Human experience and action are structured by previous experiences and actions: the schemes of experience and action are "solutions" to recurring problems, problems which emerge subjectively in ecologically, institutionally, and culturally determined contexts. Solutions of problems of more than individual relevance are formulated in language. Cf. Peter Hartmann, *Die Sprache als Form*, The Hague 1959.

¹² C. Wright Mills, "Situated Actions and Vocabularies of Motive", in: *American Sociological Review*, 5 (1940).

¹³ Cf. Kenneth Burke, *A Grammar of Motives*, Berkeley and Los Angeles/Cal. 1969.

¹⁴ Cf. Bronislaw Malinowski, The problem of meaning in primitive languages, in: Charles K. Ogden and J. A. Richards (eds.), *The Meaning of Meaning*, New York 1923.

of action. As knowledge it is unevenly distributed in society; as action it is realized within concrete social situations. Language, the main medium in the construction of social reality, is also the main medium of its transmission. And, of course, the process of transmission is the process of "social communication".

Social communication has been considered by Karl Deutsch as the functional basis of nationality: "Membership in a people essentially consists in wide complementarity of social communication. It consists in the ability to communicate more effectively, and over a wide range of subjects, with members of one large group rather than with outsiders." The primary basis of the national group alignment is the "complementarity of communication habits"¹⁵. Whereas Deutsch understood communication habits in terms of information theory, recent sociolinguistic research has pointed to the concrete formation of such habits in "speech communities".

A speech community can be defined as any human aggregate based on regular interaction and sharing certain communicative conventions which guide these interactions and the reciprocal interpretations of their meaning. Speech communities do not only differ with respect to lexical and syntactical aspects of language, the choice of registers, rhetorical devices, conversational rituals (such as greeting and saying goodbye), and communicative genres. Communicative conventions also include prosodical markers, paralinguistic tokens such as tempo and pausing, code-selection, formulaic expressions as well as eye-gaze¹⁶, gestures and other non-verbal conventions.¹⁷

Speech communities can be said to have a "budget" of such communicative means shared by the members of the community. The communicative budget comprises the different means of communication used in specific situations, milieus, and social groups. The knowledge of prosodic features in service encounters is as much part of that "budget" as it is the knowledge how to handle a job interview. This "budget" also includes the knowledge which communicative acts are to be performed within specific social settings, and between what categories of actors.¹⁸

Shared communicative conventions arise in the communicative matrices of social networks (groups, milieus, institutions). The specific conventions are learned, performed and come to be expected in regular patterns of social interaction. Such networks may overlap situationally; thus instead of caste lines of division in India, Gumperz finds situationally varying rules of caste-linked code-switching.¹⁹ In a study of an Austrian town, Gal describes how macrostructural changes, such as industrialization, urbanization and political centralization, changed the evaluation of the local languages—Hungarian and German—and disrupted social networks that had required members to show solidarity through the

¹⁵ Deutsch, op. cit., 97.

¹⁶ F. Erickson and J. J. Shultz, f. e. demonstrated the different interactive use and social meaning of eye-gaze in job counselling interviews between Black Americans and Whites. *The Counselor as Gatekeeper: Social and Cultural Organization of Communication in Counseling Interviews*, New York 1982.

¹⁷ As early as the 1940s David Efron described the nonverbal gestures of American Jews and American Italians, and he demonstrated the merging of these gestures as a consequence of the cultural contact between these groups. *Gesture, Race and Culture*, The Hague 1972.

¹⁸ Following Dell Hymes, such knowledge was termed "communicative competence" by John J. Gumperz and defined in interactional terms as "the knowledge of linguistic and related communicative conventions that speakers must have to create and sustain conversational cooperation". John J. Gumperz, *Discourse Strategies*, Cambridge 1982, 209.

¹⁹ Cf. Gumperz, loc. cit.

use of the local variety.²⁰ Different communicative conventions mark different social networks for their members – and, of course, for the analyst. Thus Milroy showed how the complex social networks in Belfast enforce the use of phonological variants and constrains the social meaning of those variants.²¹

Within a given speech community social networks may provide the basis for a structure of commonality which allows for routine interaction and communication. Thus social networks within a speech community bear a striking conceptual similarity to what Deutsch called a people: its members “are united by more intensive social communication, and are linked to these centers and leading groups by an unbroken chain of communications . . .”²² And, indeed, as sociolinguistic research shows, ethnicity may be said to form a “boundary” marked by common linguistic usage, e. g. in the form of dialectal varieties²³ or speech styles. Ethnicity is a category which can become situationally relevant by communicative marks and by a process of linguistic sorting.²⁴

Social networks, however, cannot be simply conflated with “ethnic groups”; there are identity categories other than ethnic ones (such as class, gender or age) which can become relevant in social interaction. What, then, makes for the specific social relevance of ethnic or national identities?

The Symbolic Construction of Ethnic and National Identities

According to Weber, an ethnic group is one whose members “entertain a subjective belief in their common descent because of similarities of physical type or of customs or both, or because of memories of colonization and migration.”²⁵ In addition to the basic interactive formation of an ethnic group which is distinguished from another by its similarities of habits, communicative conventions and overlapping networks, there is, as Hechter stresses²⁶ a second basis of ethnicity: reactive group formation whereby an ethnic group reasserts its historically established distinctions from other groups within a common national polity. Thus ethnicity can also be considered an “artificial” (Weber) “community of the mind”²⁷ based on a subjective belief, “no matter whether or not an objective blood relationship exists”²⁸

It may be that the social relevance of ethnicity becomes particularly salient under conditions of social and geographical mobility. In fact, the structure of ethnicity may have begun to change significantly. The “old ethnicity” was a “community of the ground”;²⁹ it was supported both regionally and interpersonally through reinforced local social networks which joined people through clusters of occupational, neighborhood, familial, and political ties³⁰ To the degree that eth-

²⁰ Susan Gal, *Language Shift*, New York 1979.

²¹ Leslie Milroy, *Language and Social Networks*, Baltimore 1980.

²² Deutsch, op. cit.

²³ J. Gumperz and Jenny Cook-Gumperz, Introduction, in: *Language and Social Identity*, Cambridge 1982, 1.

²⁴ F. Barth, Introduction, in: *Ethnic Groups and Boundaries*, Oslo 1969, 9–38.

²⁵ Max Weber, *Economy and Society*, New York 1968, 389.

²⁶ Michael Hechter, Nationalism as Group Solidarity, in: *Ethnic and Racial Studies* 10, 4 (1987), 415–426.

²⁷ Emerich K. Francis, *Interethnic Relations: An Essay in Sociological Theory*, New York 1976.

²⁸ Weber, loc. cit.

²⁹ John J. Gumperz, Theory and method in plurilingualism: The interpretive analysis of language use, in: R. Gusmani (ed.), *Aspetti metodologici e teorici nelle ricerche sul plurilinguismo nei territori dell'Alpe-Adria*, Udine (in press).

³⁰ Gumperz/Cook-Gumperz (1982), 5.

nic groups become mobile, and especially if they disperse in consequence of mobility, or to the degree as hitherto separate groups are brought together by other ways (such as mediated communication), ethnicity comes to depend less on face-to-face relations and more upon a different kind of communication network. The "new ethnicity depends less upon geographic proximity and shared occupations and more upon the highlighting of key differences separating one group from another."³¹ Instead of being purely instrumental, this kind of ethnicity tends to be ascriptive, resembling what Herbert Gans calls "symbolic ethnicity".³² It is constituted by regular communication conventions as well as by ideologically motivated loyalty to a speech variety. On the basis of the development of political and social institutions, it may be oriented towards political and social support in the pursuit of common interest.³³ To the same degree as communicative processes may come to symbolize a shared culture, language is the symbol system most likely to embody a whole ethnonational constellation.³⁴ Therefore, within the social network considered as a communicative matrix, language itself is predestined to become an ideological rallying point for whatever elites are involved in the social communication of nationhood: The bourgeoisie, certain parts of the aristocracy, the clergy, various parts of the intelligentsia, the military.³⁵ How important its role is in the formation and maintenance of such consciousness depends on the salience of other constituent elements.³⁶ Among them are the history of an ethnically and linguistically distinct group as an administrative – not necessarily autonomous – entity, as in the case of Quebec, in comparison with, e. g., the Bretagne, the presence or absence of religious homogeneity, as in the contrast between Poland and Germany, the presence or absence of a linguistic, ethnic, or racial "foil" (what a difference in this regard between insular and homogeneous Japan and the multilingual, multiethnic Balkans!). Within a society the vernacular of the more powerful groups gains greater legitimacy, authority and prestige than the language of the subordinated; the use of minority languages may function as a "language of solidarity" allowing for economic claims among the co-ethnics.

To repeat: The implication of language in the formation of collective identities in general, and national identities in particular, seems to be universal. If language did not play a decisive role in the creation of feudal and early modern "nation-states" such as France, it was anything but a negligible factor in the maintenance of its cultural and, at least indirectly, political coherence. In the case of the preparation of later national states, as in the instance of Germany, the "delayed nation"³⁷, it played a more substantial role. Not surprisingly, however, language tended to be still more important in the case of smaller, ethnically and linguistically "beleaguered" peoples which either once had a sovereign state of their own

³¹ Gumperz/Cook-Gumperz (1982), 5.

³² Herbert Gans, *Symbolic Ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America*, in: *Ethnic and Racial Studies*, 2 (1979), 1–20.

³³ Cf. G. Carter Bentley, *Ethnicity and Practice*, in: *Comparative Studies in Society and History* (1987), 24–55.

³⁴ Cf. Joshua A. Fishman, *Language and culture*, in: A. Kuper, J. Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia*, London 1985.

³⁵ Thus, nationality "means an alignment of large numbers of individuals from the middle and lower classes linked to regional centers and leading social groups by channels of social communication and economic intercourse, both indirectly from link to link and directly with the center." Deutsch, op. cit. 101.

³⁶ The political participation in democratic communication is only one possible modern although historically not necessary condition. Jürgen Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität. Überlegungen zur europäischen Zukunft*. Sankt Gallen: Erker 1992, 9ff. seems to think differently.

³⁷ Cf. Helmuth Plessner, *Die verspätete Nation*, Stuttgart 1969.

and lost their independence after an extended period of time (as in Armenia, Lithuania, and Poland – Ireland represents a somewhat different case as the language was largely lost in everyday use although not in its potency) or achieved some sort of independence only after the First World War and lost it again after the Second (as in the case of Latvia) or never had a sovereign state of their own in the strict sense of the term, but developed a sense of nationhood as part of larger political units (as did the Slovenes in Carniola and Styria, first in the Austro-Hungarian Empire and then in the Kingdom of Yugoslavia.)

In the German case language played a most important, albeit diffuse role in the formation of national identity. After the “kleindeutsche” solution by Bismarck, a national political identity was superimposed on the romantic notion of communality by the “pluricentric” language³⁸ (which, however, continues to function as a diffuse criterion of “ethnic Germanhood” to this day, e. g. in identifying “Russian Germans”).

Given a low degree of national identity in pre-unification “West-Germany”³⁹, the unification itself prompted the necessity of a redefinition of national identity. Since this coincided with the increase of immigration, the lack of familiarity of East-Germans with immigrants as well as the fear of a simultaneous status loss, racial antipathy among the ranks of this German variety of “poor white trash” should have been foreseeable.

The communicative construction of ethnicity is marked by its symbolic representation.⁴⁰ If we look at ethnic nationalism in its most pertinent expression, the skinheads (“Ich bin deutsch”), the symbolic emblems hint at surprising features. Instead of a commonality of descent, we find an emblematic eclecticism and ritualization, which, rather than being based on ethnic or national culture, mixes elements of American and British youth culture (baseball bats, DocMarten shoes, Jeans) with provocative, morally laden icons of German nazism.⁴¹ And their social structure (still) seems to be that of modern tribalism⁴² rather than that of an ethnically based, national organization. Instead of symbolizing an autochthonous ethnic tradition, this form of nationalism seems to be a symbolic “mise-en-scène” of a supranational “Western” opposition to the intrusion of the Second and Third World. Slovenian national identity, to take an entirely different example, seems to be tied in a particularly intimate and powerful fashion to the Slovenian language. Nowhere did language play a comparably important part in the articulation of ethnic and national identity as in those post-Herderian, romantic social constructions of nationhood that had to fall back upon a readymade theory of the linguistic “essence” of the “soul” of a people. In the case of Slovenia a fortunate historical circumstance, the Bible translation into the vernacular by Luther’s contemporary, Primus Trubar, provided a document of national-linguistic continuity which only needed to be resurrected from its Counterreformation oubli. Thus the personal identities of the members of Slovenian cultural proto-elites and elites which have

³⁸ Cf. Michael Clyne, *Language and Society in the German-Speaking Countries*, Cambridge 1989.

³⁹ In international comparison, “national pride” has been low in West Germany, and there was a low affective relation to the republic. Cf. Bettina Westle, *Strukturen nationaler Identität in Ost- und Westdeutschland*, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 3 (1992), 461–488, 466.

⁴⁰ Cf. Hans-Georg Soeffner, *Auslegung des Alltags – der Alltag der Auslegung*; 2. Ordnung der Rituale, Frankfurt 1992 (1st Ed.)

⁴¹ Cf. Burkhard Schröder, *Rechte Kerle, Skinheads, Faschos, Hooligans*, Reinbek 1992. (On ritualization esp. pp. 100 ff.).

⁴² Cf. Maffesoli, *Le temps des tribus*, Paris 1988.

strong roots in their national identity also have a conspicuous linguistic component.

The conscious articulation of links between language, culture, society and the individual began to take shape in the 19. century among those not insubstantial parts of the Slovenian clergy whose emerging national awareness was mediated through their languageconsciousness. The articulation of these links became the key component of the self-awareness of the Slovenian people, continued through many ups and downs to this day. The "Illyrian" option of Southern Slavic linguistic merger was considered seriously by parts of the Slovenian literary intelligentsia of the second half of the 19. century. The "Yugoslav" fusion, however, was rejected by the overwhelming majority of clerical, liberal, and, remarkably communist intellectuals in the kingdom-phase and after the Second World War in the new republic. The present generation of Communist, ex-Communist, non-Communist and anti-Communist intellectuals rearticulated these links programmatically in its demands for linguistic, cultural, and political autonomy in the ūs face of the many real (and possibly some imagined) threats against these dimensions of human self-determination which are perceived as essential by them. What happened after the refusal of the Serb national bolshevik clique around Milošević and Ćosić to consider anything but Serb and party hegemony, is common knowledge.

SKENDER H. SKENDERI

Položaj in možnosti Kosova

Dr. Skender H. Skenderi, roj. 1934. leta v kraju Saselle pri Mitrovici, doktor fizikalnih znanosti. Več kot 27 let poučeval na Tehnični fakulteti v Prištini. Avtor prvih učbenikov fizike v albanskem jeziku. Veliko se ukvarja s problemom internacionalizacije Kosova; obiskal je številne vladne inštitucije evropskih držav in ZDA. Zdaj je prebežal iz Kosova in je podpredsednik Skupščine Kosova.

Uredništvo: Kako ocenjujete današnjo politično strankarsko situacijo na Kosovu? Ali bi lahko podali kratko panoramo programskih usmeritev in dejanskega delovanja različnih političnih strank na Kosovu?

Skender H. Skenderi: Danes deluje na Kosovu kakih deset albanskih strank, ki so povezane v Demokratični forum albanskih političnih strank, in drugi politični subjekti. Najštevilnejša in najvplivnejša je Demokratična zveza Kosova, ki jo vodi predsednik Republike Kosova dr. Ibrahim Rugova. Sledijo še Kmečka stranka Kosova, Albanska demokrščanska stranka, Albanska narodna stranka, Liberalna stranka, Stranka zelenih Kosova, Socialdemokratska stranka, Republikanska stranka, Stranka nacionalnega združenja (Parta e Unitetit Kombetar – UNIKOMB), Mladinski Parlament, Demokratična zveza žena in Zveza neodvisnih sindikatov Kosova, Odbor za zaščito človekovih pravic in svoboščin, Islamska skupnost in druge. Programske usmeritve teh političnih strank so seveda različne, to je odvisno od tega, za kakšna vprašanja gre. Vendar moramo opozoriti, da so usmeritve, ki zadevajo aktualne probleme na Kosovu, smernice reševanja temeljnega problema Kosova, pri vseh skoraj identične. Eno je skupno vsem albanskim političnim strankam Kosova: udejanjiti referendum – neodvisnost Kosova. Razlike so samo v načinu uresničevanja tega cilja.

Poglede albanskih političnih strank na kosovski problem je prikazal dr. Ibrahim Rugova, predsednik Republike Kosovo, v svojem referatu na znanstvenem simpoziju s temo »Povratak kosovskega problema – njegov pomen za Balkan in Evropo« – na Dunaju od 7. do 10. junija 1993 pod pokroviteljstvom in v organizaciji Helsinške mednarodne federacije. Dr. Rugova med drugim poudarja: »V začetku razpada nekdanje Jugoslavije, oktobra 1991, so albanske politične stranke Kosova in drugih albanskih krajev v Makedoniji, Črni gori in Južni Srbiji pripravile skupen dokument, kjer so za reševanje albanskega vprašanja v nekdanji Jugoslaviji predvidene tri opcije.

Po prvi opciji se ob upoštevanju notranjih meja nekdanje Jugoslavije zahteva,

naj bo Kosovo neodvisna in nevtralna država, Albanci v Makedoniji naj bodo državotvorni element, Albanci v Črni gori in v Južni Srbiji pa naj imajo lokalno avtonomijo. Po drugi opciji, če se spreminjajo notranje meje nekdanje Jugoslavije, Albanci zahtevajo eno albansko republiko. Po tretji opciji, če se spreminjajo tudi zunanje meje nekdanje Jugoslavije, potem se zahteva priključitev Kosova in drugih albanskih pokrajin Albaniji. V duhu prve opcije je bil na Kosovu izveden referendum za neodvisnost septembra 1991, med Albanci v Makedoniji, kot tudi med Albanci Južne Srbije in Črne gore pa januarja 1992. Na Kosovu so bile 24. maja 1992 prve svobodne parlamentarne in predsedniške volitve, čeprav ob policijski in vojaški srbski okupaciji.

Vse te korake so Albanci naredili v okviru svojega nenasilnega odpora. Če ne bo priznano neodvisno in nevtralno Kosovo, odprto proti Albaniji in Srbiji, potem se bo krepila težnja Albancev za priključitev in prišlo bo do radikalizacije. Vsako ostajanje Kosova v ZRJ in Srbiji je nesprejemljivo, kajti Kosovo je bilo konstitutivni del nekdanje jugoslovanske federacije. Nobena avtonomija Kosova ne bo rešila albanskega vprašanja. Neodvisno in nevtralno Kosovo bi bilo dobra rešitev tudi za Srbe.

Zavedajoč se težkega položaja na Kosovu in možnosti izbruhov nasilja in konfliktov, ki bi zajeli celo območje, je vodstvo Kosova prosilo za protektorat OZN nad Kosovom in za prihod mednarodnih sil kot korak k politični rešitvi tega vprašanja.

Albansko vprašanje je danes za Balkan posebno pomembno, brez rešitve tega vprašanja se to območje ne bo nikoli umirilo. Važno je tudi za Evropo, ker bi pogasila krizno žarišče, ki ga je že nekajkrat slabo in nasilno zaprla. Z rešitvijo albanskega vprašanja na načelih samoodločbe in etničnih enot in ne po etatičnem konceptu, bi Balkan in Evropa dobila na ekonomskem in političnem področju stabilnega in vitalnega partnerja in dejavnika. Med temi nasilnimi in vojnimi leti v nekdanji Jugoslaviji so se Kosovo in Albanci pokazali kot dejavnik stabilnosti in miroljubnih rešitev. To je treba ceniti, ne pa nasilje in agresijo . . . »

Takšna stališča imata o rešitvi kosovskega problema vlada in skupščina Kosova. Takšna stališča podpirajo tako rekoč vsi politični subjekti na Kosovu. Afirmacija kosovskega problema v svetu je narejena v duhu teh stališč.

Uredništvo: Ali sodite, da je politična paradigma Kosovo – republika realna in dosegljiva, in kako v zvezi s tem ocenjujete odzivnost mednarodne skupnosti na takšno paradigmo?

Skender H. Skenderi: Da bi razumeli problem pravice Albancev Kosova do samoodločbe, se moramo nekoliko pomuditi ob zgodovinskih dejstvih o Kosovu, Albancih, Srbih in drugih na tem območju. Naj navedem, kaj o tem piše v eni od enciklopedij: »Na podlagi arheoloških izkopavanj in raziskovanj je ugotovljeno, da so od drugega tisočletja na Kosovu živeli Iliri, iz katerih izvirajo Albanci. Ilirsko pleme Dardani je živelo na današnjem področju Kosova, v enem delu Makedonije in jugozahodne Srbije. Južni Slovani so se naselili na Balkanskem polotoku v začetku VII. stoletja, a v XI. stoletju Srbi iz Raške začnejo prodirati na Kosovo. Ob koncu XII. st. je veliki srbski župan Štefan Nemanja z vojsko prodrli do Lipljanov in 1170 pri Pantinu na levi obali Sitnice, blizu Vučitrna, premagal bizantinsko vojsko.« (Vojna enciklopedija, Beograd, 1972). To pomeni, da je bilo Kosovo, odkar se ve, ena celota, naseljena z Albanci.

V času turškega imperija je bilo Kosovo posebna enota – Kosovski vilajet

(1389–1912). Pozneje sta Kosovo zasedli Srbija (Kosovo, Prizren) in deloma Črna Gora (Dukagjini, Peć, Djakovica). Po kapitulaciji stare Jugoslavije so Kosovo okupirale Nemčija, Italija in Bolgarija. Leta 1941 je Italija večji del Kosova in albanske kraje Makedonije in Črne gore priključila Albaniji. Na okupiranem območju so odpirali šole v albanskem jeziku in pouk je potekal brez vseh ovir. Dovoljena je bila uporaba albanske zastave in drugih simbolov. V administraciji se je uporabljal albanski jezik. V nemški okupacijski coni (Kos. Mitrovica, Vučitrn, Podujevo, Novi Pazar) so bili ti kraji posebna politična, ekonomska, kulturna in državna enota.

Ob koncu 1943 sta Oblastni komite KPJ in Glavni štab sklicala Ustanovno konferenco narodnoosvobodilnega odbora za Kosovo in Dukadjin. Potekala je od 31. 12. do 2. 1. 1943/44. Poleg drugega je bila na Bujanski konferenci sprejeta tudi resolucija, iz katere v celoti citiramo tale odlomek: »Kosovo in Metohija je pokrajina, naseljena v največjem delu s šiptarskim narodom, ta pa kot vedno tudi danes želi, da bi se združil s Šipnijo (Albanijo). Glede na to čutimo dolžnost pokazati pravo pot, po kateri naj gre šiptarski narod, da bi uresničil svoje težnje. Edina pot, da se Šiptarji Kosova in Metohije združijo s Šipnijo, je skupen boj z drugimi narodi Jugoslavije proti okupatorju in njegovim služabnikom. Kajti to je edina pot, da se izbojuje svoboda, kadar se bodo lahko vsi narodi, pa tudi Šiptarji izrekli o svoji usodi s pravico do samoodločbe in odcepitve. Porok za to je Narodnoosvobodilna vojna Jugoslavije kot tudi NOV Šipnije, s katero je ozko povezana. Poleg tega so poroki za to tudi naši veliki zavezniki: Sovjetska zveza, Velika Britanija in Amerika (Atlantska listina, Moskovska in Teheranska konferenca).« (Rajović, *Autonomija Kosova*, Ekonimika, Beograd, 1985.) Mislim, da je komentar odveč, posebno če vemo, kakšno je stališče JLA – naslednice NOV.

Po zlomu fašizma 1945 se s federalizacijo Jugoslavije Albancem ne priznajo pravice in tako se albanska ozemlja dajo Makedoniji, Črni gori, Srbiji in Kosovo ostane kot avtonomna pokrajina pod okupacijo Srbije.

Z ustavo iz 1974 postane Kosovo konstitutivni element Federacije. Vse odločitve se sprejemajo s konsenzom. Brez soglasja Kosova se niso mogle spremeniti meje, niti se ni mogla spremeniti Ustava Jugoslavije.

Kosovo je pred začetkom razpada Jugoslavije imelo svojo politično in ozemeljsko integriteto. Miroljubna pot dezintegracije Jugoslavije je imela dve možnosti: konstitucionalno pot, po kateri bi bilo treba priznati 8 federalnih enot kot naslednice Jugoslavije ali pot na etničnih temeljih. Po drugi verziji se ve, da smo po številu tretji narod v Jugoslaviji, po jeziku pa drugi narod.

Kakor koli vzamemo, Kosovo nikoli ni pripadalo Srbiji, toda občasno je bilo, tako kot zdaj, pod okupacijo Srbije. Zato ima Kosovo zgodovinske, etnične, ozemeljske in pravne argumente, da bo neodvisna nevtralna država, enako odprta do vseh držav, na katere meji. Prepričan sem tudi o tem, da se svoboda ne podarja, temveč se dobiva. S tem nočem reči, da se je treba postaviti nasproti srbskemu nacionalizmu revanšistično, ampak z miroljubnimi metodami, tako da se ne izčrpa vseh možnosti, ki jih daje miroljubna politika. Tudi ta intervju nosi to sporočilo.

Ali je dosegljiva zahteva, da bo Kosovo Republika v teh razmerah lahko rečemo to: če ni danes, ne bo nikoli. V času medsebojne dezintegracije slovanskih narodov postaviti vprašanje pravice, da se dezintegrirajo neslovanski narodi od slovanskih, tisti, ki so bili pod večno okupacijo pravoslavni Slovanov, in to pod okupacijo, ki je bližja kolonialnemu režimu, je vsekakor nesmiselno. Če ne morejo skupaj živeti Bosanci, Hrvati in Srbi, ki imajo isti jezik, isto kulturo, izhajajo iz iste jezikovne

skupine, kako bi mogli živeti Albanci s Srbi in Črnogorci, s katerimi nimajo nič skupnega: ne izvora, ne jezika, ne zgodovine, temveč so bili od njih stoletja zatirani? Kosovo je danes, gledano od daleč, navidežno mirno območje v primerjavi z BiH, pa vendar je območje visoke napetosti, središče etničnega nasilja, kakršno se ne pomni. Na Kosovu danes 200.000 Srbov zatira 2 milijona Albancev. Med tema dvema narodoma na Kosovu ni skoraj nobene komunikacije, razen policijske, sodne in vojaške, ki poteka enostransko, ker imajo Srbi vse, Albanci pa ničesar. Srbom se dovoljuje vse, Albancem pa se omejuje celo pravica do življenja. Na Kosovu danes obstajajo kot nikjer na svetu rasizem, rasna diskriminacija, ksenofobija in netolerantnost, verska nestrpnost, množične kršitve človekovih pravic, tudi takih, ki dobivajo obliko genocida, etničnega čiščenja in sistematičnega fizičnega uničevanja.

Pogosto se postavlja vprašanje, zakaj mi na Kosovu javno ne uveljavljamo državnih zakonov in se zato v položaju okupacije obravnavajo vsa življenjsko važna vprašanja. Ti zakoni niso volja večine, temveč volja samo 10% srbskega in črnogorskega prebivalstva in to bi pomenilo, da se večina podreja volji manjšine, kar v nobenem primeru ni sprejemljivo. Zato se ljudstvo na Kosovu podreja volji večinskega prebivalstva, ta pa je bila izražena na referendumu, izvedenem 1991. leta.

Danes kažejo evropske države in Amerika tolikšno zanimanje za Kosovo kot nikoli prej v zgodovini. Samo v enem mesecu je predsednik ZDA trikrat pred novinarji govoril tudi o Kosovu, v vseh treh primerih v smislu, da se vojni spopadi ne smejo razširiti iz BiH tudi na Kosovo. Ali ni to tudi skrb za integriteto Kosova? Tudi ameriški državni sekretar Christopher v pismu Miloševiću opozarja, da se v primeru širjenja etničnega čiščenja albanskega prebivalstva na Kosovu in v Makedoniji ne bi mogli izogniti vmešavanju tujih čet. Dejstvo pa je tudi to, da zahodne države obravnavajo Albance na Kosovu še vedno kot narodno manjšino in ne kot del razdeljeni narod.

Da je Kosovo resen svetovni problem in da je internacionalizacija tega problema dosegla svetovno raven, se vidi tudi po tem, da se s kosovskim vprašanjem ukvarjajo politične, vojaške in znanstvene institucije širom po svetu.

Zavedamo se, da lahko od svetovne skupnosti pričakujemo le tisto, kar so pričakovali in dobili drugi pred nami, in kar smo sami dobili do zdaj. Evropa ima »Carringtona in Vancea« tudi za nas. Morda nas ne bo niti branila, mogoče pa bo z nami. Kdo ve. Vendar je dosti funkcionarjev NATO pakta obiskalo Albanijo. Tu blizu je Albanija. Tudi papež je bil v Skadru in v Albaniji. Veliki interesi se križajo na Balkanu in vsi vodijo prek Kosova in Albanije. Kosovo danes v nobenem primeru ni notranja stvar Srbije, kot misli Milošević, temveč je gotovo najmanj evropski problem in kot tak se bo obravnaval, če mi in oni to hočemo ali ne. Pravica je na naši strani.

Uredništvo: Kako bi na kratko ocenili politične, gospodarske, socialne in kulturne razmere na Kosovu? S kakšnimi gospodarskimi in socialnimi problemi se srečujejo Albanci na Kosovu? Posebej bi nas zanimalo vprašanje šolstva (na osnovni, srednji in visokošolski ravni).

Skender H. Skenderi: Kosovo kot tudi Srbija sta pred gospodarskim kolapsom. Na Kosovu so že leta nazaj uničili vse gospodarstvo družbenega sektorja z uvajanjem prisilnih uprav in združevanjem gospodarskih organizacij s Kosova s podobnimi v Srbiji. Ob tem so prisilne uprave suspendirale albanski del delovne sile, omejile

proizvodnjo, več strojev so demontirali in odpeljali v Srbijo, tisto, kar je ostalo, pa je bilo premajhno za poslovanje. Tudi velike gospodarske organizacije so združevali s srbskimi in albanske delavce odpustili. Tako so prenehali z delom skoraj vsi kosovski gospodarski giganti od kombinata Trepča, agrokombinata Kosova, tovarne akumulatorjev, kemične industrije v Mitrovici do elektroenergetskega sistema v Obiliću. Na Kosovu se danes povsod občuti pomanjkanje strokovne delovne sile, pa tudi drugih delavcev.

Zaradi nezaposlenosti se pri albanskem delu prebivalstva pojavljajo težki socialni, zdravstveni, kulturni, izobraževalni in drugi problemi.

Po objavi Ustavne deklaracije 2. junija 1990 je že 5. junija istega leta Skupščina Srbije suspendirala brez kakršnih koli zakonskih ali ustavnih pravic Skupščino Kosova in njen izvršni svet. Specialne enote so s silo zasedle stavbo TV v Prištini in prepovedale izhajanje edinega dnevnega časopisa v albanskem jeziku Rilindja. Policijske enote so zasedle Arhiv Kosova ter več kamionov, natovorjenih z arhivskim gradivom, odpeljale v Srbijo. Zasedli so univerzitetno knjižnico in izločili vso literaturo v albanskem jeziku. Po vrsti so prepovedali delo Kosovo filma, Zavoda za izdajanje učbenikov v albanskem jeziku, kulturnega ansambla Šota, v pokrajinskem gledališču se uvaja prisilna uprava. Prav te dni je bilo prepovedano predvajanje gledališkega dela znanega albanskega pisatelja Kadareja, čeprav je bilo dovoljeno, da se predstava pripravi – da bi tako imeli kritje, češ da v Prištini deluje gledališče v albanskem jeziku. Prepovedano je delo Zgodovinskega inštituta, Albanološkega inštituta itd. Prepovedano je bilo delo založbe Rilindja in ustanovljena t. i. Panorama namesto nje. Upravni organi te založbe so prepovedali vsem Albancem vstop v prostore tiskarne. Tako je danes Kosovo ostalo brez vsakih informacijskih sredstev v albanskem jeziku.

Zdravstvena situacija je zelo težka. Vsi zdravniki Albanci so bili odpuščeni iz bolnic in zdravstvenih domov širom po Kosovu. Večina zdravstvenih delavcev se je vključila v organizirano akcijo pomoči prebivalcem v teh okoliščinah. Delajo v zasebnih ordinacijah, kjer jih vsak dan vznemirjajo organi oblasti. Nadomestilo za svoje delo dobijo od pacientov samih. V večini primerov gre za simbolična sredstva. V težjih primerih bolezni pa pacientom ni mogoče pomagati na ta način in odločiti se morajo: smrt ali odhod v bolnišnico k zdravnikom srbske narodnosti, tem pa vse manj zaupajo, čeprav morda ni vedno tako, verjamem, da še obstaja zdravniška etika. Niso vsi Srbi enaki.

Najteže nas je prizadelo zaprtje univerze, vseh srednjih šol in vseh tistih osnovnih šol, v katerih so bili direktorji srbske ali črnogorske narodnosti. Absurdno je, da tudi v tistih šolah, ki nadaljujejo z delom v albanskem jeziku, noben albanski učitelj ni na plačilnem spisku, pravijo, da zato, ker ne spoštuje srbskih planov in programov. Denar albanskih učiteljev dobivajo njihovi kolegi Srbi in Črnogorci! Na Kosovu pa nam uspeva organizirati vzporedno in neodvisno od srbskih oblasti potek življenja na mnogih področjih. Pouk v albanskem jeziku poteka v zasebnih prostorih, ki jih odstopajo državljani brez vsakega plačila. Glede na razmere, v kakršnih poteka ta pouk, smo povsem zadovoljni z njegovo kakovostjo. Mi sami solidarno financiramo celotno izobraževanje v albanskem jeziku, in to od osnovnih šol do fakultet, vključno s plačili za prosvetne delavce, s podiplomskim študijem in obrambo magistrskih in doktorskih tez. Ne le da so srbske oblasti izgnale učence srednjih šol in študente iz šol in fakultet (na katerih je bilo uničeno vse, kar je bilo albansko – od dokumentacije do knjižnic in drugega), temveč od časa do časa, kot poročajo dopisniki s Kosova v teh dneh, izvajajo policijske akcije in napadajo učence, študente in predavatelje, ki poučujejo po zasebnih prostorih. Te dni je

policija pregнала bodoče študente, ki bi morali delati sprejemne izpite na fakultetah prištinske univerze v albanskem jeziku. Vendar so bili izpiti kasneje izvedeni. Srbska policija spremlja učence in študente in tako odkrije zasebne stavbe, kjer je pouk. Tedaj nastane pravi pekel: fizično mučijo učence, študente in profesorje, najbolj pa so kaznovani lastniki zasebnih prostorov. V tem šolskem letu so v postajah srbske policije zasliševali 2.280 učiteljev in učencev, 123 so jih kaznovali z zaporom, zaradi posledic mučenja so umrli en direktor šole, dva učitelja in trije starši, ranjena pa sta bila dva starša in 20 učencev (vsi mlajši od 18 let!). V tem šolskem letu je obiskovalo šole v albanskem jeziku 337.680 učencev, od tega 274.280 učencev osnovnih šol in 63.340 učencev srednjih šol. Poučevalo je 14.500 učiteljev osnovnih in 4.250 profesorjev srednjih šol.

V šolskem letu 1969/70 je prvič v zgodovini albanskega naroda začela delovati Univerza v Prištini. Filozofska fakulteta je začela s delom 1960 v sklopu Univerze v Beogradu, kasneje sta bili ustanovljeni ekonomska in pravna fakulteta. Univerza v Prištini je bila ustanovljena predvsem kot univerza z albanskim učnim jezikom kot taka edina v Jugoslaviji. Vendar je študij potekal na vsaki fakulteti vzporedno v albanskem in v srbskem učnem jeziku. Sprejem študentov je potekal glede na razmerje v odstotkih prebivalstva Kosova. Danes ima Univerza v Prištini 13 fakultet in 7 visokih šol. Univerzo v Prištini, s poukom v albanskem jeziku, je srbska policija zasedla 1. junija 1991. Tedaj je na univerzi delalo 682 profesorjev in asistentov in 88 administrativnih uslužbencev. Prepovedali so vstop profesorjem in študentom v stavbe fakultet in visokih šol. Ves prostor so okupirali Srbi in Črnogorci. Pouk v albanskem jeziku je bil na prištinski univerzi prepovedan brez razlogov. Vsi profesorji, asistenti in administrativni uslužbenci so bili odpuščeni. Da bi izzvali nered med študenti, so srbske oblasti preimenovala Univerzo Kosova v »Sveti Sava«.

Uredništvo: Kakšna je po vaši oceni politika, ki jo vodi Miloševićeva Srbija na Kosovu? Kje so po vašem mnenju temeljne slabosti Miloševićeve politike tudi z vidika skupnega življenja Srbov in Albancev? Kaj bi bilo po vašem mnenju mogoče storiti za kolikor toliko normalno sožitje med Srbi in Albanci na Kosovu?

Skender H. Skenderi: Milošević je prišel pozneje, potem ko se je vse že začelo z Memorandumom SANU. Bil je predvideni del tega dokumenta, kot pravi Čosić. Tudi ko bi hotel, ne bi več mogel stvari povrniti v tako stanje, da bi ustvaril razmere, pod kakršnimi bi se izvajala samo politika enakopravnosti med vsemi narodi in narodnostmi na Kosovu, spoštovanje Ustave SFRJ, Srbije in Statuta Kosova. Sprememba statuta Kosova 1989 je imela za cilj etnično čiščenje Kosova in srbsko ter črnogorsko osvojitve tega ozemlja. Milošević je najprej izpolnil naloge, ki so mu bile dane, pozneje pa je sam nadzoroval celotno politično, policijsko in vojaško situacijo. Tako je najprej prišlo do manifestacije na Gazimestanu, kamor so prišli tudi tedanji Miloševićevi somišljeniki iz federacije. Tudi ko Milošević ne bi naredil nič hudega na Kosovu, bi bilo za pametne dovolj že tisto, kar je naredil v BiH, da bi jim bilo jasno, da z Miloševićevimi Srbi ni mogoče nikakršno življenje v nikakršni skupnosti. Miloševićeva politika ima toliko slabosti in napak, da jih ni mogoče naštetih, posebej ne tistih, ki zadevajo skupno življenje med različnimi narodi, ker tako daje prav vsemu, kar je srbsko, in tako odvzema vsem, ki niso Srbi, da vanj ne more nihče več zaupati. Na Kosovu je možno sožitje med narodi, ki živijo na tem ozemlju, samo s priznanjem samoodločbe narodov Kosova. Na ta način bi narodi Kosova, kadar bo uresničena skupna,

suverena in neodvisna nevtralna država, lahko zasnovali skupno življenje na povsem enakih pravicah in obveznostih ne glede na različnost in številčnost, tako kot to predvideva Kačanska Ustava Republike Kosovo. V tej bodo našli mir Srbi in Črnogorci in Turki in Muslimani in Cigani in vsi drugi, ki živijo na Kosovu, ker jim to zagotavlja ustava.

Uredništvo: Kaj po vašem mnenju pomeni »Evropa brez meja« in kako si v takšnem kontekstu zamišljate položaj Kosova v perspektivi?

Skender H. Skenderi: Današnja Evropa teži k integraciji. In ta integracija bi bila uspešna, ko ne bi tako »lahko in hitro« padel berlinski zid. Evropa je hotela z integracijo premostiti težnje dezintegracije majhnih in nezadovoljnih narodov širom po Evropi. Toda po padcu »vzhodnega bloka« se pojavijo novi nepredvideni problemi po eni strani in novi dezintegracijski problemi po drugi strani. Da je nastal bivši Vzhodni blok, pa tudi Jugoslavija, kakršna je bila, je bilo prelite mnogo krvi. Povsem naravno je pričakovati, da tudi njihov razpad zahteva ponovno prelivanje krvi in žrtve, morda celo večje kot pri njihovem nastajanju. To je danes jasno na primerih Jugoslavije, Sovjetske zveze in nekaterih vzhodnih držav.

Težnja, da se oblikuje t. i. Srednja Evropa, je realnost. Toda priče smo tudi težnjam po oblikovanju nekega »Bizanca« v sestavi Velike Srbije, Grčije, Rusije in morda Makedonije. Mislim, da je treba tudi »Evropo brez meja« gledati skozi to prizmo. Če se ta Evropa ne bo ukvarjala z rešitvijo vprašanja manjšin po vseh državah Evrope, potem bodo dezintegracijski procesi, ki so neizbežni, uničili še tisto, kar je bilo ali bo medtem narejeno. Nazadnje mislim, da to ne ustreza niti Evropi brez meja, ker se bodo ti problemi razvijali naprej in imajo lahko katastrofalne posledice.

V »Evropi brez meja« vidim Kosovo v treh možnih stanjih:

– kot samostojno nevtravno državo, če bo vladal razum in se bodo začeli razgovori o Kosovu, na katerih bo dosežena pravična in sprejemljiva rešitev za vse, kar je malo verjetno,

– skupaj z Albanijo, če bo Srbija poražena v morebitni balkanski vojni, kar je verjetno,

– v Jugoslaviji z vsemi, ki delijo enako usodo (razen Slovenije) pod Srbijo preteklih 40 in morda bodočih 50 let, če morda ne bi prišlo do balkanske vojne, kar je tudi verjetno! V tem primeru bodo svetovni dejavniki izposlovali neko »polno« avtonomijo za Kosovo, Srbija pa jo spet takoj spremenila v tisto, v kar je bila spremenjena ustava iz 1974 in to spet s pomočjo preostalih v »ohlapni« prihodnji konfederaciji.

Uredništvo: Kako bi ocenili procese izseljevanja (migracije) na Kosovu? Prosimo vas, da posebej ocenite to vprašanje tako glede Srbov kot tudi glede Albancev.

Skender H. Skenderi: Vprašanje izseljevanja s Kosova in doseljevanja na Kosovo se vleče že leta in leta, da ne rečemo stoletja in stoletja. Ti procesi so na žalost vedno obravnavani s stališča tistega, ki je gospodar Kosova. V resnici živijo Albanci na Kosovu po zgodovinsko neizpodbitnih dejstvih brez prekinitve od starega veka pa do danes, to pa pomeni, da so avtohtoni. Srbi pa so na Kosovo začeli prodirati ob koncu XII. stoletja, (točno 1190 po neki bitki proti Bizancu

– Grčiji, ki je tedaj vladala na Kosovu). Kosovo je bilo tedaj naseljeno z albanskim prebivalstvom. Neizpodbitno dejstvo je, da je bil sedež srbskih vladarjev prvotno nekje v Stari Raški, severno od Novega Pazarja in Sjenice in tam morajo Srbi iskati svojo zibelko, ne pa na Kosovu. Kar zadeva Kosovo in Makedonijo, pa srbski in drugi zgodovinarji pravoslavne verske spomenike napačno imenujejo srbske. Dejstvo je, da noben Albanec pred prihodom Turkov ni bil muslimanske vere, temveč pravoslavne ali katoliške. Ve se, da so bili pred prihodom Turkov na Balkan, Albanci na Kosovu, v Makedoniji, severni Grčiji do Arte, Preveze, Manastira, južne Albanije in Camerije pretežno pravoslavne vere (vpliv Bizanca). Po drugi strani so bili Albanci Dukadjinija (Metohije), Malesije, srednje in severne Albanije vse do Nikšića pretežno katoliške vere (vpliv Rima). Vsi krščanski samostani na Kosovu do prihoda Srbov so bili albanski samostani. Po srbskem znanstveniku Peri Slijepčeviću »Srbi niso imeli niti možnosti niti arhitektonskih sposobnosti za gradnjo takih cerkva, ki niso njihove, temveč pripadajo časom, v katerih oni (tj. Srbi – prip. S. S.) niso bili na Kosovu« (Ogledi, 1934). Kasneje se je dogajalo, da so bili ti samostani dograjevani, pogosto tudi na novo grajeni, razširjeni, adaptirani, vendar vedno na starih, že pred prihodom Slovanov na Balkan obstoječih verskih objektih. Akademik Mark Krasniqi piše: »Za časa turškega imperija na Balkanu si je srbska Cerkev oziroma pravoslavni kler prilastila mnoge katoliške cerkve. To potrjujejo mnogi katoliški misijonarji v svojih poročilih, ki so jih takrat pošiljali papežu v Rim o žalostnem stanju katoliških Albancev na Kosovu in v Makedoniji. Ti pišejo, da je za katoličane hujši pritisk pravoslavne cerkve kot turške oblasti« (Kosova sot, Priština, 1992). Vsi ti verski objekti so potem, ko je en del Albancev sprejel mohamedansko vero, pripadali enako Albancem krščanske vere in Srbom. Zakaj bi ti samostani in tudi Kosovo samo bili za Srbijo »srce«, ne pa »duša« za Albance? Kar se tiče srbskih verskih spomenikov, torej Kosovo ne pomeni za Srbe nič, to je samo umetni adut, da bi sebi dali zgodovinsko pravico do Kosova.

Splošno je znano, da je potekala kolonizacija Kosova in Makedonije sočasno. Prav tako je dejstvo, da je potekalo izseljevanje Albancev s Kosova pod pritiskom v Turčijo v dobi stare Jugoslavije, pa v času komunistične Jugoslavije in danes, v času Miloševićeve Jugoslavije. Prav tako so se tudi Srbi vedno izseljevali, a po letu 1974 se je to število povečalo, vendar v odstotkih nikoli ni preseglo sočasnega izseljevanja Albancev s Kosova.

Za časa avstrijsko-turških vojn (1687–1690) so se avstrijskemu generalu Piccolominiu (njegova vojska je štela 8.000 ljudi) v Prištini pridružile precejšnje sile Srbov in katoliških Albancev, v Skopju se mu je pridružil katoliški škof, veliki albanski pisatelj Pjeter Bogdani s 15.000 albanskimi prostovoljci, v Prizrenu pa pečki Patriarh Arsenije III., ki je prišel iz Cetinja (kjer se je začasno skrival) in se pridružil avstrijskemu generalu (1689) s 6.000 Srbi in Albanci. Avstrijski general je v Prizrenu umrl za kugo, avstrijsko vojsko je 1690 premagal pri Kacaniku veliki vezir Mustafa Cuprilica. Tedaj so se Turki maščevali in ubijali, tako da je Arsenije III. odpeljal Srbe proti Vojvodini. S seboj je imel tudi 5.000 Albancev, kar pomeni, da se niso selili samo Srbi, temveč tudi Albanci. O tem govorim tako podrobno zato, ker je srbska zgodovina tako napihnila to selitev in obdolžila Albance, kar ni res.

Delitev albanskih etničnih ozemelj in njihovo veliko etnično čiščenje se je začelo 1876–1878. V teh letih je bilo izvedeno etnično čiščenje ozemelj niškega in pirotskega Sandžaka (Toplica, Kosanica, od Kruševca do Vranja). Po osmanlijskih statistikah je bilo v teh dveh pokrajinah 74% Albancev in 26% Vlahov

– Srbov. Hkrati sta črnogorska in srbska vojska izvedli etnično čiščenje med Albanci, ki so živeli v svojih etničnih krajih Plava, Gusija, Hoti, Gruda in Ulcinj. Ob tej priložnosti je srbska vojska mučila in s terorjem pregnala 230–250 tisoč Albancev (po albanskih virih) oziroma 150–200 tisoč (po srbskih virih) ali okoli 400 tisoč po turških virih. Srbska vojska je pod vodstvom ruskih oficirjev za vedno pregnala Albance iz njihovih ognjišč v 620 vaseh, od katerih je bilo 450 vasi etnično čisto albanskih. V teh krajih je tedaj ostalo več kot 180 mohamedanskih in krščanskih verskih objektov, od katerih ni več niti ene sledi, ker jih je porušila srbska vojska. Ta etnična čiščenja so izvedli po projektih tedanjega srbskega zunanjega ministra Jovana Ristića in na podlagi velikosrbske platforme »Načertanija« Ilije Garašanina (1844). To akcijo za ustvarjanje velike Srbije sta podpirali Rusija in Francija. Tedaj je Srbija odzela od albanskih krajev dvakrat večji prostor, kot je ozemlje Kosova. Jovan Cvijić citira: »Na Kosovu so bili Srbi vedno v manjšini, medtem ko Črnogorcev sploh ni bilo. Tako so leta 1910 Srbi sestavljali samo 5% kosovskega prebivalstva« (Balkansko Poluostrovo, Beograd, 1966, str. 469). Berlinski kongres predvideva kompenzacijo premoženja albanskih beguncev (muhadžirov). Srbija ni tega nikoli naredila.

»Od 1953 (ko je bil sklenjen Balkanski pakt in aktivirana predvojna pogodba s Turčijo) do 1966 je bilo v Turčijo izseljenih 231.000 ljudi. Med njimi je bilo 80% Albancev. Albanci so morali iti skozi poniževalno proceduro, da se najprej izjavijo za Turke« (Branko Horvat, Kosovsko pitanje.) Pred tem je bila izvedena znana akcija zbiranja orožja, ki so jo izvajali samo nad albanskim prebivalstvom. Cilj te akcije, ki jo je izvedla srbska policija, je bil – ustvariti neznosne razmere za življenje Albancev na Kosovu, zato da bi se izselili v Turčijo. V tistem času so ukinili komaj ustanovljeni Albanološki inštitut v Prištini, prenehal je z delom »Ansabl narodnih igara i pesama«, napada se albanska folklor, pripravlja se nov, posebni pravopis in knjižni jezik za jugoslovanske Albance, ki naj bi se razlikovali od tistih v Albaniji itd.

Srbija je štirikrat izvajala kolonizacijo albanskih ozemelj s Srbi in Črnogorci. Prva kolonizacija je bilo naseljevanje albanskih krajev niškega in pirotskega Sandžaka s Srbi. Drugo kolonizacijo so izvedli po balkanskih vojnah in po I. svetovni vojni. »V tem času prihaja do kolonizacije Srbov in Črnogorcev na Kosovu. Po podatkih z dne 1. 1. 1930 je bilo določenih 183.848 ha zemlje za kolonizacijo. Nasilna nastanitev doseljencev v hiše albanskih kmetov in odzemanje njihovih zemljišč je zapletalo stanje na Kosovu: cele vasi so si nasprotovale, ustvarjala se je pregrada med prebivalci in oblastjo in odkrito sovraštvo med kolonisti in prvotnimi prebivalci« (Opća enciklopedija, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1978). »Takrat se je pod državnim terorjem in pod terorjem, ki so ga izvajali kolonisti nad albanskim prebivalstvom, izselilo 255.878 Albancev v Turčijo, kjer živijo še danes« (Obradović, Agrarna reforma in kolonizacija Kosova, Priština, 1981). Samo za časa versajske Jugoslavije so na Kosovu naselili preko 60.000 kolonistov Srbov in Črnogorcev na albansko posest. V tem času sta akademik Vasa Čubrilović in kasnejši nobelovec Ivo Andrić za vlado pisala znane elaborate, kako je treba uničiti Albance in jih pregnati z njihovih stoletnih ognjišč. V tistem času se je veliko Albancev s Kosova izselilo v Albanijo.

Veliko se je pisalo in govorilo, da so Albanci pregnali s Kosova 300.000 Srbov in da je prav toliko Albancev prišlo iz Albanije. To je smešno, ker na Kosovu nikoli ni bilo 300.000 Srbov. Jugoslovanska vlada pa poimensko ve, koliko albanskih emigrantov je prišlo v Jugoslavijo. Ve se, da je to 700 ljudi in še ti so večinoma odšli v zahodne države.

Uredništvo: Kako ocenjujete vlogo države Albanije v srbsko-kosovskem sporu? Kako ocenjujete odnos med Albanci na Kosovu in Albanci v državi Albaniji? Kako ocenjujete politični in gospodarski položaj v Republiki Albaniji?

Skender H. Skenderi: Država Albanija vse bolj dobiva fiziognomijo spoštovane države v svetu zaradi stališč do raznih mednarodnih vprašanj. Kot polnopravna članica ali kot opazovalka sodeluje v mednarodnih organizacijah (OZN, KVSE). To se pravi, da svet v Albaniji gleda državo, ki ima demokratične pravne norme. Stališča Albanije do raznih mednarodnih vprašanj so v popolnem soglasju z Ustanovno listino OZN. V teh okvirih je tudi njen odnos do srbsko-kosovskega spora. Albanija je že večkrat rekla, da ni za spremembo meja z nasiljem, vendar pa nasprotuje srbskemu nasilju nad Albanci, zapiranju šol z albanskim učnim jezikom in univerze, ukinjanju RTV v albanskem jeziku, prepovedi časopisov in drugih publikacij v albanskem jeziku, odpuščanju albanskih delavcev z delovnih mest, predvsem pa nasprotuje metodam, ki jih uporablja Milošević, da bi pregnal Albance s Kosova. Zato se Albanija na razne načine zavzema za to, da bi se preprečili srbski zločini nad Albanci. Albanija se zavzema za mir in si prizadeva, da se spopad ne bi razširil na Kosovo. Vlada Kosova in albanske politične stranke Kosova imajo podporo vlade Albanije pri prizadevanjih, da se oboroženi spopad iz BiH ne razširi tudi na Kosovo. Zato je predsednik Albanije dr. Sali Berisha zaprosil OZN, naj se Kosovo postavi pod protektorat Združenih narodov. Naj že bo kakor koli, po izjavah albanskih politikov Albanija nikoli ne bo dovolila, da bi Srbi etnično čistili Kosovo.

Odnose med Albanci na Kosovu in Albanci v Albaniji ocenjujem kot odnose brata z bratom. Tu ni drugega komentarka.

Kar zadeva politični položaj Albanije, je treba vedeti, da je Albanija država, ki iz monizma prehaja v večpartijski sistem. Ko človek bere njihove časopise ali posluša razprave v parlamentu, na trenutke dobi vtis, da obstajajo tam veliki nesporazumi, ki bi lahko pripeljali tudi do politične krize. Vendar je resnica čisto drugačna. Res je, da so nasprotujoča si mnenja, prihaja do ostrih polemik in do zahtev po spremembi vlade, vendar gre za manjše skupine iz Socialistične stranke, ki je naslednica Albanske stranke dela. Demokratska stranka, ki je najštevilnejša, ter socialdemokratska in druge podpirajo vlado in si prizadevajo za politično stabilnost. Armada in policija sta popolnoma depolitizirani, kar je zelo pomembno. V pripravi je nova ustava Albanije, ki naj bi kmalu prišla v razpravo in sprejetje v parlament.

Ekonomski položaj je trenutno zelo težak. Hitre družbene in politične spremembe so ljudje dočakali zelo revni. Toda ve se, da je Albanija bogata s podzemnimi in nadzemnimi viri, bogata z rekami in jezeri, ki so zelo primerne za namakanje poljedelskih površin, ima mnogo naravnih lepot in je primerna za turizem, saj ima okoli 400 km morske obale. Odpiranje Albanije v svet in ekonomske zveze z razvitimi državami bodo prispevale k temu, da Albanija ne bo več odvisna od drugih držav, zlasti sosednjih, kar je strateško važno.

Uredništvo: Kako ocenjujete odnos med Albanci in Makedonci v Makedoniji? Ali v zvezi s tem pričakujete nadaljnje politične zaplete? Kaj Albanci zahtevajo od države Makedonije za svoj nemoten politični, gospodarski in kulturni razvoj?

Skender H. Skenderi: V Makedoniji se albansko prebivalstvo obravnava kot nacionalna manjšina, toda to so avtohtoni prebivalci v razmerju do drugih, ki so

priseljenci. Albanci sestavljajo več kot 40% prebivalstva Makedonije, v zahodnem delu pa celo 95%. Albanci so imeli v Makedoniji pravico do šolanja v lastnem jeziku. Imeli so tudi Višjo pedagoško šolo v Skopju. Pozneje so jim bile te pravice vzete. V Makedoniji je bilo 1987 prepovedano šolanje albanskih otrok v materinščini v že obstoječih osnovnih in srednjih šolah širom po Makedoniji. Naenkrat so oblikovali t. i. kombinirane oddelke, to pa je pomenilo, da se albanski učenci srednjih šol lahko učijo samo v makedonskem učnem jeziku. Zaprli so Višjo pedagoško šolo v albanskem jeziku v Skopju, zaprli so višje srednje šole z albanskim učnim jezikom, učitelji in profesorji so izgubili službo, večina je bila zaradi odpora proti tem spremembam preganjana in sodno kaznovana.

Znano je, da rezultati nobenega popisa prebivalstva Makedonije niso bili javno objavljeni zaradi majhnega števila Makedoncev. Do pred kratkim je bilo v Ustavi Makedonije določeno, da so Albanci konstitutivni narod Republike Makedonije. Toda s predzadnjo spremembo Ustave Makedonije jim je bila ta pravica odvzeta! Albanci se uradno obravnavajo kot prebivalci druge vrste. Res je, da so v sedanji vladi tudi nekateri pripadniki albanske narodnosti, izbrani po večstrankarskem sistemu na zadnjih volitvah, toda delo v vladi in parlamentu jim je praktično onemogočeno zaradi preglasovanja. Niti en predlog, ki so ga po normalnem postopku sprožili Albanci v Makedoniji, ni bil sprejet, niti ni prišel v normalen postopek v Parlament Makedonije, ker so bili predlogi zavrtnjeni s preglasovanjem. Kljub večkratnim obljubam samega predsednika Gligorova, še vedno ni bil narejen niti najmanjši korak za neko sporazumevanje med Albanci in Makedonci. To so podlage za odnose med Albanci v Makedoniji in Makedonci samimi. Takšno stališče Makedonije do Albancev in njihovih pravic v Makedoniji vpliva tudi na odnos Albancev s Kosova do Makedonije. Na vsak način so albanske politične stranke naredile dovolj, da bi se ti odnosi izboljšali in so pri tem tudi vztrajale. Ker pa se ni tudi v tem času nič spremenilo na bolje, tudi odnosi med Kosovom in Makedonijo, kljub dobrim željam s kosovske strani, niso najboljše. Albanske politične stranke v Makedoniji imajo vse enako stališče, da morajo biti Albanci v Makedoniji konstitutivni narod, čemur se krčevito upirajo Makedonci. Na zadnje pismo Nevzata Halilija predsedniku Gligorovu o teh zahtevah je Gligorov odgovoril odločno negativno. Postavlja se vprašanje, zakaj je bilo prej toliko obljubljenega, zdaj pa naenkrat tako odločen negativen odgovor. Ali je na to vplival sestanek z Miloševićem ali neki novi vetrovi z Juga.

Albanci v Makedoniji zahtevajo temeljne pravice, to je, da bodo državotvorni subjekt, kar so že bili; da so po enakih merilih kot drugi narodi v Makedoniji zastopani v državnih organih, policiji, vojski itd. in da se jim omogoči šolanje v maternem jeziku, pravica, ki so jo imeli, pa so jo izgubili še v »demokraciji«. Albanci v Makedoniji zahtevajo, da se spoštujejo ne le njihove etnične, kulturne, jezikovne in verske razlike, temveč da se odprejo vrata za politično in parlamentarno delovanje tudi Albancem, ki žive v Makedoniji. Postavlja se temeljno vprašanje: kdo in po kakšnih merilih je določil, da bodo Albanci v Makedoniji manjšina, ko pa predstavljajo 40% prebivalstva cele države? Kdo in zakaj zavira objavo rezultatov popisa prebivalstva? Na to so odgovori. Morda je albansko prebivalstvo po številu večje od makedonskega. Morda je bolgarsko, turško, muslimansko in drugo prebivalstvo več kot 10% skupnega prebivalstva države, kar pomeni, da sami Makedonci niso najbolj številčen narod v makedonski državi. Morda se v vsem tem skriva strah in zato do poštenega popisa sploh ne pride.

Kako se lahko počuti narod na svojem avtohtonem ozemlju v okolju, kjer je,

ne po svoji krivdi, izgubil vse pravice, obravnava se kot tretjerazredno bitje in se mu še očita, da je kriv za vse, kar se dogaja, in še za mednacionalno nestrpnost. Danes se, na žalost razen v Srbiji in BiH tudi v Makedoniji uporablja samo pravica močnejšega, vsiljevanje svoje volje in svojih zakonov drugim, šibkejšim. Zanimivo je, da je po razpadu Jugoslavije, namesto da bi oživel šovinistični duh Albancev, oživel ta duh pri Makedoncih, verjetno zaradi strahu pred maščevanjem Albancev za vse, kar so v zadnjih letih komunizma doživeli v Makedoniji, ko so bile Albanec odvzete pravice.

Trenutno prevzema odgovornost za vse, kar se lahko zgodi, močna roka Gligorova. Pa še pred kratkim sem v njem videl zrelega politika, ki trezno razsoja in deluje politično zrelo. Upam, da bo tak tudi ostal in da bo uvidel, da ta država lahko obstane samo, če bo pravično rešila vprašanje vseh narodov v državi in razvijala dobre sosedске odnose z vsemi.

Uredništvo: Ali se vam zdi verjetno, da se bo – po Bosni in Hercegovini – vojni požar razširil tudi na Kosovo? Kaj lahko takšno možnost prepreči? Kako v zvezi s tem presoimate napore mednarodne skupnosti?

Skender H. Skenderi: Več znakov kaže, da bi lahko prišlo do spopadov na Kosovu: Miloševićev obisk v Makedoniji, odločitev, da člani KVSE-ja ne smejo biti več kot opazovalci prisotni na Kosovu, v Sandžaku in v Vojvodini, vse bolj pogosti vpadi srbske policije na sedeže albanskih političnih strank, Komiteja za varstvo človekovih pravic v Prištini.

Odpiranje letališča pri Zadru in Masleničkega mostu pod za Hrvaško nerazumnimi pogoji bo gotovo prineslo nove kvalitete odnosov med Hrvaško in Srbijo. To bo v marsičem vplivalo ne le na prihodnje dogajanje na severu, temveč tudi na jugu.

Inertnost zahodne administracije glede vojnih žarišč na Balkanu, neodločnost OZN, ponujanje »roke zmagovalcu« na bojnem polju in priznanje najbolj nečloveških metod za osvajanje tujih ozemelj kažejo, kje so Evropska skupnost, Združeni narodi in ZDA. Vse to kaže, da je ne le Kosovo, temveč ves Balkan pred veliko možno katastrofo, v katero pa bi lahko padli tudi drugi.

Osebnostno mislim, da bi se dalo probleme v Jugoslaviji rešiti po mirni poti. Tragično bo za vse nas, ko bomo nekega dne, do tega pa bo prišlo, ponovno sedli skupaj ter predlagali in sprejeli rešitve, ki so bile v dosegu roke še pred prvimi spopadi v Sloveniji. Tedaj bomo vsi našli krivce v svojih okoljih, da opravičimo to, kar se je zgodilo. In ponovno bomo trgovali in potovali po teh ozemljih brez ekonomskih omejitev, saj edino na ta način Balkan lahko eksistira. Teorija, da se v BiH ne da več skupaj živeti, je napačna. Kdo je največ žrtvoval v drugi svetovni vojni? Moramo priznati, da so to bili Muslimani. Kdo je najlaže in najbolj resno sprejel »bratstvo in enotnost« v BiH in v Jugoslaviji? Pri katerem narodu v Jugoslaviji je bilo največ mešanih zakonov? Kdo je bil žrtev in kdo izvrševalec tedaj in zdaj v BiH? Malo je treba razmisliti in odkriti nenavaden pojav, da se v zgodovini narodov in narodnosti Jugoslavije nista nikoli menjali vloge žrtev in agresorja: isti je ostal agresor in ista je žrtev. Torej ni res, da se v mirnem času ne da živeti, ker bi se žrtev spominjala zločinov (ker niso Muslimani kot prejšnje žrtve začeli agresije), temveč zato ker agresor ponovno želi kri (vojno v BiH so izzvali Srbi in Hrvati, ne pa Muslimani, na Kosovu se ne izvaja volja večinskega naroda, ne maščujejo se Albanci nad Srbi, temveč Srbi nadaljujejo s tistim, kar so delali pred komunizmom in v njegovem času). To se dogaja zunaj »zdravega razuma«, ker se stoletja zatiran

narod obnaša po posebni logiki. Na srečo je agresor danes tako »zunaj časa«, da so njegove namere vsi hitro spregledali.

Uredništvo: V Sloveniji živi večje število pripadnikov albanske narodnosti. Kako ocenjujete njihov položaj v Republiki Sloveniji?

Skender H. Skenderi: V Sloveniji živi precej Albancev s Kosova in Makedonije, manj pa iz Črne gore in Srbije. Albanci v Sloveniji so se politično organizirali v Demokratični zvezi, tisti iz Makedonije pa v politični stranki Prosperitet. Albanci v Sloveniji imajo tudi svoje kulturno umetniško društvo Migjeni in na novo ustanovljeno Albansko skupnost Slovenije. V Ljubljani KUD Migjeni izdaja časopis Alternativa, medtem ko Albanska skupnost Slovenije izdaja bilten Diaspora, izhaja pa tudi zasebni časopis Republika, ki ga ureja Salih Kabashi. Veliko Albancev ima svoja ali mešana podjetja. Zanimivo je, da se največ Albancev v Sloveniji ukvarja s sadjem in zelenjavo. Obveščeni smo, da so v poslovnem smislu zelo natančni in pravočasno izpolnjujejo svoje obveznosti. Albanci po rodu iz Makedonije pa se bolj ukvarjajo z lokali za prehrano – slaščičarnami, kavarnicami in podobnim. Skoraj vsi Albanci v Sloveniji in tudi kjer koli drugje na Zahodu imajo nerešene probleme s poslovnimi in delovnimi dovoljenji, potnimi listi, s prijavljanjem kraja bivanja in podobno. Ti problemi so nastali kot posledica dezintegracije Jugoslavije in doslednega upoštevanja mednarodnih sankcij – z vso ostrino prav do Albancev s Kosova, čeprav je obnašanje srbskih oblasti na Kosovu proti Albancem eden od razlogov za uvedbo sankcij proti ZRJ oziroma Srbiji. V tem smislu nas zelo prizadeva obnašanje slovenskih organov reda. Posamezni postopki organov za notranje zadeve, četudi v duhu slovenskih zakonov, so močno prizadeli posameznike albanske narodnosti v Sloveniji. Mislim, da bi morali ravnati malo bolj razumevajoče v zvezi z dovoljenji za delo in bivanje za Albance, ki so leta in leta brez problemov delali v državnih in družbenih podjetjih, zdaj pa to ni več možno. Takšne primere bi morala proučiti neka posebna državna komisija, da zaradi razpada Jugoslavije ne bi trpeli ljudje, ki niso za to nič odgovorni, nosijo pa težke posledice.

Albanci so se od vseh območij v Jugoslaviji najraje zaposlovali v Sloveniji, čeprav njihovo število ni bilo nikoli posebno veliko. Do vojne v Sloveniji jim je bilo tu v vseh pogledih dobro, tudi glede družbene obravnave. Počutili so se kot v »svoji« deželi, prijavili so se začasno, a živeli tu desetletja. Dogajalo se je, da je bil en član družine prijavljen v Sloveniji, drugi pa doma. Kupovali so trgovine in hiše. Spominjam se, kako so po znanih poplavih zbrali samoiniciativno denar za pomoč poplavljenim. Vojno v Sloveniji sem preživel na Brezovici pri Ljubljani in vem, da je prve dni več sto albanskih vojakov zapustilo vojašnice in so tako pomagali, da jih je bilo lažje zasesti. Vlada Slovenije se je do teh vojakov in do drugih Albancev obnašala zelo korektno in humano. Kot podpredsednik Skupščine Kosova moram še poudariti, da ne bomo nikoli pozabili gostoljubnosti in vsega, kar nam je bilo v Sloveniji omogočeno v teh treh letih.

Z dr. Skenderjem H. Skenderijem se je pogovarjal dr. Boštjan Markič.

Albanci in Albanija

»Regierungen sind Segel,
das Volk ist Wind,
der Staat ist Schiff,
die Zeit ist See.«
(Ludwig Borne)

1. Poreklo

Kot velja za vsa ljudstva na Balkanu, je tudi Albancem težko določiti *izvor*.

Bržkone njim še težje kot, postavimo, njihovim sosedom. Težave se začnejo že pri geografski umestitvi. Brez kontraverz in ostrih nasprotovanj drugih, ki si ga lastijo, je bržkone Albancem moč prisoditi le relativno majhen prostor, ki naj bi bil, kot sami rečejo *Shqipëria* ali *Shqipnija* in s tako oznako pomenil bodisi etnično poselitev ali državni (nacionalni) pojem »albanstva«. Nemalo tega prostora sosedje Albancem ne bi priznali, sami Albanci pa kot argument lahko pravzaprav uporabljajo le razprostranitev dejanske sodobne etnične pričujočnosti.

Sosedje so v prednosti. Kot dopolnilno in nemalokrat kontrastno argumentacijo izrabljajo državni okvir. Tudi ko se ta od etničnega ostro razlikuje, je prednost te argumentacije v dejanski supremaciji skozi državne strukture. Države na sploh niso na Balkanu nastajale kot kake povsem razpoznavne etnične celote, marveč kot politične tvorbe, ki so si nadele ime najmočnejše etničnosti ali pa samodoločitve vladanja. To sicer ni le balkanska posebnost, je pa na tem prostoru prednost države usodna v zgodovinskem smislu tudi tako, da se evocirajo »zgodovinske pravice« skozi državo. Tako se Grčija sklicuje na kontinuiteto »grštva« od antike prek Bizantinskega (vzhodnorimskega) cesarstva do moderne državnosti, kakršna je postopoma vzniknila v času razpadanja Otomanskega imperija. Pri tem je poudarjen uspešen upor temu imperiju. Tudi ko ne postavlja eksplicitnih teritorialnih zahtev, zahteva v tem kontekstu Grčija zase ekskluzivno pravico na zgodovinsko ozemeljsko ime, kakršno je Makedonija.¹ Neposredno se na Albanijo nanaša v tem smislu zgodovinski naziv pokrajine Epir.

Srbija se sklicuje na tako imenovano nemanjičko tradicijo, ozemeljske in kulturne dosežke srednjeveške srbske države kljub premakljivostim in nestalnostim njenih meja.² Prav tako Bolgarija utemeljuje svoje »zgodovinskosti«, čeprav se to Albancev ne tiče tako neposredno kot sosedstvo Srbije in Grčije. »Presežki etničnosti«, ki naj bi sovpadali z doseženimi državnimi mejami, praviloma v konfliktu in izključevanju drugih, naj bi vpeljali za vse čase.

Čas povsem drugačnih državnih razporedov, še posebej proti dejstvom (turške) otomanske imperialne obsežnosti, se rad pozablja. Povsem zoper logiko

* Dr. Stane Južnič, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

¹ Glej: »Kdo je Makedonec?«, Teorija in praksa, Ljubljana, let. XXIX, št. 11–12, november–december, 1992, str. 1174

² O tovrstnih utemeljevanjih nacionalne identitete in določanjih »nacionalnih začetkov« v Identiteti, Ljubljana: FDV, 1993, str. 312

zgodovinskega dogajanja se »tuje« državnosti razvrščajo v kategorijo okupacij. Tudi to je sicer splošna (raz)potegavščina v sklicevanju na kompletnost nacionalnega bistva in bitja skozi zgodovino.

Albanija je na delu svojega etničnega ozemlja nastala kot država šele leta 1912. Brskanje po zgodovini o veliko zgodnejših tovrstnih podvigih ostaja, naj tako rečemo, nedokončan posel zgodovinskih rekonstrukcij. V dejstvu razvidne državotvorne zapoznelosti so za Albance očitne težave. Retardacija ali, naj rečemo, zaostajanje in celo nazadovanja, da ne rečemo odlaganja v nastajanju sodobne albanske države, imajo vsekakor za Albance usodne posledice. Najpomembnejša je prav gotovo redukcija albanske države na meje, ki še zdaleč niso etnične.

Bržkone lahko rečemo, da se bo albanski problem prej ko slej reševal v soočanjih rivalskih in izključujočih državotvornih potenc na Balkanu.

a) Izpostavili smo torej *zapoznelost* zgodovinske legitimizacije albanske nacionalne identitete. S tem zaostajanjem je albanska nacionalnost v izraziti defenziji, kajti ideologijo nacionalizma so drugi na Balkanu začeli konstruirati že v 19. stoletju. Danes v situaciji izrazitih konfliktov med izključujočimi se nacionalnimi pretenzijami jo lahko le intenzivno nadgrajujejo, Albanci pa jo morajo šele izgrajevati.

Zapoznelost se izraža v albanski defenzivnosti. Omenjeno zamudništvo lahko le delno kompenzirajo z dejstvi svoje dejanske etnične razprostranitve. Toda etnični argument ima v konfrontaciji s silo dogotovljenih nacionalnih ideologij in brutalno močjo države le malo veljave. Končno to občutijo tudi muslimani. Le nadmoč državne organizacije in pričujočnost nacionalnih ustanov sta relevantni v situaciji konfliktov.

Prav gotovo to ni le albanski problem. Tudi v Evropi ga poznajo drugi zapozneli narodi. Pri nekaterih se vse sklene z dramatičnim kleščanjem etničnega ozemlja. Spet drugi se trudijo definirati »nacionalno ozemlje« z brezupnimi poskusi terorizma. Deljenost na več držav je vsekakor najbolj tragična izhodiščna točka v graditvi zapoznele nacionalnosti, pa naj gre za primer Baskov ali še posebej Kurdov.

Etnični argument pa ohranja svojo težo, če

– roditelna moč kakega naroda uspešno tekmuje z demografskim potencialom sosednjih narodov ali pa je, kot je to prav v albanskem primeru, izrazito nadmočna;

– so asimilacijske možnosti sosednjih narodov omejene, pa naj gre za prevelik preskok v etničnem bistvu ali zaradi posebnih gospodarskih, kulturnih in še kakih okoliščin, zlasti potencirane etnične distance;

– gre za etnične prepletenosti in zapletenosti tako, da v njih vsaka etničnost dobi izrazitejše konture.

V določeni meri vsaka nacija, ki teži k definiranju skozi državo in ima prednosti v demografski ekspanzivnosti, prav na to računa, če je zgodovinsko ujeta v zamudništvo glede državotvorja. Pri tem pa se le redko odreka kontraargumentacije na področjih, kjer imajo, zoperstavljeno etničnemu argumentu, na voljo dokaze zgodovinske državnosti ali kake druge.

b) Posebna vrsta koroboracije etničnemu argumentu je dokazovanje *staroselskosti* ali, če uporabimo latinski izraz, indigenosti.³ To sicer ni povsem določljiva

³ Lat. *indigena,ae,m. domorodec. domačin, tako: začetec, originalen prebivalec kakega kraja ali dežele, kar je moč izraziti tudi z gr. *autochthon*, nastal na kraju kjer biva, torej prvoten prebivalec. Pojem se uporablja danes predvsem*

kategorija v smislu, da bi imela povsem jasne in nedvoumne pravne ali, postavimo, moralne konsekvence. Še zlasti zaradi tega, ker je staroselskost težko določiti po mnogih generacijah. Je pa argument uporaben v določeni meri, ko naj bi večje pravice na določeno ozemlje imeli tisti, ki so na njem bili »prej«.

Albanci v sporu s sosedi prav gotovo lahko segajo po tem argumentu. Tako dokazujejo »predpravice« in vztrajajo pri svojih »starejših pravicah«. Še zlasti je to izvedljivo, če se dokazuje s kontinuiranostjo bivanja, ki so ga presekali prišleki, priseljenci ali pritepenci. Tak argument lahko močno vibrira in privzdigne narodno zavest v situaciji evidentne ogroženosti etničnega »telesa«.

Konkretno gre pri Albancih za dokazovanje ilirskega izvora. Iliri so dokazano bili staroselci na Balkanu vsaj v obzorjih zabeležene in s tem znane zgodovine. Dokler je vladalo prepričanje, da so Slovani staroselci na Balkanu, je tudi v tej domnevi vladalo ilirsko ime. Tudi napoleonovska upravna tvorba si je nadela ime »Ilirske province« (1809–1813). Gibanje, ki je resno zastavilo ne le vprašanje omenjene samobitnosti, marveč tudi združitve južnih Slovanov v eno državo, si je našlo prav tako ilirski naziv (1835–1848), dokler ni bilo prepovedano, ker se je take združitve ustrašila avstrijska oblast.

Manipuliranje z ilirskim imenom in izvorom je sicer dokaj razprostranjeno, ker je tako moč dokazovati »starobitnost« na Balkanu. Albanci bodo bržkone pri tem najbolj vztrajali. Prav zanimivo je, kako je albanska Akademija znanosti (po letu 1970) pripoznala potrebo po antropoloških preiskavah. V prvi vrsti naj bi služile kot spodbuda k odkrivanju »povezav« med Albanci in predzgodovinskimi ljudstvi, še posebej pa z Iliri.⁴ Arheologi naj bi k temu kar se da veliko prispevali in bili so »formirani« kot zgodovinarji.

Rekonstrukcija porekla bo seveda imela pri Albancih vedno nova razsežja, bržkone so trenutne zavore v pomanjkanju sredstev za raziskovanje in v premajhnem številu znanstvenikov. Prav tej temi se ne bodo mogli odreči. Gre, naj ponovimo, za vabljalnost in (ideološko) učinkovitost teze o avtohtonosti.

Še bolj pa bo tovrstno dokazovanje spodbujeno zaradi nasprotnih hipotez. Staroselski domnevi se namreč zoperstavlja dokazovanje o splošnih »preseljevanjih«, premeščanjih prebivalstva na Balkanu. Ne gre le za prebivalstvo, ki se je »priteplo« od drugod in prek Karpatov pljuskalo na Balkan. Možno je namreč, da se je pod pritiskom prihajajočih in nastopajočih ljudstev (ali plemen), pa tudi iz kakih drugih in drugačnih razlogov, tudi relativno avtohtono prebivalstvo premikalo in preseljevalo. Splošne etnične komocije pa so, kot bomo še razpravljali, predvsem ustvarjale nove etnične »kombinacije«, kakršna je na primer tista, ki so jo povzročili Bolgari, tjurksko ljudstvo z Volge, ki se je spustilo na Balkan, se slaviziralo in tako nastalemu narodu zapustilo ime.

Neovrgljivih dokazov za katero koli tezo ni. Prav zato je argumentacija premakljiva in daje možnosti mnogih kvaziznanstvenih manipulacij. Te pa imajo kaj lahko veliko težo v politiki.

c) Teza o staroselskosti in argument priseljenosti se v nacionalnih oziroma nacionalističnih disputih izključujeta. Ne eno ne drugo stališče pa ne more povsem nedotaknjeno prestatiti *kritične presoje*. Etnogeneza na Balkanu je, kot je to povsod, kjer so bile migracije frekventne, neprimerno bolj zapletena.

v relacijah novejšje migracije, ki je preplavila »domorodno prebivalstvo«, na primer v Ameriki, Avstraliji, na Novi Zelandiji itd.

⁴ Becky A. Sigmon: Physical Anthropology in Socialist Europe, American Scientist, Vol. 81, No. 2, March–April 1993, p. 136.

Bilo pa bi preveč pričakovati kako zблиžanje ali, naj rečemo pomirjenje argumentov, tez in hipotez. Predolgo so se negovale in zašle v mnoge ekstremne razlage. Njihova politična in ideološka teža pa prej raste kot upada.

Nekoliko strnjeno bi argumentacijo lahko razdelili takole:

Prva sloni na dokazovanju razsežij in obsežnih državnosti, pogosto sloneča na sintezi določenega izbranega zgodovinskega trenutka, ko je »država prednikov« zavzemala (praviloma) največ ozemlja. Državnostna teza, naj ji tako rečemo, izključuje vsak drug argument in sloni na mitu, ki ga je pogosto negovala kaka deponija zgodovinskega spomina, kakršna je bila na primer srbska pravoslavna cerkev, nemalokrat pa kar narodna (epska) pesem in ustno predanje.

Druga je subtilnejša in v odnosu na prvo kontrastna.

Deli pa se na

– domneve o etnični kontinuiteti,

– analize jezikovne kontinuitete oziroma razvoja jezika, ki s kako etničnostjo sovpadе ali jo definira.

Podporni podatki naj bi izhajali iz določene interpretacije razpoložljivih in ohranjenih zgodovinskih argumentov ali pa gre za iskanje korenin sodobnega jezika v njegovih preteklih stratah. Etnični in lingvistični argument se prepletata, kajti jezik je temeljno povezovalno tkivo etničnosti.

Ko gre za Albance, se razpre dilema:

– ali gre za premočrtno kontinuiteto z jezikom Ilirov,

– ali drugi jezikovni elementi rušijo to kontinuiteto.

Težave so velike, ker

– ilirščine kot jezika v vseh njegovih razsežnostih ne poznamo, to ni bil pisan jezik in ni došel do ravni zapisanosti kake grščine ali latinščine,

– sami Iliri so bili deljeni na plemena na velikem prostoru in ta plemena so prav gotovo odnegovala mnoge jezikovne separatnosti in posebnosti,

– obrobna ilirska plemena, ki so živela ob grških, latinskih ali kakih drugih jezikovnih sistemih, so bila vsestransko pod akulturacijskim vplivom razvitejših kultur in tako tudi jezikovno niso ostajala zaprta pred raznimi vplivi. Jeziki na Balkanu so bili na splošno v nenehni *konvergenci*,⁵

– že izoblikovani jezikovni sistemi se delijo na narečja na sinhronični in na diahronični osi in standardizacija jezikovnega sistema je praviloma dejanje, ki skuša to divergentnost odpraviti z večjim ali manjšim uspehom, albanski jezik se deli na jezik Toskov in Gegov.

č) Vsekakor je razpravo o albanski etnogenezi moč najbolj, naj rečemo, elegantno končati s tistimi rekonstrukcijami procesa, ki kažejo na to, da ni moglo biti »čistega« izvora.

Med drugimi argumenti je moč uporabiti tudi ustni zgodovinski spomin⁶, ki je v izrazito patriarhalnih družbah beležil prednike kot nekakšne »praočete«, ki so utemeljevali ožje rodovne skupnosti ali plemena, kot so te skupnosti znane med Albanci in drugod, zlasti v njihovi soseščini. Ne moremo mimo takega spomina, ki je dolgo določal identiteto sosednjih albanskih in črnogorskih plemen.

Kučī (ki imajo albansko ime kuq, kar pomeni rdeč) so bili bržkone najprej albanski »rod«. Vsaj tako naj bi bilo še v 17. stoletju. Pozneje so črnogorsko pleme. Na temelju žive tradicije imajo tri črnogorska plemena (Vasojevići, Piperi in Ozrinići) in dva albanska plemena (Krasniqi in Hoti) skupnega prednika.

⁵ Lingvistična antropologija, str. 68 in drugod, posebno str. 110

⁶ O takem spominu kot obliki kolektivnega pomnjenja glej: Novejša zgodovina (Izbrana poglavja) (1981), str. 26–27

Če upoštevamo take in podobne podatke, postane tudi »razmejitev«, ki je danes nacionalna, jasnejša. V prepletenosti poseljenosti je prevladal eden od jezikov in morda se k temu dodaja še verska pripadnost med pravoslavjem in katoličanstvom.

Kako nekonkluzivne so znale biti identitete, nam kaže zapis v eni od srednjeveških kronik (iz začetka 15. stoletja).⁷ Nastopa veljak Vonga ali Vuga, ki zase pravi, da je serbalbanitobulgarovlah. Prav to nazorno kaže na zapletenost balkanskih etnogenez. Nekdo je lahko o sebi sodil, da ima korenine kar v štirih etničnostih, kot bi temu rekli danes.

Največje prepletenosti so seveda bile na robovih naselitvene kontaktnosti, pa naj gre za staroselce ali prišleke. Vsako naselitveno jedro je seveda imelo težnje k razširitvi s poselitvenim širjenjem in z asimilacijo. Mesta pa so imela posebno vlogo višje civilizacijske ravni, kot so imeli »razpršitveno« vlogo redko poseljeni gorski in manj dostopni kraji.

2. Kontinuiteta in diskontinuiteta

Znana zgodovina na prostorih današnje Albanije oziroma na prostorih sodobne albanske etničnosti nam le deloma pojasni albansko etnogenezo. Ti prostori so namreč bili ob morju dokaj dostopni vdorom od zunaj, v notranjosti pa precej zaprti.

a) V obzorje znane zgodovine to ozemlje vstopa v *helensko kolonizacijo*. Na bržkone pretežno ilirsko populacijsko substrato se vrinjajo obalna mesta. Med njimi dobi Drač (albansko Durres, italijansko Durrazzo) posebno vlogo. To je, tako kot na primer Epidamnus, že v stoletju pred našim štetjem kolonija otoka Krfa (Korkyre), ki je že prej postal področje grške kolonizacije. Z vzpostavljanjem takih kolonij je že nastal kontrast med obalo in notranjostjo tudi v etničnem in ne le civilizacijskem smislu.

Že v prvem stoletju našega štetja pa pade skoraj celotno ozemlje današnje Albanije pod *rimsko oblast*. Rimska uprava je vsekakor bila učinkovitejša kot grška kolonizacija pri niveliziranju balkanskega prebivalstva. Tudi romanizacija je bila v okvirih imperialne države, kakršna je bila rimska, učinkovitejša od helenizacije, čeprav se prav ob obali današnje Albanije dva tokova dokaj prepletata.

Kulturna nivelizacija pa je predvsem omejena na obalo. Bilo pa je kar precej kolonizacije z izsluženimi vojaki v rodovitnejših in dostopnejših rečnih dolinah.

Relativno kompaktna in bolj izolirana gorska plemena pa so se romanizaciji upirala. Pogosto so se izmuznila »imperialni oblasti«. To pa ni veljalo le za rimski imperij, marveč pozneje tudi za otomanski. Ločnica med prebivalci rodovitnih dolin in prebivalci težko dostopnih in prehodnih planin je bila vselej civilizacijsko pomembna. Imela pa je tudi politične posledice. Plemenska ureditev je na splošno ohranjala visoko stopnjo neodvisnosti. Seveda so bila plemena te vrste tudi v neprestanih medsebojnih sporih in hkrati so bila prisiljena vzpostavljati mnoge vezi s civilizacijo dolin in globalnimi državnimi okviri. To so bili tudi kanali akulturacijskih vplivov.

Tudi v tej luči je težko govoriti o pravi avtohtonosti kot dolgotrajnem bivanju na istem prostoru v relativni izolaciji.

⁷ Enciklopedija Jugoslavije, op. cit. str. 155 in omenjani zbornik Albanci

Po delitvi rimskega imperija (na vzhodni in na zahodni del, še posebej usodno leta 395), je meja potekala čez osrčje Balkana in albansko ozemlje je bilo »na vzhodu«. Ni pa to povsem jasna in dokončna lociranost. Objadranska lega je določala premakljivost meja med bizantinsko nadoblastjo in različnimi pretendenti na zahodno imperialno vlogo. Kot mnoga druga ozemlja na Balkanu je bilo tudi albansko zelo pogosto v imperialnem precepu.

Političnoupravni delitvi skozi Balkan se je pridružila tudi kontrastnost verskih denominacij, še posebej na relaciji med pravoslavjem (s središčem v Konstantinoplu ali Carigradu) in katoličanstvom s središčem v Rimu.

b) Konec antike in prekinitev rimskega državotvorja na Balkanu sta čas *preseljevanja ljudstev*,⁸ ki je dodobra spremenil etnično podobo na Balkanu.

Če strnemo dogajanja, bi rekli, da so omenjena ozemlja preseljevanja ljudstva dočakala z

– romaniziranim ali celo romanskim prebivalstvom mest in

– prebivalstvom iz notranjosti, ki sta ga grecizacija in romanizacija le delno oplazili, čeprav so bili akulturacijski vplivi te vrste povsem razvidni. Obstajal je potemtakem določen civilizacijski razdor, ki je imel tudi etnične konotacije in jezikovne ločenosti. V take razmere so se prihajajoča ljudstva interpolirala. Včasih so omenjeni razdor poglobila in v njem, naj rečemo, izdolbla prostor za lastno, ločeno etnogenezo.

Poseben položaj in vloga mest pa sta dolgo izpostavljena. Prišleki mest niso mogli zavzeti in zasesti, so pa nekatera v notranjosti porušili. Zato na jadranski obali, podobno kot ob celem Jadranu na »balkanski strani« dolgo vztraja civilizacijski kontinuum v kulturnem, jezikovnem, verskem in še kakem drugem smislu. To dejstvo je izjemno pomembno v vseh etnogenezah na tem prostoru.

Staroselsko prebivalstvo v notranjosti se je prišlekom vsaj delno umikalo. Pogosto pa se je z njimi stopilo v nove *etnične amalgame*. Razlogi, ki so določali v takih amalgamih etnično ime, jezik in zgodovinski spomin, so dokaj zapleteni.

c) *Slovansko* poseljevanje Balkana je bilo od drugih vdorov neprimerljivo, množičnejše, kompaktnejše in kontinuirano. Zato so pač njegove posledice za balkansko etnogenezo usodnejše. Prav s takim poseljevanjem je nastala neposredna soseščina, ki je bistvenega pomena za razumevanje albanske etnogeneze.

Nikakor ne smemo mimo dejstva, da je bila usodnost te poselitve trajnejša, ker so Slovani razmeroma hitro oblikovali državotvorna jedra. Med njimi tudi za Albance najpomembnejše srbsko. Ta jedra so bila med seboj v rivalstvu in konfliktu. Obstala pa so tudi tista, ki so se vezala za propadle imperije (obeh rimskih cesarstev, vzhodnega in zahodnega). Vsa so v albanski soseščini posegala po ozemlju današnje albanske etničnosti, pogosto v prerivanju in spodrivanju.

Morda bi lahko zgodovinsko strnjeno rekli, da sta se izoblikovali najprej dve sestavini imperialnih posegov in sledili sta jim »obalna« in tista »iz notranjosti«. Precej je bilo »vmesnih« zavojevalskih posegov: v 9. stoletju si je (današnja) južno Albanijo podredila Bolgarija, potem je nastopilo cesarstvo, ki mu rečemo makedonsko na čelu s Samuelom (druga polovica 10. stoletja), ki ga je uničil bizantinski cesar Bazilij (976–1025).

V 11. stoletju pa je nastopila nekako kot substitucija »zahodnega« imperialnega poseganja nova sila: Benetke. Kar uspešno je zavzemala in si prisva-

⁸ Pod tem pojmom razumemo premeščanje celotnih etnij (ali morda plemen), germanskih, slovanskih in sarmatsko-mongolskih nekako po letu 375. Povzročil ga je prihod Hunov na obalo Črnega morja. Ti so pritisnili na (germanske) Gote in sprožil se je plaz, ki je trajal približno do prve polovice 7. stoletja.

jala jadransko obalo od Istre in Dalmacije navzdol. Na ozemlju današnje Albanije je ta nova sila utemeljila nekatere pomembne točke, med njimi Skader (albansko Shkoder ali Shkodra, italijansko Scutari). Benetke so nastopale pogosto kot »tretji«, ki je imel dobičke od nenehnih sporov med »južno« in »severno« ali iz notranjosti Balkana izvirajočo imperialno sestavino.

č) Kot »tretji dejavnik« se je v 11. stoletju pojavilo južnoitalijansko *normansvo*. Pod izjemno podjetnim Robertom Guiscardom in njegovim sinom Boemundom nastopijo osvajalci z druge strani Jadrana. Pri tem početju prav ti osvajalci odločujoče definirajo Albanijo.

Že leta 1081 so Normani skušali izgnati bizantinsko oblast. V svojih osvajalskih ambicijah so postali benečanski tekmeci in zaveznitva so bila dokaj zapletena.

V teh rivalstvih se končno izlušči ime Albanija v različnih oblikah in izdajah, da ne rečemo verzijah. To je bil začetek ozemeljskega in etničnega definiranja, ki so ga nadaljevali naslednji pretendenti na ozemlju tostran Jadrana, neapeljski Anžujci ali Anžuvinci (iz francoske vladarske hiše Anjou, ki si je pridobila neapeljsko – sicilsko »krono«).

Leta 1272 je Karel I. (Charles), neapeljski in sicilski kralj, osvojil Drač in tako razrešil vsaj za nekaj časa bizantinsko-beneško-normansko rivalstvo. Prav gotovo je izjemnega pomena za albansko zgodovino, da se je razglasil za *albanskega kralja* (Rex Albaniae).

Ob tem se je zasedla nekakšna trojnost ozemlja, ki postaja etnično albansko:

- severni del občasno figurira znotraj srbskega državotvorja,
- srednji, ki se politično definira kot Albanija, je področje osvajanj z drugega »brega« Jadrana,
- južni ostaja pod egido sukcesivnih državotvorij, ki izhajajo iz bizantinskega (vzhodnorimskega).

Treba je poudariti, da meje niso bile ne trajne ne obstojne. Tako je na primer pomembno mesto Drač od 11. do 14. stoletja vsaj okoli tridesetkrat zamenjalo gospodarja. Ob vzponu srbske fevdalne države pod Štefanom Dušanom (1331–1355) je bila v tej državi cela Albanija, razen Drača in okolice. Vendar je tudi to bilo le začasno in, naj rečemo, prehodno stanje.

d) Uveljavljanje albanskega imena s *kraljevskim naslovom*, čeprav tujemu vladarju kot »dodatek« že obstoječemu, se kaže kar pomembno. Po tej poti je tako kot drugod na Balkanu vsaj z določeni rudimentarnosti definirana ne le državnost, marveč v veliki meri tudi etničnost. Kraljevske naslove je sicer radodarno delil rimski papež in po tej poti pariral bizantinski (imperialni) nadoblasti in predvsem carigrajski (pravoslavni) cerkveni pristojnosti.

Morda je ta dodelitev nekoliko medlo vtisnjena v albanski zgodovinski spomin, da ne rečemo, narodno zavest. To je tako tudi zato, ker »albansko kraljestvo« ni imelo iste virulentnosti kot sosednja. Prav gotovo pa sta bili njegova tujost in kratkotrajnost taki, da nista mogli pustiti globljih sledov.

Pač pa je moč sklepati, da z nastankom imena Rex (kralj) Albanije nastaja »jedro« etničnega poimenovanja z mnogo daljnosežnimi posledicami. Tako ime postopoma preseže lokalna, pogosto plemenska imena.

Prav zato se ne gre čuditi, da si albansko zgodovinopisje, odkar se je resneje konstituiralo, zelo prizadeva za rekonstrukcijo političnozdrževalnega mehanizma »albanskega kraljestva«. Ni pa še vedno povsem natančno znano, kako se to ime najprej glasi in kdo je bil z njim začetno poimenovan. Verjetna je domneva, da je

živelo relativno majhno pleme, ki ga v drugem stoletju omenja geograf Ptolemej⁹ kot Albance. To naj bi bilo ilirsko pleme in tudi ta podatek je pomemben. Dokazoval naj bi

– relativno zgodnost albanskega imena, kar naj bi tudi poudarjalo njegovo prednost pred (poznejšimi) imeni sosedov,

– ilirski izvor Albancev, o čemer smo že razpravljali.

Središče te »zgodnje Albanije« naj bi bilo v Kruji, mestu, ki je bilo sedež škofa, in moč je najti, da se je včasih imenoval Episcopus Arbanensis.

Povezava z omenjenim plemenom je lahko tudi dvomljiva. V pravem in izpričanem smislu se ime Albanci pojavlja šele v 11. stoletju. Včasih je to v verziji Arbanitai in to so bili vojaki v službi bizantinske uprave oziroma državne oblasti. Šele leta 1285 je ohranjen zapis, ki govori o albanskem jeziku (lingua albanesca).¹⁰

Še večji so pomisleki lahko na temelju vztrajne deljenosti »albanskega prostora«. Preden je prišla otomanska oblast (Turki), se v 14. stoletju sicer lahko govori o rušenju tuje nadoblasti, vendar še ne o kaki združujoči albanski. Tako je

– leta 1347 iztisnjena bizantinska oblast,

– leta 1350 so pregnani anžuvinski fevdalci in

– leta 1355 se s smrtjo carja Dušana začne razkroj srbske srednjeveške države.

Ali bi te in take okoliščine bile primerne za zgodnje oblikovanje albanske države, ostane seveda zgolj zgodovinska spekulacija. Prišli so pač otomanski Turki in za skoraj pet stoletij bistveno in usodno usmerjali tokove tudi v etničnem smislu na Balkanu.

3. Središčni problem določitve »albanstva« pa je prej ko slej v *prepletенosti* albansko-srbskih *odnosov*. Že etnogenezi, ki zajemata iste prostore, se zgodovinsko zoperstavljata dva naroda. Razmerje moči med njima pa se meri v prvi vrsti, kot smo že povedali, skozi sposobnosti in možnosti definirati narodnost skozi državo.

Merjenje moči je tudi močno obeležilo zgodovinski spomin obeh narodov, srbskega in albanskega. Prav zato se ne gre čuditi, če se v veliki meri prevaja v rivalsko zgodovino pisje.

a) Srednjeveška Srbija, ki je doživela vrhunec ozemeljske *razprostranitve* za vladanja Dušana Stefana, ki so mu nadeli ime Silni (1308–1355), je eden od srbskih »argumentov«. Razširila je namreč oblast nad Albanijo kot tudi nad Makedonijo. Leta 1346 se je Dušan v Skopju okronal za carja Srbov in Helenov (Grkov) in tako nedvoumno poudaril svoje pretenzije na *bizantinsko* dediščino; osvojil je Tesalijo in Epir in naslednja osvojitve naj bi bila cilj vseh pretendentov na bizantinsko krono: Kostantinopel, Carigrad. Te pretenzije srbska država ni uresničila, pač pa so jo uresničili otomanski Turki.

Čeprav je Albanija dosegla posebno identiteto skozi omenjeno normansko in anžuvinsko definicijo, tega seveda Srbi tudi zaradi holistične težnje po celotnem bizantinskem nasledstvu niso sprejeli ne kot dejstvo ne kot zgodovinski spomin. Srednjeveško srbsko državotvorje take »individualnosti« Albancem ni priznalo.

Ko je otomansko cesarstvo nadvladalo, pa tudi le-to take individualnosti ni upoštevalo. In tudi to je pomembno.

V albansko-srbskih rivalstvih pa postane posebnega pomena način *prilagoditve otomanski oblasti*. To ni le vprašanje tistega, kar se je res zgodilo. Prilagodili so se mnogi srbski fevdalci. Kosovski mit (povezan s kosovskim bojem leta 1389) je

⁹ Zbornik Albanci, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984, str. 15

¹⁰ Prvi zvezek Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, MCMLV, str. 153

poraz spremenil tako rekoč v moralno zmago. Ta pa naj bi pričala o civilizacijskem in krščanskem poslanstvu Srbov v zoperstavljanju aziatstvu in islamu. Albanci pa naj bi »kot taki« bili ne le lahek turški plen, marveč »naravno« zaveznitvo.

b) Odpor turški nadoblasti pa je zarisal veliko brazdo tudi v albanski zgodovinski spomin. Ta odpor se povezuje z brčkone najbolj znanim in čaščenim junakom tega spomina Gjergja Kastriota, znanega kot Skenderbeu (Skemderbeg, okoli 1405–1468). Z njegovim imenom se povezuje tudi *samostojnost* v albanskem državotvorju in zato je Skenderbeg vsaj dvojni simbol albanske samobitnosti: nacionalni junak in borec zoper tujo oblast.

Je pa to državotvorje kontrastirano s srbskim, ki v istem času ni kazalo enake virulentnosti, prav tako podložno analizi, ki izhaja iz konteksta časa. Skenderbega so podpirale Benetke, prav tako mu je skušalo pomagati Neapeljsko kraljestvo, dve sili, ki sta imeli lastne pretenzije na albansko ozemlje, sta pa skozi Skenderbegov odpor skušali na svojstven način ustaviti turški prodor.

Odpor je prenehal leta 1478. Cela Albanija je postala del otomanskega imperija. Po miru med Mehmedom II. in Beneško republiko (1479) je postal Skader turški. Drač, ki je bil v beneški posesti po letu 1392, je padel pod otomansko oblast leta 1501. Središče Sandžaka¹¹ je postalo Skader. V njej sta bili današnja severna Albanija in Črna gora in tako stanje je trajalo do konca 16. stoletja. Turška oblast torej upravno ni zedinila Albanije.

Ostale pa so pod to oblastjo široke in uveljavljene plemenske samouprave. Razlika med Albanci in Črnogorci pa je pravzaprav omejena na jezik in religijo, kar je bilo dovolj za poznejše nacionalne ločitve.

Turška nadoblast je zarisala globoke sledove v albansko etničnost. Večji del je sprejel islam in se na ta način trdneje povezal z imperijem in po tej poti tudi nemalo Albancev služi v turški vojski in upravi.

V slednjem so imeli velike prednosti Grki, Srbi in tudi Črnogorci.

c) Zgodovinska dejstva seveda niso isto kot zgodovinski spomin.¹² Ker je prav tisti pred turško ekspanzijo določil miselne *stereotipe* in tisti, ki zadeva stanje, ki ga je otomanska oblast vzpostavila in štiri stoletja vzdrževala, je rekonstrukcija zgodovine te dobe še posebno kontrastna v srbsko-albanskih odnosih.

Med razcvetom srednjeveške srbske državnosti je albansko – srbsko etnično prepletanje kar močno zamegljeno, ker je prav Kosovo (ki mu Srbi raje rečejo Kosovo in Metohija) nekako v središču srbske države. Patrijaršija v Peči, tako rekoč simbol povezanosti pravoslavja in države, je utemeljena leta 1219. Prav na Kosovu so razsejani mnogi spomeniki, ki pričajo o moči srbskih vladarjev in hkrati z visoko umetniško vrednostjo dvigajo srbski nacionalni ponos.

Nič pa ne moremo dokončnega reči o etničnih razmerah na tem ozemlju srbsko-albanskega kontakta. Ni nam znana proporcionalnost »pričujočnosti«, ker je v zavesti časa srednjeveške državnosti bila etnična pripadnost manj pomembna.

Z nastopom otomanske oblasti pa je jasno, da so mesta utemeljevali Turki, v gorskem svetu pa so vztrajali etnični Albanci. Srbski argument dokazuje, da je prišlo do vztrajnega potiskanja srbstva, kar naj bi bilo nasilje, ki je jemalo le-temu področju lastnost dolgotrajne poseljenosti. Srbe naj bi odganjala turška oblast in tako delala prostor albanski poselitvi.

Končni udarec srbstvu na Kosovu naj bi zadale vojne otomanskega imperija

¹¹ Sandžak, kar sicer turško pomeni »zastava«, je bil glavna upravna enota in taka tudi v vojaškem smislu. Delil se je na vilajete in ti na nahije. Več sandžakov pa je sestavljalo pašaluk.

¹² Novejša zgodovina (Izbrana poglavja) (1981), poglavje: Zgodovina kot družbena zavest, str. 24–32.

z Avstrijo, Poljsko in Beneško republiko (v letih 1683–1699). Avstrija je namreč poklicala Srbe, naj se ji pridružijo v vojaški akciji. Prav isto je storjeno s katoliškimi Albanci, Klimenti. Vsaj 20.000 Srbov in Albancev se je vojskovalo na avstrijski strani.

General Enea Silvio Piccolomini je prodril do Skopja, po njegovi smrti je Georg Christian von Holstein zavzel celo Ljumo. Avstrijci so bili pri Kačaniku premagani (1690) in to je omogočilo stabilizacijo otomanskega imperija.

Nad avstrijskimi zavezniki (Srbi in Albanci) so se Turki maščevali in v strahu pred maščevanjem jih je veliko pobegnilo na avstrijsko ozemlje.

Vojna med avstrijskim in otomanskim cesarstvom (1736–1739) je bila repriza. Spet je izhod bil nekonkluziven in umik avstrijske vojske je zajel znova tudi Srbe s Kosova.

Na izpraznjene prostore so prišli Albanci. To je vsekakor eden močnih srbskih argumentov.

Prav posebej pa izhaja iz dejstva, da so vojaške sposobnosti in pripadništvo islamu omogočili Albancem prednostni položaj v otomanskem imperiju. Sestavljali so kar velik del sultanove garde. Bili so v državni upravi. Za Albance se je to izkazalo kot nekakšen dvorezen meč: prepozno so se od otomanskega cesarstva odlepili in tako zamudili njegovo rušenje, ki so ga sosedje, manj vpleteni v turške »zadeve«, bolje izkoristili. Za Srbe pa je to seveda, naj tako rečemo, argument kolaboracije.

4. *Razpadanje otomanske oblasti na Balkanu so pospeševale*

– tuje sile, ki so si želele prigrabiti pomemben strateški prostor in so delovale v medsebojnem rivalstvu, in

– na ruševinah imperija nastajajoče države naslednice. Tudi slednje so bile v konfliktu in vse so delovale kot subimperialne in ekspanzivne silnice, čeprav pogosto v iluziji veličine, pogojene s svojo majhnostjo, in v naslonitvi na velike zunanje sile.

Albance je pravzaprav ta komocija in nastajanje povsem novih situacij na Balkanu v odnosu na skoraj vse dogajanje

a) *prehitelo.*

Razloge za to zamudništvo bi morda lahko strnili takole:

– večja je bila albanska prilagoditev turški oblasti, kot so to bile prilagoditve sosednjih narodov; morda lahko za izhodišče večji prilagoditvi vsaj deloma jemljemo dejstvo, da se je večina Albancev religiozno priklonila islamu, kar je v določeni meri moč jemati kot »državno religijo« in prek nje večjo udeležbo v otomanski (turški) upravi;

– pri Albancih je bila odločujoča ustanova milleta¹³ ali milla, ki je zagotavljala drugovercem (posebej seveda kristjanom) versko in s tem latentno nacionalno avtonomijo, iz katere sta vzniknili tako nacionalna zavest kot težnja po suvereni državnosti;

– pomanjkanje državotvorne tradicije v zgodovinski neoporečni razpoznavnosti in čvrsti zabeleženosti v zgodovinskem spominu; albansko državotvorje (kot smo že razpravljali) je bilo preveč občasno in izpostavljeno državotvornim ambicijam sosedov in tujih sil;

– očitni sta bili večja izoliranost večjega dela albanskega naroda v formiranju od dinamičnih zunanjih vplivov in hkrati dokaj poudarjena plemenska razcepjenost.

¹³ Politična zgodovina 20. stoletja, Ljubljana: DZS, 1985, str. 75

Tudi albansko zgodovinopisje v razvidni razpoznavnosti se je relativno pozno konstituiralo. Dolgo so zgodovino Albancev pisali »od zunaj«. ¹⁴ Zamujenega, ki je pri drugih kot druga albanska zamudništva obilno izkoriščeno v albansko škodo, ni bilo mogoče popraviti. Seveda to zgodovinopisje še zlasti po konstituiranju albanske države vztraja prav pri zgodovinsko dokazljivi državnosti. Pa tudi na tem področju zapoznelosti ne bo mogoče še nekaj časa odpraviti.

b) Ko je postalo jasno, da otomanski imperij dejansko izginja in z njim specifična oblika *zaščite* albanskih (nacionalnih) interesov pred grabežljivostjo sosedov, je bilo pravzaprav tako spoznanje za Albance prepozno. Albansko prebivalstvo sicer ni bilo pretirano pokorno turški oblasti, vendar je ta upornost bila na splošno posebnost »neukročenih« gorskih plemen in ni imela lastnih državotvornih ambicij, ni bila usmerjena na ločitev od imperija in, kar je najusodnejše, ni bila povezana z razpoznavnim nacionalnim programom.

V tem smislu je bila albanska zagodenost med plemensko neenotnostjo, turško nadoblast in ambicijami bolje državno organiziranih sosedov popolna.

Iz tega sledi, da Albanci pač niso imeli pravih neposrednih zaščitnikov. Drugače povedano, ni bilo zainteresiranih promotorjev ne albanske narodne identitete ne njene pravice do države. Nič kaj takega niso imeli Albanci kot, denimo: Grki, ki so lahko manipulirali in koketirali z velikimi simpatijami Evrope na temelju domnevne kontinuitete z antično grško (helensko) civilizacijo, katere neposredni dediči so prav Evropejci. Srbi so imeli zaščito pravoslavja in hkrati slovanstva Rusije in še most njenega prodiranja na Balkan naj bi bili. Črna gora je uživala izjemne simpatije in sama se je predstavljala kot ruska postojanka na pomembni strateški točki. Nemalo priznanja pa ji je prinesla njena junaška drža do Turkov.

Čeprav vsi Albanci niso bili muslimani, so jih sosedje radi za take oklicali. Skozi religiozne poenostavitve so tako postali »Turki«. To pa je bilo nadvse pomembno v kategorizacijah, ki v medetničnih odnosih in njihovih mednarodnih refleksijah delujejo nadvse učinkovito. Stoletni konflikt med krščanstvom in islamom, ki se je v veliki meri izkristaliziral prav na Balkanu, je imel v tovrstnih kategoriziranih velik, naj rečemo, propagandni učinek. Kako znamenit je lahko, nam kažejo tudi sodobne balkanske zdrahe, v katerih se njihovi akterji sploh ne odrekajo omenjenim zgodovinskim poenostavitvam.

Posebno učinkovito je bilo Albance imeti za Turke v smislu vladajoče plasti v otomanskem imperiju. Res pa je, da je pripadništvo islamu omogočalo boljše socialno promocijo in da je zlasti ob razpadanju otomanskega imperija krščanstvo bilo obeležje njenega rušenja.

c) Zapoznelost albanskega državotvorja so vsaj delno *nadomestili* nagli premiki, ki jih je povzročila

- krepitev držav – naslednic otomanskega imperija in
- hkrati s tem nemoč tega imperija zadržati se na Balkanu. K temu je pripomogel interes tujih sil, ki so v državno definirani Albaniji videle bodisi ustavljanje
- pretiranih osvajalskih politik balkanskih državic ali pa
- zagotovilo določenega ravnotežja med njimi in skozi Albanijo
- pričujočnost v balkanskih konfliktih.

Albanska gibanja k neodvisnosti pa so trpela zaradi notranjih sporov med vodilnimi velikaši in enotnost je motila določena regionalizacija, ki je poudarila

¹⁴ O tem nekaj več v zborniku Albanci, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984.

razlike med Albanci. Po drugi strani je že bila razvidna želja, naj bi vsi Albanci živeli v eni državi in naj bi se potemtakem oblikovala velika Albanija, kar je ostal v veliki meri maksimalni in optimalni albanski *nacionalni program*.

Bilo je kar veliko zavor tako za nastanek albanske države kot združenje vseh Albancev v eni državi.

Ko so zavezniki iz balkanske vojne podpisali mirovno pogodbo z otomskim imperijem (v maju 1913), je pravzaprav rešitev albanskega problema prepuščena *velikim silam*. Srbija in Grčija sta že dva dni po sklenitvi pogodbe podpisali zavezniško pogodbo, v kateri sta se sporazumeli o delitvi Albanije na interesne sfere: severno od reke Škumbine naj bi bila srbska in južno od nje grška. V balkanskih vojnah sta sosednji državi okupirali večji del Albanije. Prav to pa je dodatno izzvalo tuje vmešavanje – Avstro-Ogrska je podprla idejo Albanije in na ta način ustavljala Srbijo v njenem prodoru na Jadransko morje ter hkrati skušala parirati njenim še večjim in širšim ekspanzionističnim ambicijam. Te so ogrožale zlasti ozemlja, poseljena z južnimi Slovani. Še zlasti je Avstro-Ogrska postala odločna, ko je Srbija zavzela Tirano, Drač in Elbasan (novembra 1912) in ko je njena zaveznica Črna gora prodrla v Skader.

– Nemčija je imela svoje interese pri podpori Avstro-Ogrske, še zlasti je že položila pragove podpore Turčiji in iskala oporne točke tako ruski kot antantini konfrontaciji.

– Italija je imela svoje interese v Albaniji, ki jih ni mogla razviti naenkrat, so pa postali jasni v kontinuiteti, ko je izbruhnila prva svetovna vojna. Italija pravzaprav ni želela, da se okrepi Srbija na drugi strani Jadranskega morja. To je bila konstanta italijanske politike.¹⁵

– Rusija je ščitila interese Srbije in Črne gore. V tem je našla zagotovilo lastne imperialne konstante na poti k Carigradu. Ni pa šla tako daleč, da bi bila zaradi Albanije pripravljena stopiti v vojno.

– Francija in Velika Britanija sta oklevali. Njuni interesi so bili bolj zamotani: na eni strani sta skušali zavarovati preostanke otomanskega imperija, na drugi strani pa sta se oprijemali vsake možnosti, ki bi zadrževala Nemčijo v njenih političnih in drugih prodorih »na vzhod«. Francija je bila v precepu, ker je računala vsaj na nekatere balkanske državnice kot morebitne zaveznice v pričakovani vojni z Nemčijo.

č) Čeprav so velike sile zavarovale Albaniji *državnost* po velikem pretresu, kar so bile balkanske vojne (1912–1913), to še ni pomenilo, da se bo brez težav učvrstila. Z izborom nemškega princa Wilhelma von Wieda za »naslednjega suverenega kneza« Albanije so se notranje delitve prej poglobile, kot pa zacelile. Prav to je omogočalo dodatno tuje vmešavanje.

Srbija je podprla separatistične težnje na albanskem severu (miriditski poglavarji). Grčija ni nehala gledati na severni Epir ali južno Albanijo kot sfero svojega posebnega vpliva. Albanija je bila tudi zato skorajda v državljanski vojni. Ko se je začela prva svetovna vojna (1914), potemtakem v Albaniji ni bilo urejenega stanja. Razočarani in preplašeni nemški princ je pobegnil. Sosednje države so imele za »albanski prestol« pripravljene svoje varovance. Italija se ni mogla vzdržati pred učinkovitejšim vmešavanjem in je zavzela otok Seseno in mesto Valono. Grki so si spet podredili severni Epir in razglasili aneksijo južne Albanije. Črnogorci si niso mogli kaj, ker so kuhali hudo jezo, ko jim je s posegom velikih sil

¹⁵ Pierre Renouvin: La crise européenne et le première guerre mondiale, prevod: Evropska kriza i prvi svjetski rat, Zagreb: Naprijed, 1965, str. 146

odvzet Skader in so ga pač znova osvojili. Srbi so si prilastili Elbasan, Tirano, Kavajo in Išmi.

Za vse te »intervencioniste« pa so nastali težji časi, ko je Bolgarija stopila v vojno na strani centralnih sil in ko je pred njihovo novo ofenzivo Srbija kapitulirala. Isto je morala storiti Črna gora. Srbska vojska in del državne uprave sta se umaknila po edini možni poti skozi Albanijo k jadranski obali, ki so jo nadzirali zavezniki iz antante. Umik skozi težko prehodne in poleg tega še zasnežene planine je bil za Srbe uničujoč. Nemalo je bilo Albancev, ki so komaj dočakali trenutek maščevanja za srbske pohode, ki so bili vse prej kot blagi. V Draču in Valoni so ostanke srbske vojske zavezniki vkrcali na ladje in prepeljali na otok Krf.

V Albanijo so vstopile avstrijske in bolgarske enote (1916) in tako so večji del okupirale centralne sile.

Njihov poraz (1918) je spet dramatično spremenil položaj v Albaniji kot okoli nje. Srbija je bila zmagovita in prav tako Grčija (čeprav je pristavila svoj lonček k zmagi šele, ko je bil izid vojne povsem razviden). Spet je bilo treba znova definirati Albanijo, kot vedno v odnosu na njene sosedo.

Bržkone je bil nov dejavnik enotnejši in odločnejši upor Albancev vsakovrtnim tujim okupacijam. Tudi enotnega stališča do njene delitve med sosedi ni bilo. Italija je morala zapustiti Valono in to je bilo restavraciji Albanije v prid. Italijanska vlada, ki je ostala brez plena, je pritisnila na vlado v Beogradu, kjer je bilo zdaj glavno mesto nove države, ki je postala Jugoslavija, da mora isto storiti. Velika Britanija je podprla obnovo Albanije v mejah iz leta 1913 in tako je leta 1920 znova dobila Albanija suverenost.

Potrdil in utrdil naj bi jo kongres v Lushnji (1920). Glavno mesto je premaknjeno v Tirano. Leta 1925 je Albanija razglašena za republiko, do prave in dejanske samostojnosti pa je bilo še daleč. Koliko je bilo laviranja, nam kaže prav primer njenega prvega predsednika Ahmeda Zoguja (1895–1961). Služil je v avstrijski vojski v prvi svetovni vojni. Po letu 1924 se je vezal na jugoslovansko podporo, po letu 1927 pa je Albanija postala dejanski italijanski protektorat.

d) Albanija, mednarodno priznana v mejah iz leta 1913, pa še zdaleč ni bila država *vseh Albancev*.

Projekt »velike Albanije« je ostal odmaknjen od uresničitve v prvi vrsti zaradi Kosova. Le-to je Srbija z vsemi problemi in nedorečenostmi prinesla v Jugoslavijo. Politika Jugoslavije oziroma Srbije pa je imela posebno kontinuiteto:

– ločena naj bi bila v vsakem smislu politična identiteta, ki je bila Kraljevina Albanija, od pokrajnin, naseljenih z Albanci, ki se povsem drugače politično definirajo,

– albanski problem se je reševal z represijo, spreminjanjem obstoječe etnične razporeditve z odseljevanjem Albancev in priseljevanjem Srbov in Črnogorcev,

– vmešavanje v notranje zadeve albanske države pa naj bi bilo dodatni varovalni mehanizem pred zahtevami albanskega zedinjenja in hkrati naj bi pariralo drugim poseganjem po albanskem ozemlju in vsiljevanjem skrbništva, pri čemer je bila še posebej dejavna Italija.

Slednje rivalstvo je Italija rešila v aprilu 1939 z okupacijo Albanije. Italijanske enote niso naletete na kak pomemben odpor. Kralj Zogu je pobegnil. Albanska narodna skupščina pa je albansko kraljevsko krono dodelila italijanskemu kralju Viktorju Emanuellu III.

Jugoslavija je vsekakor štela italijanski poseg tako drastične narave za poraz svoje albanske politike, je pa kislo sprejela zagotovila italijanske (fašistične) vlade

Benita Mussolinija, da jugoslovanski interesi ne bodo oškodovani. Pravzaprav je bila Jugoslavija brez moči, kajti že se je znašla v kleščah nastopajočega pritiska tretjega (nemškega) rajha Adolfa Hitlerja, ki je dejansko varoval in ščitil italijanske imperialne posege na Balkanu. Ti posegi so bili nekakšna delitev interesnih con med silami osi (Berlin–Rim).

Iz Albanije je Italija napadla Grčijo. To naj bi potrdilo omenjeno delitev interesnih con na Balkanu. Vojaška akcija Italijanov pa je bila klavrna in vprašanje izida vojne je moral reševati z neposredno intervencijo tretji (nemški) rajh. Na Balkanu so nastale nove razmere, ker je ta intervencija šla skozi uničenje Jugoslavije (aprila 1941). Prav v tem kontekstu je Italija lahko razširila meje podrejene Albanije in nastala je dejansko *velika Albanija*, kar ni bilo le zadoščenje italijanskih interesov, marveč tudi v veliki meri albanskih zgodovinskih sanj.

Pod enotno upravo take Albanije je prišlo pravzaprav celotno albansko etnično ozemlje. Poleg Kosova in delov zahodne Makedonije še južni Epir, ki je vzet Grčiji (Albanci mu rečejo Čamerija). Grčija je štela Albanijo za agresorja in med dvema državama, kar je mednarodnopravno težko razvozlati, ker Albanija ni bila povsem samostojna država, naj bi obstajalo vojno stanje (objavljeno 28. oktobra 1941). To vojno stanje je pravzaprav ukinjeno šele 28. avgusta 1987, ko je bil albanski realsocialistični režim, ki je tako vojno stanje »podedoval«, že na svojem koncu.

e) Druga svetovna vojna je bila na Balkanu tuja okupacija, pa še državljanska vojna in *konflikt* etnij, prepletenih in v marsičem zoperstavljenih, pa še verska pripadnost se je poudarila. Albanija je bila potrdilo tega pravila, čeprav tudi specifično področje. Do italijanske kapitulacije (septembra 1943) je zavezanost veliki Albaniji odlagala narodnoosvobodilni odpor, z nemško okupacijo pa se je pod vodstvom komunistov in ob pomoči tovrstnega gibanja na tleh razkosane Jugoslavije tak odpor kar močno razplamtel. Elementi državljanske vojne so bili tudi med Albanci interpolirani še posebej v iskanje razrešitve vprašanj družbene ureditve in še posebej narodnega vprašanja.

Jugoslovanska pomoč pri zmagi osvobodilnega gibanja, ki ga je vodila Komunistična partija, je bila pomembna. Niso pa tudi na taki zasnovi mogli doseči trajnejše ureditve konsolidacije meddržavni odnosi, obremenjeni z vsemi podedovanostmi nezaupanja in konfliktnimi situacijami. Še zlasti je bilo tako, ker so se vzpostavile predvojne državne meje in Albanci niso uresničili prav zaradi tega svojih nacionalnih želja po združitvi.

Spor Jugoslavije s Kominformom, kar je pomenilo zoperstavljanje sovjetski nadvladi, je imel za Albanijo prav posebne nadstavke. Albansko vodstvo, ki se je vse bolj združevalo okoli Enverja Hoxhe, je izključitev Jugoslavije iz bloka (real)-socialističnih držav izkoristilo za prekinitev vseh odnosov in tako se je Albanija dejansko izolirala.¹⁶ Izolacija se je izpopolnjevala, ko je Albanija postopoma zavrgla tudi sovjetsko zavezništvo. Epizoda naslanjanja na LR Kitajsko kot sovjetsko tekmo je bila razmeroma kratka in izolacija Albanije je postala skoraj popolna.

Država se je dejansko organizirala kot posebne vrste koncentracijske taborišče. Politični teror je bil tako velik, da je (do leta 1992) neposredno prizadel vsaj eno tretjino prebivalstva. Cele družine so deportirane v delovna taborišča. Ko se je režim podrl, je bilo v zaporih okoli 20.000 ljudi. Skoraj nerešljiv je bil problem njihove družbene reintegracije. Padec režima, ki se je hvalil s svojim

¹⁶ Politična zgodovina 20. stoletja (1985), str. 325

socializmom, je bil skoraj nezaznaven, kar je tudi kazalo na njegovo dejansko vkoreninjenost v albansko družbo.

»Demokratska« Albanija je vsekakor podedovala veliko več problemov kot kateri koli drugi padli realsocialistični režim. Predvsem pa je prevzel močno obubožano in razvojno brezperspektivno državo in seveda nerešeno albansko narodno vprašanje.

5. *Sodobne razpoinice* albanskega vprašanja so vsekakor v znamenju razdruženosti in raznotere državne pripadnosti tistih, ki jih je moč šteti za etnične Albance. Ta razdeljenost še zdaleč ne pomeni določene začasnosti, kot je to morda možno sklepati pri nekaterih drugih »razdruženih narodih«. Poleg tega pa je vpeta in ujeta v vsaj tri prepletajoče se razsežnosti:

– splošna balkanska razdivjanost etnonacionalizmov in stopnjevalnih teženj po raznovrstnih etničnih čiščenjih in maksimalizaciji ozemlja;

– razkroj Jugoslavije, ki po eni plati albansko prebivalstvo v republiki Albaniji vsaj formalno deli na tri države (Srbijo, Črno goro in Makedonijo), po drugi plati pa do skrajnosti napenja srbsko-albanska rivalstva in poudarja popolno nezdružljivost nacionalnih interesov;

– konec in žalosten propad realsocialističnega režima v Republiki Albaniji, ki je sicer suverena država, vendar je njena suverenost resno ogrožena z razvojnimi problemi in nujnostjo ter neizogibnostjo zunanje pomoči v njeni utrditvi.

a) Splošna kriza jugoslovanske države in njeno nasilno razpadanje sta prav gotovo imeli na Albance poseben vpliv

– zaradi virulentnosti srbskega nacionalizma, ki se je utrdil prav v konfrontaciji z Albanci na Kosovu, in

– zaradi težnje Albancev, da se iz krize jugoslovanske države rešijo z vzpostavitvijo lastne republike oziroma da jo izkoristijo z uveljavitvijo države, ki bi imela izrazito težnjo po pridružitvi Albaniji.

»Kosovsko vprašanje« je znova sproženo najprej kot »ustavno« vprašanje, ko se je pisala ustava iz leta 1974. Le-ta je dejansko preuredila Jugoslavijo na zvezne enote in dala Kosovu avtonomijo, skorajda enako, kot so jo imele zvezne enote republike. Potem se je to »vprašanje« aktualiziralo leta 1977, ko naj bi ustava zaživela in je pri tem naletela na odpore Srbov, ki so doumeli, da avtonomija Kosova kot tudi avtonomija Vojvodine razpoznavno deli SR Srbijo na tri dele in daje avtonomijam dejanska ustavna jamstva.

Kosovski »vozel« se je zapletel s Titovo smrtjo (1980), s katero je izginila politična silnica kot kombinacija federativnosti in centralizma z oporo v Zvezi komunistov in v Jugoslovanski ljudski armadi. Republiške »partije« so se osamosvajale in vse manj je bilo dejavnikov »zvezne« države kot ravnotežja republiškim separatizmom. V teh razmerah nastopa »srbsko vprašanje« oziroma se začenja kot »albansko«.

Srbsko in z njim povezano albansko vprašanje na Kosovu je dejansko uvod v celi vrsti konfliktov. Srbska oblast, ki se je konstituirala med kipenjem nacionalizmov na Balkanu, je kazala vse manj zanimanja za Jugoslavijo tam, kjer ni razvidne srbske etnične pričujočnosti, in se usmerila na veliko Srbijo. Geslo je bilo enostavno in učinkovito: vsi Srbi morajo živeti v eni državi in ta država je Srbija. Povsod morajo biti ne glede na dejanske etnične razporeditve Srbi vladajoči narod. Seveda se je geslo začelo uresničevati najprej na Kosovu. Tu je nova srbska oblast dokaj naglo ukinila samoupravo, potisnila albanščino iz javne rabe, zadušila albansko šolstvo in z vso močjo represije dala srbski manjšini položaj

izrazite superiornosti, dejansko vladajočega naroda, kar naj bi bila temeljna ovira albanskemu separatizmu.

Paralelno z naskokom na kosovsko avtonomijo je razpadala Jugoslavija. Ni seveda bilo edino žarišče razpadanja v nasilnem spreminjanju ustavne ureditve. Srbsko nacionalistično vodstvo, ki je sicer izkoristilo vse prednosti uzurpacije kontinuitete z realsocialističnim režimom, ni moglo skriti temeljne namere: Srbija je izgubljala pravzaprav perspektivno najpomembnejšo bitko, bitko gospodarskega razvoja. Razvitejši deli Jugoslavije so kljub raznim zavoram in mehanizmom razporeditve narodnega dohodka gospodarsko bitko vztrajno dobivali. To dejstvo je sicer zamegljevano z nacionalističnim vzklikanjem na vseh koncih in krajih in pretvarjano, da bi zoperstavljeni nacionalizmi našli dodatne opore v geslu o tem, kako so vselej izkoriščevalci »oni drugi«.

Za Kosovo je imel ta proces poseben pomen. Tudi tam je vzpostavljeno bojno polje v možnostih, da se celoten problem, politični in gospodarskorazvojni, naj tako rečemo, jugoslovanizira. Kosovo bi se namreč lahko pripelo na Jugoslavijo kot celoto in deloma so se že kazale realne možnosti rešitve kosovskega vprašanja v tej smeri. Tega pa Srbija enostavno ni mogla prenesti.

b) *Velika dilema* Jugoslavije je potemtakem bila, ali bo prevladala logika gospodarske razvitosti in razvoja in s tem dohitevanje Evrope in vključevanje vanjo, ali pa bo zmagala retrogradna ideja politične prevlade, v kateri je najštevilnejši narod, Srbi, izkazoval hegemonistične predprave. Dilemo je razpadanje realsocialističnega režima, ki ga infuzija samoupravne korekture ni mogla ustaviti, poudarilo. Padel pa je tudi, naj povemo metaforično, berlinski zid in uničen je blok socialističnih držav, in to tako da je njegova egida, Sovjetska zveza, povsem izginila kot realna sila v mednarodnih odnosih. V tem smislu so se močno spremenile geopolitične okoliščine, v katerih je Jugoslavija nastala in obstajala.¹⁷

Albanci so bili torej dvojno zapleteni v te procese, kajti prav tako dramatično kot sistem v Jugoslaviji, se je rušil tisti v Albaniji. V tem smislu so se z razpadom Jugoslavije možnosti redefiniranja albanske nacionalne politike prej razprle kot zožile.

Prvič, treba je čakati na izhod bojev za srbsko vprašanje in nič še ni določeno, kako bo razrešeno.

Drugič, na novo se razporejajo balkanske sile in silnice v vakuumu, ki ga je propad Jugoslavije naredil.

Tretjič, nič še ni dokončno razpoznavno, kako se bo do novih »mešanj kart« opredelila mednarodna skupnost. Njeno cincanje in negotovost v jugoslovanski krizi ne obetata kako bolj čvrsto stališče v splošnih balkanskih zadevah.

Četrtrič, sosedi, ki so vselej tako usodno določali položaj Albanije in Albancev in ustavljali albanske načrte o državi »vseh Albancev«, prav gotovo ne kanijo prenehati s forsiranjem svojih interesov, ki so v albansko škodo.

Petič, navezati dovolj močno zunajregionalno ali, naj rečemo, zunajbalkansko zavezništvo se je za Albance že izkazalo kot cilj, ki ga ni bilo mogoče trajno stabilizirati.

c) Reševanje albanskega nacionalnega problema je posebej *oteženo*, ker matična država Albancev, Republika Albanija z glavnim mestom Tirano, kot smo že povedali, plava v številnih težavah. Niso le gospodarske, gre tako rekoč za redefiniranje državnosti in vzpostavitev skoraj vseh manjkajočih ustanov civilne družbe.

¹⁷ Zgodovinske determinante jugoslovanske države, Teorija in praksa, Ljubljana, let. XXVII, št. 5, maj 1990

Režim Enverja Hoxhe se je iztekel s smrtjo diktatorja (1985) le postopoma. Ta režim pa je državo izoliral od celega sveta, tavajoč v utvarah o avtarkiji »resničnega socializma«. Obdal se je z mitologijo, ki je pravzaprav bila zaostanek preostankov skrajnega marksizma – leninizma, uporabljenega v zaostali državi z neustreznimi načini gospodarjenja. Capljal je na vseh razvojnih področjih za dinamičnimi tokovi sodobnega sveta in bremenom zgodovinske zaostalosti je dodal ideološko blokado (resničnega napredka).

Ko se je režim po štiridesetih letih razdrl, je pustil pravo pogorišče. V določeni meri ga ponazarja obrambna paranoja z okoli 700.000 bunkerji, ki jih je režim posejal kot dokaz ogroženosti Albanije. Prav zaradi tega je rekonstrukcija Albanije zapletena zadeva in bržkone nepredvidljivo dolg proces. V postdiktatorskem času, ko naj bi zmagala načela demokracije, je v letih 1991 in 1992 realni (narodni) dohodek na primer padel za celih 55%. Industrijska proizvodnja se je znižala za celih 60%, kar je največji kolaps med nekdanjimi državami »realnega socializma«.¹⁸ Državi je zagrozila lakota, ki jo je lahko odvrnila le človekoljubna pomoč od zunaj. Iz prodaje hrane iz te pomoči ima albanska vlada glavni vir dohodkov, drugih skoraj ni.

V situaciji demoralizacije in pomanjkanja perspektiv pritiskajo lastniki, ki jim država vrača odvzeto posest. Oblegajo sodišča, ko mora država povsem znova zgraditi pravosodni sistem, ki ga Albanija ni poznala vsaj trideset let.

V Albaniji je pravzaprav treba rekonstruirati vse.

č) Za ponazoritev lahko izberemo problem rekonstrukcije *verskega življenja* oziroma restitucijo ukinjenih ver in cerkva. Albanija se je namreč za časa diktature Enverja Hoxhe oklicala za ateistično državo in prepovedala vsako versko dejavnost, odvzela kultne zgradbe in ukinila verske organizacije. Statistika iz leta 1991 je preštela kar 74% ateistov, le 21% prebivalstva se je deklariralo za muslimane, kristjanov vseh denominacij pa naj bi bilo le 5% ali 160.000 prebivalcev Albanije. Korektura teh podatkov danes prišteva k muslimanom kar 70% prebivalstva, za pravoslavne se ima 20% in za katolike 10%.

Taka restitucija se zna izkazati za problematično, pač pa je mogoče, da bo znovično dovoljena deklaracija verske pripadnosti, ki bi se utegnila približati omenjeni razdeljenosti (70:20:10), povzročala določene kulturne deljenosti, kar se je izkazalo usodno in tragično na primer v verskem pluralizmu Bosne in Hercegovine in ta razdiralni model ni le na to nekdanjo jugoslovansko republiko omejen.

Pa še posebno razsežnost albanskih religiozno-kulturnih deljenosti je treba poudariti. Tako so na primer skozi pravoslavje že vstopili »grška komponenta« in poskusi grškega vmešavanja. Grška manjšina v južni Albaniji (severnem Epiru) sicer ni pretirano velika, v uradnih statistikah je zabeležena z 1,8% pričujočnostjo (Republika Albanija pa ima 4,760.000 prebivalcev). Albanski census (iz leta 1989) je naštel le 60.000 Grkov, grški nacionalisti pa so jih našli v Albaniji kar 400.000 in tu je zadeva nadvse konfliktna. Grki namreč mešajo versko in narodno pripadnost: vsi, ki so pravoslavne vere, so s tem že Grki.

Deloma je problem olajšal, ga je pa hkrati tudi zapletel, veliki eksodus v Grčijo prav iz severnega Epira (migranti naj bi šteli 250.000 ali pa celo 400.000 ljudi). Grčija je menila, da bi ji to migracijsko premikanje utegnilo koristiti v politiki vpliva v Albaniji, dobila pa je na ta način tudi ceno

¹⁸ Albania: Oh, dear, *The Economist*, London, June 5th, 1993, p. 33

delovno silo. V letu 1993 je bilo že moč zapaziti grško nervozo zaradi velikega števila migrantov, ki bržkone ne bodo hoteli priznati svojega »grštva«.

Prav skozi rekonstrukcijo pravoslavne cerkve v Albaniji pa je Grčija precej pričakovala. Grška pričujočnost bi se lahko intenzivirala. Pravoslavne cerkve naj bi sicer bile samoupravne ali avtokefalne,¹⁹ vendar se je pravoslavje v Albaniji ponovno vzpostavljalo z »eksportom« grških prelatov. Tako je poslan v Albanijo Anastasios Iannoulatos; najprej je začel iskati preostale pravoslavne duhovnike in ni jih našel več kot 11, »starih in zelo utrujenih«.²⁰ Takoj je posvetil nove duhovnike.

Albanska vlada pa je postala pozorna. Predsednik Sali Berisha je sicer privolil v imenovanje Anastasiosa, ki ga je sicer apuntiral carigradski patriarh v vlogi pravoslavnega (ekumenskega) »prvega patriarha«, ugovarjal pa je postavljanju treh drugih, prav tako grških metropolitov, rekoč, naj jih najdejo kjer koli, le Grki naj bi ne bili prav vsi.

Tovrstne dileme so poudarjene zaradi izrazite vloge, ki jo igra pravoslavna cerkev kot »hrbtenica grškega nacionalizma« in neomajna zagovornica istosti grške nacionalne in pravoslavne religiozne identitete.²¹

Prej ko slej pa prihaja do izraza dejstvo, da so Albanci (vsaj formalno) zvečine muslimani. To jih povsem pričakovano nagiba k islamski zavezi tako na Balkanu, kjer se kaže tudi v simpatijah do Muslimanov v Bosni in Hercegovini, kot tudi v »svetovnem« merilu. Turčija pa je spet nekako najbolj pri roki, da oblikuje »islamski lok«. Raztezal naj bi se od Albanije do Centralne Azije, kjer se konstituirajo islamske republike na ruševinah razpadle Sovjetske zveze.

»Pravoslavna os« naj bi »islamsko« preprečila. V njej pa naj bi bili Grčija, na splošno turška nasprotnica, pa še Srbija, ki so ji prav Muslimani najbolj napoti pri uresničitvi velike Srbije, morda pa bi v to zavezo lahko povabili še Bolgarijo in Romunijo. Tudi Bolgarija na primer ima probleme s preveliko islamsko (turško) manjšino. Nebojša Popov²² pravi, da srbski nacionalisti po krahu realnega socializma pozivajo celo k »solidarnosti pravoslavnih narodov v odporu Zahodu (kar pomeni katoliško-protestantska Evropa). Poleg pravoslavnega »kolektivizma« se kar hitro lahko doda še zgodovinsko preizkušeni vseslovanski ali panslovanski.

Za Albance je nedvoumna nevarnost, da imata grško in srbsko pravoslavje mnoge stične točke. Skozi pravoslavje kujeta učinkovito »zgodovinsko« zvezo.

Kar zadeva Albanijo in Albance, pa so tako Grki kot Srbi s poudarjanjem pravoslavja tudi v Albaniji v sporu z islamom, seveda predvsem tistim, ki išče opore v Turčiji. Sprva po padcu diktature (1990) so Grki intenzivno prodirali v Albanijo tudi drugače; vlagali so v maloprodajno mrežo, vzpostavljali mrežo storitvenih dejavnosti, bili zainteresirani za proizvodnjo hrane. Turčija je vstopala skozi, naj tako rečemo, državna vrata in kazala zanimanje za industrijo nafte, kroma in bakra, kar je bogastvo Albanije. Prav tako se je uspešno pojavila skozi albanske oborožene sile, saj se že v turških vojaških akademijah šola veliko bodočih albanskih oficirjev. Velikega pomena sta turška pomoč kosovskim Albancem in obsodba srbske politike. Ne gre pri celi stvari pozabiti, da v Turčiji živi okoli tri

¹⁹ To splošno načelo naj bi dajalo organizacijsko in upravno samostojnost znotraj državnih meja, pa niso vse pravoslavne cerkve pri tem dosledne. Glej: *Identiteta*, Ljubljana: FDV, 1933, str. 298

²⁰ Sylvie Kauffmann: *Le retour de Dieu*, *Le Monde*, Paris, 24 avril 1993, p. 3

²¹ Kje je Makedonija in kdo so Makedonci, *Teorija in praksa*, Ljubljana, Let. XXIX, št. 11–12, str. 117

²² Srbski populizam. Od marginalne do dominantne pojave, Specialni dodatek u *Vremenu*, Beograd, br. 135, 24. V. 1993, str. 4

milijone ljudi, ki imajo albanski izvor. Med njimi so tudi tisti, ki so jih izseljevali iz Jugoslavije.

Rekonstrukcijo »tretje« albanske religioznosti in cerkvenosti je skušal podpreti s svojim osebnim obiskom papež Janez Pavel II. (aprila 1993). Poudaril je Skader (Skhoder) kot katoliško versko središče. Ne gre pozabiti, da so Albanci iz Črne gore večinsko katoliki. Rekonstrukcija Katoliške cerkve utegne biti nagla in učinkovita skozi »mednarodno pomoč«, ki bo denarno podprla vzpostavljanje cerkva in sakralnih objektov in še posebej v izpopolnitvi duhovništva.

S Svetim sedežem (Vatikanom) je Albanija vzpostavila diplomatske odnose. Vatikan je imenoval nuncija v Tirani (mgr. Ivan Diasa, ki je po rodu Indijec), papež je posvetil štiri škofe in najavlja se daljna popolnitev cerkvenih kadrov.

Konec albanskega realsocializma, ki je imel posebno ekstremne oblike v utemeljevanju ateistične države, je vsekakor na področju rekonstrukcije cerkva in religioznosti, lahko najava mnogih problemov. Mnogi razdori najdejo lahko konfesionalne iztočnice. Prav tako se je zgodilo v albanski sosesčini, kjer je (verska) konfesionalna pripadnost razdrla obstoječo državnost in se prelevila v ubijalske vojne in razdivjani nacionalizem z versko podlago.

Se bo Albanija temu izognila?

Možno je, da se bo, ker želje po narodni enotnosti na etnični podlagi še vedno prevladujejo in še niso prekrte s tradicijami verskih vojn. Vprašanje pa je, ali bodo razdivjani konfesionalni spori v sosedstvu pustili Albance »pri miru«, ali jo bodo obšli.

Za sklep

bi bržkone bilo treba povedati, da so tudi za Albanijo in Albance nastopile nove dileme:

– Z zlomom realnega socializma in njegovih blokovskih povezav nastopa čas novih razporeditev strateških in drugih interesov na Balkanu. Morda še niso povsem definirani in izoblikovani; vendar ne bomo mogli iti mimo albanskega narodnega vprašanja.

– Graditev postrealsocialističnih družb in njihovih političnih sistemov, da o gospodarski strukturi ne govorimo, je lahko dolg in zapleten proces. V njem bo veliko motenj in hkrati priložnosti za tuja vmešavanja v različne vrste in namembe.

– Deljenost na razvite in nerazvite države Balkan skoraj v celoti prizadeva zaradi zaostajanja v razvojnem smislu, ki ga spori in vojne dejansko ustavljajo.

– Razdivjanost etničnih nacionalizmov ne kaže pravega jenjanja in ni moč predvideti grozot v njegovem razdiralnem koncu.

Slednje pa je vsekakor posebno poglavje pogleda na Balkan »od zunaj«. Gre za anahronizem, ki je retrogradne narave v času, ko se postavljajo povsem drugačni razvojni problemi v razvitem svetu. Hkrati je tako anahronično dogajanje lahko deležno zmrdovanja. Kot da bi se vsi vračali daleč v preteklost, v zgodovino, ki je obujana le v konfliktnosti in mitologiji.

Albanija in Albanci se bržkone ne bodo mogli odtegniti temu anahronizmu, ker so preveč tesno vpeti v celotno dogajanje na Balkanu. Poleg tega se zdi, kot da bi se zgodovina prav za Albance na poseben način *ponavljala*. Tako kot so zamudili balkansko državotvorno mrzlico v 19. stoletju in prepozno izdelali nacionalni program, so še naprej ostali ranljivi v mnogih zaostajanjih. Tudi iz »socialističnega« režima, ki je bil ekstremen v napakah in je Albaniji naložil

popolno izolacijo, je bil izhod v marsičem zamudniški. Vse to poudarja težave razvoja in stanje revščine.

Naj najdemo še določeno albansko »prednost« v tem komparativnem zaostajanju. Morda je to visoka rodnost. Povprečna starost Albancev v Republiki Albaniji je 27 let.²³ Demografski pokazatelji na Kosovu dejansko upravljajo srbsko politiko v obup. Bržkone je prav ta situacija veliko pripomogla k srbski nepopustljivosti.

Ni mogoče dvomiti, da bo strategija sprtih balkanskih nacionalnosti slonela tudi na demografiji. Zgodovinski argumenti praviloma pred njo popuščajo, če niso vztrajno v koraboraciji z vojaško silo in premočjo oziroma če jih ne zavrača premišljena in odmerjena državna politika.

²³ J. de la G.: Des logements pour l'Albanie, *Le Monde*, Paris, 10 avril 1993, p. 15

Ustava republike Kosovo

(2. razširjena izdaja)

PRIŠTINA, maj 1992

Temelji na stoletni demokratični, napredni in miroljubni tradiciji albanskega naroda ter pripadnikov drugih narodnosti v republiki Kosovo. Temelji na osvobodilnih bojih in na skupnem boju za ohranitev svoje samobitnosti ter svoje neodvisnosti kot naroda. Teži k zagotavljanju splošnega blagostanja ljudi, humanosti ter zagotavljanju svobode, enakopravnosti in pravičnosti za te in prihodnje generacije.

Teži k demokratični družbi, stalno rastočemu blagostanju z naprednim izobraževanjem, znanostjo in kulturo, k vsestransko razviti osebnosti.

Izhaja iz pravice naroda, da svobodno odloča o času, obliki ter načinu svoje politične ureditve ter da v svobodi uresničuje pravico o neodvisnem gospodarskem, socialnem in kulturnem razvoju. Izhaja iz pravice, da sama svobodno razpolaga z naravnim bogastvom, viri in osebnimi življenjskimi sredstvi, izhaja iz prizadevanja za demokratično pravno državo, za pravno in socialno osnovo, ki bi zagotavljala narodnostne pravice, svobodo in pravice človeka in državljana, socialno pravičnost, solidarnost, blagostanje, osebnostni in družbeni razvoj ter popolno dostojanstvo človeka.

Zagotavlja vse pravice pripadnikom drugih narodnosti, ki živijo na Kosovu, uresničuje svojo voljo po nadaljevanju svoje dosežene svobodne in neodvisne demokracije, socialne pravičnosti, miru in prijateljstva med ljudmi.

Izhaja iz načela, da je temelj vsake državne oblasti, ki je po volji ljudstva, da se le ta izraža preko plebiscita o samoodločbi ter o tipu političnopravne ureditve.

Albanski narod republike Kosovo je soglasno v skladu z načeli demokracije in pravičnosti ter na podlagi svoje pravice do samoodločbe, ki zagotavlja vse pravice človeka in državljana, na podlagi

DEKLARACIJE O NEODVISNOSTI

2. JULIJA 1990 V SKUPŠČINI SPREJEL USTAVO REPUBLIKE KOSOVO

I. Splošne določbe

1. člen

Republika Kosovo je demokratična država albanskega naroda in pripadnikov drugih narodov in narodnih manjšin, ki v njej živijo: Srbi, Muslimani, Črnogorci, Hrvati, Turki, Romi in drugi.

2. člen

Republika Kosovo je suverena in neodvisna država (2. člen je spremenjen po zakonski spremembi I. ustave Republike Kosovo).

3. člen

Suverenost Republike Kosovo izhaja iz ljudstva in pripada ljudstvu. Volja ljudstva je podlaga državne oblasti.

4. člen

Suverenost ljudstva se uresničuje z izvoljenimi predstavniki v državnih organih in z ljudskim glasovanjem.

5. člen

Vsi člani organov, ki predstavljajo državno oblast, se volijo med polnoletnimi državljani na podlagi skupne, enake, neposredne in tajne volilne pravice iz množice kandidatov. Izvoljeni predstavniki ljudstva v državnih organih so odgovorni volivcem.

7. člen

Vsakemu človeku in državljanu bodo zagotovljene politične, gospodarske, socialne, nacionalne, kulturne in druge z ustavo določene pravice in svoboščine.

Nikomur ne moreta biti krateni svoboda in pravica do kakršnega koli dejanja, ki ni izrecno prepovedano z zakonom in ustavo.

8. člen

Območje Republike Kosovo je enotno, ni naprodaj in je nedeljivo. Meje Republike Kosovo se lahko spremenijo samo na podlagi odločitve skupščine Republike Kosovo ter s skupno izraženo politično voljo ljudstva.

9. člen

Državljani Republike Kosovo imajo državljanstvo republike.

10. člen

Ozemeljsko celovitost Republike Kosovo ureja zakon. Občine in glavno mesto sta obliki teritorialne skupnosti, znotraj katerih se uresničuje lokalna samouprava.

11. člen

V Republiki Kosovo se uradno uporabljata albanski jezik in pisava. Na področjih Republike Kosova, kjer živijo pripadniki drugih narodnosti, se lahko enakopravno uradno uporabljajo srbski, hrvaški in turški jezik ter pisava v skladu z zakonom.

12. člen

Republika Kosovo je suverena država. Suverene pravice republike Kosovo, varnost kot tudi socialni, gospodarski in politični red varuje ustava.

22. člen

V Republiki Kosovo imajo pripadniki narodov in narodnostnih manjšin pravico uporabljati svoje simbole.

Pogoje, obliko in način uporabe njihovih simbolov določa zakon.

92. člen

Mesto Priština je samostojna teritorialna enota. Mesto Priština ima svoj statut, ki določa funkcije mesta, organizacijo in delo državnih organov ter druge zadeve, ki so v interesu mesta. Statut mesta sprejema mestni zbor. Mestni zbor sestavljajo poslanci, ki so bili izvoljeni s tajnim glasovanjem na svobodnih in neposrednih volitvah. Mesto Priština izvaja tiste z ustavo določene občinske dejavnosti, ki so kot celota v interesu mesta Prištine. Z zakonom se lahko nekatere pravice in dolžnosti Republike prenesejo v pristojnost mesta.

95. člen

Republika uresničuje in zagotavlja:

1. Suverenost, neodvisnost in teritorialno neokrnjenost Republike, mednarodni položaj in odnose republike z drugimi državami in različnimi mednarodnimi organizacijami države.

2. Svoboščine in pravice človeka in državljana, izvajanje ustave in zakonov.

3. Zaščito in varnost državljanov ter zaščito z ustavo določene ureditve.

4. Pravico do materialne lastnine in dolžnosti, pravno podlago nosilec gospodarskega življenja, finančni sistem, gospodarskim odnosom s tujino, trgov, planiranju, politiki zaposlovanja, zaščiti na delovnem mestu, socialnemu zavarovanju ter drugim oblikam socialnega zavarovanja in drugim zadevam na področju gospodarskih in socialnih odnosov, ki so v skupnem interesu.

5. Izobraževanje, znanost, kulturo in šport, gospodarsko in javno informacijo.

6. Nadzor nad izvajanjem zakona, s tem da se dajo na razpolago vsa sredstva pravnim osebam, preverjanje financ, financiranje javnih izdatkov ter oblika in način organiziranja teh dejavnosti.

7. Temeljne cilje in temeljne usmeritve gospodarskega, demografskega, regionalnega in socialnega razvoja, organizacijo in uporabo površin, zaščito in varo-

vanje okolja, politiko in ukrepe glede na usmeritev in zahteve razvoja, vključujoč razvoj manj razvitih regij; premoženje.

8. Financiranje izvajanja funkcij Republike, ki so določene z ustavo in zakoni.

9. Organizacijo, pooblastila in dejavnost državnih organov.

10. Druge z ustavo določene dejavnosti.

IX. PREHODNE IN KONČNE DOLOČBE

139. člen

Za ohranitev te ustave in za zagotovitev njenega izvajanja bo sprejet poseben ustavni zakon. Ustavni zakon sprejme skuščina Republike z večino glasov vseh poslancev. Ustavni zakon, ki bo urejal, ohranjal ustavo Republike Kosovo bo objavljen in pričel veljati hkrati z ustavo Republike Kosovo.

140. člen

Ta ustava prične veljati z objavo.

(Za ohranitev zakonskih novel od II. do V. in za zagotovitev izvajanja bo sprejet USTAVNI ZAKON. Ustavni zakon o izvajanju zakonskih novel od II. do V. bo objavljen in prične veljati hkrati z zakonskimi spremembami.

Iz nemščine prevedla Marija Jovič

Ustavna deklaracija Kosova, sprejeta v parlamentu dne 2. julija 1990

Na podlagi volje večine ljudi Kosova, ki je bila potrjena po vsej pokrajini, kakor tudi jasno izražena v Deklaraciji Akademije znanosti in umetnosti o novem ustavnem položaju Kosova, kot tudi po zaslugi vloge in položaja skupščine Kosova kot najvišjega predstavniškega organa, organa upravljanja in samoupravljanja, ki je najbolj odgovoren za sprejem ustave, Skupščina Kosova svečano razglaša:

USTAVNO DEKLARACIJO o Kosovu kot neodvisni in enakopravni enoti Federacije (Konfederacije) z enakopravnim ustavnim položajem kot druge federalne enote.

1. Ta Deklaracija izraža ter odraža odnos prebivalcev Kosova ter skupščine do ustave kot listine o samoupravljanju znotraj Jugoslavije.

2. Ta skupščina z razglasitvijo Kosova kot enakopravne enote znotraj Jugoslavije, na podlagi avtentičnih demokratičnih načel spoštovanja volje ljudi in nacionalnih skupin, pričakuje spoštovanje te volje ljudi in nacionalnih skupin, pričakuje potrditve ustavne listine, ki bo temeljila na ustavi Jugoslavije, kar popolnoma podpira demokratična opozicija v Jugoslaviji ter v tujini.

3. Ta skupščina potrjuje nov ustavni položaj Kosova kot politično-ustavnega združenja ter enakopraven položaj vseh državljanov enakopravnega naroda na Kosovu, kjer bodo Albanci kot eden najštevilčnejših prebivalcev v Jugoslaviji enakopravno kot Srbi ter drugi na Kosovu priznani kot narod, ne kot narodnost (manjšina).

4. Do dokončne razglasitve te Ustavne deklaracije bodo skupščine ter vladni organi Kosova sami vzpostavljali odnose ustavnega reda na Kosovu ter odnose ustavnega reda Jugoslavije, ne pa na podlagi ustavnih amandmajev Ustave Srbije iz leta 1989. S tem se tudi anulira odločitev skupščine, z dne 23. 3. 1989, ki je sprejela te amandmaje.

5. Skupščina Kosova bo do sprejema nove ustave ohranila to ime za javnost. To je ime socialno-političnega združenja, ki je priznано samo na Kosovu.

Priština, 2. julija, 1990

Deklaracijo je podpisalo je 114 od 180 delegatov skupščine Kosova.

SLAVKO GABER*

Zagovor nujnosti premisleka o mejah demokracije

(mozaik začetnih razmislekov)

I. Prehajanje

Različnim strukturnim spremembam navkljub se zdi, da je še vedno aktualna Millova misel, po kateri je »najpomembnejša posebnost sedanosti dejstvo, da imamo opraviti z leti prehoda. Človeštvo je preraslo stare doktrine, ni pa še oblikovalo novih. Ko pravimo preraslo«, opozarja Mill, »ne nameravamo soditi vnaprej. Mogoče je, da človek pri šestindvajsetih ne bo niti boljši niti ne srečnejši kot pri šestih, vendarle pa mu suknjič, ki mu je služil pri šestih, pri šestindvajsetih ne bo več prav« (J. S. Mill 1985, 170).

Na navedenem mestu razvpiti liberal s poudarjeno razsvetljsko in carlylovsko noto razlaga, kako ob »vseh drugih stanjih človeštva nepoučeni zaupajo poučenim. V času prehoda pa razprtije med poučenimi izničijo njihovo avtoriteto, nepoučeni pa izgubijo zaupanje v njih« (ibid., 174). *Tako nima mnenje, ki je »utemeljeno na resnici in je ponujeno javnosti, nič večje teže kot stotine napačnih mnenj« (ibid.).*

V konstrukt, ki strukturira v razsvetljenstvu in liberalizmu devetnajstega stoletja prevladujočo idejo o napredovanju razuma kot temelju napredovanja družbe in političnega, je nezadostnost seveda več kot očitna. Kritika liberalne demokracije in njene vere v parlament kot podijum kresanja argumentov in postopnega napredovanja umnosti demokracije, ki jo je razvil Carl Schmitt (1985), je verjetno dokončno pokazala na potrebo temeljitejšega premisleka vladavine demosa in politike – predvsem bolj kot polja ekonomske, vojaške moči in moči strankarske organizacije, pa tudi ulice ipd., kot pa polja moči argumentov in razprave.

Vendar pa je enako očitno tudi, da prostor in čas, ki ju živimo, strukturno vpijeta po hegemonu in s tem po stanju, v katerem bo imelo mnenje, utemeljeno v resnici, več teže kot laži in sprenevedanja posamičnih herojev. Postopno strukturiranje hegemonije – pluralne in v sebi porazdeljene – pa naš čas osvetljuje kot čas prehoda.

* Dr. Slavko Gaber, minister za šolstvo in šport.

Precej manj jasno ali pa vsaj pripoznano od gornjega pa je dejstvo, da v pojmovanju demokracije po padcu berlinskega zidu ždi neko drugo nezadostno pojmovanje – zanj se zdi, da prehajanje po nepotrebnem upočasnjuje.

Kaj imamo v mislih? Demokracija je postala ne le v jeziku politikov, ampak tudi v jeziku teoretizacije političnega na neki poseben način nedotakljiva in zunaj resnih preizpraševanj.

Ne zgolj v razpravah apologetov in razširjevalcev teoremov tudi na ravni trenutno posebej izpostavljenih teoretikov demokracije, kot so npr. Dahl (1989), Lijphart (1984), Fukuyama (1992), se le malo in formalno govori o mejah demokracije – predvsem o nevarnosti totalitarnosti in nujnosti političnega.

Tradicija vzpostavljanja predstavniške demokracije – torej tradicija devetnajstega stoletja, v kateri so, če naj uporabim Dahlove besede, demokraciji naklonjeni kritiki opozarjali na njene imanentne meje, je na ravni teoretske eksplikacije padla bolj ali manj v pozabo. Vse več je govora o problemih konsolidacije demokracije. Še več. Ko demokracija naleti na svoje meje, jih po znani maniri izrine iz polja premislekov in razglasi za nedemokratske – za tujek v »zdravem telesu demokracije«.

Vprašanje pravic ne le nacionalnih, ampak predvsem drugih – strukturnih – manjšin, problem vladavine večine se tudi v naših prostorih pojmuje predvsem kot eksotično vprašanje, ki ni posebej vredno premisleka – pojem totalitarnosti pa pri tem ob dokaj pogosti uporabi še vedno uporabljamo na način, ki se je v teoriji uveljavil v spoprijemu s t.i. socialistično in nacistično zvrstjo totalitarizma – teoretizacije se tako največkrat ustavljajo na ravni premisleka, ki ga najdemo pri Schapiru (1972), in ostajajo daleč pod ravnijo, ki jo je na tem področju zastavila že tradicija devetnajstega stoletja, npr. Constant (1991), Tocqueville (1874), J. S. Mill (1991), Ostrogorski (1980) – da o resnejših premislekih, ki jih je o tem najti v dvajsetem stoletju pri različnih mislecih od že omenjenega Schmitta preko frankfurtske šole, H. Arendt, pa vse do analiz Freuda in njegovih učencev na tem področju, niti ne govorimo.

Demokracijo prav v želji ohraniti jo kot svetinjo jemljemo zgolj v njeni »pravi«, svetli luči – bleščavi, ki osvetljuje vedno le do točke, ki še godi. Tako se npr. kompleksnost procesov, ki potekajo v stanju družbe, ki bi ga npr. Montesquie (1989) in Tocqueville (1874) označila za demokratično, pri opredeljevanju demokracije zvaža na t. i. formalne kriterije – Fukuyama v svoji razvpiti knjigi dobesedno pravi: »Pri presojanju demokratičnosti oz. nedemokratičnosti držav bomo dosledno uporabljali formalno opredelitev demokracije« – nato pa to opredelitev tudi navede: »Država je demokratična, če imajo ljudje v njej pravico z rednimi večstrankarskimi, tajnimi volitvami na temelju splošne in enake volilne pravice odraslih izbirati svojo oblast« (Fukuyama 1992, 43). Nekaj bolj kompleksno k temu vprašanju v svoji t. i. minimalni definiciji demokracije pristopi Bobbio (1990, 14–17), vendarle pa je tudi on kot še mnogi drugi teoretiki demokracije jasen, ko zagovarja stališče o formalnih kriterijih kot mehanizmu presojanja demokratičnosti in demokracije.

Kljub temu da ni nobenega dvoma o potrebnosti po zadostitvi formalnim pogojem, pa vendarle ostaja občutek, da so vse prej kot zadostni in da takšen pristop premisleku o demokraciji jemlje imaginacijo in ga spreminja v ritual.

Mnogi pri tem precej moči vlagajo v nerazvidnost dejstev in v pozabo vprašanj, ki ostajajo zunaj dometa zgolj formalnega pristopa k demokraciji. Naj se dotak-

nemo le nekaterih od njih: npr. vprašanj o mogoči interpretaciji Hitlerjevega vzpona na oblast kot vzpona, ki je zadostil formalnim pogojem demokratične prisvojitve oblasti; vprašanja, ali je morda Milošević na oblasti na temelju volje večine državljanov in državljanov Srbije in so volitve kljub delnemu potvarjanju rezultatov volja demosa?

Nelagodje, ki ga pravemu demokratu povzroči vprašanje, kako označiti referendum med bosanskimi Srbi o vprašanju njihovega življenja v BIH, je tolikšno, da bo hitel dokazovati, da je bodisi šlo za ponarejanje rezultatov bodisi za zavajanje ljudstva ali pač še za preddemokratsko plemensko vojskovanje na Balkanu, kjer na referendumu izražena volja večine ne šteje.

Demokracija vsekakor potrebuje utrjevanje, vendar potrebuje ob utrjevanju elementov vsaj minimalnega korpusa, ki ga navaja Bobbio, tudi oživitev premisleka o mejnih primerih. Še več, potrebuje elemente, ki ji niso imanentni. Ne drži namreč, kot se sicer zelo pogosto predpostavlja, da je npr. svoboda demokraciji kar imanentna. Narobe je res. Volja večine je imanentno totalizirajoča in potencialno totalitarna. Liberalnost demokracije je torej vse prej kot samoumevna.

III. Nereflektirani pojem državljskega humanizma – uničujoča meja demokracije?

Dotaknimo se še konceptualnega problema utrjevanja demokracije, ki prav tako zadeva fetišiziranje demokracije in pozablja na zgodovino nastajanja modernega politikuma.

Pocock (1989) v enem svojih tekstov opozarja na konceptualizacije političnega kot nekaj časa in prostoru primerne. Brez zavesti o historičnosti form političnega se rado zgodi, da so sheme polne dobrih namenov opravičilo tudi za morije, ki dosegajo te, ki jim je demokratična Evropa priča v BIH.

Naj demonstriramo s Pocockom: »(. . .) če proučimo naravo politične misli ob koncu srednjega veka, odkrijemo kulturo, ki se močno nagiba k prepričanju, da je bilo zgolj univerzalno, nespremenljivo in s tem večno dejansko racionalno« (ibid., 81).

Dejstvo, da v omenjenem času niso razpolagali s teoretskimi orodji, ki bi omogočila razumevanje prehajanja iz stanja v stanje, »je implicitno pomenilo – večkrat pa je bilo to tudi eksplicitno razglašeno – da je bilo prehajanje ali sprememba proglašeno za nemišljivo oz. iracionalno – predstavljalo je prekinitev racionalnosti, premik iz reda v nered (. . .). Sprememba sama ni bila racionalna (. . .)« (ibid., 82), vendarle pa je potrebovala razlago. V odsotnosti drugih pojasnil je ob koncu predmoderne politične misli na pomoč priskočila usoda (ibid., 85).

Prvi verodostojni poizkus pobega iz nakazanega kroga je po Pococku »meščanski humanizem renesančnih Firenc« (ibid.). Meščan naj bi v udejanjanju svoje »moralne in racionalne narave« (ibid.) postal politično bitje – »da bi bil v polnosti človek, pa mora obvladovati politiko svojega časa« (ibid., 85–86). Kljub omenjenemu premiku v smeri individua je bilo mesto vrline in s tem pravosti ravnaj meščana locirano v obče dobro, partikularni interesi pa so bili še vedno dojeti kot iracionalni.

Zakrožitev najpomembnejšega dela prehajanja v sodobni koncept državljskega humanizma je tako nastopila med Haringtonom in Lockom, ko se je uveljavil posebni »anglo-ameriški državljski humanizem (. . .) ki se je posebej ukvar-

jal z materialnim temeljem (državljanove) avtonomije. Vloga lastnine naj bi naredila posameznika neodvisnega (. . .)« (ibid., 90–91). Če je bil »lastnik pri tem kakor koli odvisen od (. . .) države, je to pomenilo najhujšo vrsto korupcije, ker ni zgolj zmanjšalo pravice do državljanstva, ampak je celo spreobrnilo vladavino iz javne avtoritete v zasebni interes« (ibid., 92–93).

Prav razprava o lastnini je, kot je dokaj prepričljivo dokazal Macpherson (1962), določala tudi pomemben del razprave o vzpostavljanju državljanstva – kot temeljnega kamna demokracije.

Kljub korakom, ki so bili od te preddemokratske koncepcije političnega pa do danes storjeni v premisleku demokracije, se zdi, da je koncept državljanskega humanizma utemeljen v spoprijemu z renesančnim pojmovanjem politike tudi še danes v jedru pogledov na demokracijo.

T.i. Civic humanism, ki državljana sicer ne dojema več bodisi kot posestnika ali pa kot lastnika in je preko izobrazbe kot podstati državljanstva in vprašanja vključevanja t.i. razreda brezposelnih v polje državljanstva (Dahrendorf) zaobsegel pomembne elemente redefiniranja demokracije – je kljub vsemu ena od bistvenih ovir za stabilizacijo demokracije. *Državljanski humanizem je večkrat demonstriral, da ni sposoben vzeti nase narodnega in da ga v svoji nemoči vendarle najpogosteje obravnava kot tribalno. Zdi se, da je rekonceptualizacija državljanskega humanizma nujni pogoj za stabiliziranje demokracije* in, kot je dokazal prostor nekdanje Jugoslavije, tudi za preprečevanje krvavih spopadov.

IV. Politika kot poklic

Končajmo s tretjim, po našem prepričanju pomembnim področjem utrjevanja demokracije. Spet je to področje, ki se nikakor ne pokriva nujno z demokracijo. Dokaj razprostranjenemu dvomu o politiki navkljub – morda prav zaradi njega – velja, da čas prehajanja nosi v sebi tudi potrebo po vzpostavljanju določene vrste odtujenosti – velja, da kliče po politiki kot kombinaciji zvitosti in vrline. Brez politike in brez z nezaupanjem prepletenega zaupanja v politiko, demokracija ni mogoča.

Tako namreč kot v demokraciji ni nikakršnega dokončnega zagotovila za netotalitarno družbo, *vladavina demosa ne more brez elementa, ki posreduje med načeli, interesi in dejanskostmi* in je, vsaj ko gre za politiko v ožjem pomenu te besede, proizvod demokracije, ki pa *sam sega onstran demokracije*.

Za demokracijo v Sloveniji je mogoče reči, da jo označuje tudi mladost politike. Bolj kot biološko ne pretirano starost sedanje garniture v slovenski politiki imamo pri tem v mislih dejstvo, da politika v Sloveniji še ni dozorela v poklic v tako ali drugače dopolnjenem Webrovem pojmovanju (Weber 1992). Niti statusno niti ko gre za večnost, pa tudi ko gre za prehajanje onkraj meje za državljanke in državljanke še sprejemljivega ne. Proces oblikovanja temeljnih struktur države je v polje politike vpotegnil dokajšnje število ljudi, ki v politiki že v naslednjem sklicu parlamenta vsekakor ne bodo imeli kaj iskati. Eni zato, ker bo postalo očitno, da so v politiki zgolj po pomoti, drugi zato, ker niti po pomoti ne bi želeli v njej ostati še po času prehoda. Politiki prehajanja bo sledila, če naj mi bo dovoljeno parafrazirati: »prva generacija profesionalne politike« – prvi znaki tovrstne politike prihajajo skupaj z upanjem po utrditvi demokracije in tudi tistega, kar onstran sebe potrebuje za svoje normalno funkcioniranje.

Besedilo je za objavo prilagojena verzija razmišljanja, ki je bilo predstavljeno na politoloških dnevih v Ankaranu.

LITERATURA

- Bobbio, Norberto (1990), *Budučnost demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.
- Constant, Benjamin (1991), *Načela politike (izbor)*, *Problemi/Eseji* 3/1991.
- Dahl, Robert (1989), *Democracy and its critics*, New Haven: Yale University Press.
- Fukuyama, Francis (1992) *The End of History and the Last Man*, London: Hamish Hamilton.
- Lijphart, Arend (1984), *Democracies*, New Haven: Yale University Press.
- Mcpherson, Crawford B. (1962), *The political Theory of Possessive Individualism*, Oxford: Oxford University Press.
- Mill, John Stuart (1985), *The Spirit of the Age, v: John Stuart Mill on Politics and Society*, Glasgow: Fontana Press.
- Mill, John Stuart (1991), *Razmišljanja o predstavniški vladavini (izbor)*, *Problemi/Eseji* 3/1991.
- Montesquieu (1989), *O duhu zakona*, Beograd, Filip Višnjić.
- Ostrogorski, Moisei I. Akovlevich (1980), *The rights of women*, Philadelphia: Porcupine Press.
- Pocock, J. G. A. (1989), *Politics, Language, and Time*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- Schapiro, Leonard (1972), *Totalitarianism*, London: Pall Mall Press.
- Schmitt, Carl (1985), *The crisis of parliamentary democracy*, Cambridge: MIT Press.
- Tocqueville, Alexis de (1874), *Democratie en Amerique*, Paris: Librairie nouvelle.
- Weber, Max (1992), *Politika kot poklic*, v zborniku z istimi naslovom, Ljubljana: KRT.

Civilna družba in demokracija

I.

Novi val demokratizacije, ki se je začel sredi 70. let v Južni Evropi, nadaljeval pa v Latinski Ameriki in v letu 1989 in 1990 dosegel vrhunec v Srednji in Vzhodni Evropi, je pred politično znanost z novo aktualnostjo postavil razpravo o demokraciji. Da sta demokracija in politična znanost med seboj povezani, so raziskovalci že velikokrat poudarili (Farr 1990), komaj pa bi se zmotili, če trdimo, da nikoli prej vprašanje demokracije ni pritegnilo tolikšnega števila najuglednejših politologov.

Politična znanost, katere delovanje je bilo v avtoritarnih sistemih – kolikor je bilo sploh dovoljeno – močno omejeno, je v nekem smislu dejansko postala »znanost o demokraciji«. Ta novi val demokratizacije, ki je povečal število demokratičnih držav na do zdaj največje število, je bil tako radikalen, da je spodbudil novo zatrdjevanje o »koncu zgodovine« v smislu dokončne zmage liberalnega modela demokracije nad vsemi tekmeči, zlasti še nad komunizmom (Fukuyama, 1989).

Ob tem prodoru demokracije je rasla in raste obsežna politološka literatura, ki se naslanja tudi na prejšnja dela o demokraciji in o pogojih prehoda iz hegemonističnega režima v demokratični režim (za klasični vir vsekakor velja Dahl, 1971; glej tudi Dahl, 1989 in številna dela Vanhanena, zlasti Vanhanen, 1988; velik odmev v razpravah o demokraciji je imel Sartori, 1987; glej tudi Held, 1987/1989; med dela, ki so posebej namenjena prehodu, naj omenimo Linz, 1982 in 1990 itd., O'Donnel – Ph. Schmitter, 1986; Diamond – Linz – Lipset, 1986 itd.). V Vzhodni Evropi pa npr. Wesolowski, 1989, Wiatr, 1992, itd.). Obsežna literatura o demokraciji in demokratizaciji (gl. tudi Marks Diamond, 1992), ki bo v prihodnjih letih, lahko domnevamo, še narasla (saj bo npr. svetovni kongres politologov leta 1994 posvečen ravno temi demokracije in demokratizacije), priča o tem, da se politologi zavedajo, da je sprememba političnega režima iz nedemokratičnega ali poldemokratičnega v demokratični režim povezana s številnimi ekonomskimi, socialnimi, kulturnimi in političnimi determinantami, ki vplivajo na demokratični proces (v tej smeri je diskusijo o demokraciji spodbudil že Lipset 1959 oz. 1960) in da je proces prehoda k demokraciji lahko sicer v nekaterih primerih potekal po žametni poti, da pa je/bo proces njegove konsolidacije mnogo težavnejši in dolgotrajnejši. Na vsak način pa je prihodnost demokracije, kakor koli obstaja dolgoročni trend demokratizacije, preveč resna stvar, da bi jo lahko prepustili spontanemu toku, da ne bi razmišljali o izrecni ali implicitni strategiji demokratizacije in tudi o dejavnih omejevanja in zavračanja avtoritativnih teženj.

Če govorimo o demokraciji, moramo najprej definirati njen pojem. Definicije demokracije se tradicionalno med seboj dokaj razlikujejo, kot poročajo npr. za Zvezno republiko Nemčijo Boehret in drugi (1988). Vendar pa obstaja nekakšen demokratični minimum, ki ga morajo posamezni režimi doseči, da lahko zatrjujejo, da so demokratični, da jih kot take kredibilno sprejema razviti svet.

Naj začnemo s Schumpetrom, ki je izoblikoval vsekakor eno od najvplivnejših opredelitev demokracije v smislu demokratskega postopka: »...demokratska

* Dr. Adolf Bibič, redni profesor na FDV.

metoda je tista institucionalna ureditev prihajanja do političnih odločitev, v kateri si posamezniki pridobijo pooblastilo za odločanje s konkurentskim bojem za pridobitev glasov ljudstva« (1942/1976: 342–343).

Svojo prav tako znano definicijo demokracije pa Lipset (1960: 27) opredeljuje takole: »Demokracijo v kompleksni družbi lahko opredelimo kot politični sistem, ki daje redne ustavne priložnosti za zamenjavanje vladajočih funkcionarjev, in socialni mehanizem, ki omogoča največjemu možnemu delu prebivalstva, da vpliva na pomembne odločitve, tako da izbira med tekmeči za politične položaje (office)«.

Leonardo Morlino pa povzema razprave o demokraciji, ko pravi, da z »demokracijo razume skupek institucij in pravil, ki dovoljujejo tekmovanje in participacijo za vse državljane, ki jih pojmuje kot enake. Empirično so za to politično ureditev značilne svobodne, poštene in ponavljajoče se volitve; moška in ženska splošna volilna pravica; mnoštvo interesnih organizacij in volitve za zasedbo najbolj pomembnih položajev« (Morlino, 1986: 54, cit. po Vanhanen 1988: 10).

Te opredelitve demokracije se med seboj sicer razlikujejo, vendar je zanje bistveno, da poudarjajo predvsem udeležbo in konkurenco v boju za izvolitev na politične položaje.

Ko se v teh in podobnih »minimalnih opredelitvah demokracije« govori o demokraciji, se misli pravzaprav na *politično* demokracijo. Ta je tudi cilj novejših debat o demokratičnem prehodu, kar izrecno poudarjata O'Donnel in Ph. Schmitter, ko pravita, da je politična demokracija *terminus ad quem* razprav o prehodu, pri čemer politično demokracijo, v kateri sicer ne vidita končnega cilja, opredelita kot tisto ureditev, ki »omejuje uporabo državljskega principa na javne institucije vladanja« (1986: 9, 11).

Politična demokracija vsekakor pomeni radikalen politični obrat, saj je najprimernejši okvir za razreševanje osrednjih političnih problemov, zlasti za civiliziranje boja za oblast, za omejevanje oblasti in njeno krotenje. Zato je razumljivo, da so ob obratu v pluralistično politično demokracijo mnogi začeli pisati demokracijo z velikim D. Novejša Teorija demokracije je skušala in skuša najti globlje razloge za te spektakularne spremembe. Toda teorija demokracije, tudi politične demokracije, je hkrati opozarjala in opozarja na številna vprašanja, ki zapletajo vprašanje demokracije in povzročajo, da je tudi življenje v »demokraciji« težavno, v nekaterih pogledih še težavnejše, vsaj kratkoročno, kot prej.

V novejših razpravah o demokraciji je v politični znanosti na delu močan realizem, ki skuša demokracijo razumeti tudi glede na njene zunanje pogoje in determinante, hkrati pa tudi opozarja na težave, protislovja in probleme, ki so povezani z institucionalnimi in vrednostnimi dejavniki demokracije in demokratizacije. Med mnogimi odprtimi vprašanji naj navedemo le nekatera.

Če je v sodobnosti manj sporno, kaj je bistvo demokracije, pa so še vedno odprta vprašanja, kot na primer: kateri specifični institucionalni mehanizmi so potrebni za čim večjo stopnjo tekmovanja in udeležbe v političnem življenju, katere so horizontalne in vertikalne razsežnosti demokracije, kakšne posledice povzročata za demokracijo nova družbena in politična kompleksnost. Če je npr. tekmovalnost prvina, ki jo mora vsebovati demokratični politični proces, se zastavlja vprašanje, ali absolutizacija tekmovanja (za oblast in moč) ne pomeni zanikanja drugih vrednot, ki jih mora demokracija prav tako zagotoviti. Kakšno vlogo ima ob tekmovalnosti sodelovanje (primerjaj Lijphart, 1975 in 1984 in tudi Lukšič, 1991 glede večinske in konsocialne oz. konsenzualne demokracije)? Če je večinsko načelo bistvena vsebina sodobne demokracije, kot trdijo nekateri, mar

njegova absolutizacija ne bi pomenila zanikanja pravic manjšin in tudi nekaterih temeljnih človekovih pravic in svoboščin (prim. Offe, 1985)? Če je – in o tem ne more biti dvoma – sodobna demokracija pluralistična, toleranca do različnosti in drugačnosti eno njenih temeljnih načel, pa je po drugi strani tudi res, da nobena sodobna družba in politika ne moreta temeljiti samo na razlikah: za demokracijo kot operativno prakso so potrebne tudi skupne vrednote, potrebne so »virtues«, ki ustvarijo predpostavke za možnost sožitja ljudi in asociacij z različnimi interesi (Etzioni, 1992). Ta vprašanja se v sodobni literaturi širijo skoraj v nedogled: če je politično predstavništvo temeljno načelo sodobne demokracije, kakšno mesto imajo ob njem oblike neposredne demokracije? In v zvezi s tem: kakšno vlogo naj imata v sodobni demokraciji izražanje in povezovanje specifičnih interesov socialnih, poklicnih in sploh funkcionalnih skupin? Iluzije, da bo funkcionalno predstavništvo popolnoma izpodrinilo splošno politično predstavništvo, je sicer konec (prim. Zajc, 1993), toda ob tem ne moremo spregledati, da je vloga organiziranih interesov v političnem življenju stvarnost, ki ima bistveni vpliv na politično odločanje; in ki se, kot nekoč in v novejšem času politične stranke, vsiljuje kot objektivna nujnost politični teoriji in praksi. Kako to protislovje razrešiti v teoriji demokracije in kako ga upoštevati v praksi političnih sistemov? Ali scientifikacija sodobnih družb omejuje demokracijo (problem tehnokratizma) in koliko klasični mehanizmi parlamenta in parlamentarizma, ki je kljub kritikam ostal osrednja institucija politične sinteze v sodobni demokraciji, še zadoščajo za razreševanje vseh zapletenih vprašanj moderne in postmoderne družbe (prim. številne razprave o potrebi reforme parlamentov, o tesnejšem povezovanju strokovno znanstvenih zmogljivosti z zakonodajnim procesom itd., primerjaj o tem tudi dela dr. Albina Iglčarja). Tudi dileme glede vloge predsedniškega, polpredsedniškega in parlamentarnega (v ožjem smislu) sistema v sodobnem svetu še zdaleč niso presežene.

Od tod izhaja širše vprašanje glede razmerja med demokracijo in temeljnimi kategorijami politike, s samim bistvom politike. Po definiciji je demokratična politika tista, ki v boju za oblast spoštuje izide na tekmovalnih volitvah, ki so splošne, neposredne in poštene. Toda tudi v zvezi s tem spraševanja ni konec: po kakšni volilni zakonodaji naj se volijo poslanci – po večinskem, proporcionalnem ali mešanem sistemu in v kakšnih razmerjih? In kako naj se preračuna število parlamentarnih sedežev glede na volilne rezultate? Po kakšnem postopku naj bodo predstavljene manjšine v parlamentu? Ali je zavest volivcev dejansko dovolj razsvetljena, da se pri glasovanju racionalno odločajo? In kakšno vlogo imajo pri tem oz. bi morali imeti množična občila (prim. Nohlen, 1991)? Kakšne spremembe prinaša v teorijo in prakso demokracije novejša komunikacijska revolucija in kaj obeta t. i. teledemokracija (Splichal, 1992)? Vse to so vprašanja sodobne demokracije. Vse to pa so tudi vprašanja, katerih rešitve ne izhajajo iz stvari samih: kakor koli okoliščine pritiskajo na njihovo reševanje v določeni smeri, gre za politične odločitve, tudi za stvar modrosti, znanja, odločanja in daljnovidnosti.

Demokracija (s politiko vred) ima sončne in senčne strani, ima dostojanstveno in učinkovito podobo, ima institucionalno in vrednostno, pa tudi behavioralno resničnost. Politična patologija je od nekdaj parazitirala na politični anatomiji in politični fiziologiji. Zakaj se tudi v demokratičnih ureditvah poraja politična korupcija? Zakaj je škandalizacija politike (Käsler, 1991) dobila tolikšen pomen? Kakšne možnosti imajo demokratične institucije, da obvladajo politično patologijo od najbrutalnejših oblik nasilja, zlorabe oblasti in kršitve zasebnosti do najrazličnejših oblik arcanae imperii do podkupovanja in subtilnega izsiljevanja. Posebno

pomemben je v tej zvezi nadzor tistega, kar Bobbio imenuje »potere invisibile« (nevidna oblast) (Bobbio, 1984), nekateri drugi pa »the secret state«. Moderna demokracija je v najpristnejšem pomenu »res publica«, torej javna zadeva, zato je skrivnost in skrivnostnost, ki jo gojijo državni aparati, s stališča posebnih interesov določene države razumljiva, toda s stališča demokracije pomeni njeno omejevanje, saj odvzema suverenu vpogled v dejansko stanje stvari in mu s tem onemogoča »enlighted understanding«. Da sodobno elektronsko zajemanje podatkov o posameznikih, organizacijah itd. daje velike možnosti, da *pouvoir constitué* še kako nadzoruje *pouvoir constituant*, ne pa obratno, o tem ni treba posebej govoriti, poudariti pa je treba pomen nadzora nad »skrito državo« in tudi aktualnost novih sredstev nadzora zoper zlorabo nove elektronske oblasti.

Kakor koli sodobna teorija demokracije poudarja proceduralno naravo moderne demokracije, toliko vendar vsaka globlja refleksija demokracije ne more mimo temeljnih etično – političnih vrednot, ki naj jih demokratični režim uresničuje. Ni je resne razprave o demokraciji, ki ne bi hkrati razmišljala o svobodi, enakosti, človekovih pravicah, bratstvu (solidarnosti), v novejšem času pa še o okolju, blaginji in miru. S tem je povezano tudi vprašanje demokracije in odgovornosti. Demokratična politika je v načelu odgovorna politika. Odgovorna volivcem, parlamentu, javnosti. Ali ima sodobna politična demokracija na voljo dovolj učinkovitih sredstev za uveljavitev odgovornosti oblasti? Vse to so vrednote, ki niso nekako dane, še manj pa uresničene z novejšo »demokratično revolucijo«. Te vrednote so celo same, kot kaže razmerje med svobodo in enakostjo mnogokrat v načelni napetosti in protislovjih. Kako demokracija zagotavlja posamezne izmed teh vrednot? Politično svobodo, o tem ne gre dvomiti, pluralistična politična demokracija gotovo večja, posebej ko gre za vlogo državljana pri volitvah. Pogloblja tudi t. i. »negativno svobodo«. Širi tudi pravice, ki se nanašajo na zasebno lastnino, čeprav socialni status lastnine in njeno socialno odgovornost različno pojmujejo. Politična enakost po eni strani tako raste, medtem ko se socialna neenakost pogloblja tako zaradi lastninskega prestrukturiranja kot zaradi novih socialnih problemov (nezaposlenost itd.). Kako vse to vpliva oz. bo vplivalo na možnosti ljudi, da sodelujejo pri javnih zadevah? Predpostavka sodobne demokracije je ne le pravna država, marveč tudi socialna pravna država, ki jo je s tolikšno zavzetostjo konceptualizirala novejša pravna in politična teorija. V kolikšni meri politična demokracija zagotavlja razvoj v smeri takšne države?

Razen tega: demokracija, ki je bila tradicionalno reflektirana kot znotraj-državna razsežnost, dobiva mednarodne in nadnacionalne razsežnosti (prim. Dahl, 1989 in Held, 1991):

- 1) najprej zaradi tega ker postaja medsebojna odvisnost med posameznimi političnimi sistemi čedalje večja in
- 2) zaradi čedalje večje institucionalizacije in integracije v regionalnem in svetovnem obsegu (glej Evropska skupnost).

Vse to skupaj znova aktualizira in problematizira pomen državljanstva (CITIZENSHIP), ki dobiva poleg svojega temeljnega političnega pomena tudi novo socialno in širšo participativno vsebino (prim. Bibič, 1990).

Vse to dokazuje, da je vprašanje demokracije, kakor koli se je ta v svoji liberalno demokratični paradigmi uveljavila na novih območjih sveta in kakor koli je ta paradigma postala dejansko hegemonška oblika globalnega upravljanja družbe, še vedno odprti problem za politično znanost in za politično prakso. Tudi če je na koncu 20. stoletja sprejet demokratični proceduralni minimum kot

civilizacijski dosežek, se še vedno zastavlja vprašanje, v kolikšni meri je demokracija ne samo oblika vladanja, marveč tudi način življenja (Dewery).

II.

V nadaljevanju se bomo v tem prispevku omejili na obravnavo le enega, toda za razpravo o sodobni demokraciji čedalje bolj ključnega vidika, ki je pomemben tudi za utrditev demokracije: gre za razmerje med civilno družbo in demokracijo. Novejše razprave o civilni družbi so od vsega začetka merile tudi na demokracijo (prim. Keane, 1988), čeprav je bil v začetnem razdobju v ospredju njihov negacijski vidik, tj. vidik zanikanja monistično avtoritarnih režimov. V zadnji fazi (v 80. letih) se je ta razprava predvsem usmerila zoper avtoritarne sisteme socialističnih držav Srednje in Vzhodne Evrope s Sovjetsko zvezo. Po zlomu teh sistemov in njihovem prehodu v pluralistično parlamentarno demokracijo pa je še bolj stopilo v ospredje vprašanje, kakšen pomen ima civilna družba za utrditev demokracije in za nadaljnjo demokratizacijo. Novejše razprave še posebej izrazito poudarjajo splošni demokratični potencial civilne družbe in odpirajo v tej točki nove razsežnosti v teoriji demokracije. Tako Jean Cohen in Andrew Arato na začetku svojega najnovejšega kapitalnega dela »Civil Society and Political Theory« (1992) pravita: »This book is meant as a contribution to democratic theory« (VII). Splošni demokratični pomen razprave o civilni družbi poudarjajo tudi raziskovalci novih družbenih gibanj (prim. NSB, št. 3/1991). Tudi Jurgen Habermas v svojem najnovejšem delu (1992) posveča temu problemu veliko pozornost.

Medtem ko moramo natančnejšo obdelavo novejših razprav o civilni družbi in njihovih implikacij za teorijo demokracije odložiti za drugo priložnost, naj tukaj poudarimo le nekaj točk, ki se zdijo posebej pomembne.

1) Razprava o civilni družbi in z njo povezana civilnodružbena gibanja so vsekakor odigrala ključno vlogo v delegitimizaciji in preobrazbi, monističnih sistemov »realnega socializma«, toda prav tako so imela strateško vlogo pri spreminjanju in demokratizaciji avtoritarnih oziroma militarističnih režimov Južne Evrope in Latinske Amerike. V novejšem času se poudarja velik pomen vloge civilne družbe tudi glede Azije in Afrike, zlasti kjer gre za globljo krizo strankarskega sistema ali pa za zahteve po demokratizaciji avtoritarnih sistemov.

2) Toda če ostaja ta »negativna« funkcija civilne družbe še vedno aktualna (dokler pač obstajajo avtoritarni politični sistemi in avtoritarne težnje), pa se čedalje bolj poudarja univerzalni teoretični pomen kategorije civilne družbe, torej njena aktualnost tudi za demokratizacijo klasičnih liberalnodemokratičnih režimov. Civilna družba postaja signum spoznanja, da demokracija nikoli ni dokončno »dosežena«, ampak se nenehno kot odprt projekt dosega, da dosežena demokracija odpira razpravo in prakso novih oblik »demokratizacije«. Vendar obstaja »demokratični minimum«, brez katerega si politični režim ne more lastiti demokratičnosti.

3) Novejše razprave o civilni družbi so bistveno poglobile samo umestitev civilne družbe, čeprav je mogoče o nekaterih vprašanjih še razpravljati. Predvsem skušajo ostreje razmejiti sam pojem civilne družbe od drugih kategorij ne samo od države. Toda pri tem zlasti nekatere zavračajo klasično dualistično shemo »civilna družba« proti »državi« ali kot diferenco od nje in ponujajo bogatejšo tridelno razlikovanje: civilna družba – politična družba – država (Forneti – Bobio – Arato).

4) Tudi glede vprašanja elementov civilne družbe različne koncepcije že zaradi navedenih razlogov ponujajo različne rešitve. Vsekakor so presežene različne redukcionistične skrititve zlasti v smeri ekonomizma, pa tudi v smeri gibanjskega

spontanizma. Nova družbena gibanja še vedno ostajajo bistvena prvina civilne družbe, vendar se poleg njih poudarja, npr. »celotna socialna arena organiziranih skupin (bodisi da so zasnovane na funkcionalnih interesih, državljskih pobudah (civil purposes), na religiji ali na etničnosti)« pa poleg družbenih gibanj še množični mediji, intelektualni tokovi in centri ter umetniški in simbolični načini izražanja, ki so avtonomni nasproti državi, toda se postavljajo v odnos do države ali njej govorijo« (Diamond, 1992: 134, op. 35). Ali pa se s civilno družbo razume »sfera socialne interakcije med ekonomijo in državo, ki jo sestavljajo predvsem intimna sfera (posebej družina), sfera asociacij (posebno prostovoljnih asociacij), družbenih gibanj in oblik javnega komuniciranja (Cohen – Arato, 1992: IX). In še krajša oznaka, ki pa tudi z enciklopedično zgoščenostjo kaže k jedru stvari: »Ona /tj. civilna družba/ označuje družbeno življenje, ki je organizirano po svoji lastni, namreč *asociativni* (podčrtal A. B.) logiki, ki naj bi zagotovila ekonomsko, kulturno in politično dinamiko« (Duhamel-Meny, 1992: 948).

5) Jedro civilne družbe so ASOCIACIJE, zlasti PROSTOVOLJNE ASOCIACIJE (voluntary associations). Ko govorimo o razširjenosti razprav o civilni družbi in o razmerju med civilno družbo in demokracijo, moramo torej upoštevati tudi razprave o asociacijah (ali sinonimnih izrazih) (o asociacijah primerjaj npr. Kuhnle – Selle, 1992; Hall, 1991; Therborn, 1988; Pennock – Champan, 1969 itd.). Avtonomne prostore civilne družbe v zadnjem času, zlasti v nekaterih državah (npr. ZDA) napolnjuje čedalje več t.i. »javnih interesnih skupin« (public interest groups), ki delujejo ravno v obrambo javnih interesov (ekologija, mir, človekove pravice, itd.) (prim. Berry, 1977). »Močno civilno družbo« predvsem sestavljajo številne asociacije. Zato lahko v posameznih državah obstaja razvejana civilna družba tudi, če se ta beseda le redko uporablja ali se sploh ne uporablja.

6) Ko razpravljamo o civilni družbi in demokraciji, lahko trdimo, da ima civilna družba bolj ali manj močne demokratske potenciale pač glede na to, kakšne vrednote in cilji jo vodijo, torej kakšna politična kultura prevladuje v njej in glede na vse dejavnike, ki konstituirajo njeno moč, seveda v prvi vrsti glede na gostoto in naravo njene asociacijske sestavine. Demokratični potenciali civilne družbe se kažejo zlasti v teh značilnostih civilne družbe.

Civilna družba obsega avtonomne prostore, v katerih posamezniki premagujejo osamelost, sebičnost in zgubljenost z oblikovanjem širših kolektivnih identitet. Civilna družba z vsemi svojimi prvini, zlasti pa z razvejanim asociacijskim življenjem, pomeni pravo »šolo demokracije«, saj navaja posameznika na sožitje z drugimi, razkriva mu vsebino in smisel širših interesov in skupnih vrednot, usposablja ga za javno delovanje in za kolektivno akcijo; v njej se uči svoje kratkoročne interese usklajevati z oddaljenimi cilji; ob vsem tem in s tem se tudi krepi njegova odgovornost pred drugimi in pred seboj. Ni naključje, da je veliki mislec demokracije T. Tocqueville zato umetnost združevanja v asociacije, kar pa pomeni tudi oblikovanje civilne družbe, postavil kot temeljni zakon moderne demokratične civilizacije (Tocqueville, 1835–40/1988). Ta socializacijska funkcija civilne družbe ustvarja iz podanikov državljane tako v krogu asociacij kot v širši politični skupnosti.

Takšna civilnodružbena – asociacijska vključenost je posebej pomembna, če upoštevamo »naveličanost s strankami« v tradicionalnih liberalnih demokracijah, ki se kaže med drugim v upadanju števila članov strank, v volilni abstinenci (prim. Rattinger, 1993). V takih razmerah so civilnodružbene asociacije, katerih

članstvo narašča, pomembno področje ohranjanja in krepitev in ključni element pluralizacije v postmodernih razmerah.

Civilna družba s svojimi subjekti je pomemben vir družbenih in političnih inovacij, kar se je pokazalo in se kaže v posebej izraziti obliki v njihovi vlogi pri preobrazbi avtoritarnih sistemov v demokratične (prim. Fink-Hafner, 1992). Inovacijske zmožnosti civilnodružbenega asociacionizma pa so, ne da bi jih skušali nekritično povzdigovati (prim. zanimivo kritično bilanco Raschke 1991), mnogo širše, saj vnašajo spremembe v pojmovanje »stare politike« in zarisujejo obrise »nove politike«, ki bolj sloni na postmaterialističnih vrednotah (Inglehart, 1990). Hkrati pa tudi pritiskajo k programskim in organizacijskim reformam klasičnih oblik političnega življenja (npr. na spreminjanje politične agende strank, parlamentov itd.). Zlasti t. i. javne interesne skupine prinašajo v politično življenje novo zavest o odprtih družbenih in političnih problemih.

V modelu političnega predstavnštva, v katerem se državljanstvo bolj ali manj skrči na periodični (vsekakor zelo pomemben, za politično demokracijo odločilen) volilni akt, pomeni gosta mreža asociacij priložnost, da se državljanstvo izrazi tudi kot združevanje v najrazličnejša združenja, ki tako bistveno razširijo možnost za udeležbo v družbenem in političnem življenju. Civilna družba s svojim asociacionizmom tako popravlja slabost splošne predstavniške demokracije (ki jo je upravičeno kritiziral že Rousseau (1762) in ki nanjo opozarjajo tudi novejši teoretiki participativne demokracije (npr. Pateman, 1970; Barber, 1984; Gould, 1988 itd.).

Civilna družba je prostor generiranja demokracije tudi zaradi tega, ker oblikuje nove subjekte in jim odpira prostor v javno življenje. Najizrazitejši primer v novejšem času je uveljavljanje enakopravnosti spolov (prim. Pateman).

Civilna družba s svojimi avtonomnimi viri znanja in ekspertize je pomemben vir za racionalizacijo demokratičnega odločanja. Sodobno oblikovanje politik in njihova implementacija sta povezana tudi s strokovno ekspertnimi viri civilne družbe, ki so avtonomni glede na prevladujočo politiko. V tej zvezi je treba posebej poudariti velik (dejanski ali potencialni) pomen strokovnih društev, najrazličnejših fondacij, posvetovanj itd. Glede tega so posebno pomembne izkušnje ZDA, v novejšem času pa vse bolj tudi razvitih evropskih držav.

13) K tem razmislekom o bistvu civilne družbe, njeni strukturi ter o povezavi med civilno družbo in demokracijo (ta povezava je seveda odvisna tudi od tega, kako pojmujeemo njeno bistvo in sestavo) naj dodamo še nekaj dodatnih pripomb.

a) Razprave o civilni družbi in državi v 80. letih, ki so bile naperjene zoper monistično zlitje družbe in države v avtoritarnih sistemih, so poudarjale predvsem razcep med civilno družbo in državo, manj pa so bile pozorne na očitno dejstvo, da je v realnem političnem življenju obstajala tudi povratna zveza med obema, (seveda tam, kjer je avtonomna civilna družba). Takšno gledišče je politično sicer razumljivo, ni pa analitično sprejemljivo. Ne samo da ne upošteva dejanske obstoječe interakcije med civilno družbo in državo, kot se kaže npr. v modelu »pressure politics« (glej številna dela v ameriški politični znanosti od Madisona, Bentleyja do današnjih časov), marveč popolnoma zanemarljivo procese institucionalizacije interesov, zlasti v obliki t. i. neokorporativizma (o njem glej zlasti dela Schmitterja, Lembrucha, Cawsona itd. O tem glej Lukšič, 1993), zaradi česar je ugledni norveški politolog Rokkan (1966) zapisal, da »glasovi štejejo, viri pa odločajo«. Čeprav v novejšem času ugotavljajo mehčanje neokorporativističnih tendenc, je vendar njihov obstoj v mnogih državah še vedno tako močan, da zahteva resno upoštevanje, saj prinaša bistvene spremembe v odnose med civilno družbo in državo in daje čisti liberalni demokraciji interesno predstavniško potezo.

b) Pri presoji problematike civilne družbe in države je nujno treba upoštevati, da se njen pomen večja s tehnološkimi spremembami, ki so zlasti povezane s sodobno elektronsko revolucijo in z novo socialno strukturo, ki jo sploh povzroča novejša znanstvenotehnološka revolucija. Te spremembe prinašajo ne le premike v makrostrukture sodobnih družb (ki jih označujejo izrazi, kot so »postindustrijska družba«, »informativna družba«, »tehnološka družba«, »dvojni družba«, »postindustrijska moderna« ali »postmoderna« itd.), marveč tudi ustvarjajo nova tveganja, zaradi katerih dobiva v sodobnih razmišljanjih o družbi in politiki vse večji pomen izraz »tveganje«, »družba tveganja« (Risikogesellschaft, prim. U. Beck, 1985). Za razpravo o civilni družbi, asociacijah itd. imajo vse te spremembe zelo pomembne implikacije: nekatere klasične asociacije zaradi teh sprememb prihajajo v krizo (npr. delavski sindikati), asociacionizem se prebija na terciarni sektor, zavest o možnostih katastrof porajajo nove asociacije (ekologija itd.), večji pomen dobivajo združenja v kulturi, zlasti pa (potencialno ali dejansko) strokovna društva.

c) Poseben izziv je novejši izbruh etnične problematike, ki ni samo, kot se včasih preveč hitro trdi, posledica zloma »komunizma«, marveč je bolj univerzalen pojav (Kanada, Belgija, Španija, Indija, poleg Balkana, nekdanja SZ, nekdanja Češkoslovaška).

Novejša aktualizacija narodnega vprašanja, ki protislovno pada v čas čedalje večjega povezovanja narodov (Mlinar, 1992; Rizman 1991), je po eni strani izraz teženj po emancipaciji narodov, po drugi pa jo stopnjujejo osvajalni apetiti in nesposobnost, da se konflikti razrešujejo na miren način. Novejši etnični konflikti so opozorili na nov vidik civilne družbe in države in njihov odnosov, hkrati pa so sprožili širše razprave o razmerju med različnostjo in enotnostjo in sploh o pluralizmu, zlasti v okviru t. i. multikulturalizma (Schlessinger, 1992).

d) Razprava o civilni družbi in demokraciji ne more mimo vprašanja države. Moderna civilna družba kot civilizirana družba lahko obstoji le v pravni državi, ki temelji na delitvi oblasti, priznavanju temeljnih pravic in svoboščin in institucijah za njihovo varstvo. Razprava o civilni družbi je prispevala ne le k zaostrenosti zavesti, da je treba oblast omejiti, ker pač ljudje niso angeli (Madison), marveč tudi da je omejena oblast racionalno utemeljena, saj je njena temeljna naloga, kot so zapisale velike deklaracije v času ameriške in francoske revolucije, da zagotavlja temeljne pravice in svoboščine državljanov in ljudi. Prostovoljne asociacije ne morejo v celoti nadomestiti države. Razprava o civilni družbi in demokraciji torej relativizira in hkrati revalorizira državo, z njo pa dobi novo veljavo tudi pravo (posebej ustava).

e) Naj še pripomnimo, da pri obravnavi civilne družbe in njenega (možnega) odnosa do demokracije ne izhajamo iz domneve, da je civilna družba zmerom v pozitivnem odnosu do demokracije. Upoštevati je treba, da v civilni družbi nastopajo tudi regresivne sile (npr. ksenofobija, mafija in druge oblike socialnih patologij, »totalitarizem od spodaj«). Toda nedemokratske oz. protidemokratske težnje v civilni družbi nam ne smejo zastreti v osnovi pozitivnega demokratskega potenciala civilne družbe (Diamond, 1992).

III.

Iz tega, kar smo zatrjevali, nikakor ne smemo sklepati, kot da obravnavanje razmerja med civilno družbo in demokracijo izčrpa vso bistveno problematiko sodobne demokracije. Na ta odnos smo se osredotočili, ker je odigral odločilno vlogo pri prehodu avtoritarnih režimov v demokratske in ker smo prepričani, da

je to eden izmed temeljnih odnosov, od katerih je odvisna tudi trditev (stabilnost) demokracije. Zdi se namreč, da se v razpravah o demokratični konsolidaciji pozornost preveč enostransko usmerja zgolj v političnostrankarsko sestavino, da pa se marginalizirajo drugi dejavniki. Seveda tudi sam izhajam iz teze, da politične stranke zavzemajo strateško točko v prehodu v politično pluralistično demokracijo in da takšen položaj ohranjajo tudi v fazi konsolidacije. Toda pri tem je treba upoštevati, da imajo politične stranke v konsolidiranem demokratičnem sistemu predvsem osrednjo vlogo pri volitvah, v parlamentu in (praviloma prek večinske stranke ali koalicije strank) v vladi ter pri neposrednem nadzoru vlade in vladajočih strank (opozicija). Če pa posegajo tudi na področje, ki sodi v sfero avtonomne civilne družbe, dejansko prekoračujejo svoje pristojnosti in prej ali slej zabredejo v odnose klientelizma in politične korupcije. Rezultat tega ni moderni demokratični režim, v katerem vsaka sestavina političnega sistema opravlja svojo specifično vlogo, marveč (kon)fuzija funkcij v rokah političnih strank. Izkušnje razvitih držav lepo kažejo, da tako prepotenciranje in nelegitimno razširjanje funkcij političnih strank pelje v partitokracijo, ki prej ali slej vodi tudi do krize legitimnosti in do izrazitega padca učinkovitosti političnega sistema.

Politične stranke se torej morajo v procesu demokratične konsolidacije same konsolidirati: strankarski sistem mora preseči svojo, v prehodu nastalo fragmentiranost, o kateri poročajo raziskovalci političnih strank v postmonističnih režimih (prim. Wiatr, 1992, Blahož, 1992, Kranjc, 1992 itd.), se glede na ključne socialne razcepe (cleavages) oblikovati v manjše število političnih strank, ustvariti razmere za mirno zamenjavanje strank na oblasti in omejiti svojo dejavnost na specifične funkcije, ki gredo političnim strankam (Rus 1992). Takšno samoomejevanje političnih strank je težko doseči posebej v prehodu od socialističnih monističnih sistemov, vendar pa ga dediči tistih sistemov, ki so poznali izkušnjo relativne decentralizacije in samoupravljanja, lahko domnevamo, laže uresničujejo kot dediči strogo centraliziranih političnih ureditev.

K ureditvi demokracije kot procesu spada tudi sfera t. i. lastninskega preoblikovanja (privatizacije), ki ustvarja nove strukturne pogoje političnemu delovanju, saj vpliva oz. bo vplivala na redistribucijo materialnih virov družbe in s tem tudi na stopnjo (ne)enakosti v njej, kar pa zopet – tudi v skladu z novejšo demokratično teorijo – učinkuje na stabilnost demokracije. Ali lahko trdimo, da bo v postsocialistični družbi (politična) demokracija konsolidirana, dokler se ne bo konstituirala in relativno stabilizirala socialno ekonomska struktura družbe, ki bo ravno ustvarila novo podlago za oblikovanje strankarskega sistema in drugih pomembnih dejavnikov celotnega delovanja politike?

Na vsak način: če govorimo o konsolidaciji demokracije na Slovenskem, dejansko lahko trdimo, da se je (če upoštevamo znana merila demokratične konsolidacije, kot jih med drugimi definira Linz, 1990) pri nas demokracija v nekaterih bistvenih točkah utrdila. Toda demokratično konsolidacijo je treba pojmovati kot dolgotrajnejši proces, v katerem se bo utrdilo zaupanje v nove demokratične politične institucije glede vseh njenih ključnih sestavin (npr. paradoks je, da obstaja, kot to kažejo podatki iz SJM 1992, dokaj nizka stopnja zaupanja v politične stranke na eni strani: le okoli 10% vprašanih jim zaupa v »celoti« ali »precej«, okoli 50% pa le »malo« in pribl. 75% »malo« + »0«, na drugi strani pa približno 75% vprašanih izjavlja, da je »za razvoj demokracije . . . potreben večstrankarski sistem« (Toš s sodelavci 1991) in demokracija tudi sicer stabilizirala z drugih vidikov.

Ena izmed ključnih sestavin konsolidacije demokracije (poleg drugih) je – in to

je bila osnovna trditev našega prispevka – tudi avtonomna, na bogati asociacionizem oprta civilna družba. Naj svojo argumentacijo za to trditev povzamem v nekaj ključnih točkah:

prvič, močna civilna družba je generator demokratične politične kulture, ki je nujen pogoj za stabilno demokracijo;

drugič, civilna družba s svojo asociacijsko infrastrukturo vzpostavlja socialni pluralizem, ta pa je bistveni pogoj trdnega političnega pluralizma oz. pluralistične demokracije;

tretjič, civilna družba je vir tistega postmodernega državljanstva (citizenship), za katero so značilne klasične politične pravice, hkrati pa ga dodatno označujejo nove socialne pravice, ki so povezane z nastankom in obstojem družbe in države blaginje in poglobljajo univerzalno (abstraktno) državljanstvo v smeri novih aktivnih participativnih vsebin;

zato se, četrtič, z nekaterimi drugimi avtorji sprašujemo (prim. O'Donnel in Ph. Schmitter, 1986), ali »prvememu prehodu«, ki konstituira politično demokracijo, sledi »drugi prehod«, ki bi vpeljevala nadaljnjo demokratizacijo politične demokracije na subnacionalni in transnacionalni ravni (prim. tudi Dahl, 1989 glede t. i. »tretje demokratične preobrazbe«). To vprašanje je zlasti, kot se zdi, primerno v državi, ki ima samoupravne izkušnje, kakor koli so bile te ujete v monistično usmerjanje. Toda treba je jasno poudariti, da takšna nadaljnja demokratizacija ne pomeni zanikanja, marveč poglobitev politične demokracije, ki ostaja okvir in izhodišče drugih oblik parcialne demokratizacije (npr. v smeri ekonomske demokracije, soupravljanja, neokorporativizma, lokalne samouprave itd.).

V tej fazi je in mora biti v ospredju konsolidacija politične demokracije, pri tem pa ne smemo zanemarjati oblikovanja civilnodružbene sestavine, ki ima tudi širšo mednarodno razsežnost.

Z novim valom demokratizacije zato nastajajo prvikrat ugodni pogoji za novo dinamično sintezo v teoriji demokracije, ki bi povezovala predstavniško, politično demokracijo, z novimi oblikami področnih demokracij, hkrati pa tudi z novimi razsežnostmi transnacionalne demokracije.

Izročilo slovenske demokracije in demokracije na Slovenskem je povezano z bogatim asociacijskim življenjem. Morda je v tem izročilu jamstvo, da bomo čez leta tudi za Slovence lahko trdili, da so »people of joiners« (narod, ki se rad druži). Čeprav se je po prehodu na politični pluralizem tudi v Sloveniji zagon civilne družbe zmanjšal, tudi zaradi tega ker je njen znaten del prešel na oblast (prim. Mastnak, 1990 oz. 1992), vendar nekateri podatki kažejo, da se je v zadnjem času število asociacij pri nas povečalo. Če v tem lahko vidimo dolgoročnejši trend, lahko tudi z zanesljivostjo napovedujemo, da bo tudi asociacionizem močna opora nadaljnje konsolidacije demokracije na Slovenskem.

LITERATURA

- BARBER, Benjamin (1984): *Strong Democracy*. University of Cal. Press
BECK, Ulrich (1985): *Risikogesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt a M.
BERRY, J. M. (1977): *Lobbying for the People*. P/P, Princeton, N. Y.
BIBIČ, Adolf. (1990): *Civilno društvo i politički pluralizam*. CKD, Zagreb
BIBIČ, Adolf. (1991): *Močna civilna družba kot sestavina in faktor demokracije*, *Rast*, 2/1991
BOBBIO, Norberto (1984): *Il futuro della democrazia*, Giulio Einaudi, Torino
BÖHRET, Carl; JANN, Werner; KRONENWETT, Eva (1988): *Innenpolitik und politische Theorie*. Ein Studienbuch, Westdeutscher Verlag, Opladen
COLEMAN, James S. (1992): *Democracy in Permanently Divided Systems*. v: Marks, Gary and Diamond, Larry (eds.) (1992): *Reexamining Democracy*, Newbury Park itd.

- CERRONI, Umberto (1992): *Considerazioni sull'Europa e la Democrazia*, Scienza società, 54 str. 3-10
- DAHL, Robert A. (1989): *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven and London
- DIAMOND, E., LINZ - LIPSET (eds.) (1986), *Democracy in Developing Countries* (4 vols), Lynne Rienner, Boulder
- DIAMOND, Larry (1992): *Economic Development and Democracy Reconsidered*, v: Marks, Gary and Diamond, Larry (eds) (1992): *Reexamining Democracy*, Newbury Park itd.
- DUHAMEL, O; MENY, Y. (ur.) (1992) *Dictionnaire constitutionnel*, PUF, Paris
- HAFNER-FINK, Danica (1992) *Dictionnaire constitutionnel*, PUF, Paris
- HAFNER-FINK, Danica (1992), *Nova družbena gibanja - subjekti politične inovacije*, FDV, Ljubljana
- HABERMAS, Juergen (1992), *Faktitität und Geltung*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- HALL, Richard H. (1991): *Organizations, Structures, Processes, and Outcomes*, Prentice-Hall International, Englewood Cliffs, New Jersey
- HELD, David (ed.) (1991): *Political Theory Today*, Stanford University Press, Stanford, California
- HUNTINGTON, S. P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman
- JAMBREK, Peter (1992): *Ustavna demokracija. Graditev slovenske demokracije, države in ustave*, DZS, d.d., Ljubljana
- KÄSLER, Dirk n.a. (1991): *Der politische Skandal. Zur symbolischen und dramaturgischen Qualität von Politik*, Westdeutscher Verlag, Opladen
- KLANE, John (1988): *Democracy and Civic Society*, Verso, London
- KUHNLE, Stein and SELLE, Per (ed.) (1992): *Government and Voluntary Organizations. A relational perspective*, Avebury
- LINZ, Juan J. (1992): *Change and Continuity in the Nature of Contemporary Democracies*, v: Marks, Gary and Diamond, Larry (eds.) (1992): *Reexamining Democracy*, Newbury Park, itd.
- LINZ, Juan J. (1990): *Transitions to Democracy*, *The Washington Quarterly*, No. 3 1990
- LJPHART, A. (1984): *Democracies*, Yale UP, New Haven
- LIPSET, Seymour Martin (1959, 1960): *Political Man. The Social Bases of Politic*, Anchor Books, Doubleday and Company, Garden City, New York
- LUKŠIČ, Igor (1991): *Demokracija v pluralni družbi? Znanstveno in publicistično središče*, Ljubljana
- LUKŠIČ, Igor (1993): *Neokorporativizem. K razumevanju korporativizma*, FDV, Ljubljana (doktorska disertacija)
- MACPHERSON, C. B. (1977): *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford UP, Oxford
- MASTNAK, Tomaž, (1992), *Vzhodno od raja*, DZS, Ljubljana
- MARKS, Gary; DIAMOND, Larry (1992): *Reexamining Democracy. Essays in Honour of Seymour Martin Lipset*, Sage Publications, International Educational and Professional Publisher, Newbury Park, London, New Delhi
- MLINAR, Zdravko (ed.) (1992), *Globalization and Territorial Identities*, Avebury, Aldershot itd.
- O'DONNELL, Guillermo; SCHMITTER, Philippe; WHITEHEAD, Laurence (1986): *Transitions from Authoritarian Rule. Prospect for Democracy*, Johns Hopkins, Baltimore
- PENNOCK, J. Roland and CHAPMAN, John W. (ed.) (1969): *Voluntary Associations*, Atherton Press, New York
- RASCHKE, Joachim (1991): *Krise der Grünen. Bilanz und Neubeginn*, Schüren Presseverlag, Marburg
- RATTINGER, Hans (1993): *Abkehr von der Parteien? Dimensionen der Parteiverdrossenheit*, v: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B11/93
- RIZMAN, Rudi (ur.) (1991): *Študije o etnonacionalizmu*, Krt, Ljubljana
- RUS, Veljko (1991): *Med antikomunizmom in postsocializmom*, FDV, Ljubljana
- SCHLESINGER, Arthur M., Jr. (1992): *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*, W. W. Norton
- SCHMITTER, Philippe C. (1992): *Interest Systems and the Consolidation of Democracies*, v: Marks, Gary and Diamond, Larry (eds.) (1992): *Reexamining Democracy*, Newbury Park, itd.
- SPLICHAL, Slavko (1992), *Izgnubljene utopije?*, Znanstveno publicistično središče, FDV, Ljubljana (doktorska disertacija).
- STRES, Anton (1991): *Oseba in družba. Pregled katoliškega družbenega nauka*, MD, Celje
- STROM, Kaare (1992): *Democracy as Political Competition*, v: Marks, Gary and Diamond, Larry (eds.) (1992): *Reexamining Democracy*, Newbury Park, itd.
- THERBORN, Göran (1988): *Issues Beyond »Corporatism«: Associated Action, Social Orders, and Social Steering*. Referat na 14. svetovnem kongresu IPSA, Washington 1988
- TOCQUEVILLE A. de (1935-40/1988): *Democracy in America*, Harper and Row, New York itd.
- TOŠ, Niko (1992) (s sodelavci), *Slovensko javno mnenje 1992/3*, FDV (Center za javno mnenje in množično komuniciranje), Ljubljana
- VANHANEN, Tatu (1990): *The Process of Democratization. A Comparative Study of 147 States, 1980-88*, Crane Russak, New York in dr.
- WESTBROOK, Robert (1991): *John Dewey and American Democracy*, Cornell University Press, Ithaca and London
- WIATR, Jerzy J. (1992): *Four Essays on East European Democratic Transformation*, Scholar Agency, Warsaw
- ZAJC, Drago (1993) *Procesi političnega odločanja v delegatski skupščini*, FDV, Ljubljana (doktorska disertacija)
- ZOLO, Danilo (1992): *Democracy and Complexity. A Realist Approach*, the Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania

Vrzeli v prehodu k demokraciji

(Razmišljanje o nekaterih predpostavkah demokratične konsolidacije)

Uvod

Dramatični dogodki v Vzhodni Evropi, ki so dosegli svoj vrh s padcem berlinskega zidu v pozni jeseni 1989 leta, so sprožili bučne komentarje o končni zmagi demokracije nad diktaturo (totalitarizmom). Nekateri so trdili, da smo priče, kako je človeštvo zavrnilo komunizem. Drugi so šli dlje in ugotavljali, da je (bila) to končna zmaga liberalne demokracije in tržnega gospodarstva nad vsemi možnimi alternativnimi ureditvami.¹ Tretji so spet videli v teh dogodkih konec obdobja vojn, vročih in hladnih, in razcvet nadsocialnega povezovanja. Slišati je bilo tudi mnenja, da je zrušitev komunizma mogoče najbolje opisati kot zaton modernizma in njegovo preseganje s postmodernizmom. Propad komunizma v tem letu torej ni bil samo evforičen, ampak tudi presenetljiv – ne nazadnje tudi za politologe.²

Ko se je revolucionarna evforija pomirila, se je z nujno vrnitvijo v politično vsakdanost pokazalo, da je dogajanje daleč bolj zapleteno od poenostavljenih parol in gesel. Skupna značilnost teh dogodkov je bila zrušitev represivnih, avtoritarnih režimov. Toda nastajajoče demokracije – kolikor je v nekih primerih sploh možno govoriti o demokracijah – so (bile) največkrat daleč proč od stabilnosti. Kmalu je postalo jasno, da bo preobrazba teh držav daljši in za večino tudi boleč proces.³ In zakaj bi se morali temu čuditi? Namesto prezgodnjih in prehitrih sklepov o daljnosežnih učinkih sprememb je treba natančneje proučiti in razložiti celotno dogajanje, vključno s predvidevanjem nekaterih možnih izidov teh dogajanj.⁴

Verjetno najpresenetljivejša značilnost dogodkov ob propadu socializma (komunizma) je bil njihov (nenasilen) *revolucionarni značaj*.⁵ Kot ob francoski revoluciji se je tudi tu nenadno, popolnoma zrušil stari režim; kljub očitni nameri po preobrazbi družbe in toto pa je bil tu najprej v ospredju predvsem *politični vidik*.⁶ Njihova glavna težnja je (bila) močno zmanjšanje moči, demontaža in odprava državnih aparatov starega režima. Njihovo bistvo je boj za doseg *svobode*: njihova moralna moč je izhajala iz njihove zavezanosti institucionalizaciji

¹ Sporni Francis Fukuyama je triumfalno interpretacijo liberalne paradigme označil marj kot konec zgodovine. Kraj povjesti. *Politička misao*, 2/1990, str. 172.

² Gl. o tem posebno številko revije *World Politics*, vol. 44 (1991), No. 1, *Liberalization and Democratization in the Soviet Union and Eastern Europe*: npr. prispevek Timur Kuran, *Now out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989*, str. 7–48.

³ Gl. o tem Ralf Dahrendorf, *Transitions: Politics, Economics, and Liberty*, *The Washington Quarterly*, Summer 1990, str. 133–142.

⁴ Prim. Barbara A. Misztal, *Must Eastern Europe follow the Latin American Way?*, *Arch: europ. sociol.*, vol. 33 (1992), str. 151–179.

⁵ To dogajanje je bilo revolucionarno tako glede radikalnosti zahtev po spremembah kot tudi po modalitetah zahtev.

⁶ Socialne zahteve in težnje so bile v tem dogajanju manj prisotne kot v primeru francoske revolucije. Gl. Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*, New York, Alfred Knopf, 1989.

* Dr. Marjan Brezovšek, raziskovalec na FDV.

in jamstvu človekovih pravic, ki so bile v starem režimu okrnjene ali celo zanikane. Za učinkovito varstvo pravic je bila potrebna *demokratska ustava*, ki ne služi željam posebnih interesnih skupin.

Okvir interpretacije: demokratizacija in demokracija

Politične spremembe v avtoritarnih režimih imajo lahko obliko demokratizacije in/ali revolucionarnih procesov.⁷ Način konceptualizacije teh procesov in njihovo vrednotenje v socialnih znanostih izraža ne samo njihovo stvarno vlogo in intenzivnost, ampak tudi vpliv različnih političnih usmeritev pri njihovem proučevanju.

V 1960. letih je bila revolucija obravnavana kot destruktivno dejanje (proces).⁸ Naslednje desetletje, ki je bilo polno bojev za neodvisnost, družbenih nemirov in procesov modernizacije, pa je sprožilo veliko zanimanje za revolucionarne situacije. Hkrati je prišlo do spoznanja in priznanja, da običajna razlaga revolucije kot razrednega boja ne bi prenesla preizkusa dejstev. Po drugi strani je zanimanje za demokratizacijo naraslo v 1980. letih z obnovo demokracije v južni Evropi in Latinski Ameriki, ko je bilo dušenje demokracije (vsaj začasno) ustavljeno z njenim višjim vrednotenjem.⁹ Demokracija kot vrednost po sebi in zase je zato zamenjala revolucijo kot temeljno kategorijo družbenih in političnih ved.

Zelo dolgo ni obstajala nikakršna jasna konceptualna razlika med procesoma. Splošno mnenje je bilo, da je bistvo vseh revolucionarnih posledic inverzija demokratske formule. Hkrati pa je bil na določen (misteriozen) način revolucionarni proces povezan z demokratizacijo. To je bila posledica pomanjkljive konceptualne ločitve demokracije in revolucije od modernizacije.¹⁰ Tako so nekateri avtorji trdili, da so družbene revolucije enostavno rezultat hitre modernizacije, ki je pripeljala do nezadovoljstva in dezorientacije.¹¹ Drugi so izenačevali revolucijo z modernizacijo, pri čemer je bila revolucija posledica družbenoekonomskih procesov modernizacije, spodbujajočih politično mobilizacijo družbe.

Zgodnji poskus konceptualne razjasnitve najdemo pri Barringtonu Mooru,¹² ki je pojasnjeval prisotnost ali odsotnost demokratskih režimov s pogoji konkretnih koalicij in konfliktov med razredno utemeljenimi skupinami, in Charlesu Tillyju¹³ zaradi njegovega poudarjanja, da modernizacija vpliva na kolektivno delovanje z redistribucijo virov, potrebnih za mobilizacijo. Naraščajoči interes za študij procesov demokratizacije in revolucionarnih sprememb pa je prispeval tudi k razvoju novih pristopov in usmeritev.¹⁴

Razvoj politične znanosti – še posebej poudarjanje vloge različnih družbenih

⁷ Ralf Dahrendorf, Razmišljanje o revoluciji v Evropi, Književna reč, 25. februar 1991, str. 5, opozarja, da je za njihovo perspektivo po dekonstrukciji najpomembnejše vprašanje *konstituiranje svobode*.

⁸ To je bilo povezano s strukturalnim funkcionalizmom, ki je na revolucijo gledal kot na negativen primer vzpostavljanja reda.

⁹ L. Diamond, J. J. Linz and S. M. Lipset (eds.), *Democracy. Latin America*, Boulder, Lynne Rienner Publishers, 1988.

¹⁰ A. Hadenius, *Democracy and Development*, Cambridge University Press, 1992, str. 5.

¹¹ Klaus Mueller, *Modernising Eastern Europe*, Archives européennes de sociologie, vol. 23 (1992), str. 109.

¹² B. Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston, Beacon, 1966.

¹³ Ch. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Addison, Wesley, 1978.

¹⁴ Joergen Hermansson, *Democratization of Eastern Europe: A Game Theoretic Perspective*, Scandinavian Political Studies, Vol. 15 (1992), str. 217–233.

gibanj kot virov mobilizacije in širši pristop k pomenu političnih strank – je tesno povezan s študijem procesov političnih sprememb. Zaradi poudarjanja odzivnosti demokratične države na politizirane potrebe je teorija vpeljala merilo participacije kot pogoj za demokracijo, ki je opredeljena kot: »institucionalizirana struktura ali institucionalizirana vključenost v politični proces«. ¹⁵ Revolucija pa je označena kot »neinstitucionalizirano delovanje ali dogodek, ko se politična sukcesija izpelje izven institucionalnega političnega procesa«. ¹⁶ Takšen pristop omogoča obravnavo obeh procesov kot učinkov ali posledic *kolektivne akcije*. Na tej podlagi je možno tudi povezovanje revolucionarnih procesov in demokratičnega prehoda iz avtoritarnih režimov.

Demokracija ima formalne in substantivne vidike. Oblike demokracije lahko imamo predvsem za posebno ureditev za sprejemanje avtoritarnih odločitev (»demokratični proces«). ¹⁷ Ti vidiki postopka so razvidni v volitvah, ki so celovit, z obvezujočimi pravili postavljen proces, ki vključuje med drugim stranke, volivce, večine in medije, tekmujoče za predstaviška mesta in oblast. Gre za obliko makroodločanja, s katero skupnost izvoli nekatere posameznike za voditelje in odobrava njihove politike. Substanca demokracije se nanaša na pogoje enakosti, ki jih je tako lepo osvetlil že Tocqueville; ti sestavljajo posebno vrsto skupnosti in izražajo pogoje, brez katerih demokracija ne bi mogla učinkovito delovati – skupnost enakih, sodelujočih kot svobodni posameznik (en človek, en glas) v kolektivnem odločanju. Stara grška opredelitev demokracije kot »enakost pred zakonom« dobro povezuje oba vidika.

Demokratizacija kot proces razširjanja ali gradnje demokracije poteka po dveh različnih, čeprav vzporednih poteh. Na prvem mestu je to razširjenost (difuzija) učinkovite tehnologije kolektivne izbire ustavnih oblik ali prakse (npr. predsednika ali parlamentarne vladavine). Ali pa gre za manj očitno rast demokratičnih skupnosti (npr. s povečano medsebojno odvisnostjo in deležem pri reševanju globalnih vprašanj). V tem globalnem smislu demokratizacija izstopa zlasti takrat, ko razvoj odnosov in medsebojnega vplivanja med demokratičnimi skupnostmi doseže višjo stopnjo intenzivnosti in začenja dobivati nove oblike družbene organiziranosti. Demokratizacija je lahko bolj ali manj intenzivna, kajti kakovost demokratičnih izkušenj v dani skupnosti se sčasoma spreminja in je podvržena spremembam v pozitivni in v negativni smeri. ¹⁸ Demokratizacija ima po navadi štiri faze: uvodno fazo z gradnjo nacionalne enotnosti; pripravljalno fazo z oblikovanjem tekmovalnih političnih alternativ; v tretji, odločilni fazi nastaja ustava; in v četrti, privajalni fazi, gre za prehajanje v navado oziroma za utrditev demokratičnih oblik vladanja.

Od totalitarizma k državni prevladi?

Alexis Tocqueville je na splošno tisti avtor, ki je v demokraciji videl splošen pojav, sposoben za svetovno razširitev. Njegovo glavno delo, *Democracy in America* (1835), je obsežna študija o delovanju družbe v Združenih državah, vendar je prežeta z idejo, da se bodo »demokratične institucije... preudarno

¹⁵ T. G. Ash, *We the People*, London, Granta Books, 1990, str. 5.

¹⁶ T. Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, str. 21.

¹⁷ R. A. Dahl, *Democracy and its Critics*, New Haven, Yale University Press, 1989; G. Sartori, *The Theory of Democracy, Revisited*, Chatman, NY, Chatman House, 1987.

¹⁸ J. F. Revel, *How Democracies Perish*, New York, Doubleday, 1984.

vpeljane v družbo ... uveljavile povsod, ne samo v Ameriki.¹⁹ Lahko bi sicer rekli, da je ta njegov »neustavljivi in univerzalni« proces še vedno v gibanju in še ni dosegel celovite izpolnitve, vendar pa moramo občudovati njegov pogum in ne smemo biti presenečeni, če še vedno privlači pozornost. Vendar pa je tudi res, da razlogi, zakaj naj bi demokracija prevladala, niso bili nikoli v celoti ali ustrezno pojasnjeni.

John Stuart Mill je v svojem prvem prikazu Tocquevillove knjige, ko je opazil, da ima Tocqueville »neustavljiv napredek demokracije« za dognano resnico (pravilnost) na temelju dokaza, ki ni nujno, da sploh še obstaja.²⁰ Rahlo presenetljivo je, da so se argumenti o tej zadevi ohranili do današnjih dni. Demokratični napredek namreč ni bil niti enosmeren niti neprekinjen. Zato so se tudi razmišljanja o vidikih in pričakovanih demokratizacije, deloma kot odsev časa in razmer, z leti spreminjala. Tocquevillove »neizogibne teze« tako nikoli niso doživele popolnega odobravanja.²¹

Pač pa še danes veljajo »teoretične orientacije«, ki izhajajo iz njegovih proučevanj oblik politične svobode in pogojev ter možnosti zanje. Če je bistvo v uvodu omenjenih revolucij res v odnosu med svobodo in državo, potem je to zagotovo pravi pristop zanje, še zlasti če upoštevamo tudi njegova opozorila o nevarnostih, ki jih prinaša demokratična revolucija: nevarnosti centralizacije vlade in uprave, vladavine javnega mnenja nad individualnim mnenjem, zoževanje sfer osebne svobode itd.²² Državna oblast (pristojnosti) in svoboščine so povezane druga z drugo kot »dva konca gugalnice«. Za vsak režim velja, čim več pooblastil ima država, manjše so svoboščine nedržavnih organizacij in nasprotno. *Libertatnost režima* je torej funkcija števila, vrst in obsega svoboščin, ki jih vsebuje. Čim več svoboščin vsebuje, tem bolj libertaten je režim. Čim manj je svoboščin, tem bolj *avtokratski* je režim.²³ Gre za svoboščine, ki so antagonistične oziroma omejujejo državno oblast. Nasprotno so svoboščine kot avtonomije, ki ne posegajo v državno oblast. Te pa vodijo zgolj *k liberalizaciji režima*.

Liberalni režim torej ni nujno libertaten (demokratičen) in libertaten režim ni nujno liberalen. Avtokratski režim je lahko liberalen, vendar pa po definiciji ne more biti libertaten (demokratičen).²⁴ To se nam zdi prvo in najpomembnejše izhodišče za obravnavo konsolidacije demokracije v novih razmerah: *uveljavljanje tistih svoboščin, ki zagotavljajo libertatnost (demokratičnost) režima, ne zgolj njegovo liberalnost*. Pri tem je seveda eno želja odvzeti moč (oblast) državi, nekaj povsem drugega pa celovito in vsestransko uveljavljanje svoboščin in njihova učinkovita institucionalizacija. Ne zadostuje nekakšna splošna razglasitev svobode, pač pa je potrebno uvajanje posebnih svoboščin; svoboščin za nasproti svoboščinam od; zagotavljanje pogojev za njihovo uresničevanje, da ne bi ostale zgolj formalne; prenos pooblastil države na nedržavne organizacije itd. Skratka, prvi pogoj za utrditev demokracije vidimo v postopnem in vztrajnem izgraževanju libertatnosti režima (povečevanja svoboščin nedržavnih organizacij).

¹⁹ A. de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, Doubleday, 1969, str. 309.

²⁰ J. St. Mill, *Essays on Politics and Society*, Toronto, University of Toronto Press, 1977, str. 50.

²¹ Nekateri komentatorji so bili prepričani, da je sam gledal na svoje teze kot »koristen mit«, ki ga je treba razglašati v javnosti, o katerem pa so obstajali tudi neizbežni notranji dvomi. Gl. Zetterbaum, *Tocqueville and the Problem of Democracy*, Stanford, Stanford University Press, 1967.

²² Gl. K. H. Volkman-Schluck, *Politička filozofija*, Zagreb, Naprijed, 1977, str. 84.

²³ Libertatnost je pojem, ki nadomešča nekatere še bolj sporne pojme, kot so poliarhija, pluralizacija, korporatizacija, konsociacija, itd. Pojem režim se nanaša na oblike upravljanja ali vladanja.

²⁴ G. Sorman, *La solution liberale*, Paris, Fayard, 1984, str. 13.

Po drugi strani pa se moramo zavedati tudi določenih nezaželenih oziroma *nenameravanih* posledic, ki se razvijajo vzporedno s temi ukrepi za demokratizacijo.²⁵ Nehotene posledice so lahko zelo izstopajoče, prodorne in neukrotljive, če kolapsu starega režima sledijo preveč improvizirane rešitve, ki imajo lahko tudi negativne povratne učinke za demokratizacijo režima. Poglejmo za zgled gospodarsko liberalizacijo in uvajanje tržnega gospodarstva, ki povzroča dramatično povečevanje socialnih neenakosti v družbi. To lahko oživi natančno tiste vrste socialno nezadovoljstvo, ki nostalgичno gleda na star režim.²⁶ Protesti proti neenakosti in za ukrepe proti njej pa sprožijo verjetno začaran krog državne intervencije in posegov v notranje zadeve nedržavnih organizacij in krepijo državo in zmanjšujejo možnost demokratizacije. Drug zgled s podobnimi posledicami je t. i. družbeni problemi (korupcija, kriminal), ki so razlog različnih zahtev po obnovi »zakona in reda«, kar spet vpliva na proces demokratizacije.²⁷ Opozoriti je treba, da liberalni model vsebuje tudi etično in socialno komponento, vendar pa je vprašanje, ali se lahko uveljavita brez ustrezne družbene in kulturne podlage.

Naslednji sklop problemov je stabilnost oziroma *nestabilnost novega režima*.²⁸ Razen obstoja legitimne ustavne ureditve, ki pa se tudi že dograjuje, so vsi drugi pristopi prej pokazatelj nestabilnosti kot stabilnosti. To potrjujejo prisotnost nasilja, nezgrajenost političnega prostora in boj za oblast, potreba po strukturalnih spremembah v gospodarstvu, različne zunanje »grožnje« in težave z umeščanjem v mednarodni prostor in ne nazadnje tudi neurejenost pravil političnega vedenja (ravnjanja). Tudi če ta problem podrobneje pogledamo z različnimi kazalniki (stopnja nezaposlenosti, padec rasti družbenega bruto proizvoda, deficit javnega sektorja, stavke in protesti, obnavljanje izvršne oblasti), se ta slika o nestabilnosti samo še izostrí. V takšnih razmerah se bolj uveljavljajo ukrepi, povezani z liberalizacijo režima kot pa z njegovo libertatnostjo (demokratizacijo). Na tej točki pa je treba ponovno razmisliti tudi o državnih sposobnostih za reševanje vseh teh vprašanj, ko se vsa modernizacija zožuje zgolj na obupne poskuse odpravljanja zaostankov in zadeva ob vzajemno blokiranje namesto vzajemnega spodbujanja politične, družbene in kulturne sfere.

Če je takšen pristop k spremembi režima z vidika dilem bolj realističen kot nekakšen projekt evoliucijske logike, potem nam preostane še, da se ozremo na drugi pol uveljavljanja novega režima, tj. *državo*.²⁹ Postrevolucionarna država se zagotovo poskuša znebiti nekaterih funkcij, ki jih že v starem režimu ni mogla učinkovito opravljati in jih prenesti na nedržavne organizacije. To pa ne pomeni, da je država izgubila ves ali vse interese na teh področjih ali da ne bo poskušala ohraniti nadzora vsaj nad nekaterimi od njih. Pač pa poskuša delovati nanje bolj posredno (npr. s proračunom) in ne z neposrednim administrativnim nadzorom. Tako je z liberalizacijo nekaterih sfer sicer podeljena znatna funkcionalna avtonomija v upravljanju njihovih zadev, vendar pa je država še vedno prisotna v njih (liberated-yet-dominated fields). Država je torej daleč bolj liberalna od

²⁵ To je aksiom v politološki analizi namenskega delovanja, ki želi doseči določene rezultate, da sproži nepričakovane, nezaželene posledice. To se včasih imenuje tudi »sprevrženi učinek«.

²⁶ Problem z neoliberalnim programom ni v tem, da je napačen, temveč da je nekoherenten. Vztrajanje pri privatizaciji brez močnega kapitalističnega (lastniškega) razreda se prelamlja na hrbtih delavcev v državnih podjetjih, ker se nanje naslanja tudi država.

²⁷ Gre za problem neizdelanega pravnega sistema z mnogo zastarele zakonodaje.

²⁸ K. M. Dowding, R. Kimber, *The Meaning and Use of Political Stability*, *European Journal of Political Research*, vol. 11 (1983), str. 229–243.

²⁹ B. Rothstein, *Social Justice and State Capacity*, *Politics and Society*, Vol 20 (1992), str. 101–126.

totalitarnih predhodnikov, posebej na področjih, ki ne ogrožajo njene vladavine (prevlade). Državljanom tako zagotavlja vrsto osebnih svoboščin, ki so bile prej okrnjene ali znikane. Vendar pa odprava totalitarizma še ne zagotavlja libertatnosti režima. Država resda ni več vseobsegajoča, je pa prevladujoča. In na tej točki vidimo glavno vrzel v prehodu k demokraciji (libertatnemu režimu).³⁰

Režim državne prevlade se lahko uveljavlja v dveh glavnih oblikah, kot *hegemonski tip* ali kot *oblastnozadrževalski tip*. Razlika med obema je v tem, ali centralna oblast dejansko upravlja, četudi je njen nadzor nad nedržavnimi organizacijami posreden in počiva na spretni manipulaciji. V oblastnotiranskem tipu pa je nasprotno, čeprav osrednja oblast prav tako teži k hegemoniji, le-ta ostala jalova (neučinkovita), prav tako kot oblastniškim staršem ne uspe obvladati njihovih otrok. V oblastniškem tipu državne prevlade je osrednja oblast značilno razcepljena, negotova, nestabilna, neučinkovita, nekonsistentna in se poskuša stalno reformirati. Ne presenečajo zato zahteve in pritiski v takšnem režimu po močni, odločni vladi, ki bi bila sposobna obnoviti polno avtoriteto države. Ali to pomeni, da imajo ti režimi vendarle vgrajeno težnjo po hegemonski vrsti prevlade?

Opisane vrzeli ne pomenijo, da ne puščamo prostora za optimizem; ob upoštevanju časa in ustreznih okoliščin lahko nekaterim od teh revolucij uspe vsaj deloma uveljaviti libertatni režim. Druge se bodo verjetneje razvijale v bolj avtokratsko smer, hegemonsko in oblastniško. Ta majhna razlika bo za nekatere tudi edina razlika. In ne bo se mogoče izogniti tudi mnogim razočaranjem (ali niso ta tudi sestavni del postrevolucionarnih časov?). Vsekakor pa so te revolucije ob zrušitvi komunizma prezgodaj dobile oznako demokratičnosti, ki se prepleta z dvema različnima in ne nujno skladnima težnjama: politično težnjo po svobodi in družbeno težnjo po enotnosti. Eden od pogojev za uveljavljanje libertatnega režima pa je tudi sposobnost režima za učenje za demokracijo.

Namesto sklepa: demokracija in učenje v političnem režimu

Koncept sposobnosti režima za učenje je zelo pomemben za demokratizacijo. Učenje pomeni v tem primeru urejanje in procesiranje informacij v sistemu oziroma proces komuniciranja. Od *sposobnosti za učenje centralne oblasti* sta odvisna razvoj in patologija režima, tj. sposobnosti uveljaviti nujne spremembe, ki zagotavljajo uspešno delovanje v prihodnosti. Učenje postane patološko npr. ob ujemanju volje in moči; volje kot želje ne se učiti in moči kot možnosti, da se ni treba učiti. Zato se pogosto odločevalci učijo na patološki način z bolečimi izkušnjami. Dostop državljanov do odločanja prisiljuje elite, da se srečajo z nezaželenimi informacijami celo v hegemonskem tipu oblasti, zato je njihova vključenost pomembna za socialno učenje. Tudi tekmovalnost v sistemu z različnimi argumenti povečuje sposobnosti za učenje. Cilj političnega učenja je sprejemanje »pravilnih« odločitev, te pa so odvisne od državljanskega nadzora in upoštevanja njihovih preferenc. To namreč povečuje sposobnosti režima za reševanje problemov (problem solving capacity), ki je bistvena sestavina sposobnosti režima za učenje za demokracijo.

³⁰ Paradoks je, da režimi s prevladujočo državo lahko ljubosumno čuvajo državljanske pravice svojih državljanov (zgleda Francije in Izraela sta poučna).

Uveljavljanje klasičnega modela zakonodajnega postopka v slovenskem parlamentu

Z vračanjem na tradicionalno načelo o delitvi oblasti v političnem sistemu slovenske družbe je zakonodajna oblast dodeljena predstavniškemu telesu – državnemu zboru. Ustava Republike Slovenije iz decembra 1991. leta je uvedla parlamentarni sistem organizacije oblasti. Pri tem gre funkcija zakonodajalca neposredno samo parlamentu v ožjem pomenu besede, ki ga sestavlja državni zbor. K parlamentu v širšem pomenu besede pa bi lahko prištevali še državni svet (nepopolna dvodomnost).

Sprejem nove slovenske ustave oziroma kakovostna sprememba političnega sistema Slovenije narekuje ureditev zakonodajnega postopka po vzoru klasičnih parlamentov. Pri tem kaže upoštevati zlasti najstarejšo deželo demokratičnega parlamentarizma – Veliko Britanijo in državo, po katere ustavi je v mnogočem prirejena naša družbena ureditev – ZR Nemčijo.¹

V britanskem parlamentu poteka v obeh domovih zakonodajni postopek na enak način. Pri tem so značilna tako imenovana tri branja, tako da so temeljne faze naslednje: first reading; second reading, committe; report; third reading. Te stopnje si sledijo v intervalih od enega dneva do nekaj tednov, odvisno od vsebine in narave zakona. Pri »prvem branju« je zakon predstavljen v parlamentu. Pri »drugem branju« obravnavajo poslanci zakon od člena do člena. Ta obravnava poteka v delovnih telesih – odborih ali na plenarnem zasedanju, ko se celotni dom razglasi za odbor. V drugi fazi se ob detajlni razpravi odloča tudi o amandmajih k predlogu zakona (bill). V »tretjem branju« poslanci opravijo splošno razpravo in odločijo o zakonu (act). Po tem modelu sprejme britanski parlament vsako leto povprečno sto zakonov.

Na zelo podoben način poteka zakonodajni postopek v Bundestagu ZR Nemčije. Zopet je poudarek na »treh branjih« (drei Lesungen). Pri tem poslovnik Bundestaga določa, da se v prvi obravnavi opravi splošna diskusija oziroma načelna razprava. Ob koncu te obravnave se pošlje predlog zakona matičnemu odboru. Zvezni zbor pa lahko z 2/3 večino prisotnih članov tudi sklene, da bo začel drugo obravnavo, ne da bi poslal zakon delovnemu telesu. V drugi obravnavi poteka razprava po vrstnem redu od člena do člena. V tej fazi poslanci odločajo z glasovanjem o sprejemu posameznega člena in tudi o amandmajih. Tretja obravnava pomeni razpravljanje o celotnem predlogu zakona in glasovanje o njem. V tej zadnji fazi praviloma ni več mogoče dajati amandmajev, razen na določbe, glede katerih so bile sprejete spremembe v drugi obravnavi. Nadaljnji potek sprejemanja zakona je v določenih primerih vezan še na soglasje zveznega sveta (Bundesrat).

Izhajajoč iz načel novega političnega sistema Slovenije je torej treba opustiti

* Dr. Albin Igličar, redni profesor na Pravni fakulteti.

¹ Parlament, HMSO, London 1991, s. 58–61; Weg der Gesetzgebung nach dem Grundgesetz, v GG, Beek-Texte, München 1972, s. 168; Poslovnik Bundestaga ZRN, čl. 78–86.

idejo, da se bodoči zakon večkrat iz tako imenovane delegatske baze vrača v zakonodajno telo, ker je bilo to pogojevano z idejo specifične oblike neposredne demokracije. V sedanji ustavi je jasno določen državni zbor kot organ posredne demokracije, na katerega ljudstvo z volitvami za določen čas prenese izvajanje suverenosti oz. tistega njenega dela, ki se izraža v pravici sprejemanja zakonov. Zato ni več potrebe, da bi v treh fazah ponavljali vsa zakonodajna opravila, kar je določal poslovnik prejšnje republiške skupščine in to institucionaliziral kot obravnavo bodočega zakona v treh fazah (predlog za izdajo zakona, osnutek zakona, predlog zakona). V zakonodajni praksi so bile te faze dosledno izvedene le v približno polovici zakonodajnih postopkov. To velja tako za republiško kot za zvezno skupščino v vsem obdobju po sprejemu ustave v letih 1974–1990.²

Nova ustavna ureditev Slovenije navaja k večji samostojnosti zakonodajnega organa – državnega zbora pri sprejemanju zakonov. Zato kaže povzeti tiste rešitve, ki institucionalizirajo prakso, da zakonski predlog, ko je enkrat poslan parlamentu, postane »njegova last« in se v njem dograjuje, spreminja in dokončno oblikuje. Po tem dosledno izvedenem modelu bi torej predlagatelj podal samo predlog zakona, ki pa bi se obravnaval v samem državnem zboru v treh fazah:

- prva obravnava predloga zakona (prvo branje),
- druga obravnava predloga zakona (drugo branje),
- tretja obravnava predloga zakona (tretje branje).

Primerjalnopravne in teoretične študije opozarjajo na povezavo zakonodajnega postopka z naravo političnega sistema. Demokratični politični sistem usmerja težišče zakonodajnega procesa v parlament, pri avtokratičnem političnem sistemu pa je težišče oblikovanja zakonske vsebine v vladi oz. pri izvršilni veji oblasti.³

V skladu z demokratičnimi izhodišči in načeli zakonodajne dejavnosti se po novem modelu zakonodajnega postopka ta prične s predlogom zakona. Predlog zakona mora vsebovati uvod (ocena stanja, razlogi za zakon, cilji in načela zakona, ocena finančnih sredstev), besedilo členov in obrazložitev. V zakonodajno telo je torej treba poslati že kar precizno in celovito izdelan zakonski projekt. To velja za vsakega, ki ima po ustavi pravico predlagati zakon.

Zaradi težnje po vložitvi čim bolj »dorečenega« predloga zakona je uveden institut predhodne obravnave. Ta se opravi pred pričetkom zakonodajnega postopka oz. še pred vložitvijo predloga zakona. Podobne rešitve so poznane tudi v britanskem parlamentu in hrvaškem saboru.⁴

Predhodna obravnava o temeljnih vprašanjih in družbenih razmerjih, ki jih je treba urediti z zakonom, se opravi na podlagi prikaza stanja na posameznem

² Za ponazoritev naj služijo podatki za Skupščino SFRJ v obdobju maj 1986–maj 1988

	redni postopek	skrajšani in hitri
zvezni zbor	59	37
zbor rep. in pokrajin	83	37
Skupaj	142	74

Takšna slika se je v bistvu ponavljala tudi v republiški skupščini, čeprav je bilo težišče zakonodaje v zvezni skupščini. Prim. Igljčar A., Teoretični vidiki izdelave zakonskega osnutka, ZZR, PF v Ljubljani, XLVIII letnik, Ljubljana 1989, s. 10.

³ V parlamentu dobijo politične odločitve legalno obliko in naravo legitimnosti. Ta nastaja ob svobodnih volitvah in uporabi pravil o pristojnosti in ravnanju organa, ki sprejema odločitve. Velik del teh pravil je zajet v poslovniku parlamenta. Prim. Claus Offe: Družbena moč in politična oblast, DE, Ljubljana 1985, s. 163.

⁴ Parliament, n. d. s. 56. Poslovnik Zastupniškega doma Sabora Republike Hrvaške, Narodne Novine, 59/92, člen 123.

področju in tez za normativno ureditev, ki jih pripravi predlagatelj. Ta obravnava poteka praviloma v ustreznem delovnem telesu, na plenarni seji državnega zbora pa le izjemoma. Poročilo o predhodni obravnavi z mnenji in stališči državnega zbora do predloženih tez pomaga predlagatelju pri pripravi predloga zakona. Zato mora predlagatelj v predlogu zakona posebej obrazložiti rešitve, pri katerih ni upošteval mnenj in predlogov iz predhodne obravnave. V tej obravnavi se potemtakem lahko preverita temeljni koncept zakona in razmerje političnih sil v parlamentu oz. njihov pogled na pravno ureditev določenega sklopa družbenih odnosov. Za boljše »izdelavo« predloga zakona so takšne informacije zelo pomembne.

Na podlagi določil veljavne slovenske ustave uvrščamo med predlagatelje zakona poslance, vlado, najmanj 5000 volivcev in državni svet. V zakonodajni praksi sicer večino zakonov predlaga vlada, ki ima na razpolago ustrezne strokovne službe za pripravo zakonskega predloga, vendar bo poslovniško določene elemente moral imeti tudi zakonski predlog, ki ga bo predlagal posamezni poslanec, državni svet ali ki bo izšel iz t. i. ljudske zakonodajne pobude.⁵

Državni zbor razpravlja o predlogu zakona na treh obravnava. Po osnovnem modelu bi vsaka obravnava potekala na eni seji, tako da bi bil zakon sprejet v treh mesecih. Seveda je možno, da se državni zbor odloči za združevanje obravnav na isti seji ali podaljševanje ene obravnave na več sejah. Na ta način je izpeljana ustavna določba o večfaznosti zakonodajnega postopka (89. člen Ustave RS).

O predlogu zakona razpravlja ob vsaki obravnavi najprej matično delovno telo, ki o svojih stališčih in predlogih poroča na seji državnega zbora. Na plenarni seji državnega zbora obrazloži predlog zakona tudi predlagatelj, potem pa o njem razpravljajo in odločajo poslanci. V vsaki obravnavi predloga zakona da mnenje o njegovi skladnosti z ustavo in pravnim sistemom tudi pravna služba državnega zbora. Pravna služba državnega zbora prevzema vlogo zakonodajnopravne komisije.⁶ Ta je bila v prejšnji ureditvi sestavljena iz poslancev. Zaradi potrebe po jasni ločitvi pravne stroke od politike naj bi zdaj o vprašanih skladnosti zakonov z ustavo in pravnim sistemom dajala mnenje pravna služba državnega zbora, v kateri ne bi bili več poslanci, temveč izključno pravni strokovnjaki. Na pravna vprašanja torej ne bi dajali več političnih odgovorov, kot se je to dogajalo včasih v zakonodajnopravni komisiji.

V prvi fazi oziroma obravnavi predlagatelj predstavi zakon poslancem državnega zbora. Zakonodajno telo opravi razpravo o razlogih, ki zahtevajo sprejem zakona ter o načelih in ciljih zakonskega predloga. V tem »prvem branju« ni mogoče dajati amandmajev k posameznim določbam zakonskega predloga. Po koncu prve obravnave državni zbor lahko odloči, da se obravnava zakonskega predloga nadaljuje v predloženem besedilu ali da se zakonski predlog v nadaljnji obravnavi dopolni s stališči in predlogi poslancev ali da se zakon ne sprejme.

Kadar je za drugo obravnavo treba dopolniti predlog zakona s stališči in sklepi,

⁵ Po veljavni slovenski ustavi – člen 88 – lahko predlaga zakon tudi 5000 volivcev. V drugih sistemih je število volivcev, ki lahko predlagajo zakonodajnemu telesu sprejem zakona večje. Tudi po naši prejšnji ustavi je bilo predvideno število 10.000 volivcev, v osnutku sedanje ustave 30.000 volivcev, v Avstriji pa je to število 100.000 volivcev. Prim. Brauneder – Lachmayer: *Oesterreichische Verfassungsgeschichte*, Wien 1989, s. 274.

⁶ Ta služba v državnem zboru se zdaj imenuje Sekretariat za zakonodajo in pravne zadeve. Poleg ugotavljanja skladnosti zakonov z ustavo in pravnim sistemom daje pravna služba državnega zbora tudi mnenja o amandmajih, pripravlja končno besedilo obvezne razlage zakonov, pripravlja besedila zakonov za objavo v Uradnem listu in prečiščena besedila zakonov, daje mnenja oz. odgovore zbora v postopkih pred ustavnim sodiščem ter daje poslancem zbora pojasnila glede pravnih vprašanj, ki se pojavljajo pri njihovem delu.

ki so jih poslanci sprejeli v prvi obravnavi, to stori predlagatelj oz. njegove strokovne službe.⁷ Na prehodu med prvo in drugo obravnavo so namreč še vedno v ospredju vsebinska vprašanja zakonske ureditve, ki se zelo razlikujejo po posameznih področjih. Ker je torej pravno-tehnična redakcija v tej fazi bolj podrejenega pomena, bo državni zbor nalogo dopolnjevanja predloga zakona za njegovo obravnavo v drugi fazi le v izjemnih primerih naložil pravni službi državnega zbora.

V drugi obravnavi razpravlja državni zbor posebej o vsakem členu in nato še o naslovu zakona. Ko poslanci končajo razpravo o posameznem členu oz. naslovu, o njem glasujejo. Predlog zakona poslanci dopolnjujejo in spreminjajo v tej fazi z amandmaji. Amandmaje lahko predlagata tudi matično delovno telo ter vlada⁸ oz. predlagatelj zakona.

Amandma mora biti predložen 15 dni pred sejo zbora v pisni obliki in mora biti tudi obrazložen. Na sami seji pa lahko da amandma samo najmanj deset poslancev. Vlada oz. predlagatelj smejo na sami seji oz. do konca obravnave posameznega člena dajati amandmaje le k tistim členom zakonskega predloga, h katerim so bili že dani amandmaji v rednem roku ali s strani skupine deset poslancev neposredno na seji. Predlagatelj lahko torej z amandmaji na seji le reagira na amandmaje drugih udeležencev v zakonodajnem postopku, ne more pa na sami seji dajati novih oz. izvirnih amandmajev. O amandmajih da mnenje matično delovno telo, po svoji presoji pa lahko zavzame stališče do amandmaja tudi pravna služba državnega zbora. O njenih stališčih do amandmajev poroča na plenarni seji državnega zbora matično delovno telo. K amandmajem, ki so bili dani šele na seji državnega zbora ob razpravi in odločanju o posameznih členih, da mnenje matično delovno telo le, če to zahteva večina članov tega telesa ali državni zbor.

V »drugem branju« se poslanci lahko odločijo, da bodo združili razpravo in glasovanje o več členih zakonskega predloga ali da bodo opravili razpravo in glasovanje po poglavjih oz. da bodo skupaj glasovali o več ali vseh poglavjih zakonskega predloga. S tem je ob upoštevanju načela večfaznosti zakonodajnega postopka zadoščeno tudi načelu ekonomičnosti tega postopka. Zaradi načela ekonomičnosti lahko državni zbor na isti seji takoj preide na tretjo obravnavo, če so bili v drugi obravnavi sprejeti vsi členi in ni bil sprejet noben amandma k besedilu zakonskega predloga.

Za tretjo obravnavo predloga zakona pripravi njegovo celovito besedilo s sprejetimi amandmaji pravna služba državnega zbora. V izjemnih primerih lahko državni zbor ta opravila naloži predlagatelju. Na prehodu iz druge v tretjo obravnavo predloga zakona sta torej vlogi pravne službe državnega zbora in predlagatelja oziroma njegove strokovne službe zamenjani v primerjavi s prehodom iz prve v drugo obravnavo. V pripravi besedila zakona za tretjo obravnavo so

⁷ Veliko večino zakonov predlaga v parlamentarnem sistemu vlada. Tudi v naši dosedanji praksi je več kot 90% zakonov predlagala vlada. Zato teorija govori o predlagalnem monopolu izvršilne veje oblasti. Prim. Samuel H. Beer: *The British Legislature and the Problem of Mobilizing Consent*, v Philip Norton: *Legislatures*, Oxford 1990, s. 73.

⁸ Število sprejetih amandmajev v povprečju na en zakon, danih od vlade in opozicije v nekaterih državah, kaže na veliko premoč vlade tudi pri uveljavljanju amandmajev. To kaže tale tabela:

	V.B.	Irska	Švedska	Francija	Indija
štev. sprejetih amand. vlade	14,5	7,9	0,8	6	2,8
štev. sprejetih amand. opoz.	0,18	0,20	0,10	0,49	0,31

Jean Blondel, et. al., *Legislative Behavior*, v Ph. Norton, *Legislatures*, n.d.s. 203.

v ospredju že pravnoredakcijska vprašanja, zato bo za ta opravila v večini primerov skrbela pravna služba državnega zbora.

V tretji obravnavi razpravljajo poslanci državnega zbora o zakonskem predlogu v celoti in glasujejo o sprejemu zakona. Obravnava posameznih členov zakona je izjema, prav tako pa tudi dajanje amandmajev. Amandmaje je mogoče v »tretjem branju« predlagati le k tistim členom zakonskega predloga, h katerim so bili sprejeti amandmaji že v drugi obravnavi in se zaradi njih spreminja vsebina bodočega zakona. Po končani razpravi⁹ o predlogu zakona poslanci glasujejo o zakonskem predlogu v celoti. Zakon je sprejet, če je število glasov »za« večje od števila oddanih glasov »proti«. Za nekatere zakone je sicer v ustavi predpisana drugačna večina (absolutna ali dvotretjinska), vendar bo večino zakonov državni zbor sprejemal z navadno večino.

Ob doseženi sklepčnosti – kadar je ob glasovanju na seji navzoča večina poslancev – je torej za sprejem zakona bistveno, koliko je glasov »za« in »proti«, saj se »vzdržani glasovi« ne prištevajo več k negativnim glasovom, kot je to veljalo v prejšnji skupščini. Vzdržani glasovi so pomembni le za ugotavljanje sklepčnosti, sicer pa na glasovanje o zakonu ne vplivajo.¹⁰

V izjemnih okoliščinah je mogoče sprejeti zakon po hitrem postopku. Predlog, naj državni zbor sprejme zakon po hitrem postopku, mora biti posebej utemeljen z izrednimi potrebami države, interesi obrambe ali naravno nesrečo. Če zbor sklene, da bo odločal o zakonu po hitrem postopku, opravi vse tri obravnave predloga zakona na eni sami seji. V tem postopku je možno predlagati amandmaje ustno, matično delovno telo in pravna služba državnega zbora pa se vključita v obravnavo zakona oz. amandmajev na sami seji.

V rednem zakonodajnem postopku pa predsednik državnega zbora že predhodno določi matično delovno telo. To razpravlja o predlogu zakona v vsaki fazi zakonodajnega postopka in daje na plenarni seji državnega zbora svoje mnenje oz. poročilo. Če delovno telo, ki ni matično, razpravlja o predlogu zakona (zainteresirano delovno telo), predloži svoje mnenje matičnemu delovnemu telesu. Slednje se v svojem poročilu mora opredeliti tudi do mnenja zainteresiranega delovnega telesa. Matično delovno telo lahko daje pri obravnavi zakonskega predloga amandmaje in oblikuje svoja mnenja o amandmajih, ki so jih dali drugi predlagatelji.

Novost v zakonodajnem procesu oz. političnem sistemu po slovenski (božični) ustavi iz 1991. leta je odločilni veto, ki ga ima državni svet (člen 91 in 97 Ustave RS). Državni svet lahko v sedmih dneh od sprejema zakona v državnem zboru in še pred njegovo razglasitvijo zahteva, da državni zbor o njem še enkrat odloča. V tem primeru o zahtevi državnega sveta oblikuje stališče najprej matično delovno telo, predstavnik državnega sveta pa v državnem zboru pojasni vsebino zahteve. Državni zbor ponovno odloča o zakonu na prvi naslednji seji. Na seji lahko vsak poslanec pojasni svoj glas. Zakon je dokončno sprejet, če je zanj glasovala večina poslancev državnega zbora, razen če ustava za sprejem zakona predvideva večje število glasov. Po takšni ureditvi oziroma razlagi ustave državni svet nima vloge

⁹ Število ur poslanskih razprav povprečno na en zakon je v primerjanih državah takole: V.B. 7,1; Irška 5,2; Švedska 0,4; Francija 1,5; Indija 2,8. Jean Blondel, *ibidem*.

¹⁰ Krivic M.: Vlada, v: Nova ustavna ureditev – Zbornik razprav, Ljubljana 1992, s. 193: »Če se je le deset poslancev od skupno devetdeset opredelilo za ali proti zakonu (6:4) – v strankarskem parlamentu so tolikšne abstinenice seveda izredno redke – potem to ne pomeni, da preostalih 80 poslancev, če so bili navzoči, pri sprejemanju zakona ni sodelovalo in da je o sprejemu odločilo le deset poslancev. Če vzdržanje pomeni nevtralno pozicijo, bi ga lahko šteli tudi kot polovičen glas na vsako stran in dejanski izid glasovanja je bil torej 64:44, ne 6:4.

drugega doma v zakonodajnem postopku. V zakonodajni postopek, ki teče v državnem zboru, pa se državni svet vključuje z dajanjem mnenj in predlogov v smislu splošnih razmerij med državnim zborom in državnim svetom. To pomeni, da se s svojimi mnenji lahko vključuje državni svet v vsako fazo zakonodajnega postopka, seveda pa državni zbor na vsebino stališč državnega sveta ni vezan. V tej vlogi je torej državni svet posredni udeleženec zakonodajnega procesa.

Za pravni sistem je pomembna tudi obvezna oziroma avtentična razlaga zakona, ki jo sprejme zakonodajno telo. Velik del doktrine za takšne akte predstaviškega telesa uporablja izraz »interpretativni predpisi«. ¹¹ Ker imajo takšne norme celo retroaktivni učinek in ker z močjo zakona urejajo družbene odnose, je pomemben tudi parlamentarni postopek za obvezno razlago zakona.

Predlog za sprejem obvezne razlage lahko da vsak, ki ima pravico predlagati zakon. V primerjavi z dosedanjo ureditvijo pa mora predlog za sprejem obvezne razlage vsebovati poleg navedbe zakona in okoliščin, zaradi katerih zakonska določba ni jasna, tudi predlog besedila obvezne razlage. S tem bo gotovo v praksi zmanjšano število zahtev za obvezno razlago na zares utemeljene primere. Dosedanja ureditev je namreč omogočala zgolj vložitev zahteve za obvezno razlago brez predložitve predloga besedila za takšno razlago.

V državnem zboru obravnavata predlog obvezne razlage najprej matično delovno telo in pravna služba. Na podlagi njunih poročil državni zbor odloči ali sprejme predlog za obvezno razlago ali ne. V pozitivni odločitvi pripravi končno besedilo obvezne razlage pravna služba. O tem besedilu državni zbor razpravlja in glasuje. Za glasovanje velja večina, ki je določena za sprejem zakona, h kateremu je bila predlagana obvezna razlaga.

Osnovni namen večfaznega postopka ob sprejemanju zakona je v vsestranski in poglobljeni pripravi ureditve določenega področja družbenih odnosov. S trikratnim obravnavanjem predloga splošnega akta je omogočeno izražanje različnih družbenih interesov. V razpravah poslancev se sicer najpogosteje odslikavajo posamični in posebni interesi, vendar se vsaj do neke mere ti interesi tudi sintetizirajo v skupne in splošne družbene interese. To je seveda le dolgoročna težnja zakonodajne dejavnosti, ki se ne uveljavi v vsakem primeru, saj pogosto v nekem zakonu prevladajo tudi posebni interesi nekega sloja ali družbene skupine. V idealnem modelu pa je uveljavljanje splošne koristi cilj zakonodajnega dela. ¹²

¹¹ Kušej – Pavčnik – Perenič: Uvod v pravoznanstvo. Ljubljana 1992, s. 189.

¹² Kranjc J.: *Lex citius tolerare vult privatum damnum, quam publicum malum* – zakon lažje prenese škodo, ki jo utрпи posameznik, kot pa javno zlo. Pravna praksa, št. 3. Ljubljana 1993, s. 17.

JANEZ ŠMIDOVNIK*

Moč in nemoč slovenske vlade**

1.

Rdeča nit, ki jo predstavljajo določbe ustave o sestavi in imenovanju vlade v navedeni vsebini, ki izraža šibki položaj slovenske vlade, kakršen je značilen za skupščinski, ne pa za parlamentarni sistem, se podaljšuje, obenem pa se še bolj jasno pokaže z določbami zakona o vladi (Uradni list RS, št. 4/93).¹ Gre za določbe 17. člena zakona, ki podrobneje urejajo imenovanje ministrov zaradi možnih komplikacij, ki lahko nastanejo v zvezi s tem imenovanjem v državnem zboru po 112. členu ustave. S temi določbami se do konca razgrne problematičnost ustavne ureditve in pokaže, kako težko je sestaviti slovensko vlado, koliko pasti čaka predsednika vlade pri tem sestavljanju in kako pri tem državni zbor sam lahko zaide v brezizhodni položaj tako, da ga je treba razpustiti. Ustava sama ni rešila vprašanja, kaj se zgodi, če predsednik vlade na poti skozi komisije državnega zbora, kjer se morajo predstaviti predlagani ministri (drugi odstavek 112. člena ustave), in skozi državni zbor sam ne pride s celotno predlagano ekipo. Zakon o vladi je v tretjem odstavku 17. člena zapolnil to vrzel z določbo, da se šteje, da je vlada nastopila svojo funkcijo že, če sta bili imenovani več kot dve tretjini ministrov, pri čemer se ne všttevata ministra brez resorja. S tem je rešen problem vlade; vendar najdlje za tri mesece; če državni zbor tudi v treh mesecih po nastopu vlade ne imenuje preostalih ministrov, ki jih predlaga predsednik vlade, mora ugotoviti, da je funkcija predsednika vlade in ministrov prenehala (četrti odstavek 17. člena). S tem pa nastane položaj, ki ga ni mogoče rešiti drugače kot z razpustitvijo državnega zbora. Lok, ki je v rokah državnega zbora naperjen proti predsedniku vlade oziroma vladi, se tako sproži tudi proti državnemu zboru samemu.

Na tem mestu naj samo mimogrede omenim še dodatne težave, ki so nastale v zvezi z oblikovanjem vlade zaradi zakona o volitvah v državni zbor (Uradni list RS, št. 44/92), in sicer zaradi – v zadnjem hipu – sprejete določbe v 92. členu zakona, po kateri se mandati, ki niso bili razdeljeni v volilnih enotah, razdelijo na ravni države na podlagi *ostankov glasov*, oddanih za istoimenske liste, ki so bile vložene v najmanj dveh ali v več volilnih enotah. Tako sprejeti način delitve mandatov, ki poteka po d'Hondtovem sistemu, močno favorizira šibke stranke, ki praviloma niso dobile mandatov neposredno v volilnih enotah; delitev na podlagi relativno velikih ostankov na ravni države jim zagotavlja ugodnejši rezultat, kot bi

* Dr. Janez Šmidovnik, redni profesor na Višji upravni šoli in Fakulteti za družbene vede.

** Nadaljevanje in konec članka, začetega v TIP št. 11–12/92.

¹ Ocene, da je položaj slovenske vlade – glede na določbe ustave in zakona o vladi bolj podoben ureditvi v skupščinskem kot pa v parlamentarnem sistemu, se vse pogosteje pojavljajo v strokovni literaturi; glej že navedeni članek M. Krivica v Zborniku razprav Pravne fakultete, 1992, str. 195–196; zelo argumentirano zavzema tako stališče tudi F. Grad v razpravi Parlament: vlada, pravna praksa, št. 13/93.

jim pripadal na podlagi vseh oddanih glasov. Za sestavo vlade pomeni tak sistem delitve mandatov dodatno težavo, ker odvzema mandate močnim strankam, ki so v skladu z voljo volivcev odgovorne za sestavo nove vlade, ki naj bi bila čim bolj stabilna, in jih dodaja šibkim strankam, ki te odgovornosti nimajo.² Te določbe volilnega zakona so postale del sistema za oblikovanje vlade, s katerim je treba računati, dokler bo veljal ta volilni zakon.

Tako se torej jasno pokaže v naši ustavni in zakonski ureditvi dosledno in konsistentno izpeljana težnja, da se do skrajnosti zapleteta in otežkočita sestava in imenovanje vlade; zato vlade ni mogoče sestaviti brez velikih kompromisov med strankami, ki gredo v vladno koalicijo, in brez velikih kompromisov glede ministrov, ki naj pridejo v vladno. Posledice take ureditve so nujno trhle koalicije in šibke vlade, ki seveda ne morejo biti v korist dobrega upravljanja države.

2.

Sicer so za temo, ki jo obravnavamo – vsebinsko in načelno, – še pomembnejše določbe zakona o vladi, ki govore o funkcijah vlade. To so določbe 3. člena zakona, po katerih »vlada vodi, usmerja in usklajuje izvajanje politike, ki jo določa državni zbor, ter zagotavlja izvajanje zakonov, drugih predpisov in splošnih aktov državnega zbora...«. Po teh določbah je vloga vlade zreducirana na izvršilni organ državnega zbora; in sicer še bolj dosledno, kot je bil na to vlogo zreduciran nekdanji izvršni svet, ki je bil izvršilni organ skupščine v skupščinskem sistemu po ustavi iz leta 1974 in po prejšnjih ustavah. Prejšnje ustave so vsaj glede odgovornosti nakazovale, da gre pri izvršnem svetu za vladno; po drugem odstavku 293. člena ustave iz leta 1974 je bil izvršni svet odgovoren skupščini v okviru pravic in dolžnosti republike »za stanje na vseh področjih družbenega življenja.« Taka odgovornost nekdanjega izvršnega sveta je šla daleč preko vloge, ki jo nakazuje navedena formulacija 3. člena zakona o vladi. Resda nekdanji izvršni svet ni imel ustreznih pristojnosti, s katerimi bi lahko zagotavljal navedeno svojo – vladno – odgovornost; položaj je reševal CK, ki je bil v ozadju državnih institucij. Vendar pa je bila z navedeno ustavno določbo izražena misel, da država – celo v skupščinskem in enopartijskem sistemu – mora imeti vladno, ki ni zgolj izvršilno – tehnični organ parlamenta, pač pa mora biti samostojni organ z univerzalno odgovornostjo za politiko države, ki je noben drug organ in nobena druga veja oblasti ne more nadomestiti.

Posebno drastično se pokaže problem slovenske vlade, če navedeno določbo 3. člena zakona o vladi primerjamo s formulacijo francoske ustave iz leta 1958 o vladi; po 20. členu francoske ustave »vlada določa in vodi politiko države«. Pri nas torej določa in vodi politiko države državni zbor, v Franciji pa določa politiko države vlada.³ Vendar to, kar je zapisano v našem zakonu o vladi, ne more držati

² Tak način delitve je bil sprejet v ustavni komisiji, ki je vodila priprave za zakon o volitvah v državni zbor, čeprav je komisijo strokovna skupina, ki je izdelala zakon, opozorila, da bo taka delitev mandatov v korist majhnih strank in da bo to v nasprotju s prejšnjim dogovorom med strankami, da se pripravi proporcionalni sistem delitve mandatov s korektivni v smeri večinskega sistema, ki bi v določeni meri favoriziral velike stranke.

³ Tudi ta imanentna funkcija vlade se je v zadnjem hipu premaknila na parlament. Besedilo zakona o vladi je pripravila in ga je pred državnim zborom zastopala posebna parlamentarna komisija, sestavljena iz predstavnikov vseh parlamentarnih strank; to je bilo po volitvah, ki so bile 6/12-1992, in pred izvolitvijo nove vlade, ko na strani izvršilne oblasti še ni bilo pravega predlagatelja oziroma nosilca interesov izvršilne oblasti. Komisija se je sicer zelo naslonila na prejšnji »Drnovškovo« predlog zakona (objavljen v Poročevalcu Skupščine Republike Slovenije, št. 19 z dne 24/9-1992); predmetno besedilo 6. člena tega predloga pa je docela spremenila; »Drnovškovo« besedilo se je glasilo: »6. člen (vodenje politike)

Vlada določa, vodi, usmerja in usklajuje izvajanje politike države ter zagotavlja izvajanje zakonov, drugih predpisov in splošnih aktov državnega zbora...«

in se tudi ne more izvajati, ker na ta način sodobna država ne more funkcionirati. Kajti strogo izvajanje 3. člena zakona o vladi bi pomenilo, da bi morala vlada za vsako najmanjšo akcijo na notranjem ali na zunanem področju države, ki ni izrecno predpisana v zakonih ali predvidena in politično usmerjena v političnih aktih državnega zbora, iskati posebno pooblastilo oziroma posebno izraženo politično usmeritev državnega zbora. To bi dejansko pomenilo, da se država upravlja iz parlamenta (državnega zbora). To pa ne bi bilo v skladu niti z najbolj nepopolnimi vidiki splošnega organizacijskega načela o delitvi dela, niti z ustavnim načelom o delitvi oblasti, pa tudi ne s teoretičnimi vidiki o poteku procesa upravljanja. Zato se navedene določbe ne morejo izvajati, kakor so zapisane; ustvarjajo pa nujno stalno napetost v odnosih med vlado in parlamentom, ker se vsak čas lahko zatrjuje, da vlada ne upošteva parlamenta, prekoračuje svoje pristojnosti in teži k (vladni) diktaturi in celo k odpravi parlamentarne demokracije sploh.

Že v prejšnjem sestavku (TIP št. 11–12/92) smo ugotovili, da se je težišče upravljanja sodobne države že zdavnaj premaknilo na izvršilno raven, na vlado; parlament pa jo politično nadzoruje in ji postavlja okvire za akcijo; v glavnem z zakonodajo, s proračunom ter s splošnim političnim nadzorstvom. Parlament ni in ne more biti usposobljen za neposredno vodenje države, pač pa mora biti za to usposobljena vlada, ki ji je na razpolago strokovna uprava, ki mora pokrivati vsa družbena področja, in mora biti sposobna zaznavati relevantno okolje in sproti reagirati na dogajanja v tem okolju. To je podobno kot pri sodobni gospodarski organizaciji, na primer pri delniški družbi; pri taki organizaciji je jasno, da najvišji organ družbe, ki je organ njenih lastnikov, zadrži v svojih rokah le nekatera ključna pooblastila za odločanje, sicer pa vodi družbo menedžment, ki je za to usposobljen in plačan in ima za to vodenje vso odgovornost, pa tudi vsa pooblastila, potrebna za uspešno funkcioniranje organizacije.

Glede na to seveda ne more držati, da bi državni zbor, in sicer kot edini, določal vso politiko države. V daleč večji meri jo določa vlada. Tega niso opazili samo Francozi, ki so to kar zapisali v samo ustavo; to mora videti vsakdo, ki spremlja delo vlade, naše ali katere koli druge. Kajti politika se na ravni vlade »dogaja« neprekinjeno, z vsako akcijo, ki si vsak čas slede druga za drugo na izzive okolja – v odnosu na dogajanja na notranjem področju, gospodarskem in vseh drugih kakor tudi v odnosu na dogajanja v sosedstvu in v svetu, ki se nas tiče. To je t. i. tekoča politika, ki je ne more določati nobena druga veja oblasti, zlasti tudi ne parlament.

Seveda lahko parlament postavlja določeno, zlasti dolgoročno politično usmeritev glede reševanja posameznih vprašanj. Politika je gotovo vključena tudi v zakonih, ki jih sprejema parlament, in sicer v upravnih institutih, v postopkih in ukrepih, predvidenih v zakonih. Toda tudi zakone praviloma predlaga vlada in vlaga vanje svoje (politične) koncepcije; vsekakor se zakoni ne morejo sprejemati mimo vlade in proti njeni volji, ker mora vlada zagotavljati njihovo izvajanje; zato ji je dana pravica, da postavi v parlamentu vprašanje zaupnice, če se sprejema oziroma sprejme zakon ali določene rešitve v zakonu proti njeni volji (117. člen ustave). Vsekakor pa so zakoni zgolj pravni okvir, ki je le eden izmed elementov, po katerih se odvijajo akcije vlade, ki jih sproti narekuje življenje. Za mnoga področja pa sploh ni mogoče postaviti zakonskih okvirov; na primer za zunanje zadeve, ki jih kar naravnost označujemo kot zunanjo politiko, pa tudi za kulturo,

kjer prav tako govorimo o kulturni politiki; enako je tudi z gospodarsko in v bistvu z vsemi drugimi politikami. Tekoče življenje se ne da uokviriti v noben zakon in ne prenese nobenih dokončno opredeljenih togosti.

Vlada mora vsakodnevno elastično reagirati na razmere, ki nastopajo, in se neprestano spreminjajo pod vplivom okoliščin, ki jih nimamo v oblasti. Vlada mora imeti vsak čas odgovore na vsa vprašanja, kar pomeni, da mora neprestano oblikovati politiko za vsa področja in za vsa vprašanja. Če ima pri tem kakšno oporo v zakonih ali v kako drugače izraženi volji parlamenta, je seveda dolžna to upoštevati; sicer pa mora sprotne odgovore sprejemati sama. Kot že rečeno, je nemogoče, da bi hodila za vsako akcijo po inštrukcije v parlament. Zato so v luči 3. člena zakona o vladi sporne tudi določbe 4. člena, po katerih predlaga vlada državnemu zboru v sprejem zakone in druge predpise, pa tudi »določitev politike za posamezna družbena področja«. Vlada odgovarja za vsa družbena področja politično in v globalnem smislu pred parlamentom – ne glede na to, ali je bila za določeno področje ali za določena vprašanja predhodno sprejeta kakšna politika v parlamentu ali ne. Vloga vlade torej ne more biti izvršilno-tehnična, pač pa je samostojna, politična in univerzalna, kakor ustreza vsebini in smislu temeljnega ustavnega načela o delitvi oblasti.

Zato je treba kritizirati tudi prakso slovenskega parlamenta, ki pogosto na drobnjakarski način naroča vladi, kaj vse mora storiti na posameznem področju, ali kaj mora posebej pripraviti za državni zbor ali celo za državni svet. Vlada se s tem obravnava kot tehnični servis za parlament. Tako gledanje izhaja tudi iz določb drugega odstavka 10. člena zakona o vladi, po katerem mora ta vlada in vsak njen član na zahtevo državnega zbora poročati o uresničevanju zakonov in drugih predpisov ter celo »o drugih ukrepih iz svoje pristojnosti in njihovih učinkih«; to pomeni, da mora vlada poročati o svojem vsakem najmanjšem delovanju. Inercija nekdanjega skupščinskega sistema se očitno še ni iztekla; nasprotno, zdi se, da celo pridobiva energijo in doživlja nov zagon iz postsocialističnega razumevanja vsebine parlamentarnega sistema.

3.

Pomemben premik v odnosih med vlado in parlamentom je storjen tudi z novim poslovníkom državnega zbora (Uradni list RS, št. 40/93), in sicer predvsem z novo ureditvijo zakonodajnega postopka.

Zakonodajni postopek je najpomembnejša vez med zakonodajno in izvršilno oblastjo; kajti vlada je v praksi daleč pretežni predlagatelj zakonov in drugih splošnih aktov, ki jih sprejema državni zbor. Ne zaradi tega, ker bi imela monopol nad zakonsko iniciativo, pač pa prav zaradi svojega položaja in svoje odgovornosti za upravljanje države. Predlagalna funkcija vlade je utemeljena na njeni izvršilni funkciji; tisti, ki je odgovoren za izvajanje zakonov in drugih predpisov, lahko nosi takšno odgovornost le pod pogojem, da se sprejemajo taki zakoni, ki se – po njegovi presoji – dajo izvajati. Se pravi, takšni zakoni, ki izhajajo iz strokovno ugotovljenih razmer na področju, ki se ureja, ki vključujejo povratne informacije (feed back), to je pretekle izkušnje iz upravljanja ustreznega področja, in ki so glede ciljev urejanja in možnosti njihovega uresničevanja v skladu s predstavami oziroma gledanji izvajalca. Takih pogojev za predlaganje zakonov ne izpolnjuje noben drug subjekt, ki ima sicer po ustavi zakonsko iniciativo.⁴ To je upravljavska

⁴ Po 88. členu slovenske ustave lahko predlaga zakone: vlada, vsak poslanec, 5000 volivcev, po 97. členu ustave pa predlaga sprejem zakonov tudi državni svet.

logika, zaradi katere so se celo v skupščinskem sistemu izjalovili poskusi, da bi se skupščina osamosvojila od izvršilne oblasti in si sama pripravljala zakone.⁵

Nova poslovniška ureditev zakonodajnega postopka vladi ne odvzema predlagateljstva, pač pa bistveno omejuje vlogo predlagatelja. Dosedanji zakonodajni postopek je potekal v treh fazah; zakonsko besedilo se je po prvi in drugi fazi (predlog za izdajo zakona, osnutek zakona) obravnave v skupščini vračalo predlagatelju, da je na podlagi stališč in sklepov pristojnih zborov skupščine, pa tudi na podlagi lastnih poznejših spoznanj, strokovnih ali vrednostnih, konceptualnih ali tehničnih, pripravil besedilo za višjo fazo obravnave. Predlagateljeva spoznanja so lahko dozorevala sproti v medsebojnem učinkovanju strokovnih in političnih obravnav v vladi in skupščini. Zato se je pogosto dogajalo, zlasti pri zahtevnih zakonih, da so se med trifazno obravnavo bistveno spremenile ne le posamezne rešitve, pač pa celo koncepti zakonov, in je prišlo navsezadnje do povsem drugačnih rešitev, kot so bile predlagane v začetku postopka.

Po novem poslovniku ni več trifaznega postopka; zakonodajni postopek se začne s tem, da pošlje predlagatelj predsedniku državnega zbora predlog zakona (tretji odstavek 174. člena); torej kompletno besedilo zakona s predpisanimi pojasnili in obrazložitvijo. S tem je vloga predlagatelja v bistvu že končana; predlog zakona prevzame državni zbor in ga oblikuje do končne vsebine v treh obravnava (prvi odstavek 179. člena). Predlagatelju ostane le še možnost, da vpliva na nadaljnjo usodo zakona skozi ozka vrata amandmajev. Sicer je po poslovniku predvidena tudi možnost, da predlagatelj zakona pred začetkom druge obravnave dopolni predlog zakona na podlagi stališč in sklepov, sprejetih v državnem zboru na prvi obravnavi; vendar je pri tem strogo vezan na ta stališča in sklepe (prvi odstavek 187. člena). Zato v zakon ne more več vključevati kakšnih svojih poznejših ugotovitev ali spoznanj. To pomeni, da s tem ne more več vplivati na nadaljnjo usodo zakona. To nalogo lahko državni zbor naloži tudi svojemu sekretariatu za zakonodajne in pravne zadeve, kar pomeni, da jo šteje zgolj za administrativno-tehnično zadevo (drugi odstavek 187. člena). Podobno je treba ugotoviti tudi glede priprave »celovitega« besedila predloga zakona za tretjo obravnavo v državnem zboru na podlagi amandmajev, ki so bili sprejeti v drugi obravnavi; v poslovniku je predvideno, da pripravi to besedilo sekretariat za zakonodajne in za pravne zadeve državnega zbora; v podrejeni vrsti pa je rečeno, da to nalogo državni zbor lahko naloži predlagatelju (195. člen). Razlika med prejšnjim in novim zakonodajnim postopkom je večja, kot se zdi na prvi pogled, in bo imela večstranske posledice – ne le na odnose med vlado in parlamentom, pač pa tudi na kakovost zakonodaje, na način upravljanja države in končno tudi na delovne razmere v parlamentu in tudi v vladi in v upravi.

Nova ureditev je sicer povzeta po nekaterih drugih ureditvah parlamentarne demokracije, kjer ni problematična. V naših razmerah pa bo povzročila težave, ker pri nas ni vseh tistih razmer, v katerih deluje na Zahodu. Vzroki, zaradi katerih je bila ta ureditev sprejeta pri nas, so isti, kot so razvidni iz vseh do zdaj obravnavanih ustavnih in zakonskih določb; uveljaviti parlament kot organ, ki določa politiko države, in se skuša zato čim bolj osamosvojiti od izvršilne oblasti. V sistemih, iz katerih je ta ureditev povzeta, je glede odnosov med parlamentom

⁵ Taki poskusi so bili zelo odločno podvzeti in politično podprti v 60-ih letih, ko je bilo treba uskladiti celotno zakonodajo z novo ustavo iz leta 1963; skupščina je začela sama pripravljati zakonske novle, kar naj bi pomenilo dosledno izpeljavo ideje o skupščinskem sistemu; vendar se je pokazalo, da skupščina tega ne zmore – brez intenzivne podpore izvršilne oblasti, kar pa je delo tako zapletlo in upočasnilo, da je moral biti tak način priprave zakonov prekinjen in vzpostavljen prejšnji – v izvršnem svetu in v ustreznih resorjih.

in izvršilno oblastjo nevtralna. Vlada z upravo pripravlja zakone, ki so že do praga parlamenta v vrednostnem (političnem) in v tehnično strokovnem smislu kompletni, in jim obravnava v parlamentu ne more nič bistvenega dodati niti odvzeti. Pri nas pa nimamo niti ustrezno organizirane niti dovolj strokovne uprave, ki pripravlja zakone; razen tega pa na večini družbenih področij nimamo jasno izdelanih konceptov glede reševanja posameznih problemov, ki naj jih urejajo zakoni. Tudi koncepti sami so doslej večinoma nastajali sproti, tako rekoč med pripravo in obravnavami zakonskih besedil na poti skozi resorje, vlado in skupščino ter v obratni smeri nazaj. Prav tako se je iz faze v fazo izpopolnjevala tudi sama strokovna vsebina zakonov.

Z uveljavitvijo novega poslovnika dejansko odpadejo navedena postopnost in navedene povezave, ne da bi se kakor koli spremenile delovne razmere v zvezi s pripravo zakonov. Republiški resorji in vlada ne bodo sposobni pošiljati parlamentu dovolj kakovostnih in popolnih zakonskih besedil, niti v vrednostnem niti v strokovnem smislu. S tem bo prešlo na parlament veliko breme dodelave teh besedil, ki jim tudi parlament ne more biti kos, kajti v parlamentu ni niti delovnih niti strokovnih možnosti za »dodelavo« zakonov; ni resorskega znanja in resorskih informacij; zlasti pa ni povratnih informacij (feed-backa) s terena, ki jih je nujno treba upoštevati pri vsakem zakonskem urejanju. Vse te elemente ima v rokah uprava oziroma vlada, kjer pa zaradi tako pretrganega upravljalvskega kroženja med izvršilno oblastjo in parlamentom ne bodo mogli biti več ustrezno uporabljeni.

Posledice take ureditve, ki jih je mogoče predvidevati, bodo negativne, in bodo zaznavne v celem sistemu. Predvidevati je mogoče, da bodo zakoni, ki bodo »dodelani« v parlamentu, močno »prepojeni« s politiko v škodo stroki in preveč pod pritiskom kompromisov med strankami v parlamentu. Kot zgled takih zakonov lahko že pokažemo na zakon o poslancih, ki je bil v celoti izdelan v parlamentu, in je povzročil v javnosti vihar nezadovoljstva zaradi neustrezno določenih privilegijev v režimu poslanskega statusa. Tudi tu obravnavanemu zakonu o vladi se vidi, da je bil dokončno oblikovan v parlamentu brez sodelovanja izvršilne oblasti; privatizacijski zakon je bil predlagan za spremembe, še preden se je začel izvajati, denacionalizacijski zakon in zakon o državljanstvu pa takoj za tem. Prevalenca politike nad stroko, ki je bila sicer značilna za vse socialistične sisteme, se bo lahko še stopnjevala v zakonodaji in v upravljanju države Slovenije.

V primerjavi s tem so seveda manj pomembne težave, ki bodo zaradi nove ureditve nastajale na obeh straneh, v parlamentu in v vladi oziroma v upravi zaradi novih zahtev v zvezi s pripravo zakonodaje; v parlamentu se bo postavljalo vprašanje, kako bo zakonodajnoppravna služba kos težavni nalogi v zvezi z dodatno dodelavo zakonodaje; v republiški upravi pa se bo postavljalo vprašanje, kako že v prvi in edini fazi pripraviti zadovoljiva zakonska besedila, ki bodo sposobna za predložitev v parlament. Navsezadnje se bodo vse navedene težave izrazile v (ne)kakovosti nove zakonodaje.

4. -

Težnja po koncentraciji oblasti v parlamentu je torej izpeljana dosledno. Premoč parlamenta nad izvršilno oblastjo se že izraža v stilu upravljanja te države. Kaže se v cagavem nastopanju vlade v primerih, ko bi bile potrebne odločne poteze (kot npr. ob štrajkih, v katerih so si udeleženci privoščili tudi zaporo državnih meja), po drugi strani pa v mrzlični dejavnosti parlamenta, ki se vpleta v konkretna vprašanja tekoče politike. Ne glede na sprejeto ustavno načelo

o delitvi oblasti, ki velja za parlamentarne demokracije, je pri nas pri razčlenitvi političnega sistema prišlo do očitne premoči parlamenta nad izvršilno oblastjo, kakor je to značilno za socialistične sisteme, kjer so parlamenti sicer fasada monopolistične stranke; prevelika oziroma normalna osamosvojitve izvršilne oblasti ogroža take sisteme; zato ne prenesejo »normalne« vlade; država je v prvi vrsti mehanizem politike, ki omogoča ohranitev oblasti, ne pa mehanizem za reševanje družbenih vprašanj. Očitno velja taka »filozofija« tudi za politične stranke v post-socialistični Sloveniji. Boj za oblast se lahko odvija v parlamentu, ne v vladi. Vlada je pod stalnim pritiskom terena in mora zato hitro razpletati stvari, in sicer ne glede na njihovo politično barvo. Vladni tim ne more in ne sme delovati po vidikih posameznih strank, ki so v koaliciji in jim pripadajo posamezni ministri – člani vlade; ministri odgovarjajo solidarno kot tim za vse odločitve vlade, ki mora reševati skupna nacionalna vprašanja.

V parlamentu pa stranke uveljavljajo svojo moč, in sicer z vsemi sredstvi, s katerimi se lahko uveljavijo; to pa je mogoče tudi z diskvalifikacijami nasprotnih strank. Če se ukvarja parlament tudi z operativnimi nalogami tekoče državne politike, kar pa je seveda nujno, če določa državno politiko za vsa družbena področja, se politični stil dela prenaša na reševanje tekoče problematike države, ki zahteva strokovno presojo. Problemi se ne presojajo v prvi vrsti z vidika javnega interesa in dobrobiti države, pač pa se presojajo skozi prizmo interesov posameznih strank. Takim ciljem ne ustreza metoda hitrega in argumentiranega razčiščevanja vprašanj, pač pa njihovo zapletanje. Vrhunec takega stila upravljanja države so t. i. afere, v katerih se obravnavajo zadeve pred nekvalificiranimi organi, nekvalificirano in celo nezakonito s tendenco, da se pri tem ustvarjajo škandali, ki bremenijo politične nasprotnike. Pri tem se razgrinja umazano perilo posameznikov in odkrivajo državne ter poslovne zadeve – pred domačo in tujo javnostjo, če imajo kaj zveze z obravnavanimi zadevami ali nič. Posledice takega stila upravljanja države iz parlamenta pretresajo ves sistem in ga hromijo.

Lahko štejemo, da gre pri taki ureditvi in pri taki praksi za otroške boleznine v mladi postsocialistični državi, ki mora šele odrasti – v gospodarskem in socialnem smislu, da bi dozorela za parlamentarno demokracijo. Sprejeta načela parlamentarne demokracije – čeprav zapisana v ustavi – sama po sebi niso dovolj. Velika politična načela o delitvi oblasti in druga, ki naj onemogočajo zlorabo oblasti, »prijemajo« očitno šele v zreli dobi razvitih družb. Do tja pa je treba priti postopno z realnimi »premiki« v družbi, ne zgolj z gesli in deklaracijami, čeprav zapisanimi v ustavi.

Ljubljana, 7/7–1993

Problemi državne suverenosti

Že običajna uporaba pojma suverenost zlasti v politiki lahko potrjuje tezo, da gre za notranje protislovno kategorijo. Kot pravno-politični pojem teoretično, svetovnonazorsko in ideološko označuje razmerje neprestanega nasprotovanja sil, v okviru katerega se išče trajno zagotovilo prevlade ene izmed njih (Puhovski, str. 241). Prevlada pa ne pomeni le končnosti pravnih in s tem tudi političnih ter socialnih procesov, temveč tudi središčenje moči v družbi ter vrh zagotovljenega (in dopustnega) odločanja. Zato lahko pritrdimo ugotovitvi F. H. Hinsleyja (Hinsley, str. 23), da je pojem suverenosti nujno povezan z vzponom državnih oblik, saj gre za idejo, da v skupnosti obstaja končna in absolutna politična oblast; v skupnosti brez države je ta ideja nepomembna. Tudi če obstaja končna avtoriteta v taki skupnosti, ne gre za vrsto oblasti, ki je od skupnosti ločena, vendar za obstoj skupnosti nujna, in ki bi uporabljala praviloma silo, ne pa praviloma psihološkega in moralnega vpliva, temelječega na pravih skupnosti in njenih običajih. Tudi Christian Müller meni, da se je govorilo o državi, kjer koli se je posrečilo združiti pristojnosti in oblasti v eni točki (Müller, str. 1537).

Povezanost, hkrati pa tudi razlike med državo in politično skupnostjo, naj bi bila torej vsaj bistvenega, če že ne odločilnega pomena za razumevanje in opredeljevanje suverenosti in njenih nasprotij. Vendar sta tako država kot politična skupnost doživeli velike spremembe. Razvojni procesi so zlasti v zadnjih sto letih prispevali k čvrstejši povezanosti politične skupnosti, po drugi strani pa h krepitvi države, zlasti centralizirane države; zapletenost razvojnih procesov v znanosti, gospodarstvu, tehnologiji ter zaradi tega tudi v politiki, pa je hkrati tudi okrepila vezi med državo in politično skupnostjo. Skrajna predvidevanja so celo napovedovala, da bo država absorbirala narod (Hegel) ali pa da bo politična skupnost državo odstranila (Marx). Vendar se ni zgodilo ne eno ne drugo. Nestabilnost držav kot totalnih institucij tudi za bližnjo prihodnost ne kaže teženj, ki jih je predvideval Hegel; celo nasprotno; narod je ne samo pri nas (začasno?) obvladal državo, vendar tako da krepi njene funkcije in tudi institucije. Po drugi strani pa vse večja raznovrstnost, sestavljenost in zapletenost družbenih dogajanj, gibanj in struktur ter medsebojna odvisnost na eni ter konfliktnost interesov in ogroženost držav na drugi strani ob vse večji negotovosti glede razvoja in prihodnosti krepijo potrebo po državnem urejanju. Država trenutno nikakor ni v stanju odmiranja, zoževanja svojih funkcij, prej v stanju vsrkovanja politične skupnosti. Tudi stanje (minimalne) države ali »laissez-faire« države se v tem trenutku zdi zelo oddaljeno. Tako lahko pritrdimo ugotovitvi, da sta se država in politična skupnost v preteklih razvojnih procesih povezovali (Hinsley, str. 202), pri čemer v tem trenutku v precejšnjem številu držav ni znakov, ki bi utemeljevali domnevo, da se jasno poudarja in izvaja v različnost države in politične skupnosti. Zlahka se pridružujemo tudi trditvi, da trdnost, čvrstost države ostaja eden od elementov suverenosti (Puhovski, str. 243) ne glede na njene razvojne, idejne in prakticirajoče spremembe. Suverenost deluje na način države, ki je prav zaradi suverenosti več kot skupnost (ker je po definiciji najvišja), medtem ko je tradicionalna skup-

* dr. Milan Gaspari, strokovni sodelavec na Ustavnem sodišču R Slovenije.

nost posledica koeksistence članov in ne podrejanja pripadnikov. Država je različna od družbe, ker ji ni le nadrejena, temveč s svojo abstraktnostjo simbolizira raven reševanja vseh sporov, ki niso rešljivi znotraj družbe, in nedosegljiva posamezniku (če ta ni suveren).

Vendar je tudi ideja suverenosti tako kot država doživljala bistvene spremembe.

Prva »trda« oziroma »absolutistična« opredelitev suverenosti v modernem smislu izvira od Jeana Bodina kot neomejena, enotna, neodgovorna, stalna in neodtujljiva oblast, ki prav zaradi tega pripada samo monarhu, kajti samo on je lahko pravno neomejen. Ta teorija je podpirala monarhistično centralno oblast proti katoliški cerkvi iz njenimi prizadevanji za univerzalno papeško nadoblast, pa tudi proti notranjim nasprotnikom absolutne monarhove oblasti. O njej namreč ni mogoče dvomiti; celo subjektivnost presoje suverena ne more biti predmet kritike, saj po Williamu Blackstonu suveren ne more delovati ali celo misliti napačno. Če je krona napeljana, da podeli privilegij nekemu podaniku na škodo skupne dobrine ali nekega zasebnika, se po zakonu ne bo predpostavljalo, da je suveren nameraval storiti škodljivo ali nepremišljeno dejanje, temveč bo razglašeno, da je bil suveren prevaran pri takem darovanju (Puhovski, str. 242). Ta absolutna in neomejena moč, ki ne dopušča nikakršnih pomislov, kaj šele pritožb, delujoča na skrivnosten način, z metodami, ki niso vnaprej dane in tudi ne v celoti spoznane, bi lahko pripisali le zgodovinskosti srednjeveškega načina življenja, če novoveški in sedanji absolutizem ne glede na pojavno obliko in priročno zunanost ne bi uporabljala zelo podobnih metod in ciljev. Tej ali taki suverenosti tudi ni mogoče pripisovati metafizičnosti ali fiktivnosti, saj je realno ugotovljiva, obširno opisovana in vsakodnevno delujoča.

Prvi, ki je teoretično osmislił ugovore zoper Bodinovo monarhovo suverenost, je bil Althusius, ki je Bodinov koncept suverenosti v interesu osrednje državne oblasti prenesel na ljudstvo. Utemeljil je absolutno neodtujljivost suverenosti ljudstva, ki je izkazana v pogodbi z vladarjem. Kakor je Bodin vztrajal, da suverenost pripada vladarju, tako je Althusius vztrajal, da ta pripada izključno ljudstvu z njegovo pravico, da se vladarju upre. Suverenost torej vsekakor, vendar ne vladarjeva, temveč ljudska. Koncept se ne spreminja, spreminja se nosilec suverenosti.

Podobno je tudi stališče J. J. Rousseauja; njegova argumentacija prenaša izključnost in vsemogočnost suverenosti na skupnost oziroma na ljudstvo. Rousseau v družbeni pogodbi v primerjavi s Hobbesovim Leviathanom izenačuje državo s politično skupnostjo državljanov, nastalo z družbeno pogodbo združenih posameznikov, in omejuje državno oblast in vladarja na raven poverjenišva. Tudi Rousseau torej ne dvomi o izključnosti in vsemogočnosti suverenosti, določa pa drugega nosilca. Ne glede na to pa je že zamenjava nosilca suverenosti povzročila dvome o suverenosti kot kategoriji enotne in zadnje točke oblasti.

Kritična razmišljanja o suverenosti in njeni teoretični koncepciji je okrepila ideja o delitvi oblasti. Ne glede na to, ali je Montesquieu pravilno razumel angleški sistem mešane oblasti, ki se je kasneje dokončno izoblikoval v formuli, da je nosilec suverenosti monarh v parlamentu, je doktrina delitve oblasti kot premišljene delitve suverenosti na nekoliko neodvisnih nosilcev (Hinsley, str. 144) prispevala ne le k skeptičnosti o doktrini suverenosti kot eni in edini zadnji točki oblasti, temveč tudi k zameglitvi določitve nosilca suverenosti.

Nadaljnji korak k problematizaciji doktrine o državni suverenosti je ideja o človekovih svoboščinah in pravicah ter kot njena nujna posledica ideja o demok-

ratični državni ureditvi. Že zgodnji zgodovinski začetki rojevanja teh idej skupaj z idejo konstitucionalizma so opozorili na vprašanja omejenosti (in odgovornosti) državne oblasti. Tako sta se Spinoza in Puffendorf sicer pridružila Hobbesovemu stališču, da razvita politična skupnost nastane iz pogodbe o podrejanju politični oblasti, ki ustvarja državo. Vendar sta vztrajala, da je že pred tem družbena pogodba konstituirala politično skupnost, v kateri so posamezniki pridobili svoje pravice. Spinoza je na tej podlagi razvil tezo, da je posameznik, ker nima pravic v razmerju do suverena, prepustil svoje pravice skupnosti in ne vladarju. Vendar zaradi tega ker brez svobode človek ni več človek, so vse oblike države, razen tiste, v kateri je razmerje med politično skupnostjo in državo demokratično, sprememba pravilne oblike države. Puffendorf je med družbeno pogodbo in individualno podrejanje državi vstavil temeljne ustavne določbe o pravicah, ki jih mora oblast spoštovati (Hinsley, str. 143). Absolutistična teorija notranje suverenosti je naletela na oviro, ki je razvojno postajala vse težje premostljiva. Potreben je bil kompromis: suveren sicer obstaja, vendar je trajno podrejen etičnim načelom in političnim mejam, ki mu jih postavlja politična skupnost.

Klasično teorijo suverenosti problematizira tudi nadaljnji razvoj doktrine o delitvi oblasti. Poleg tradicionalne »horizontalne« delitve oblasti od Locka in Montesquieuja se postopno razvija teorija o »vertikalni« delitvi oblasti, ki v sodobni inačici opozarja na kolektivne pravice ožjih skupnostih znotraj države, ki so temelj oblikovanosti sodobnih političnih skupnosti (lokalna in regionalna samouprava, vse vrste manjšin, organizacije civilne družbe . . .), pa tudi na oblike modernega federalizma in konfederalizma, vključno z nastajanjem nadnacionalnih skupnosti, podobnih državi. So te nadnacionalne skupnosti suverenost nad suverenostmi, ali niso suverene, ali pa gre za deljeno oziroma za cedirano suverenost? Že ob ustanovitvi Organizacije združenih narodov in mednarodnih agencij so nekateri ugotavljali, da je šlo za dejanja, s katerimi so vlade pristale, da žrtvujejo svojo suverenost oziroma da so se v zvezi z ustanovitvijo Unesca države odrekle (majhnemu) delu svoje suverenosti (Mlinar, str. 1166). S stališča določitve nosilca suverenosti je zanimivo tudi vprašanje odločanja o vključitvi v Evropsko skupnost po sporazumu iz Maastrichta. V nekaterih državah je bila odločitev sprejeta na podlagi referendumu, v drugih pa v parlamentih. Ali lahko sklepamo, da so med državami članicami Evropske skupnosti pomembne razlike v pojmovanju, ali je nosilec suverenosti ljudstvo ali pa parlament oziroma »kralj v parlamentu«.

Že po navedenem ne preseneča, da se ne zastavlja le vprašanje ponovnega definiranja, racionaliziranja, minimaliziranja oziroma formaliziranja koncepta državne suverenosti, temveč tudi poslavljanje od njega.

Razumljivo je, da anarhizem (v večini variant) s svojim programom ukinjanja države zastopa tudi zavračanje suverenosti (kot Arhimedovega vzvoda vsake oblasti), kar pa je mogoče samo hkrati z zavračanjem moderne države (Puhovski, str. 245). Harold Laski je trdil, da je koncept suverenosti dvomljiv s stališča dejanske pravilnosti. Ob predpostavki, da suverenost simbolizira posest absolutne moči, je taka trditev, ki ni le njegova, vredna upoštevanja. Notranja struktura modernih političnih skupnosti je zapletena, raznovrstna in je porazdelitev moči v njih tako razpršena, da ni mogoče in da tudi ni potrebno, da znotraj nje obstaja (ena in edina) vrhovna avtoriteta. Poleg tega tudi medsebojna odvisnost držav in velika zapletenost (in prepletenost) mednarodnih odnosov omejujeta svobodo državnega delovanja, s tem pa tudi suverenost držav (Hinsley, str. 205). Leon Duguit je bil prav tako mnenja, da je treba pojem suverenosti kot metafizičen zavrniti, saj ne deluje in odloča država, temveč njeni uslužbenci, ki pa odločajo na

podlagi prava in ne na podlagi lastne superiorne volje. Pravno problematiziranje ideje suverenosti pa ni redko. Skrajna oblika razmišljanja o posledicah ideje pravne države oziroma vladavine prava je zastopala stališče, da ni suverena država, temveč pravo oziroma vrhovna (ustavna) pravna norma (Hans Kelsen, Hugo Krabbe).

Christian Müller posebej navaja nekatere politične oziroma teoretične koncepte, ki ne zastavljajo več vprašanja suverenosti (Müller, str. 1537). Teorije pluralizma odslavljajo suverenost zato, ker ta stavi na enotnost. Komunikacijskoteoretični pristopi odslavljajo suverenost zaradi tega, ker je odločitvena pristojnost neodvisna od soglasja. Sistemskoteoretični pristopi odslavljajo suverenost zaradi tega, ker ne najdejo več točke, s katere bi osredotočili politiko. Samoreferenčni sistemi se ohranjajo sami in so vedno poslušni lastnim zakonitostim, ki so jih opredelili sami. Tu ni prostora za jamstvo enotnosti in dejavno oblikovanje procesov preoblikovanja s posebej legitimirano suverenostjo.

Harold Laski je v svojem delu *Temelji suverenosti in drugi eseji* napisal, da nič ne potrebujemo bolj kot jasnost starih pojmov. Suverenost, svoboda, oblast, osebnost so besede, katerih zgodovino potrebujemo enako kot njihovo definicijo; ali bolje, zgodovino potrebujemo zato, ker je njena substanca pravzaprav definicija. Morda se lahko predstavljeni prispevek uvrsti med prispevke, ki skušajo predstaviti nekatere ideje, ki so zgodovinsko vplivale na razvoj doktrine o suverenosti. Zelo težko pa je prispevati k razumevanju bistva suverenosti, zlasti v sedanjem negotovem času nepredvidljive prihodnosti, s tem pa tudi k jasnosti tega pojma.

Morda lahko izhajamo iz dveh predpostavk: da sta pojma suverenost in država povezana in da države potrebujemo, ne le zaradi tega ker obstajajo, dokler obstajajo in kolikor obstajajo. Vendar ne potrebujemo vsake države in tudi ne vsake suverenosti.

Država v svoji sodobni demokratični izvedbi praviloma zagotavlja red, varnost in predvidljivost večini svojih državljanov. Državna oblast je v takih državah omejena, odgovorna in nadzorovana, postopki njenega odločanja so formalizirani, vsebina in postopek odločanja morata biti skladna z načeli pravne ureditve. Ta ureditev določa končnost »pravnih, s tem pa tudi političnih in socialnih procesov« v sodobnih ureditvah. Včasih tudi pristaja, da se ti procesi končajo zunaj države, v mednacionalnih oziroma integracijskih organizacijah in organih. Določa tudi nosilce teh končnih odločitev.

Tudi suverenost tako kot države je zaradi njune nujne soodvisnosti lahko različna. Tako kot država je lahko tudi suverenost izrabljena oziroma zlorabljena zlasti v dveh nasprotujočih si oblikah; bodisi s preizkušeno, vsem znano formulo o nevmešavanju v notranje zadeve posamezne države, tudi če ravna s svojimi lastnimi državljani kot s podaniki brez pravic in ne kot z nosilci suverenosti, bodisi s teorijo o omejeni suverenosti, če jo predstavlja ultimat ene države drugi. Če pa imamo v mislih sodobne države z demokratično ureditvijo, ki žele spoštovati človekove svoboščine in pravice (in take nas predvsem zanimajo tudi s stališča doktrine suverenosti), mora takemu položaju in ureditvi države ustrezati tudi suverenost: to ni več identičnost z vsemogočnostjo, edinostjo izvajalca suverenosti, neomejenostjo, neodgovornostjo, nedeljivostjo in absolutno končnostjo. V semantičnem smislu taka suverenost tudi ni več suverenost. Vendar gre le za razmislek o tem, kar suverenost (več!) ni. Najbrž tudi ne bo docela napačno, če suverenost pripišemo državi kot njeno lastnost in značilnost (Georg Jellinek), saj drugim organizacijam oziroma pravnim osebam načeloma suverenosti ne

pripisujemo. Vendar s tem še nismo opredelili vsebine suverenosti. Morda bi kazalo poskusiti takole: suverenost je opredeljena, izvajana in priznana lastnost in sposobnost države, da njeni organi končno odločajo o tistih zadevah njenega samodoločanja (navznoter) oziroma samoopredeljevanja (navzven), za katere je po lastni ureditvi pristojna, vključno z določanjem izvajalcev (oziroma nosilcev) take suverenosti. V bistvu koncepta suverenosti je treba upoštevati spremembe, nastale na podlagi pojmovanj in ureditev funkcije in položaja sodobnih držav tako v notranji ureditvi kot tudi v mednarodni skupnosti. Nedvomno gre za zožitev funkcije in spremembo položaja držav, torej tudi za bistveno omejitev »trde« ali »absolutistične« doktrine suverenosti. Pomembno pa je, v čem je ta omejitev in kako je do nje prišlo. Če gre za omejitve, ki se načeloma nanašajo na vse države in so glede tega medsebojno enakopravne in če izvirajo iz odločitev izvajalcev (nosilcev) suverenosti v teh državah, pojem suverenosti v spremenjenem konceptu lahko ostaja v obliki samoomejevanja suverenosti. Samoomejevanost velja tako navznoter kot navzven v razmerjih do naddržavnih regionalnih in univerzalnih organizacij oziroma integracij. V bistvu se torej tak pogled na pojem suverenosti pretežno sklada s pojmom politične samoodločbe in samodoločbe, pa tudi s pojmom suverenosti kot sposobnostjo določanja lastnega ustavnega položaja (Mlinar, str. 1166); morda bi kazalo dodati, da ta pojem obsega tudi sposobnost določanja lastnega mednarodnega položaja in da gre pri tem za enakopraven položaj z drugimi državami. Izraz neodvisnost držav pri določanju lastnega ustavnega položaja (ne pa tudi nepodrejenost) v sodobnih razmerah medsebojne soodvisnosti držav lahko zavaja, če ni mišljen zgolj v formalnem smislu.

Literatura:

- 1) Hinsley, F. H.: Suverenost, Biblioteka sodobne teme, August Cesarec, Zagreb, 1992
- 2) Puhovski, Ž.: Suverenost i njezine granice, v delu, navedenem pod 1)
- 3) Mlinar, Z.: Suverenost, medsebojna odvisnost in ogroženost, Teorija in praksa, št. 10–11/1991
- 4) Müller, Chr.: Suverenost in evropska integracija, Nova revija, št. 116/december 1991
- 5) Bogdandy, von, A.: Od suverene nacionalne države k integrirani skupnosti, Nova revija, št. 116/december 1991

ALEŠ DEBELJAK*

V žrelu ameriških množičnih medijev

The Shape of Things to Come.
reklama za uro *Seiko*

Ko sem prvič stopil pred nakopičene skladovnice revij v znamenitem Gotham Book Martu, tej po patini in tradiciji dišeči knjigarni v srcu New York Cityja, v katero so včasih redno zahajali John Steinbeck, Tennessee Williams, Truman Capote in drugi velikani ameriške književnosti, sem ostal dobesedno brez sape: toliko literarnih, političnih, umetniških, radikalnih, prevratniških, nekonven-

* Mag. Aleš Debeljak, asistent na Fakulteti za družbene vede.

cionalnih, alternativnih in »otkačenih« revij na kupu še nisem videl. Tako rekoč izgubil sem se med njimi. Požrešno sem skušal v enem dnevu spremeniti pičlo odmerjeno dieto korporativnega tiska, na kateri sem – kot mnogi ljubljanski kolegi – dolgo živel v napačnem prepričanju, da gre za celovito prehrano. Seveda sem poznal izvrstno antologijo *Pozdravi iz Babilona* (KRT, Ljubljana: 1987), s katero sta urednika Gregor Tomc in Bob Black, čigar tekste sem potem še večkrat srečal na straneh *undeground* publikacij, slovenskim bralcem nazorno pokazala razpon zmogljivosti, s kakršno se drzna domišljija ameriških marginalcev upira paralizirajoče sladki omami medijskih gigantov.

Ampak šele tu, v knjigarni na ulici diamantov, kakor pravijo Newyorčani gosti mreži judovskih trgovinic z dragulji, kjer še vedno lahko slišiš jidiš in vidiš hasidske klobuke; tu, med množico listajočih, ki so bodisi iskali izvod *Zata* magazina, ki objavlja imenitne politične komentarje, tematsko številko *New Perspectives Quarterly* o umetnosti in cenzuri, ali pa bi si bili radi omislili lansko jubilejno številko književne revije *New Letters*, tu sem šele zares videl, da je bila njuna antologija samo vrh ledene gore, ki sem jo polagoma in z velikim zanimanjem začel odkrivati.

Res: česa vsega ne pošiljata med zainteresirane bralce vznemirljiva ameriška imaginacija in kritična misel! Kakšni vitalni protidokazi za proslulo tezo o zapiranju ameriškega uma in stereotipizaciji mišljenja se skrivajo med platnicami teh majhnih, provokativnih in od ustvarjalne energije prekipevajočih publikacij! Pomislil sem na mozaično podobo ameriškega tiska, kakršno sem si dolga leta okorno sestavljal le na osnovi tistih revij, ki jih dobivajo večji kioski po deželah zahodne Evrope in nisem si mogel kaj, da me ne bi bilo ob tem tudi malce sram, čeprav najbrž brez razloga. Saj brez neposrednega stika s sceno v resnici ni mogoče najti pravega dostopa do mnogovrstnega bogastva vseh teh dokumentov o živahni izlozbi sadov, ki prihajajo izpod neodvisnih peres; hmmm, no ja: iz računalniških tiskalnikov.

Kasnejše stezosledske poti skoz natlačene police mnogih majhnih in specializiranih knjigarn na vzhodni in zahodni obali, dolge ure intelektualne razburjenosti, ki so mi med listanjem popisanih strani minile kot bi mignil, obiski mnogih literarnih večerov in tematskih predavanj v teh trdnjavah kritičnega duha, ki so zlasti v manjših mestih po pravilu tudi nekakšni centri alternativne kulture nasploh, so mi še poglobile začetni vtis navdušenja zaradi neskončnega razkošja in raznovrstnosti publicističnega obrobja v Ameriki.

Pod mlačno površino po vsem svetu znanega »tipičnega ameriškega žurnalizma«, v katerem se najbolje počutijo vodilni časopisi kot na primer *Washington Post*, *New York Times*, *Wall Street Journal*, osrednje in največje televizijske mreže (ABC, CBS, NBC) in korporativni magazini à la *Esquire*, *Newsweek*, *TIME*, *Cosmopolitan*, *Vanity Fair* in podobne publikacije, ki večče krmarijo med Scilo nesramežljivega komercializma in Karibdo na videz nevtralnega političnega okolja, valovi razburkano podzemlje vseh vrst majhnih časopisov in nepreglednega števila revij, ki se sploh ne trudijo ugajati najširšim množicam. Ker jim je figo mar večinsko občinstvo, ki vso svojo duhovno hrano nabavlja na časopisnih stojalih pred blagajnami velikih supermarketov, so zato toliko bolj pri srcu redkejši, a zavzetejši in inteligentnejši publiki.

Čeprav jih ni mogoče kupiti na kioskih po železniških postajah in v sterilnih knjigarnah velikih prodajnih verig, pa s pomočjo dobro razvite mreže naročnikov vendarle dosežejo pomemben del bralstva, ki ga zanima vse to, česar ni mogoče prebrati na straneh strogo kontroliranih množičnih medijev, kjer urednike vodi nemogoča želja, da bi bili »vedno nepristranski«.

Informirani bralec pa, ki ga je zgodovina množične psihologije naučila, da je

treba resnico vselej odkrivati med vrsticami, opazovati prezrte stvari in biti pozoren na tiste malenkosti, o katerih ti pripovedujejo, da jih nima smisla jemati resno, se lahko vselej obrne na pravi naslov. Drži: ne sme mu biti žal časa, saj informacije, podatki, komentarji, analize in delo imaginacije, ki ga išče, da bi lažje uravnotežil sliko medijsko producirane sveta, niso zlahka dostopni. Vendar zaradi demokratičnega duha ameriške ustave kljub vsemu obstajajo. Mislim, da navzlic vsem pomanjkljivostim, ki jih pozorni »divji antropolog« lahko odkrije v družbenih in kulturnih mehanizmih Amerike, ravno v temeljnem pravnem aktu, ki omogoča razmeroma dobro kontrolo vladnih ustanov »od spodaj«, počiva resnična veličina dežele tisočerih možnosti! V tem dokumentu leži srž moje fascinacije z deželo, v kateri so skrajnosti vsakdanja stvar!

The Nation, najstarejši progresivni tednik z izvrstnimi reportažami in množico piscev brez dlake na jeziku, je dejansko precej težje dobiti na ulici kot na primer *The National Review*, v katerem konzervativna ostrina člankov kar bije v oči. Vendar pa še zdaleč ni nedostopen. Res je, da ameriške tajne službe v skladu s pogledi vsakokratne vlade in tradicijo svoje profesije pridno zbirajo podrobne podatke o »problematičnih« državljanih. Hkrati pa je tudi res, da pravni dokument, ki ga Američani poznajo pod imenom *Freedom of Information Act*, zagotavlja posameznikom javni dostop do teh osebnih kartotek. Hkrati pa jamči vpogled tudi v druga tajna poročila, iz katerih lahko raziskovalni novinar na primer razbere vse srhljive razsežnosti zveze med ameriškimi vladnimi agencijami in Iranom, iz katerih so po zapletenih trgovsko-drogeraško-oboroževalnih poteh financirali umazane akcije kontrašev v Nikaragvi, t.j. »Iran-gate«.

Hočem reči: tehtnica seveda ni uravnotežena. »Uradni obraz Amerike« ima na svoji strani mnogo več kapitala, strokovnjakov in političnega vpliva, medtem ko se alternativni mediji po pravilu otepajo s finančnimi zadregami tako rekoč iz številke v številko. Vendar po nekakšnem čudežu, ki ga uprizarjajo vztrajni uredniki, prepričani komentatorji in zainteresirano občinstvo, vsakovrstne kritične publikacije vedno znova zmorejo ugledati luč dneva. Tehtnica se zaradi desetletja neprekinjene vladavine konzervativnih republikancev sicer nevarno nagiba, kljub temu pa mislim, da obstaja v taboru liberalne »mavrične koalicije« še precej ustvarjalne energije in politične zaloge.

Izbira mnenj, ki ne sodijo v sivo povprečje sredinske medijske politike, je navzlic temu, da mi starejši kolegi upravičeno tarnajo o tem, kako je bilo včasih več prostora za politične in kulturne heretike, še vedno naravnost osupljiva. Bralec se tako na primer lahko za podroben opis skrivnih akcij CIA proti tistim državam, ki niso ravno srečni zavezniki ameriške vlade, vedno obrne na izčrpno revijo *Covert Action Bulletin*; če ga zanima korumpirana politika velikih ekoloških organizacij, ki z roko v roki z vladnimi agencijami (daleč od tega, da bi spodbujale) v bistvu tiho blokirajo radikalne spremembe v zakonodaji, bo prelistal strani *E Magazina*, *Earth Ethics* in *Whole Earth Review*; če bi rad varno investiral, hkrati pa ohranil ekološko zavest, se bo posvetoval s članki v reviji *Dollars and Sense* in *Clean Yield*, ki se ubadata z vprašanji socialno odgovornega menedžmenta; če je že do grla sit komercialnega »pofla« v sosednji videosposojevalnici, bo začel izkoriščati storitve neprofitnih agencij, kot so na primer *Home Video Festival*, *The Video Project* in *Facets Video*, ki ponujajo filmsko klasiko, igrane filme neodvisne produkcije in nevsakdanje dokumentarce od življenjepisov blues pevcev pa vse do obsežne, a medijsko docela zamolčane rudarske stavke v Kentuckyju; če bralca vznemirja pazljiva cenzura molka v vodilnih množičnih medijih, bo vzel v roke reviji *FAIR/Extra* ali *Project Censored*, ki natančno dokumentirata spodrsaljave in

pristranskosti v poročanju velikih bratov; če bi rad preveril, česa mu ne povejo v knjižnih ocenah sicer ugledne, a politično sredinske *The New York Times Book Review*, ki komajda kdaj posveti kritični prikaz kakšnemu naslovu iz brbotajoče produkcije univerzitetnega tiska in malih založb, katerim se ima ameriško bralstvo zahvaliti že za tri četrtine resne književnosti in kulturne kritike, bo pač posegel po alternativni *American Book Review* ali *Hungry Mind Review*; če ga 1203 periodične publikacije Pentagona puščajo brez odgovorov na sitna vprašanja vojaških operacij in financ, se bo obrnil na publikacije neodvisnega *Center for Defense Information*; in tako naprej in tako naprej.

Priznati moram, da sem v nekem obdobju precej intenzivno raziskoval globine in širine ameriškega alternativnega tiska, ki se mi je zdel za mojo nepotešljivo eksistencialno radovednost mnogo važnejšega pomena od univerzitetnih razprav. Od kar vem zase, so me zanimale stvari, ki so večini ljudi važne približno toliko kot lanski sneg. In obratno. Zato sem potreboval kar nekaj časa, da sem postal pozoren na to, kaj pomeni v Ameriki televizija, kakšno je konkretno sporočilo abstraktnega gesla, da *kontrola informacij utemeljuje politično moč* in kaj se pravi biti senzorsko razorožen. Se pravi, kaj se pravi biti brez tistih tipalk dvoma, ki intelektualce in druge zvedave duhove ženejo k primerjalnemu branju obrobnih revij in kritičnih časopisov, s pomočjo katerih je šele mogoče dobiti dober pregled nad tem, kaj se dejansko dogaja »tam zunaj«, zunaj čarnega risa korporativnih množičnih medijev.

Šele ko smo s cimri po daljših pogovorih le kupili prenosni mali ekran, da bi tudi sami videli, kakšne so oddaje, ki so za duh povprečnega Američana to, kar je hamburger za njegov želodec, sem se začel počasi zavedati, kako *vsaka demokracija počiva na potlačitvi nekega motečega elementa*. Tako tudi demokracija »daljinca«, s katerim človek, udobno zavaljen v naslonjač, lahko brzi prek satelitskih programov in množice kanalov, sicer omogoča veliko izbiro, vendar *znotraj* vnaprej določenega simbolnega okvira: predpostavlja namreč potlačitev možnosti, da živi svet obstaja tudi onstran v sebi sklenjenega krogotoka podob, poročil, reklam, filmov, reportaž in ponovno reklam. Da svet obstaja tudi na način, ki ga mediji *ne predstavijo*, je najbrž *največji tabu* globalne planetarne vasi.

Najbolj zvesto smo spremljali oddaje na državni tv-mreži PBS (Public Broadcasting Service), ki sploh ne pozna otopelega nabijanja reklam vsakih pet minut in se večinoma posveča sijajnim dokumentarcem, komentiranim filmskim retrospektivam, poljudni znanosti, izčrpnim reportažam in analizam zgodovine kulture. Seveda se razume samo po sebi, da smo gledali tudi druge postaje in kabelsko televizijo. Bila bi čista hipokrizija, če bi rekel, da magično oko ni gorelo tudi takrat, ko so bili na sporedu razni *talk shows*, situacijske komedije in »milnate operete« à la Dallas.

Mešanico pazljivo doziranega seksa, nasilja, nenadnih rezov tona in barvne skale, s katero so eksperimentirali v štiridesetih in petdesetih letih, so režiserji sodobnega vidiotizma prignali v osemdesetih do prefinjene skrajnosti. Zato da bi gledalcu preprečili, da bi preskočil na drug kanal, so razvili osupljivo pretanjene in učinkovite metode. Naj se sliši še tako neumno, vendar človeka ta tiha, nikoli izrečena, a vedno navzoča obljuba, da »tisto« šele prihaja, v resnici dokončno pribije pred ekran. Metonimično odlaganje želje po tem, da bi se končno že srečali z realnim, nas vseskozi drži v stanju *nepotešene napetosti*, v kateri iz minute v minuto, iz oddaje v oddajo razdraženo čakamo na razodetje. A realno tu ni Godot, ki morda res ne bo prišel, vendar nas zaradi svoje transcendentalne razsežnosti kljub vsemu napolnjuje z gotovostjo čakanja. Realno, ki se v televizijskem

kontekstu dobesedno vedno znova vrača na isto mesto, je namreč vselej že tukaj, obdaja nas kakor zrak, ki ga dihamo po biološkem avtomatizmu: *reklama!* Ne gre samo za neposredno propagando za ta ali oni izdelek, marveč najpoprej za logiko *sublimne reklame*, tega izrednega izuma osemdesetih let. Tihotapi se v filme in reportaže, v katerih jih gledalec ne pričakuje, zato pa se mu iz zasede med na videz nedolžnimi prizori še toliko bolj učinkovito vtisnejo v male možgane.

Ameriška televizijska produkcija je tako zelo prepojena z imperativom »trošenja do zadnjega diha«, da režijski postopki ustvarjanja zapeljivih televizijskih podob že odločilno *maličijo tudi druge načine vizualnega izražanja*. Natančneje: podrejajo jih lastnim zakonitostim. Kolikor namreč komercialno filmsko produkcijo osemdesetih let zaznamuje izguba globine, sestop s karakterjev na tipe, prehod na absolutno prevlado srednjega (tv) plana, manično kadriranje, ki se ne zateka več k dolgim vožnjam kamere, v katerih prednosti velikega ekrana šele sploh prav pridejo do izraza, toliko je tudi mogoče reči, da je *televizija* v svojem zmagovitem pohodu skoz umetnosti in načine gledanja *razveljavila specifikko filma*.

Moram reči, da sem šele potem, ko se mi je uspelo iztrgati zaslepljujočemu bombardiranju čutov, lahko zares zaslutil, kaj skrbi pametne ameriške občane. Skrbi jih namreč, da bo odraščanje njihovih otrok v dobi, v kateri je sistem sublimne reklame in pobesnelega komercializma dosegel širino, o kateri v sedemdesetih letih ni še nihče niti sanjal, kmalu v skladu z duhovnim stanjem popularnega tv-mulčka Barta Simpsona, ki na najstniških majicah pribija: *neumen in ponosen na to!*

Ko sproščena domišljija, samostojno mišljenje, moč primarne vizualizacije in svobodnega asociiranja začnejo odpovedovati zaradi silovitega učinka pet tisoč ur, ki jih povprečni ameriški otrok prebije pred malim ekranom, *še preden* gre v prvi razred, potem je v resnici čas za alarm. Na to uho pa so medijski gospodarji seveda gluhi. Denar, ki se obrača v nedrjih medijske mašinerije, je pač mnogo prevelik, da bi se zakoni profita lahko ozirali na človeške dileme.

Znanec, ki samo prek varne televizijske distance ve, kaj se dogaja v mestu, v katerem stanuje, namreč v New York Cityju, tej priznано nevarni, a tudi izjemno vitalni *prestolnici dvajsetega stoletja*, je nemara dobro utelešenje tega, kako je selektivni in uredniško prikrojeni televizijski podobi že uspelo izpodriniti živo, neposredno konkretnost sveta samega. Uteleša namreč tisto spremembo v načinu zaznavanja, ki jo je Peter Sellers tako sijajno odigral v filmu *Goodbye, Mr. Chance*. V duhoviti vlogi človeka, ki zaradi suženjske odvisnosti od televizije potem, ko mora proti svoji volji končno le zapustiti varni naslonjač in se podati v pravi svet, skuša dobesedno »izklopiti« neprijetno postavo cestnega lopova, tako ne prepoznamo le osebnosti, ki ji vlada »daljinec«, ampak tudi globalno metaforo sodobne medijske zavesti. Hkrati pa pomeni skromni, četudi ironični poskus refleksije dejstva, da je gospodarjem množičnih medijev, skoz katere se *televizijski standardi vsiljujejo kot edini svetovni nazor*, že skoraj uspelo pasivizirati in s tem učinkovito podrediti množice do mere, o kateri so tradicionalni politični poglavarji lahko samo sanjali. Moč nad idejami, kulturo in informacijami, ki ne oblikujejo le modnega okusa, marveč tudi politične preference širne potrošniške množice, ni bila namreč še nikoli v zgodovini človeštva koncentrirana v manj pisarnah kakor danes, pravi Ben Bagdikian v svoji provokativni knjigi *Media Monopoly* (1990).

V čem je prednost televizije, se sprašuje junak v popularnem stripu *Življenje v peklju*. Odgovor: v tem, da obdrži na istem kavču ljudi, ki bi se sicer pobili med seboj! *Pozornost* je v svetu otopelih čutov dejansko *največja in hkrati najredkejša dobrina*, za katero se mediji in politiki nenehno cufajo med seboj.

Poslušajte še tegale: dva junaka v popolni tišini gledata televizijo. Po mnogih

urah nepremičnega ždenja pred ekranom prvi vidno zdolgočasen vpraša: »Zakaj vendar gledava to sranje?« Drugi mu odgovori: »Ne morem najti daljinca«. Z razsvetljenim »aha« se oba spet pogrezneta v naslanjače in ponovno prilepita oči na ekran. Avtor stripa Mat Groening, ta Walt Disney sodobnih intelektualcev, kot ga tudi radi imenujejo, svojega cinizma sploh ne skriva. Simpatične figurice iz njegovih striparskih mojstrov in držijo Ameriki sijajno zrcalo kritike namreč ravno s tem, da niso prevzetne ali ponarejene: govorijo, čustvujejo in razmišljajo tako kot naključni sprehajalci z ulice v sosesčini. Ironija zgodovine je samo v tem, da so duhovite vsakdanje modrosti, polne grenko sladkih bodic, iz stripovskih knjig prišle v zadnjem času tudi na – televizijo. Logika medijskih korporacij je nadvse preprosta: *česar ne moreš uničiti, lahko kupiš*.

Danes pa velike medijske korporacije v resnici lahko kupijo tako rekoč vse in vsakogar, celo svoje kritike. Nekaj gigantov je namreč začelo v osemdesetih letih izrazito agresivno zavzemati vse mogoče pozicije v vesolju množičnih medijev. Proces poteka za oči običajnega gledalca sicer neopazno, toda tako zelo hitro in zavzeto. Rezultat? Po znanstvenih predvidevanjih bo *ob koncu tega stoletja veliko večino svetovne informacije in zabave bržkone držalo v svojih rokah samo pet velikih multinacionalnih korporacij*. V mlinih korporativnega odločanja seveda ni niti časa niti prostora za veliko filozofijo. Če je končni izdelek medijske alkemije informacije, ideje, zabava in popularna kultura in če je njihova publika hvaležnih potrošnikov pravzaprav ves svet, potem uspešna operacija za uresničitev shriljivega poenotenja zavesti pod geslom »eno v mnogoterem« zahteva *kontrolno vseh stopenj v produkciji*. Učinkovitost prodajne strategije se potemtakem lahko prižene do vrhunskega absoluta takrat, kadar iz pajkove mreže nič ne izpade. Zato pa mora korporativna mreža vključevati produkcijske in distribucijske mehanizme, se pravi, časopise, revije, knjižno založništvo, radijske postaje, filme, glasbeno industrijo s ploščami, CD in kasetami ter kinodvorane.

Šele s tega vidika se popolna kontrola tržišča, s tem pa tudi pameti potrošnikov, izkaže za brezkompromisni monopol. Finančnemu in ideološkemu nadzoru korporacije nič ne uide: knjižno uspešnico, ki jo je tiskala »hišna« založba, prodajajo v lastnih knjigarnah, po zgodbi posnamejo film v lastnem studiu in ga razpošljejo v lastne kinodvorane. Medtem ko »domači« časopisi, radijske in televizijske postaje z ustvarjalci filma in pisateljem delajo intervjuje in skrbijo za nenehno publiciteto tudi z rolanjem filmske muzike, ki je medtem že izšla na ploščah in kasetah »domače« glasbene firme, pa skoz vse komunikacijske kanale korporacije kar frčijo reklame za igračke, majice, obeske za ključke in drugo drobnarijo z glavnimi junaki filma, ki prinašajo še dodaten zaslužek.

Celotno stvaritev medijske imagerije torej pazljivo načrtujejo *vodilni arhitekti korporativnega duha*. Menedžersko kolesje se zavrti, mravlje začnejo tekati po ogromnem mravljišču, potrošniki odprtih ust in na stežaj odprtih denarnic pa od Singapurja do Niša, od Buenos Airesa do zadnje eskimske vasi na Aljaski sanjajo o istih junakih. Iluzija »kozmpolitizma« s tem pride do svojega perverzega vrhunca.

Vam je zdaj jasno, zakaj junaki v filmih, ki nastajajo v studiih Columbia Pictures, vedno pijejo kokakolo? Korporacija, ki polni steklenice s pijačo, s katero so lepše vse stvari, je preprosto kupila omenjeni poganjek filmske industrije. To je bilo namreč veliko ceneje, kakor da bi še naprej plačevali za vsako »sublimno reklamo« posebej. Tako pač filmski junaki po direktivi pijejo kokakolo in mirna Bosna.

A tudi za vsemogočno korporacijo še obstajajo ovire, ki jih menedžerska

pamet ne more zlahka prekoračiti. Gre namreč za dejstvo, da ima vsaka dežela svoje kulturne običaje, etnološke posebnosti, značilno religijo in niz lokalnih tradicij, ki ne pogoltne vedno vsega, kar je načeloma namenjeno »svetovnemu trgu« nasploh.

Primer Salmana Rushdija in njegovega proslulega romana *Satanski stih* je dovolj zgovoren. Vsaj milijarda potencialnih kupcev (muslimanov) ga zaradi Homeinijeve prepovedi kajpak ne bo nikoli vzela v roke. Korporacija, ki nadzoruje Rushdijevo matično založbo Viking-Penguin, se tako ni uštelala samo z vsebinskega vidika. Zaradi svojih globalnih investicij noče tiskati niti množično dostopne žepne izdaje, ki bi na Zahodu nemara prinesla zaslužek, vendar v celoti vzeto nikoli takega, da bi odpravil morebitne posledice katastrofe, ki se korporaciji utegne zgoditi na drugem koncu sveta. Njene ogromne naložbe v naftni industriji arabskih dežel, kjer muslimanske elite in množice bojevito nasprotujejo sporočilu kontraverznega romana, utegnejo biti dramatično ogrožene. Daleč od tega, da bi jih skrbela varnost uslužbencev, kakor so se v obdobju terorističnih groženj izgovarjali, korporativne guruje v njihovi odločitvi, da bojo Rushdija pometli pod preprogo, v bistvu skrbi le končna bilanca »petrodolarjev«.

Zaradi tovrstnih zadreg se medijski giganti raje osredotočijo na »tržno preverjeno blago«. Med kupce torej pošiljajo komercialno varne projekte, se pravi take izdelke, ki ničesar ne problematizirajo; ki se trudijo ugajati vsem, pa niso zato zares všeč nikomur; ki se kakor hudič križa izogibajo kontraverznim vprašanjem; ki zaradi sive povprečnosti zbujejo le dolgčas in željo po utvari novega; ki so si podobni kakor jajce jajcu; itd. itd. Razlog za to, da se korporacije trudijo kontrolirati vse stopnje medijskega krogotoka, je s tega vidika potemtakem docela preprost. Kolikor je medijska mašinerija podrejena imperativu kupovanja, ki ga je treba nenehno vcepljati pod kožo in v možgane potrošnikov, toliko se profit tovrstnih gigantov lahko požene v vrtoglave višine takrat, kadar ni v medijski ponudbi nobenih nepredvidljivosti in presenečenj!

Največja svetovna medijska korporacija *Time Warner Communications*, ki je v poznih osemdesetih letih nastala z združitvijo časopisnega velikana *Time* in znanih filmskih studiev *Warner Brothers*, lahko zdaj, z enovito strategijo in centraliziranim vodstvom, mnogo bolj uspešno pobira smetano na globalnem medijskem trgu, saj *nakup ene informacije pogojuje potrošnjo druge*. Verižna prepletenost elementov zabave šele v tem posebnem okviru, znotraj katerega se korporaciji ni treba zanašati na storitve »tujih« firm, lahko prinaša ogromne dobičke. V tem kontekstu za korporacijo ni nobene potrebe, da je edina svoje vrste. Zadošča, da je največja: potem lahko mirno služi s tem, da dvigne naročnine in cene reklamnih oglasov, ki se jim mora v končni posledici prilagajati tudi uredniška politika.

Znana feministka Gloria Steinem in njene sodelavke v redakciji profilirane ženske revije *Ms* so se pred kratkim odločile, da bodo prešle na povsem »čisto« urednikovanje. V dilemi med nevarnimi čermi financiranja samo iz naročnin in med vsebinskimi omejitvami, ki so jih od uredništva nenehno terjali stalni, a sitni plačniki, t.j. kupci oglasnega prostora, se je revija *Ms* zanesla na to, da redakcijsko nezadovoljstvo z agresivnostjo korporacij deli zadostno število njihovih bralk in bralcev. Politično protislovne teme, raziskovalno novinarstvo, kritična drža, radikalni dvom o patriarhalni ameriški kulturi, refleksija tihe poplave incestov in posilstev: to vsekakor niso novinarske zgodbe, ki bi jih bili naročniki oglasov mirno pripravljeno požreti. Revije za ogromno večino korporacij niso nič drugega kot prostor, na katerem je mogoče bolj prefinjeno prodati proizvode. Kakšno pro-

filirano poročanje in navdahnjeni kritični žurnalizem neki! Kar res šteje, je število oglasov in svetlikajoče se strani z nasmejanimi, gladkimi obrazi, ki ne smejo prodajati ženskih idej, ampak samo telesa! Čeprav je *Ms* popularna revija, pa konec koncev doseže le izbrano občinstvo izobraženih, politično osveščenih žensk in njihovih kolegov. Velika večina množičnih medijev pa nima niti pravih možnosti, da bi sploh lahko izbirala.

Medijski car Rupert Murdoch, ki drži v rokah niti ogromne *New Corporation*, je na primer pred kratkim kupil ameriško revijo *TV Guide*. Ne zato, ker bi se mu zdelo pomembno preoblikovati vsebino ali podobne malenkosti. Ne. Na ta način bo namreč mnogo lažje prepričal supermarkete, kjer se večinoma prodaja ta popularna zmes tv-sporodov in najbolj pritlehnega opravljivega čenčanja iz zvezdniškega sveta, da se jim splača prodajati tudi druge časopise in njegove široke ponudbe tiskanih medijev. Pri sedemnajstih milijonih kupcev, ki redno kupujejo *TV Guide*, si supermarketi seveda ne morejo privoščiti, da bi zavrnilo njegovo dobrohotno »ponudbo«.

Če nove zmerno konzervativne vlade po Vzhodni in Srednji Evropi razmišljajo o tem, ali ne bi morda kar z uradnim odlokom prepovedale učiteljicam v šolah nositi kratka krila, je to še vedno znak zunanje prisile in tradicionalne politične mentalitete. V ameriških pisarnah so množični mediji prisilo v obliki ustreznega modnega stila že zdavnaj prevedli v sodobno simbolno zapoved, ki so jo tajnice »psihološko ponotranjile« tako, da je postala sestavni del njihovega predstavnega obzorja. Drugače rečeno: *niti na pamet jim ne pride, da bi si želele obleči nekaj, kar ni všeč njihovemu šefu*. Odštekanost, ki so jo do skrajnosti prignali punkerji iz polpretekle zgodovine množičnih subkultur, je v Ameriki rezervirana samo še na radikalno študentarijo, črnice in marginalce.

Ko pišem tele vrstice, si zato ne morem kaj, da ne bi pomislil na prijatelja Tomaža Šalamuna. Pred leti mi je namreč pravil, kako se mu zdi, da se beli anglosaksonski protestanti, t.j. tradicionalna ameriška elita, »zanalašč« oblačijo v korektne, stroge in dolgočasne sive suknjiče poslovnega sveta. Zanosno je zagovarjal tezo, da tudi s tem, ko načrtno odstopajo od živahnih, enkratnih in nenavadnih oblačil črnškega ljudstva in marginalnih posameznikov, na simbolni ravni kažejo svoj vzvišeni socialni položaj. Takrat sem se mu smejal, češ, pretiravaš!

Potem sem šel v Ameriko. Na lastne oči sem videl, da zakoni uniformiranja delujejo tudi tukaj. Vendar izhajajo iz *prostovoljne suženjske vdanosti trendom*, ki je nemara še bolj srhljiva od prisilne maoistične srajce, v kateri so vsi Kitajci enaki. Moji ameriški študentje so bili zares nejevoljni, ko sem jim nekoč omenil, da jih prostovoljno raztrgana kolena na novih kavbojkah ne poenotijo nič manj kot vzhodnoevropske študente – primerjalno vzeto – še vedno uniformira revščina. Razlika je le v tem, da mi natančno vemo, zakaj na kulturni paleti v nekdanjih socialističnih deželah med Baltikom in Jadranom vlada siva barva: ker si druge ne moremo privoščiti! Moje ameriške študente pa v nerazpoznavno krdelo enega in istega stila gnete pretanjena logika množičnih medijev, ki pod geslom razlikovanja pravzaprav uveljavljajo homogeno podobo sveta. Prebivalci planetarne vasi pač kupujejo iste serijske stvari, ki jih je mogoče lažje, hitreje in ceneje proizvajati. Šalamunu se zato danes ne smejim več. Prav je imel. Zelo prav. Osebnostna neponovljivost tako na ravni življenjskih kot tudi modnih stilov je res samo za tiste, ki so pripravljeni plačati ceno marginalnosti.

Zato morda res ni povsem iz trte zvita bojazen mnogih kritikov informacijskega monopola, ki jih skrbi, da ne bi na ruševinah včerajšnjih političnih diktator-

jev zrasle palače današnjih medijskih carjev. Veliki brat, ki ti šepetaje *ukazuje, da uživaj, hkrati pa natančno predpiše meje užitka*, v katerem je dovoljeno le to, kar prinaša profit, je nemara v skrajni posledici res mnogo bolj nevaren od zariplega diktatorja, ki ga nihče ne jemlje resno, saj so njegovi poskusi družbenega nadzorovanja in kaznovanja groteskni ravno zato, ker so nadvse očitni. Prav zato pa imajo tisti, ki so (bili) izpostavljeni megafonom političnega barbarstva, vseeno neko osnovno prednost pred ljudmi, ki jih že od rosnega otroštva mediji nenehno prepričujejo, da je v zrelo osebnost mogoče odrasti le s pomočjo neustavljivega kupovanja. Brez trohice cinizma vidim našo prednost namreč v tem, da vsaj trenutno še zmoremo *ločevati med bistvom in pojavom, med resnico in prividom*. Medijske korporacije pa po mojem trdo delajo na tem, da bi se v prah sesula tudi ta zadnja ločnica, ki nam pomaga ohranjati zavest o tem, da *zlata kletka ni zaradi bleščečih se rešetak zato še nič manj utesnjujoča*.

Deklaracija o svobodi informiranja, ki so jo *Združeni narodi* sprejeli v šestdesetih letih, predlaga državno vzdržnost pri svobodnem pretoku informacij in idej. Takrat je bil ton deklaracije, ki izhaja iz prepričanja, da svobodni trg sam po sebi urejuje vse protislovne zadeve, upravičeno naperjen proti direktni cenzuri komunističnih režimov. Danes leži nepričakovani problem bržkone ravno v dejstvu, da zaradi korporativnih monopolov *svobodnega trga v strogem pomenu besede ni več*. Res je, da je v kapitalističnih deželah, kjer pravno-formalna cenzura medijev ne obstaja in kjer so vsi mediji načelno v službi svobode govora in interesov družbe, mnogo težje določiti mehanizme blokade in izpuščanja informacij, ki imajo konec koncev ravno tako cenzurne učinke rdečega svinčnika. Bistveni del medijske pristranskosti izhaja namreč iz tihe selekcije pravilno mislečih sodelavcev, praktične prilagoditve uslužbencev tihim zahtevam lastništva, ekonomske organizacije in politične moči korporacij, zlasti pa iz »ponotranjenih« *ideoloških predpostavk*, ki v daljšem razvojnem procesu postanejo *samoumevne resnice*.

Da ne bo nesporazuma: ne trdim, da so korporativni množični mediji nekakšna nerazčlenjena gmota, ki vedno reagira kakor en mož. Še zdaleč ne. Mislim pa, da se vsa igra razlikovanja med stališči dogaja samo znotraj vnaprej določenega okvira, medtem ko okvir sam ostaja »naravno dan«, s tem pa ga tudi nihče nikoli ne postavi pod vprašaj. Prav v načinih oblikovanja in tehnikah programiranja, s katerim postane simbolni okvir samoumeven, se skrivajo močni elementi cenzure. Kaj hočem reči s tem? V debati o vladnem proračunu bo urednik na primer povabil v televizijski studio znanega konzervativnega misleca in analitika z liberalnim pogledom na svet. S tem bo dosegel dvoje: zadostil bo zahtevi po »uravnoteženosti« stališč, hkrati pa bo *premaknil celotni okvir pogovora v konzervativno stran*, saj nihče ne bo pomislil na odsotnost progresivno-radikalnega pogleda, ko pa ga »tako ali tako« zastopa liberalna drža. Tovrstni okviri, ki izdajajo skrivne pristranskosti medijev, seveda niso nekaj za vedno danega. Za časa študentskih nemirov in afere Watergate je bil simbolni okvir na primer pomaknjen nekoliko bolj v liberalno oziroma levo stran političnega spektra kot danes.

Pomembnejše od takih *mehkih cenzur molka* pa so značilne metode, s katerimi intonacija, stil plasiranja, čas ter prostor in obseg poročanja pretanjeno določajo prioritetni seznam problemov. Tako gre zaradi tradicionalno patriotskega anti-komunističnega fokusa ameriških množičnih medijev zlahka v pozabo dejstvo, da fašistični režimi latinske Amerike, Afrike in Azije uživajo podporo ameriške vlade, čeprav vojaške diktature generalov po brutalnosti uspešno tekmujejo s stalinističnimi režimi. Potem ko si je ameriška zavest komaj opomogla od

poraza v Vietnamu, seveda nekako ne more biti pravega veselja za meditacije o moralnih in političnih posledicah dejstva, da Pol Pot zdaj, ko so ga s krvavega prestola vrgli Vietnamci, uživa tiho zaščito ameriške vlade, kot pripovedujeta Noam Chomsky in Edward Herman v izčrpnii knjigi *Manufacturing Consent* (1988).

Če direktno državno cenzuro v praktičnem smislu nadomesti posredna internacionalna, t.j. korporativna cenzura, svoboda informiranja ni nič bolj uresničena.

Ne gre za to, da bi bilo treba zdaj omejiti vsebino različnih glasov na medijski sceni. Bržkone pa bi kazalo zagotoviti, da se vse bogatvo dejansko obstoječih glasov, skupin, pobud in stališč ne zreducira na prgišče temeljnih mnenj, ki se – kot vse velike korporacije, ki jih promovirajo – med seboj tako ali tako ne razlikujejo drugače kakor iluzorično.

Zavedati se je namreč treba neke usodne razlike: v zgodnjem kapitalizmu je bila lastnina povezana s produkcijskimi sredstvi, materialnimi dobrinami in zunanjo kontrolo narave in ljudi. V postindustrijskem kapitalizmu pa se lastnina osredotoči na *sredstva za posredovanje idej in simbolov ter na vprašanja notranje, t.i. druge narave*. Korporacijski posegi v psihološko in biološko eksistenco posameznikov zato utrjujejo prepričanje, da dejansko ni več važno, *kdo je lastnik česa* (stvari), marveč *kdo je lastnik koga* (ljudi). S tega vidika se dobro pokaže neodložljiva nujnost vprašanja o legitimnosti tovrstne lastnine, ki so ga v najbolj profilirani obliki zastavile družbene manjšine (etnične, spolne, jezikovne), saj prav njih čaka v globalnem poenotenju zavesti usoda popolnih obstrancev. Kolikor je namreč *pravica biti* vse bolj odvisna od jakosti glasu in dostopa do komunikacijskih kanalov, po katerih ta glas sploh lahko odmeva, toliko utegnejo prav manjšine, ki se nočejo stlačiti v grandiozno medijsko uniformo, izgubiti največ, kar imajo: svojo eksistenco in specifične življenjske stile, kot pravi Alberto Melluci v jasnovidni knjigi *Nomads of the Present* (1989).

Veliki prerok elektronskih medijev Marshall McLuhan se je motil, ko je napovedoval srečno prihodnost babilonskega brbljanja, televizijski raj in vsesplošno komuniciranje v planetarni vasi. Če odmislimo zanemarljive eksperimente z dvosmerno videokomunikacijo, s kakršnimi se ubadajo nekatere lokalne televizijske postaje, je medijski cirkus v bistvu enosmerna ulica. Odveč bi se bilo slepiti, da gre pri mogulih množično medijske zavesti samo za nekakšno ideološko ravnodušno izkoriščanje neizčrpnih rudnikov dobička. Ti sodobni kralji na Betajnovi sveta namreč z vsako potezo uresničujejo svoj tihi politični program, ki ga je mogoče povzeti v tole formulo: *so proti slehernim družbenim spremembam, ki ne podpirajo njihovih finančnih interesov*. Celo tako imenovano filantropsko oziroma mecensko dejavnost, ki jo korporacije kot znamenje svojega posluha za humanistične vrednote bogato izvajajo in propagirajo, v zadnji posledici vodi logika profita. *Whittle Communications* je na primer opremila množico srednjih šol na ameriškem srednjem zahodu s televizijskimi studii. Krasno! Kakšno razumevanje za izobraževalne potrebe javnih šol, teh »levih devžejev« ameriškega šolstva! V drobnem tisku pod črto pa se skriva kavelj 22: pogodba med korporacijo in šolniki namreč pogojuje namestitev tv-opreme s pravico do dveh minut reklamiranja tistih izdelkov, ki so še posebej zanimivi za najstniško populacijo! Investicija bo tako ubila dve muhi na mah. Korporaciji bo preskrbela ugled dobrodelnih ustanov, hkrati pa se bo seveda bogato obrestovala zaradi najstniške nakupovalne strasti, stimulirane z nenehno reklamo, ki jih bo dosegla tako rekoč med šolskimi urami.

Svoboda informiranja zahteva tri pogoje: *možnost za branje, gledanje in pos-*

lušanje vsega, kar je na razpolago; raznolikost virov informacije; ter medijske mehanizme, ki omogočajo dostop do komunikacijskih kanalov. V demokratičnih državah je prvi pogoj vedno izpolnjen. Drugi in tretji pogoj pa nista več tako zelo samoumevna. Korporacije namreč s tem, ko gradijo svoje velike medijske imperije, dajejo končni podobi informacij isto, sicer profesionalno korektno, a vsebinsko kastrirano uredniško obliko, v kateri se bistvena raznovrstnost kajpak izgubi tako kot ponikalnica v živem pesku. Odrpte so izključno do tistih projektov, ki utegnejo povečati njihov finančni profit. Zakoni profita jih seveda nenehno vabijo k prezrtju tistih informacij, življenjskih stilov, oblik zabave in kulturnih simbolov, ki bi nemara lahko postavili pod vprašaj njihovo absolutno moč. Za novinarje, avtorje, pisce, dramatike, glasbenike, pa tudi za državljske pobude, ki odstopajo od predvidljivega modela, medijski giganti seveda nimajo prostora.

Dobro ponazoritev za to svojevrstno *popačeno podobo stvarnosti*, ki se v resnici sprevača v *mehko obliko cenzure*, ponuja primer tako imenovanih ekspertov. Ameriške televizijske mreže imajo namreč običaj, da za sleherni večji javni problem ali »krizo« v družbenem in političnem življenju naroda povabijo pred kamere eksperte, ki naj bi novinarskemu komentarju preskrbeli pomirjujoči ton akademske objektivnosti in politične nevtralnosti. Podrobnejši pogled pa nam hitro razkrije, da so ti eksperti po pravilu moški, belci, protestanti, doma z vzhodne obale (tradicionalna trdnjava konzervativne elite) in – kot po naključju! – večinoma člani vladajoče stranke. Še več: vedno se pojavljajo eni in isti obrazi. Najbolj popularni eksperti v enem letu opravijo tudi po več kot sto sodelovanj v zelo gledanih večernih oddajah na treh najbolj znanih televizijskih mrežah. Res je, da prihajajo iz »možganskih trustov«, kakršni so na primer *Brookings Institution*, *Carnegie Endowment*, *Georgetown Center of Strategic and International Studies* ali pa *American Enterprise Institute*, brez katerega Reagan ne bi bil nikoli izvoljen, saj so pisci te ustanove v večje izpeljani »masaži medijev« konzervativni politični drži vrnili njen socialni ugled. Z javnim mnenjem je seveda veliko lažje manipulirati takrat, ko pristane na simbolne in politične predpostavke govornice, ki se pogosto uporablja, v tem pa so nekdanji diplomati in akademiki kot glavna ekspertne žive sile dejansko pravi strokovnjaki. TV-eksperti tako prihajajo iz ustanov, ki sicer imajo akademske pretenzije, vendar je njihova poglobljena naloga v tem, da kot na videz distancirani opazovalci preskrbijo korporativnemu in vladnemu sektorju potrebno legitimitnost.

Zanimivo je, da akademska kariera najbolj popularnih ekspertov ni zares navdušujoča. Njihove knjige, če so jih sploh uspeli napisati, so po navadi zborniki priložnostnih člankov in komentarjev. William Schneider, zanosno imenovan tudi »Aristotel ameriške politike«, je navzlic skoraj desetletnemu poučevanju političnih znanosti na Harvardu, kjer pa ni dobil stalne profesorske zaposlitve, objavil le eno strokovno knjigo, pa še pri tej je bil samo soavtor. Njegova priljubljenost temelji na splošno znanem dejstvu, da je »zanesljiv človek«: *nikoli ne bo užalil niti urednikov niti publike. Še manj pa vlade*. Njegova »ekspertiza« je namreč vedno v varnem skladu s stališči uradnega Washingtona, ki jih Schneider samo razloži s svojimi besedami, kot jedko poroča Marc Cooper v izčrpnem raziskovalnem članku v reviji *Mother Jones* (februar/marec 1990). Tudi to je mojstrstvo, seveda. Če se zna možakar še prijazno nasmehniti in gledati v kamero, ne pa v svoje zapiske, kakor to radi počnejo profesorji, potem še toliko bolje. Vendar pa medijsko raznovrstnih in nasprotujočih si glasov tak pristop seveda ne zagotavlja.

Zanimivo se mi zdi, da je mnogo elementov za kritiko množičnih medijev nehote razvila v svojih spisih vrsta neokonzervativnih intelektualcev. Medtem ko

so se ostareli levičarski teoretiki zaman trudili ostati mladi tako, da so po tekočem traku ponujali vedno nove teorije, ki naj bi opravičile programirani užitek v digitalnem kiču, so pozabili, da konec koncev sodobne človeške dileme ne izreka prostodušna trditev: *tukaj si*, marveč metafizično vprašanje: *zakaj si tukaj?* S tega vidika lahko tudi mnogo bolj resno začnemo ceniti neokonzervativni argument, da *elektronskih senzacij brez predhodnega soočenja z zgodovino civilizacij in s tradicijami kultur, ki jim pripadamo, ni mogoče prevesti v pristno eksistencialno ugodje.* Brez moralne in intelektualne refleksije medijske steklene menažerije, v kateri se vojna v Zalivu, najnovejša Armanijeva modna linija, poslednji roman Umberta Eca, državljanska vojna v Libanonu, neuspešna cepiva proti aidsu, zadnji film Stevena Spielberga in razpad Jugoslavije *sploščijo na strukturno isto raven*, je zlahka mogoče izgubiti občutek za lastni »jaz«, bogastvo konkretnih razlik pa se utopi v medijski noči, v kateri so vse krave črne. Hmmm, se pravi: so oblečene v združene barve Benettona.

DRAGAN BARBUTOVSKI, PETER JEŠOVNIK*

Slovenian foreign policy towards the European integration

When Slovenia decided for the independence and secession, the cardinal question posed was whether a small community could survive economically as an independent entity which has decided for the independent policy.

Bearing in mind these facts two questions arise:

firstly, does a small nation has a viability in comparison to the larger one; and secondly, is it better for a distinct nation to be a part of a larger state or be an independent nation state?

In order to picture Slovenia's role in European integration, one shall first take into account Slovenia's essential indicators and indicators of development of a small country.

Today, Slovenia is a small but relatively developed small country (SC). If a criterion for a SC is:

- a) number of inhabitants (up to 10 million) and
- b) the size of its territory (up to 100,000 km²).

One should not forget that there is a difference between a small and a micro country (up to 1 million inhabitants and 10,000 km²).

If one is to consider the definition of a SC as proposed by Marjan Senjur, there are three groups of small countries:

1. small least developed countries;
2. small middle developed countries; and
3. small developed countries (Austria, Denmark, Ireland, Switzerland, Israel and Slovenia in principle) (Senjur, 1992: 9).

In order to compare advantages and disadvantages of a SC, we find the following:

1. Disadvantages:
 - a) SC have no large market, the scale of production is not massive since there are limitations in natural, capital and human resources;
 - b) small internal market gives companies no real competition like a large global economy can;
 - c) sovereign risk, that is the negative perception of the creditors towards small country's ability to repay its debts and the higher interest rates and guarantees that are needed in order to obtain loans;

* D. Barbutovski and P. Ješovnik are enrolled in the 4th year of the international relations program at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana.

¹ The following text was presented at the round table, organized by Faculty of Social Sciences and Johns Hopkins University (Bologna Center) as part of the exchange program between the two universities. The meetings took place between 4 and 6 April 1993 in Ljubljana.

d) the limitation of resources allocated to the research and development. SC have also disadvantages in investment and capital goods production.

2. Advantages:

a) SC can easily develop the so called niche strategy where large countries are limited.

b) SC main focus is foreign trade—firstly, export prices of goods exported from the SC should be in accordance with the world prices which results in a better competitiveness of SC, and secondly, due to the relatively small scale of imports, the large countries have no intention of limiting the scale of exports from small countries;

c) SC have great advantages in primary and secondary education while there are hindered in the area of higher education;

d) there are several areas where SC have advantages over the larger countries, e.g. entrepreneurship, transfer of technology, search for new markets. At the same time there are very innovative in the field of marketing and production organization (Senjur, 1992: 12–15).

The economic development is comprised of many factors. Economic disadvantages of SC are overcome with a quality of social institutions which are much more socially innovative as institutions in large countries, they have a relatively simple policy making process and are more nationally cohesive. One shall take into account good communications as well. The advantages of SC are also the so called megatrends of cultural diversity and nationalism, the triumph of individual, transition from centralization to decentralization and from hierarchies to networking. Lately, the rise of the global economy where the world is supposedly becoming a single market and a trend of moving away from the material intensive products have left its mark as well. Small, family run companies of small countries are playing a role of a subcontractor to the system of huge companies in large countries, therefore are a part of entrepreneurial networks. To summarize, the idea of Schumacher "Small is beautiful" can be accepted only if you carefully examine and except all of the above.

The foreign policy of Slovenia

The prime focus of Slovenian foreign policy at this very moment is to form its own view of Slovenia's position in the world, to define main ideas and initiatives, as well as the objectives of its policy, and to establish bodies that would be carrying out the adopted policies and objectives in the area of international relations. Many of the mentioned points have already been fulfilled in the past two and a half years since independence.

The classical resources of power have been replaced with new ones, like the flexibility and ability to adopt. The role of interdependence is raising, therefore, it is of significant importance for the state to define its foreign policy in accordance with the international policy. Priorities of the Slovene foreign policy are as follows:

1. the continuation of relations with new states in the territory of former Yugoslavia with a special respect to the case of succession;

2. membership of Slovenia in the Council of Europe and the activities in the CSCE, Conference of Local and Regional Authorities of Europe, Initiative for Cooperation of Central European Countries, the Alps-Adria Region, European Border Region, etc.

3. negotiations with the EC for the establishment of an association between the EC and Slovenia should be carried out in parallel to the Slovenia's negotiations with EFTA member countries on the conclusion of a free trade agreement. Slovenia has some advantages in the negotiations with the EC and EFTA, that is that there are several agreements that have been signed between the EC, EFTA and Vishegrad Troika.² The prime advantage is that the topic of the structure of the agreement shall not be negotiated since the model agreement has been made and that our economical position is far better in comparison to the Vishegrad Troika. But one should be aware of the latest developments: after the rejection of the EEA by the Swiss voters, the EFTA is blocking further negotiations with Slovenia, and the so called Greek syndrome³ has emerged in the EC.

4. these new treaties should not overshadow the old bilateral agreements as for example between SFRY and BR Deutschland which are the sign of good relations we have with several countries. Therefore, we shall sign new agreements as an independent state with countries like France, Italy, Austria, UK, Japan, USA, etc.

5. Slovenia will not lead the world politics (Turk, 1992: 134–136).

Bearing in mind the fact that Slovenia is a SC, its foreign policy shall carefully distinguish between the right scope of regionalism and universalism. Although we said that Slovenia will not lead the world politics, it should be clear that the total abandoning of universalism is unacceptable to Slovenia's foreign policy since today's international community is universal. International relations are becoming world politics. If you are not dealing with the world politics, this could result in a notion that the world politics will be dealing with you. The future of Slovene foreign policy lies in the regionalism which shall not completely forget the components of the universalism. The examples of the EC and the Asian tigers show that you shall not follow just regional policies but that you shall be there where there is a chance/possibility. As a Yugoslav republic, Slovenia played an active role in the international politics. Thanks to the extended relations with international organizations in second Yugoslavia, including a founder position in the UN and in the Bretton-Woods institutions, Slovenia was acquainted with world affairs and also participated in them. In the federal state, Slovenia was able to play an active role only in the regional organizations. Since becoming independent, Slovenia not only participated as a state but also took advantage of ties it developed in the previous years (Bavaria, Friuli-Venezia Giulia, Stiria, etc.). If Europe is to be a Europe of nations, states and regions, then all of the three mentioned components are already included in the entity of Slovenia (Bučar, 1992: 139–147).

The Slovene foreign policy will have to be selective and should be focused on:

- a) leading powers in international organizations;
- b) open cooperation with regional and global actors (members of the Security Council, leading powers in the EC);
- c) we should effectively cover the continents due to our economic interests with a special treatment towards USA, Germany and Japan; and
- d) we should focus on those markets which we could easily penetrate (Bučar, 1992; 143).

² Vishegrad Troika refers to the group of four countries (Poland, Hungary, Czech and Slovak Republics) after the division of the CSFR into the Czech and Slovak Republics. Today, the Vishegrad Troika has been replaced by the Vishegrad Conference.

³ Recently, Italy tried to block the entrance of Slovenia into the Council of Europe in the same way as Greeks had been blocking the recognition of Macedonia.

Due to the fact that the cardinal topic of this paper is the relations between Slovenia and the EC, we believe that it's now time to draw closer to our purpose. It seems that Slovenia's strategy for the European integration is to first come closer to the EC in the economic field (to the standards of the EC) and to later become a full member of the EC, so the institutionalization should therefore come in the second part of the integration process.

The twelve have said on many occasions that there are two basic conditions for the EC membership—democracy and market economy—we believe that a considerable amount of time should be given to the question of economy.

When the joint European Economic Area will emerge (joint EC/EFTA effort), then the largest market based on four freedoms will emerge: free movement of goods, services, people and capital. Parallel to the negotiations between EC and EFTA on the formation of EEA, one should be paying attention to the final negotiations of the GATT Uruguay round. International marketing, organization and technology will play a prime role in the EEA. The new phenomenon that has emerged is international production which is essentially connected to the international marketing and in direct contract to the notion of isolated sovereignty. Therefore, Slovenia is forced to allocate effort and time to be fully integrated into Europe. Slovenia should base its position in Europe on its competitive advantage strategy:

a) position itself as a permanent supplier on the basis of low price. Here, Slovenia is limited by the Visegrad Troika which has cheap labor but if Slovenia wants to be become full member of the EC together with the Visegrad Troika, this strategy is double-fold: Visegrad's cheap labor is a direct competitor to our labor market, the idea is known as "prisoner's dilemma"; and if Slovenia is a part of the Troika, anti-measures of the EC towards cheap labor force such as dumping pogrom apply to Slovenia as well.

b) Slovenia has to differentiate itself based on its quality;

c) be aware of the importance of know-how and licenses. In this field, Slovenia has an advantage since its companies are integrated into foreign business networks:

d) niche strategy⁴ (Hrastelj, 1992: 111–112).

The above mentioned competitive advantage strategy has to be applied while Slovenia makes its strategy of appearance in international community. The strategy should be based on:

a) segmentation of the markets;

b) establishment of its distinguished trade marks;

c) entrance into industrial partnerships;

d) establishment of business departments in the EC;

e) organization of a investment system in Slovenia;

f) to intensify entrepreneurship of those industries which perform above average, and

g) be mediator in relations with new states in the territory of former Yugoslavia (Hrastelj, 1992: 112–113).

New tendencies in the world economy are giving the small countries even

⁴ Slovenia should find a product or a technological process which should be distinct of Slovenia. At the same time, niche strategy refers to a relatively small scale of Slovenian products which can be easily exported.

bigger advantages as before. The advantages that one were based on the natural resources have been replaced with knowledge which includes the knowledge of what others know. The new technology is at the same time lowering the distance (in time and in price); therefore, the role of a big national market plays no viable role any more. Only companies with a high level of internationalization which are export oriented can take the advantage of this.

Research in the region of Alps-Adria has showed that the level of internationalization of Slovene companies can easily be compared with the level of internationalization of those companies, the countries of which are members of the EC. Slovenia is the world's 21st country in export per inhabitant, if we use data of the Slovenian Statistics Bureau⁵, way ahead of Spain, Portugal or Greece (Svetličič, 1993: 27).

Therefore, there should be no big difference in Slovenia's development strategy and its strategy in international economic relations due to a high level of export in our GDP. In order to succeed, Slovenia has to export at least 50 percent of all of its goods and services, even better, if it wants to perform excellently, it should export between 60 and 70 percent of its goods and services. The strategy of the future economic development of Slovenia should be based on the evaluation of present economic situation and at the same time on goals it likes to reach.

The strategy should be based on:

1. identification of current and desirable competitive advantages;
2. adjust to the global world changes;
3. search for market niche; and
4. realism and pragmatism.

While it is important for Slovenia to know which are Slovenia's advantages, it is also very important what foreign investors believe Slovenia's advantages are. In the area of Foreign Direct Investments, Slovenia's competitors are not only new states of the former Yugoslav republics also Eastern and Central European (ECE) countries, is some areas also North African countries and the so called Asian Tigers.

But in comparison with ex-socialist countries, Slovene companies have some solid advantages since they have longer tradition of presence on western markets, have better knowledge and they acted for years as owners of companies even though they were not. Therefore, the transition to the market economy will be much easier for the Slovenian companies. One survey shows that Austrian investors say in 62.5 percent of all cases, Slovenian managers performed better than the managers from ex-socialist countries and said that in 57 percent our managers have the ability to perform equally good as the Austrian (Svetličič, 1992: 178).

But above all, Slovenia has two types of advantages:

1. location specific advantages: included are a high level of economic development (out of all ECE countries, Slovenia has the highest per capita income); Porter's "demand conditions" (demanding internal buyers put pressure on the companies which are highly competitive) (Porter, 1990); developed system of related and supporting industries in Slovenia (networks of suppliers); relatively healthy environment; and economic and political stability of Slovenia.

2. firm specific advantages: availability of still low cost skilled labor with high

⁵ This data cannot be completely compared with the data from the World Development Report. One shall be aware of the "law of nature" which says that in principle SC have larger export per inhabitant than large countries, therefore one should not take the data absolutely.

working habits (this is a good in comparison with the OECD countries but not with ex-socialist countries); high level of internationalization of Slovene companies; Slovene companies also developed trade marks of their own (which are internationally recognized); and knowledge of western markets and contacts with companies in ex-socialist countries (Svetličič, 1992: 75).

If Slovenian economic area would fully integrate with the European, then Slovene companies would be faced with a harsher competition which would in a long term bring positive effects. Therefore, Slovenian economic policy should be in favor of the progressive liberalization of economy, should open its market for foreign products and should slowly decrease funds allocated for the farm subsidies. The integration with the EC and EFTA will bring, in its final stage, the liberalization of the Slovenian foreign trade.

Three key processes which are fully integrated will have an unreversible effect on Slovene economy. These are:

- a) liberalization of Slovene economy, the process of which started with the emergence of independent state and with the emergence of our own system of protection;
- b) further integration processes in Europe;
- c) adjustment of process which will allow the Slovene economy to join the EC and EFTA successfully.

Before independence, Slovene economic policy was protectionist, the base of which was not in the thoughtfully designed but on the ad hoc measures. First stage of the liberalization started in 1989. For small countries like Slovenia with economy in transition, it is of a great importance to be a member of the EC, of a community of developed European countries. Since it is very important for the integration processes to look at the methods of protectionism used by different countries, we will closer examine the Slovene system with the one used by the EC member states.

The prime conclusions are:

- a) the level of Slovene non-weighted tariff protection is almost as twice as in the EC countries (12 percent in comparison to the 6.8 percent);
- b) but the final level of the tariff protection of the Republic of Slovenia is 27.5 percent if we take into account other import charges;
- c) Slovenia decided to abandon quantitative restriction on imports but has not replaced them by price instruments. We have to know that the non-tariff barriers are rising in size and importance.
- d) it seems that the Slovene agriculture is less protected as the EC agriculture is.
- e) Slovenia imposed greater tariffs on the products of processing industries and the average tariff rate in Slovenia equals to 12.3 percent while in the EC it is only 7 percent.
- f) In the EC, the highest burden of taxes lie on the consumer goods (9.1%) while in Slovenia the highest burden lies on the capital goods (13.8%).
- g) If Slovenia wants to adjust itself to the EC standards, then it must lower the average rate of tariffs which are the greatest source of Slovenia's national budget.
- h) Liberalization of Slovene foreign trade will have to be gradual (Majcen, 1992: 100-106).

On April 5, 1993, Slovenian Prime Minister Drnovšek signed an agreement between Slovenia and the EC which is the continuation of the Yugoslav Preferential Agreement but is more specific to the advantage of Slovenia. The agreement

has three parts: financial, trade and transportation and it doesn't include labour since the agreement would then had to be ratified by all memberstates. It includes evolutionary clause, that is, some higher level of cooperation between the EC and Slovenia is foreseen but is not like the agreement between the EC and the Vishegrad Troika since the agreement with Slovenia did not set a deadline by which the transformation period should end. The advantage of Slovenia is that the pace of the integrations can be set by Slovenians. At the moment it looks that the association status of the Vishegrad Troika countries has no practical value in comparison to the status of Slovenia. The recent blockade of meat exports from Eastern Europe hit not only Slovenia but also Hungary. The value of the agreement for the Slovenian trade is that the export and import flows are more open and free.

Conclusion

The EC Summit Meeting in Edinburgh, Scotland in 1992 is for Slovenia and other ECE countries a historical event. For the first time, the EC governments committed themselves to letting the Central European countries join the Community. Together with two basic criteria for entry (democracy and market economy), the EC governments put forward five reasons for keeping the ECE countries waiting:

1. Migration: the EC is afraid of large influx of economic migrants. The fear was not confirmed by the cases in Hungary and Poland where the standards of living and tradition are completely different as in the EC and which have resulted in the lowest migration rate in Europe. On the other hand, keeping Bosnia out of the EC has not stopped its flood of refugees.

2. Sensitive industries: due to the low production cost, the EC governments are afraid that ECE countries would destroy their producers. This is not true since the rate of exports of the ECE countries to the EC is too low to do any real harm. Much of the export growth of these countries is coming from new private companies concentration on high technology goods.

3. Central Europe is not ready: in 1989, Greece and Portugal were as rich as the Vishegrad Troika was then but the economies of the ECE have contracted by 1/3 in the past three years. The Vishegrad Troika's annual growth rate should therefore be 10 percent in the next three years in order to reach today's level of Greece and Portugal who should stay at present level. The advantage of Greece and Portugal is that they have not only the resources but also the steering power.

4. Institutions: while widening the EC with new members, the Community would change its character. It would no longer be a club of west European states but an institution for all Europe. That was Monnet's and Schuman's original idea.

5. Cost: The Central American syndrome is too often used as argument by the richest EC countries which are afraid of the increasing cost of keeping the EC standards the same. The poorest EC countries are afraid, on the other hand, that the development and agricultural funds would be shared with new members. Because of the integration of the richest and the poorest countries of the EC, we are afraid that the looser would be the Central European countries. One should know that there is no love in politics, only an interest. And the interest can change. High cost can become acceptable if expected benefits are great enough.

We know why Portugal and Greece suddenly became interesting for the EC. Together with the fact that Central Europe is likely to turn into one of the worlds

fastest growing economic regions, what could be other reasons for the interest of the EC for ECE countries:

- a) it might be the avoidance of turmoil on the EC eastern borders;
- b) the alliance with the ECE countries could be important in coping with mighty Germany; and
- c) EC should establish its influence in the region while it still can.

BIBLIOGRAPHY:

BUČAR, Bojko: *Universalism and Regionalism in Slovene Foreign Policy, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana, Center for International Cooperation and Development, June-December 1992.*

THE ECONOMIST, Survey: *Eastern Europe*, 13 March 1993.

FABINC, Ivo: *Slovenia's Position in the World-The Message from the Past, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana, June-December 1992.*

HRASTELJ, Tone, *The Implementation of a Marketing Approach to the European Economic Area, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana, June-December 1992.*

KUMAR, Andrej: *Slovenia-A New Economy in Transition, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana, June-December 1992.*

MAJCEN, Boris: *Protection of the Slovene Economy and Slovenia's Approach to the European Community, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana, June-December 1992.*

MENCINGER, Jože: *The State and the Prospects of the Slovene Economy After Two Years of Transition and a Year of Independence, paper presented at the Conference on "The Current State of and Future Prospects for Political and Economic Transformation in East-Central European Countries, Vienna, 3-4 December 1992.*

PORTER, M. E.: *The Competitive Advantage of Nations*, New York, Free Press, 1990.

SENJUR, Marjan: *The Viability of Economic Development of a Small State Separating from a Large One, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana June-December 1992.*

SOČAN, Lojze: *Prilaganje Slovenije Evropi (Adoption of Slovenia to Europe)*, Ljubljana, TIP 10-11, 1990.

SVETLIČIČ, Marjan: *Competitive Position of Slovenia to Attract Foreign Direct Investment, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, June, Ljubljana, December 1992.*

SVETLIČIČ, Marjan: *Izhodišča razvojne politike Slovenije (Basis for the development strategy of Slovenia)*, Ljubljana, TIP 1-2/1993.

SVETLIČIČ, Marjan and BUČAR, Maja: *The Strategy of International Economic Cooperation of Slovenia, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana, June-December 1992.*

TURK, Danilo: *The Foreign Policy of Slovenia, Development & International Cooperation, Volume VIII, Number 14-15, Ljubljana, June-December 1992.*

ANTON KRAMBERGER

Profesionalizacija sociologije – težaven projekt

Ko se diplomant sociologije zaposli na nekem delovnem mestu, velikokrat na vprašanje, kaj je po poklicu, ne odgovori, da je sociolog, ampak običajno kar opiše svoje delovno mesto. Ta odmik od izvirne izobrazbe pri zaposlovanju seveda ni značilen le za sociologe, ampak je prisoten še pri marsikaterem poklicu. Toda za sociologe na Slovenskem je značilno, da je le redkokdo doživel realizacijo svojega poklica zunaj ozkih kanalov šolske pedagogike in inštitutskega raziskovanja. Torej lahko govorimo o določeni krizi identitete sociologov, o težavnosti prehoda sociologov v nešolska delovna okolja oziroma o problemih njihove profesionalizacije. V tem prispevku skušam problematiko slovenske profesionalizacije sociologije nekoliko razširiti z izkušnjami drugih držav. Videli bomo, da pri svojih problemih nikakor nismo osamljeni.

Izvorno vprašanja sociologije – zakaj sploh smo?

Za dilemo, pred katero stoji sociologija že vrsto desetletij, namreč, ali je sociologija sploh znanost in poklic, si zelo rad sposodim izjavo angleškega ekonomskega sociologa Ronalda Meaka. V svojem znamenitem nastopnem govoru pred izbrano akademsko publiko leta 1957 je dejal, da gre lahko pri različnih pogledih na dogajanje v družbi za enako izhodišče: tako ekonomija kot sociologija gledata na družbo kot na neke vrste stroj, ki deluje po svojih notranjih zakonitostih. Takšno izhodišče namreč daje obema vedama upanje, da se lahko znanstveno (predvidljivo) ukvarjata s predmetom svojega proučevanja.

Izhodišče je isto, toda obravnava »stroja« je lahko diametralno različna. Namreč, gre za razhajanja, kaj je socialni problem in kje je gibalno družbene akcije. Družba kot svojevrstni stroj se od pospešene menjave dalje (mala renesansa, 11. stoletje v Evropi) giblje razcepljeno, po dveh tirih: kot razpoznavni ekonomski mehanizem (ekonomske izboljšave) in kot razpoznavni družbeni stroj (socialne relacije in norme). Vsaj štiri stoletja obstajata med misleci, ki reflektirajo ekonomsko in družbeno dogajanje, v osnovi dve različni izhodišči. Na eni strani so zagovorniki mnenja, naj pospešeni ekonomski mehanizem toliko popravimo, da se bo ta bolje prilegal družbenemu stroju (politična ekonomija, kritična sociologija). Na drugi strani so zbrani predstavniki nasprotnega mnenja, namreč, da je ekonomski stroj pač neustavljiva razvojna danost, ki se mu mora družbeni stroj hočeš-nočeš prilagajati (ekonomika, »znanstvena« sociologija). Pri obeh izhodiščih je za družboslovce kot posestnike določenega znanja o družbenem stroju dovolj dela.

Ta slikovita parabola o dvojni dinamiki družbenega ustroja kljub splošnosti vsebuje debelo zrno resnice. Ritualizirani družbeni ustroj zgodnje srednjeveške evropske ekonomije (morala, dogmatika, etika, socialni nadzor) je prežemal vsakodnevno življenje ljudi v lokalnih skupnosti do nerazpoznavnosti. Šele novoveške izkušnje so z vidika doživljanja sveta razcepile do problema. Prvi globalni razcep se je uveljavil z razkolom katoliške cerkve, sledili so drugi. Ni torej čudno, da so prvi začetki ekonomske teorije zaviti v predavanja in besedila z naslovi, ki tematizirajo moralo (D. Hume, Turgot, Ferguson, Scott, A. Smith idr.). In tako je ostalo do danes.

Od najzgodnejših avtorjev dalje v sociologiji poteka linija ločitve glede stališča, na kakšen način sociologija je/lahko znanost (tradicija A. Comte, H. Spencer), na kakšen pa ne (tradicija S. Simon, K. Marx). Linija ločitve je torej z Meakovim vprašanjem – ali pripeti družbeni ustroj na ekonomski stroj ali obratno, ustaviti ekonomski stroj – dobro zadeta. Preko te linije je skoraj do včeraj v sociologiji vela mrzla ignoranca, drugič hladno prenašanje, včasih je planila tudi iskra razprave, prav plodne debate pa ni bilo moč zaslediti nikoli. Bolj kot za znanstveno prepričanost gre najverjetneje za delovanje socializacijskih vrednot kulturnih krogov, ki so povezani z razvojem posameznih regij, dežel, in za moč njihovih tradicij. V najnovejšem času je ta razcep razpršeno socializiran tudi kot temeljna razvojna dilema v razrahljani Vzhodni Evropi.

Od filozofije k empiriji in nazaj?

Zaradi omenjenih razlogov se sociološka debata o tem, ali sociologija je znanost ali ne, pod težo ogroženih vrednot in kulturnih reminiscenc nenehno ukrivlja na filozofsko raven: zaradi esencialnih, še bolj pa ontoloških projekcij, ki so kulturno pogojene, se nasprotni strani velikokrat odreka pravica, da bi medsebojno prilagajanje ljudi bila stvar ljudi samih – prej je to stvar načel in gnosticizma, mnenja legitimnih elit, v najnovejšem času tudi politike.

Nekaj premikov k sekularizaciji vroče sociološko/filozofske razprave so prinesli prav filozofi Zahoda: na primer, Kuhnova analiza znanstvene revolucije je bila začasno sklenjena z ugotovitvijo, da je prava raven diskurza o produkciji znanja dejansko analiza znanstvenih organizacij, ki to znanje producirajo. Torej zelo zemeljska zadeva.

Morda najdragocenejši prispevek tovrstnih razprav je bilo spoznanje, da je tudi znanost, zlasti družboslovje, družbeni proces. To spoznanje je premaknilo razpravo s področja filozofije v področje empiričnega raziskovanja. Vsaj začasno.

Amerika – zgled neuspelega projekta profesionalizacije sociologije

O zgodovini sociologije kot o zaporedju zaokroženih miselnih sistemov je bila napisana vrsta del. Mnogo manj pa je poskusov, da se razišče raznovrstnost praktičnih oblik organiziranja in institucionaliziranja sociologije. Zato je izredno dragocena knjiga S. P. Turnerja in J. H. Turnerja *Sociologija – nemogoča znanost* (angl. *The Impossible Science – An Institutional Analysis of American Sociology*, 1990), v kateri se avtorja, sicer temeljno različnih pogledov o vlogi sociologije kot znanosti, strinjata, da organizacijski razvoj sociologije (v Ameriki) ovira in zadržuje oblikovanje sociologije kot koherentne znanosti.

Kakšen pomen ima organizacijski razvoj sociologije na sociologijo kot znanost? Vse tako kaže, da bistvenega! To je hkrati tudi vprašanje, kako se sociologija institucionalizira, kakšno bazo virov uporablja za svoje dejavnosti. Analiza virov, ki omogočajo, da sociologija deluje kot akademska disciplina, nam pomaga razumeti, da je korespondenca med produkcijo idej in naravo virov, ki so sociologom na voljo, tako velika, da lahko govorimo o prostovoljno omejeni akademski svobodi sociologov in tudi o prilagajanju profesionalnih aspiracij sociologov virom.

Korespondenca med institucionalno strukturo sociologije kot akademske discipline, med produkcijo idej ter znanja na eni strani in razpoložljivimi viri za izvajanje te dejavnosti na drugi strani seveda ni popolna. Lastno logiko imajo tudi ideje same (invencija), vendar se brez realne podpore hitro razblinijo. Na zmanjšanje korespondence med organizacijo discipline in naravo njenega znanja lahko znatno vplivajo tudi notranji konflikti sociologov (nadzor virov ipd.), ki razcep-ljajo idejne tokove v struge (rokave?) in ohranjajo vsebinsko razpršitev. Toda dolgoročno gledano je poskus sociologije, da se ohrani kot akademska disciplina, da se institucionalizira in profesionalizira, vendarle podrejen virom. Odmevne sociološke ideje so proizvod ljudi in organizacij, za kar vse se zahtevajo denar, čas, intelektualni kapital, kolegialnost, študenti, knjižnice, drugi pripomočki in infras-trukturni viri.

Sedanje stanje sociologije kot vede odseva akumulirani učinek nekdanjih raz-položljivih virov in prispevkov generacij posameznikov, ki so želeli ustvariti in nato vzdrževati intelektualno podjetje, imenovano sociologija. S. P. Turner in J. H. Turner prepričljivo zagotavljata, da vsa teorija in metode ameriške sociologije na eni strani ter organizacijska struktura na drugi strani verno izražajo vpliv virov, s katerimi so poskušali »potisniti« vedo v ameriški akademski sistem, jo institucionalizirati in profesionalizirati. Končni proizvod je po njunem tak, je organizacija (institucionalizacija) discipline raznovrstna in razpršena, stalnih strank »profesija« nima, razen študentov (je torej »samoprehranjevalna veriga«), njena trenutna organizacija pa onemogoča integracijo sociologije ne le v smislu znanosti (teorije), ampak tudi v smislu profesionalnosti (stanovsko združenje, etika, regulacija notranjih in zunanjih odnosov).

O tem, ali so te ugotovitve tragične ali spodbudne, bom nekaj več spregovoril na koncu prispevka. Tu naj omenim le še tri kratke refleksije o problemih sociološke stroke iz mednarodnega okolja.

Profesionalizacija sociologije – tri poučne refleksije

a) ISA – Mednarodna sociološka asociacija

Prva refleksija se nanaša na mednarodne sociološke asociacije (ISA), ki šteje okrog 50 raziskovalnih komitejev. V zadnjih letih je bilo v organizaciji čutiti zastoj, povezan tudi s splošno gospodarsko recesijo. Značilnost te asociacije so vse bolj postajali odtujeni seminarji, srečanja in »prileti-razdeli članek-odleti« praksa. Zato so v vodstvu te, od članstva precej odtujene hierarhične organizacije, razpos-lali komitejem in članom napotek, naj vsi raziščejo svoje tržne okoliščine in mož-nosti. V maju 1992. leta je bila celo konferenca v Anatu, v Španiji, z naslovom Uporaba socioloških raziskav. Odgovornost za razvoj/prodajo vede, za »zalivanje koreninskega sistema« asociacije, je bila prepuščena praktikom, študentom,

učiteljem, profesorjem, oddelkom, raziskovalnim timom, inštitutom, najmanj pa ISI, ki si je vzela le to pooblastilo, da »galvanizira« sociologijo po vsem svetu (navedek po Margaret Archer, predsednici). Desetletno krizo sociologije v Angliji, v času sociologiji nenaklonjene vlade M. Thatcher, so na primer reševali dobri učitelji, ki so ohranili raven povpraševanja za vpis na sociologijo na primerni ravni.

Izhod iz institucionalne in profesionalne krize sociologije naj bi bile za ISO prav vse prakse, ki ohranjajo povpraševanje po sociološki analizi. K sreči je sociologija zelo »širokosrčna cerkev«, vase vsrkava vse, od »mednarodnih primerjalnih študij« do »konverzijske analize« (Pawson, ISA RC Newsletter No. 34, 1992, str. 13). Nekako najaktualnejša potreba je verjetno ta hip za evaluacijskimi raziskavami – analiza dosežkov (ali propadov?) socialnih politik in programov. Praksa je po deželah različna: v Ameriki je to posebej organizirana inštitutska profesionalna praksa z lastno profesionalno strukturo in publikacijsko industrijo. V Angliji to počno vladne raziskovalne enote ali pa čisto navadni marketinški raziskovalci, sociologija ni najbolj razpoznavna na tem področju – zakaj?

Pawson pravi, da sta za to vsaj dva razloga: ali sociologi kot postmodernisti verjamejo, da je politika odmrta, ali pa so upravičeno (!) zaskrbljeni, da bi postali preveč domišljivi, če bi na hitro zabredli v politično močvirje. No, ne glede na obotavljanja pa je verjetno vsepovsod dovolj razlogov za razširitev evaluacijskih raziskav: časi so zoprn, problematični in neznosni, mnogo je organizacijskih, profesionalnih in drugih skupin pritiska, ki si z evaluacijo programov, storitev, idej in celo politik žele zmanjšati tveganje, preden prično z resnimi akcijami (vlaganji). Kako bodo odreagirali sociologi na te izzive, je do neke mere celo predvidljivo: kvaziekperimentalni raziskovalni načrti pretrdih kvantitativcev bodo evaluacijske raziskave spremenili v podporo »nič-ne dela-tako-kot-je-treba« programov; fenomenološki »evaluatorji« se bodo pojavili kot naslednja stranka in bodo s strategijo reševali taktične probleme, pri čemer bo njihovo strategijo lahko evalviral le čas. Kar morda v sociološki družini najbolj manjka, so resni raziskovalci srednjega dometa, ki svoje raziskave naslanjajo na sociološko teorijo.

Iz te kratke zgodbe o delovanju ISE je jasno razvidno, da ISA ne ponuja sociološko profesionalne rešitve nakopičenih problemov, tudi zaradi tega ne, ker »scientificacija« sociologije ni avtonomna in ne omogoča avtonomnega procesa profesionalizacije te vede. Splošen poziv ISE k iskanju tržnih niš in kakršnih koli strank pa je neposredni uvod v razpad sociologije kot profesije.

b) Primer iz Vzhodne Evrope (Madžarska)

Druga refleksija se tiče položaja sociologije in sociologov v vzhodnoevropskih državah. Natančneje, izkušnja je povzeta iz Madžarske (Tamas Rudas, madžarski družboslovni metodolog), njene izkušnje pa so vsaj deloma posplošljive tudi na druge države tega območja. Položaj družboslovja je bil v teh krajih v preteklosti precej ujet v dihotomijo apologija/disidentstvo, ki jo je narekovala nestrpna nomenklatura, tipična oblika politične organiziranosti držav, ki zaradi nižjega razvojnega stadija in ohranjanja tradicionalnih elit razvijajo redistribucijske sisteme mimo tržnih mehanizmov. Problemi, ki bi jih radi rešili tamkajšnji sociologi, da bi po vstopu v akademijo dosegli vsaj začetno fazo profesionalizacije, so precej stvarnejši. Sociološke projekte naročajo v glavnem vladne službe in skladi in je zavezanost temu naročniku/viru opazna tudi v vsebini; sociologi tako avtonomijo nehoti iščejo v metodologiji.

Zaradi nizkega standarda ljudi je večina socioloških projektov sestavljena iz pogodbenih sodelavcev, zato je za najnižji dvig nad raven revščine potrebno neverjetno prizadevanje sociologov, ki delajo na preštevilnih projektih. Infrastrukturne in računalniške zmogljivosti so za silo zadovoljene, toda zmogljivosti se delijo med več ljudi, programska oprema je sumljivega izvora. Tudi poskusi legalizacije črnih kopij specialne programske opreme ne dajejo sadov, ker je tudi za Zahod normalna cena s popustom za standard ljudi v teh državah previsoka. Prednost materialnih potreb je drugačna kot na Zahodu in edini vir, ki je na razpolago, četudi praktično nima cene, je človeški kapital. Knjižnice so neurejene, revijalni tisk prihaja le v curkih, gradivo javnih knjižnic je privatizirano, rezultati raziskav in baze podatkov so slabo arhivirane. Aktivno znanje tujih jezikov ni razširjeno, pri vseh problemih se za kakovosten in aktualen članek porabi nekajkrat več časa kot na Zahodu. Sociologi imajo med šolanjem zelo malo praktičnih predmetov o tem, kako se pišejo članki, prošnje, kako se predava in nastopa na srečanjih.

Čas renesanse – v političnem smislu demokratizacija – ima za razvoj znanosti in tudi sociologije v teh državah posebne razsežnosti. Znova gre za vprašanje virov, ki omogočajo sociologiji, da se ukvarja s svojimi dejavnostmi. Tako znanost in politika dobivata razsežnosti komercializacije. Javna sredstva se krčijo v korist komercialnih, problem je v tem, da tisti najmanjši sklad infrastrukture in znanja, ki je shranjen po knjižnicah, oddelkih in v kolektivnem delu sociologov, razpada in ni jasne poti, kako ga fizično ohranjati, vzdrževati in nadgrajevati, ob tem da je gibljivost ljudi in njihovih aranžmajev velika. Ob tem pa raznovrstni finančni aranžmaji posameznikov ne omogočajo vzdrževanja javnih sredstev. Tista javna politika, ki bi pri obstoječi infrastrukturi rada zadržala ljudi, zadene na njihovo sredobežno težnjo in slabo motiviranost, takšna javna politika, ki bi rada mobilnim sociologom naložila še skrb za infrastrukturo, pa zadene na vprašanje privatizacije in javnih sredstev.

Skratka, refleksija o stanju sociologije v vzhodnoevropskih državah nam lahko nekaj pove o strukturnih problemih vede, ki se bodo skoraj gotovo reševali v nagli navezavi socioloških vsebin na vire financiranja, najverjetneje na državo. Takšen institucionalni razvoj sociologije pa ponovno priča o težavnosti konstituiranja sociologije kot znanstvene vede, pa tudi o njeni težavni preobrazbi v profesionalno vedo.

c) Sociologi v ESF, Evropski znanstveni fondaciji

Tretja refleksija se dotika izkušnje evropskih sociologov oziroma družboslovcev, ki so združeni v enem od štirih ustanovnih komitejev, v Odboru za družboslovje (Standing Committee of Social Sciences) Evropske znanstvene fondacije (ESF, European Science Foundation), ki ima okrog 60 institucionalnih članic, raziskovalnih svetov, akademij in inštitutov. Ta izkušnja dokaj verno izraža trenutno stanje v evropski sociologiji, ki skuša učvrstiti primerjave med državami.

V Zahodni Evropi se je družboslovje ukvarjalo pretežno z industrijskim procesom in socialnimi politikami, na tej podlagi se je po drugi svetovni vojni pod ameriškim vplivom oblikovalo tudi akademsko, avtonomno družboslovje. Nove teme, na primer tvegane tehnologije in problematika okolja, pa v akademsko sfero še niso sprejete. Zato je v ospredju potreba po mednacionalni povezavi družboslovja, ki hkrati skuša podpirati evropske integracijske procese.

Vpliv te integracijske potrebe in podpore naj bi premagal slabe težnje, ki ovirajo učinkovitejšo mobilizacijo družboslovja v Skupnosti:

- še vedno prevladujoče ukvarjanje z nacionalnimi vprašanji,
- velike vrzeli v obsegu in kakovosti nacionalnih podatkov,
- šibkost vezi med internacionalnimi institucijami,
- potrebo po izboljšanju in razvoju človeških virov,
- korekcijo o slabem ugledu družboslovja.

Poslednja točka zgovorno govori o »napačni« podobi družboslovja kot o neznanstveni vedi, ideološko podrejeni politiki, s pomanjkanjem znanstvene strogosti (zloraba sociologije za socialno inženirstvo). Če družboslovju ne moremo pripisati racionalnosti, logike in sistematskega obravnavanja evidenčnega gradiva, potem je seveda vprašljiva akademskost kot edina podlaga za profesionalno naravo sociologije.

Projekti za profesionalizacijo sociologije v Sloveniji

Na slovenskem sociološkem srečanju z naslovom Slovenija – dve leti pozneje. Kje smo in kam gremo? v Portorožu, aprila 1993, je bila profesionalizacija sociologije obravnavana z več vidikov. V plenarnem delu so se je dotaknili predavatelji, ki so govorili o tesni povezavi aktualnih družbenih in političnih tem s sociološkim raziskovanjem. Zanimiva misel je morda tista iz predavanja Grega Tomca, da razpolagamo z modernimi osebami in temami, nimamo pa modernih relacij, morda institucij.

Pomanjkanje institucij, ki bi moderneje od dosedanjih institucij predstavljale profesionalnost sociologije, je bila naslednja tema. Ali sociologija v Sloveniji potrebuje inštitut za strateško ukvarjanje z razvojnimi vprašanji? Vprašanje je odveč, če so za to volja in sredstva, vendar si pri razmišljanju o usodi takšnega inštituta lahko pomagamo s sistematizacijo podobnih projektov v svetu.

Po vstopu sociologije v akademsko okolje je bilo več poskusov, da bi sociologijo kot disciplino reformirali, da bi ji dali drugo podobo. Govorimo lahko o štirih idealnih tipih sociologije kot projekta, ki naj profesionalizira disciplino:

a) *Sociologija kot splošna družbena veda*; izkazalo se je, da je ta projekt nepopularen, ima običajno malo študentov, potrebuje izvrstne učitelje in bogato podporo; preživi lahko le kot majhna komponenta širše vede;

b) *Sociologija kot reformna veda, ki obravnava družbo kot potencialnega pacienta*; poglobljeno vprašanje, ki se postavlja pri tem projektu, je naslednje – zakaj bi politiki dovoljevali univerzitetno disciplino, ki zaposluje avtoritarne kritike družbe? Iz prakse je razvidno, da ta smer sociologije lahko preživi zgolj v posebnih okoliščinah, kjer je več političnih grupacij (npr. Cerkev proti laični politiki ipd.). Instrument preživetja je institucionalna podpora ali pa čvrste konvencije akademske svobode. Ta smer gre pogosto v socialno akcijo, največkrat je njena usoda takšna, da jo »kritizirani« kupijo in si s tem zagotovijo informacije iz prve roke. V Ameriki so od te smeri preživeli le empiristi (P. Lazarsfeld), gibanje se okrepi, kadar vlada nezadovoljstvo z družbeno stvarnostjo.

c) *Sociologija kot praktična ekspertiza* – v ozadju teh projektov je zamisel, da je sociologija poklic, ki odgovarja na povečano povpraševanje po posebnih informacijah. Naročniki bi lahko bili vladni oddelki, učitelji in administratorji, regionalni planerji in uradna statistika. Ta smer ima korenine v ideji o javni blaginji, izšolani sociologi konkurirajo za delo s socialnimi delavci. Slaba posledica povezovanja z drugimi poklici je v postopni izgubi identitete sociologije.

d) *Sociologija kot planerska disciplina za evalvacijske študije* (angl. policy

studies); izkazalo se je, da povezava sociologije s planiranjem za disciplino ni hvaležna reč. Dolge in vroče razprave o udinjanju sociologije raznim planerskim zamislim so bile potrjene s prakso, da so bile zlasti v kriznih časih napovedi sociologov povsem zgrešene. Znotraj te smeri obstaja evidenca, da projekt sociološkega strateškega napovedovanja dogajanja sicer lahko uspe, vendar le v povezavi z močnimi osebnostmi! Skoraj vedno pa se izjalovi kot institucija, še zlasti potem ko močne osebnosti odidejo. Prostor se napolni s »slabimi« sociologi, ki imajo manj profesionalnih izkušenj in ugleda, zato se institucije praviloma spremenijo v gojišče »birokratskih tehnikov« (poimenovanje po Merton in Lerner, 1951).

Te štiri možne poti preoblikovanja sociologije imajo vse svojo lastno zgodovino, različno v različnih državah. Tudi v Sloveniji lahko pod te projekte razvrstimo različne poskuse profesionalizacije sociologije iz preteklosti in tudi iz sedanjosti.

Nesporno so poglavitni vir reprodukcije vede študentje in šolski sistem. Veda se ohranja zaradi notranje logike, pravih odjemalcev zunaj šolskega sistema ni. Proces odločanja v političnem in poslovnem svetu, kjer je naravno okolje za družboslovje, je tekmovalno polje, na katerem konkurira več ved.

Slovenski sociologi se teh dilem bolj ali manj zavedajo. Na posvetovanju v Portorožu so po daljši razpravi skušali poiskati tiste zamisli, ki bi sociologijo kot poklic na Slovenskem učvrstile. Med glavnimi zamislami so bile:

izdelati je treba »osebno izkaznico« slovenske sociologije v zadnjih tridesetih letih, da bomo doma in mednarodno bolj razpoznavni. Sociološko znanje o Sloveniji se lahko širi le na ta način, da tradicionalni razcepi slovenske družbe postanejo glavna tema socioloških razprav – do zdaj se tudi sociologi med seboj še niso zedinili, kateri so ti razcepi.

Kljub težavnemu obdobju je treba dalje vlagati v teoretično sociologijo, ki naj komunicira s svetovnim sociološkim teoretiziranjem. Zanimarjanje teoretske kulture je po mnenju udeležencev razprave žaganje veje, na kateri sociologi sedijo.

Iskanja zaposlovalnih možnosti sociologov ne smemo zanemarjati: poleg poučevanja so tu še implementacije različnih socialnih programov, ki nastajajo kot potreba po izboljšanju ekonomskih, demografskih in kulturnih problemov. Vmesni člen med teorijo in prakso bi lahko zato bili različni praktični projekti, ki izboljšujejo kakovost življenja, pri čemer je sociološko znanje lahko dobro izhodišče za uspešnejšo realizacijo takšnih programov.

Prehodne misli

Profesionalizacija sociologije ne more ubirati bistveno drugačnih poti kot drugi (akademski) poklici. Do zdaj sta znani dve glavni smeri profesionalizacije poklicev: prvič, s scientifikacijo znanja, drugič, s sindikalno organiziranostjo in zaščito poklicnega znanja. Prva pot je akademska, druga pa interesno dogovorna. V obeh primerih je potrebna konvencija o splošni koristi nekega poklicnega znanja z državo. In v obeh primerih je notranja hierarhija poklica funkcionalna zaščita profesionalnosti.

Problem sociologije ni v njeni nezadostni akademskosti ali v slabi sindikalni organiziranosti. Njen problem je v pomanjkanju stalnih odjemalcev. Potreba po posebnih informacijah, ki jih lahko ponudi sociologija, se lahko razvije le v strukturirani družbi, v kateri se horizontalna nepreglednost nad dogajanjem nadomešča

z reduciranimi vertikalnimi vpogledi v bistvo dogajanja. V tem smislu je sociologija obsojena na stalno spreminjanje odjemalcev, zlasti v dinamičnem okolju sodobnega iskanja razvojnih možnosti.

Poseben problem sociologije na Slovenskem je po mojem slabo razširjena vednost o glavnih potezah socialnih razcepov v Sloveniji. Preveč smo posnemali in premalo proizvedli. Tako smo zdaj ob velikanskih spremembah v družbi brez pravih strinjanj in brez pravega orodja za analizo. Usodno za razvoj sociologije kot profesionalnega projekta bi bilo, če bi šli v boj s hudo konkurenco na trgu informacij nepripravljeni. Zato je treba razmisliti, ali ni ta trenutek za nekonsistentno sociologijo na Slovenskem najprimernejša asociativna strategija preživetja? To bi pomenilo: urediti vrste in se prešteti, urediti arhive, baze podatkov in informacij, predstaviti glavna spoznanja v publikacijah, postati razviden v komunikaciji z okolico.

OB KNJIGI PROF. DR. STANETA
JUŽNIČA:

Identiteta

Nisem antropolog, marveč sociolog. Zato moje presoje in premisleki ne morejo nadomestiti celovite strokovne ocene slovenske antropološke vede, ki bo morala svoje delo še opraviti. Pa vendarle sem prepričan, da imamo ob delu prof. dr. Staneta Južniča tudi sociologi kaj povedati. Ne le zato ker je to delo interdisciplinarno, marveč tudi zato ker je tematika identitete še posebej v postmoderni družbi eno od temeljnih socioloških vprašanj. Prav ima prof. Južnič, ko pravi v svoji predstavitvi: »Dodatni razlog za obravnavo vprašanja identitete smo našli v zmedu in zbežanosti, ki je delež naše sodobnosti, ko človek in cele človeške skupnosti skoraj obupano iščejo svojo identiteto. Prenehale so mnoge zagotovljenosti in stalnosti. Človeštvo je še posebej razrvano z izpostavljanjem etnične, religiozne, narodne in nacionalne identitete, kar se zdi kot izhod iz razpadanja in razkrajanja mnogih drugih skupinskih in kulturnih identitet. Omajale so se torej nekatere identitete in krepijo se druge. Posebno presenečajo partikularizmi, ki rušijo enotnost človeštva in utirajo pota vse številnejšim sporom, še posebej nacionalnega pomena. To se dogaja v času, ko padajo komunikacijske pregrade in dosežki človeštva v tehnološkem in produkcijskem smislu narekujejo njegovo enotnost in kar zahtevajo sodelovanje, sovpadanja in prekrivanja.« (str. 5)

Sam mislim, da prava planetarna kriza mnogovrstnih identitet za sociologa v bistvu ni presenetljiva. Tudi ne bi smela biti presenečenje kriza slovenske nacionalne identitete, ki smo ji priča prav v letošnjih vročih poletnih dneh. Planetarna kriza identitet sovpada s koncem drugega tisočletja človeške zgodovine, zaznamovane s Kristusovim rojstvom in s tem z vzponom in erozijami univerzalnega krščanskega religioznega sistema, ki je odločilno zaznamoval svetov-

no, a močno protislovno gospostvo krščanske evropske in ameriške civilizacije. S tega vidika je naša domača identitetna kriza z vsemi svojimi posebnostmi samo del planetarne. Vsaj trije ključni razlogi zanjo so v temeljih družbenih dogajanj v svetu, ki še nikoli ni bil tako povezan in soodvisen kot na pragu tretjega tisočletja.

Prvega najdem v razpadu, pravem razkroju in samouničenju velikih družbenih svetovnih gibanj in ideologij kot sistematiziranih in urejenih zamisli o ureditvi človeškega sveta in medčloveških odnosov. Posebej po koncu druge svetovne vojne in sorazmerno enotnem človeškem uporu zoper nacizem, ki je povečeval eno samo identiteto in grobo uničeval drugo, se je zdelo, da bo prišlo na svetu do večinske ureditve družbenih sistemov, ki bodo temeljili na spoštovanju človekovih pravic, torej na spoštovanju najdragocenejše: človekove individualne identitete. Spomnimo se mogočnega protikolonialnega gibanja in osvobajanja držav in narodov tretjega sveta. Spomnimo se napovedovanj o zblizevanju med kapitalistično in socialistično ideologijo. Ne pozabimo velikih napovedi o enotni svetovni gospodarski ureditvi. Pa se je protikolonialno gibanje sprevrlo v svoje nasprotje in hkrati ob nastajanju novih dežel in držav povzročilo kaos, zatiranja vseh vrst, ubijanja in vojne na neevropskih celinah. Socialistična ideologija je spremenila svojo zamisel o socialnopravični družbi v najbolj krute sisteme omejevanja in zatiranja sredi Evrope in povzročila velika razočaranja stotine milijonov sreče in pravičnejših ljudi. Itn.

Drugi razlog odkrivam v nesluteni eksploziji individualnega in skupinskih egoizmov. Prav nič, skoraj nič ni ostalo od velikih gesel francoske revolucije: egalite, fraternite, liberte. Potem ko se je zdelo, da bi človeštvo našlo mejo med upravičenim, celo ljubo-sumnim varovanjem posameznih identitet in izključljivostjo, uničevanjem drugih in drugačnih, se žal to ni dogodilo. Vedno, tudi v starem svetu je živel množstvo različnih identitet, pluralizem različnih, drugačnih.

Toda tisti svet ni bil enoten. Sestavljen je bil iz veliko med seboj nepovezanih in samozadostnih svetov, ki so redko le občasno trčili drug na drugega. Sedanji svet pa je enoten, med seboj povezan, celo soodvisen. In zato zahteva strpnost do različnosti in drugačnosti. A kljub velikim besedam in deklaracijam je prav ta potrpežljiva, razumevajoča strpnost redka dobrina in včasih celo cinično zaničevana, pa naj gre za odnose med posamezniki ali večjimi entitetami. Ali lahko človeštvo premeta ta cinizem?

Tretji razlog pa je povezan z veliko krizo racionalizma, krizo, včasih naravnost oholega prepričanja, da človek z razumom zmore vse, ne le razumeti, marveč tudi narediti. Človek = Stvarnik. Vsaj zadnjih dvesto let je središče sveta živelo v pravi »zlati« mrzlici tehničnega napredka. Doživeli smo pravi izbruh inovacij in iznajdb. V kratkem času smo preživeli dve družbi: industrijsko in potrošniško ter vstopili po Hermanu Kahnu v tretjo »postindustrijsko« in po Mac Luhanu celo v »elektronsko« revolucijo. Vsa ta pohlepna naglica je bistveno razrahljala antropološko ravnotežje in seveda povzročila mnoga razočaranja, povezana s pretvorbo naravnega v umetni ritem življenja. Predvsem pa je neusmiljeno pokazala na meje človekovega razuma in omejeno obvladljivost sveta.

O vsem tem in mnogočem drugem nam govori tudi knjiga prof. Južniča. Čeprav jo namenja študentom Fakultete za družbene vede po svoji sistematiki in izvornosti, presega ta cilj. Dobrodošla bo študirajočim družboslovcem na vseh smereh in fakultetah. Pa tudi tisočem slovenskih izobražencev, ki bi radi poiskali svoje odgovore tudi za krize identitete, ki jih sami opazujejo ali celo sodoživljajo. Južničeva zadnja knjiga je najboljša med vsemi njegovimi, ki smo jih do zdaj lahko prebirali. Vsaj po mojem mnenju.

Zdenko Roter

ZDRAVKO MLINAR (ED)

Globalization and Territorial Identities

(Avebury, Aldershot 1992, str. 172)

S koncem hladne vojne se je končalo obdobje ideološkega tekmovanja in razgalila iluzija soglasja pri oblikovanju in usmerjanju svetovne ureditve. Preseganje splošno znanih ugotovitev, ki so prevladovala med 1945. in 1989. letom, pa je razkrilo tudi vse očitnejše analitične in eksplanetarne težave. Prvič, kako konceptualno zajeti globalizacijo kapitala in komunikacij. Drugič, kako naj obravnavamo poroznost državnih meja glede mamil, nezakonite imigracije, razvrednotenja okolja, nezaželenih idej in groženj, finančnih tokov in bančnih operacij, ki postavljajo celo vrsto novih vprašanj o naravi in smotnosti suverenosti kot temeljnega pristopa k porazdelitvi oblasti na globalni ravni. Tretjič, v kakšnem obsegu je posploševanje gospodarskih, političnih in pravnih življenjskih razmer ljudi po svetu povzročilo homogenizacijo bistvenih razlik ali pa pojasnjuje vsaj njihovo življenjsko sorodnost. In četrto, ali to pomeni, da ni več mesta za teritorialno različnost in teritorialne identitete.

Implikacije »krčenja prostora«, »časovno-prostorske zgotovitve« ali prehoda od »prostora krajev« k »prostoru tokov« so res da tudi v ogrožanju avtonomije in teritorialne identitete, vendar samo tiste tradicionalne, utemeljene na prostorski neprekinjenosti, homogenosti in jasno razpoznavnih mejah. S prehodom iz moderne v postmoderno družbo in politiko se namreč uveljavlja tudi težnja po vse bolj fleksibilnih, raznovrstnih, individualiziranih in (re)konstruiranih teritorialnih identitetah v kontekstu lahko dostopne raznovrstnosti vsega sveta. Njihova prihodnost pa ni v frontalni ločenosti, ampak v selektivnem združevanju, tako da se njihova identiteta oblikuje kot križišče v pretoku ljudi, blaga in idej, ne pa kot otok ob ekskluzivni naravi teritorialnih enot. Na spremembe v teritorialni organiziranosti družbe v nastajajoči globalni civilizaciji tako ne smemo gledati enostransko, iz linearne perspektive, kot homogenizacijo, kot trend

sprememb od majhnih k večjim teritorialnim sistemom, ker to ne zagotavlja ustreznega izhodišča za teoretično interpretacijo protislovnih procesov družbenoprostorskega rekonstruiranja.

Celovitejšo teoretično interpretacijo, ki bi omogočala upoštevanje protislovne narave, osnovne dinamike prestrukturiranja in uničenja teritorialne družbene organizacije, so ovirali zlasti koncepti, ki so bili oblikovani med »nacionalno izgradnjo« in niso primerni za čase nove stvarnosti večje individualizacije in globalizacije. Pomanjkljivo je bilo tudi osredotočanje pozornosti samo na eno raven teritorialne organiziranosti namesto na več-nivojsko dinamiko, ki je bistvena za razumevanje globalizacije in preobrazbe teritorialnih identitet. Ločevanje strukturalnih in behaviorističnih pristopov prav tako ni prispevalo k poglobljenemu raziskovanju spremenjenih odnosov med subjekti in njihovim razširjenim družbenim kontekstom. Vztrajno sektorsko konceptualiziranje družbenega življenja v teritorialnih skupnostih (na problemska področja, kot so gospodarstvo, kultura, politika) je podobno zoževalo občutke za povečano avtonomijo (diferenciacijo) in globalno povezovanje. Skratka, socialne znanosti niso bile pripravljene ukvarjati se s celovitostjo nastajajočih sprememb v teritorialni družbeni organizaciji, ki bi razkrila dinamiko povečane soodvisnosti v prostoru in prizadevanja za avtonomijo in zaščito posebne identitete v ožjih teritorialnih okvirih.

Ker globalizacija torej predpostavlja povečano (naraščajočo) inkluzivnost različnosti, hkrati zahteva tudi višjo raven posploševanja in oblikovanja življenjskih, preverljivih in bolj zaokroženih teorij. Enega prvih vidnejših in vseobsežnejših prispevkov k takšni interpretaciji dinamike preobrazbe (rekonstrukcije) teritorialne organizacije na vseh ravneh in med njimi pomeni prav zbornik *Globalizacija in teritorialne identitete*, ki ga je uredil prof. dr. Zdravko Mlinar in poleg obsežne uvodne študije napisal tudi enega nosilnih prispevkov. Zapletenost problematike je zahtevala tudi širok, interdisciplinaren pristop, tako da so v njem prispevki znanih sociologov, geografov in politologov, ki se ukvarjajo z lokalno in svetovno politiko, in z mednarodnimi odnosi. Večina avtorjev (R. Strassoldo, R. B. A. Di Muccio in J. W. Rosenau, C. F. Alger, H. Teune,

C. H. Williams, B. Poche in G. Laroche) je odprta za pomembne ugotovitve drugih disciplin, celo tistih zunaj glavne struje družbene znanosti. Na ta način se poskušajo izogniti splošni praksi obravnave globalnih procesov v ozkih, segmentiranih kognitivnih okvirih. Prispevki izražajo različnost teoretičnih in konceptualnih pristopov, empirične reference pa se nanašajo na vrsto držav (npr. ZDA, Kanado, Veliko Britanijo, Francijo in nekdanjo Jugoslavijo). Kljub tej različnosti pa prispevke povezuje tudi nek skupen pristop v interpretaciji določenih osnovnih razsežnosti.

Konceptualizacije najširšega teoretičnega okvira so v knjigi nakazane kot enotnost nasprotij: individualizacije in globalizacije, kot napetost med soodvisnostjo in suverenostjo ter večsmernimi spremembami, kot razmerje med globalizmom in lokalizmom oz. kot univerzalizem in partikularizem. Obravnava sprememb v zvezi s teritorialno podlago identitete zajema proces deteritorializacije, spreminjajoče se funkcije teritorija oz. konkretne primere nastajanja ali erozije regionalnih identitet. Naslednja tema zadeva razmerja med različnimi ravnmi s poudarkom na lokalnih odzivih na globalne vdore kot tudi na nekaterih splošnejših vprašanih o ničelni ali pozitivni vsoti glede narave teh razmerij, eroziji teritorialne hierarhije itd. Nekateri avtorji opozarjajo na različno naravo političnoekonomskega povezovanja in družbene identifikacije; to je kritika »mehanske koncepcije« globalnosti. Zanimiva je tudi obravnava preobrazbe iz danih v (re)konstruirane identitete in nekaterih empiričnih pojavnih oblik te preobrazbe, kot na primer »novi lokalizem«. S tega splošnega vidika pa bi bilo treba omeniti, da med tematskimi sklopi pogrešamo obravnavo konfliktov med temi novimi teritorialnimi identitetami.

Čeprav avtorji uporabljajo različno terminologijo, pa se vsi uspešno izogibajo enostranski interpretaciji globalizacije (integracije, homogenizacije ali univerzalizacije) kot enosmernega procesa ali enostavno kot nekakšne oblike razmerja med ravnmi z ničelnim izidom v tem smislu, da kolikor več moči si pridobi večja teritorialna enota, več je manjša enota izgubi. Nasprotno, večja (globalna) medsebojna povezanost zvišuje možnosti za večjo individualizacijo in obratno, kar je dolgoročna perspektiva za

(re)konstruirane teritorialne kot tudi deterritorializirane identitete. Pojavne oblike lokalizma in ukoreninjenosti niso več znak zao stalosti (pojav iz preteklosti) in jih je treba ponovno ovrednotiti. Sočasnost integracije in dezintegracije, fragmentacije in agregacije, centralizacije in decentralizacije ni paradoks, temveč pričakovan proces, ki je posledica iste globalne dinamike in preusmeritve v lojalnosti navznoter in navzven. To hkrati pomeni tudi spremembo v pojmovanju globalnosti od ekskluzivistične homogenosti proti inkluzivnosti, ki zajema prav vsa različnost svetovne družbe in tudi krepi in ponovno uveljavlja vrednost manjšinskih kultur. Vendar pa to še zmeraj sproža številna vprašanja, kot na primer ali je človek lahko civiliziran na več kot en način, ali so potrebne skupne temeljne vrednote, vprašanje strpnosti do različnosti ipd.

Z zavračanjem enosmernih in enostranskih interpretacij razvoja avtorji torej razširjajo občutljivost tako za naraščajočo diverzifikacijo (subsistemska avtonomija) v teritorialnih enotah kot za obsežnost soodvisnosti med temi enotami, pri čemer je vse bolj v ospredju njihovo prežemanje (in ne izključevanje), kar pa pomeni, da so to tudi vse manj zaprti teritorialni sistemi. Vse bolj so razširjeni lokalna angažiranost glede globalnih vprašanj in zblíževanje obstoječih ravni teritorialne organiziranosti ter erozija toge, večnivojske teritorialne hierarhije, hkrati z vse večjo družbeno in politično fragmentacijo in partikularizmom. Vprašanje pa je, ali se teritorialna identiteta ne razvija po lastni logiki in ne po poteh, po katerih se uveljavlja proces globalizacije, kar je zanimivo zlasti za interpretacijo razpada socialističnih večnacionalnih federacij in uveljavljanje politične samostojnosti. V knjigi najdemo tudi zanimiva razmišljanja o (re)konstrukciji in spreminjenju naravi teritorialnih identitet, ki so bila v primerjavi z ogrožanjem in propadanjem teh identitet zapostavljena. Nove identitete so posledica svobodne volje, zavestne izbire, odprtosti in raznovrstnosti ter avtonomije akterjev. Novi lokalizem oziroma regionalizem se kaže tipično kot gibanje in ne kot (toga) struktura. Z vedno večjim dostopom do alternativ v širšem prostoru se omejevalna vloga danega okolja vse bolj zmanjšuje. To odpira možnosti za raznovrstnost v globaliziranem kontekstu, ne pa že eo ipso tudi njene dejanske uveljavitve.

S takšnim načinom interpretacije zapletenega vprašanja odnosov med globalizacijo in teritorialno identiteto na prehodu v postmoderno obdobje je edino mogoče razumeti vsa protislovnost prehoda celotnega (moderne) sveta, tektonske premike v smeri globalizacije in fragmentacije s hipernacionalizmom in verskim fundamentalizmom, nadnacionalne povezave in uveljavljanje subnacionalnih političnih enot in njihovo osamosvajanje. Na eni strani imamo torej vse manjše skupnosti, na drugi pa povečan pomen globalnih vprašanj (usoda planeta, soodvisnost, komunikacije). To je posledica delovanja različnih sil, ki so preoblikovale svet: od pritiska gospodarskih sil (oz. nadnacionalnega kapitalizma) in preureditve globalne delitve in porazdelitve politične in gospodarske moči, globalne difuznosti oblasti (moči), povečane samozavesti ljudi na t. i. grass-root ravni do pojemanja moči in avtoritete nacionalne države in omejitev okolja, ki prehitava gospodarsko rast. S to knjigo smo tako dobili teoretični okvir za razumevanje teh dolgoročnih procesov, čeprav so njihove empirične manifestacije šele v zametkih ali se celo kažejo kot nepravilnosti ali deviantni primeri. Vsekakor je preobrazba teritorialne organizacije družbe daleč bolj zapleten proces, kot je bilo mogoče pričakovati. Zato tudi še ni jasnih odgovorov na vsa vprašanja, vendar pa je ta knjiga dober kašipot za iskanje odgovorov nanje.

Marjan Brezovšek

R. STRASSOLDO – N. TESSARIN

Le Radici del localismo (Korenine lokalizma)

Reverdito Edizioni, Trento – 1992

Korenine lokalizma so tako globoke, da omogočajo paradoksalno preživetje in celo krepitev tega pojava v (post)modernem svetu. Študija furlanskih sociologov R. Strassolda in N. Tessarini prispeva širok spekter

empiričnih potrditev te za današnji čas nekoliko presenetljive teze. V svetu, ki se je »skril«, se zdi na prvi pogled vprašljiva celo smiselnost raziskovanja lokalizma, tj. kategorije, ki sodi v sklop oznak tradicionalnih, predmodernih družb. Bralec bi sklepal, da se avtorji nostalgичno ukvarjajo s »toennizjansko« preteklostjo, da želijo opisati in analizirati pojave in občutja, ki so izjemoma preživeli nasilni modernizem in so v postmoderni dobi le še bolj ali manj eksotični ostanki romantičnega devetnajstega stoletja.

Vendar pa sociološka raziskava korenin lokalizma korenito presega etnografske opise preživelih obdobj. Izhodiščno teoretsko poglavje, sicer izrazito empirične študije, nakaže precej ambicioznejše cilje. Postavlja namreč tezo, da lokalizem ob koncu moderne dobe doživlja svojevrstno renesanso, zaradi česar je mogoče o tem pojavu govoriti sočasno s krepitvijo globalno univerzalistične podobe sveta. Ambicija raziskave je torej povezovanje lokalno omejenega predmoderne, celo tradicionalnega, s postmodernim univerzalno globalnim dojojanjem prostorske prakse. Lokalizem ni nujno v nasprotju z univerzalizmom oz. globalizmom, temveč se ti dve »praksi« lahko komplementarno dopolnjujeta. Glede na potrebe je teoretska dispozicija sicer relativno skromna, vendar jo je ne glede na to raziskavo mogoče uvrstiti v zelo aktualno razpravo o mikro-makro konvergenci, tj. v teoretski kontekst, ki povezuje raven vsakdanjega življenja z univerzalnimi globalnimi procesi.

To je nedvomno najbolj izzivalna in teoretsko produktivna razsežnost raziskave »korenin lokalizma«, ki so jo opravili raziskovalci iz sosednje Furlanije. Z našega vidika pa je raziskava zanimiva tudi zaradi drugih razlogov. Že samo dejstvo, da sociologi »razvite« Evrope raziskujejo odnos do prostora, je za Slovenijo pomembno, ker potrjuje, da najelementarnejša razsežnost človeškega/družbenega delovanja ostaja enigmatična, tj. ne docela pojasnjena tudi v tehnološko, in sicer razvitem okolju, ki ima na voljo veliko možnosti za preseganje prostorskega determinizma.

Poleg tega je kljub mnogim razlikam družbeno prostorska struktura Furlanije v določeni meri podobna slovenski in tudi zaradi tega je to raziskovanje za nas posebej zanimivo. In res, branje knjige pogloblja vtis podobnosti, tako da lahko bralec na več

mestih dela primerjave z našimi razmerami. Avtorji se pri razlaganju furlanskih posebnosti v primerjavi z drugimi italijanskimi pokrajinami sklicujejo tudi na njeno posebno etnično sestavo in srednjeevropsko lego. Ta dva elementa bi lahko bila izhodišče za konkretnjšo primerjavo s Slovenijo.

Furlanija je le ena od štirih pokrajin, v katerih so italijanski sociologi raziskovali »novi in stari« lokalizem. Podobne raziskave so bile narejene še v pokrajinah Trentino – Alto Adige (Južna Tirolska), Veneto in v Emiliji Romagni. Raziskovalci so opravili zelo obsežno delo. Krajšemu uvodnemu teoretičnemu poglavju sledijo obsežne obdelave, ki so strukturirane v sedem sklopov.

Pomembno je, kako avtorji diferencirajo lokalizem, ki je vendarle pojem drugega reda, tj. sestavljena kompleksnih razsežnosti. Osrednja kategorija je pripadnost določenemu prostoru, bivalnemu okolju oz. skupnosti. Lokalizem v tradicionalnem pomenu je poudarjena pripadnost relativno ozkemu prostoru ob hkratni nizki zavzetosti za dogajanje v širšem prostoru. Novi lokalizem pa prav tako označujeta visoka pripadnost določenemu prostoru in hkrati raznovrstna vključenost v širše regionalne, nacionalne in supranacionalne ravni.

Anketna raziskava je bila opravljena v štirih za Furlanijo tipičnih okoljih/prostorih, in sicer v a) hribovskem okolju, b) ravninskem podeželju, c) obalnem okolju in d) v urbanem okolju. Razlike med temi tipi okolja niso samo geografsko morfološke, pač pa so zelo velike tudi v demografski strukturi, ekonomski razvitosti, migracijskih značilnostih ipd. Raziskava ne predpostavlja reprezentativnosti, skupen vzorec je vedno predstavljen zgolj kot statistična kategorija, na podlagi katere je mogoče primerjati variacije posameznih podzorcev. Glavni raziskovalni objekt je percepcija prostora, zato neposredno bivalno okolje nastopa kot središčna neodvisna spremenljivka.

Raziskava torej med drugim prispeva k uveljavitvi prostorske sociologije, tj. tiste sociološke discipline, ki je bila v nekakšni stalni konstitutivni krizi prav zaradi problematične sociološke določljivosti prostorske razsežnosti družbenega delovanja. Čeprav je še prav pred kratkim veljalo, da delitev na urbani in ruralni prostor ne pojasnjuje več prav veliko, raziskava zelo nedvoumno pokaže, da lahko še vedno in znova na pod-

lagi fizičnih (morfoloških) značilnosti določenega prostora sklepamo tudi na abstraktnije družbene značilnosti življenja.

V nadaljevanju so predstavljene frekvenčne distribucije, ki so po zaslugi preglednih grafičnih ponazoritev zelo ilustrativne. Za vsako spremenljivko je grafično prikazana vrednost za celoto in po posameznih tipih prostorov. Tako lahko zelo enostavno, že z enim pogledom ugotovimo bistvene značilnosti in razlike v prostorski »stabilnosti«, tj. (ne)mobilnosti, povprečnem številu let preživelih v rojstnem kraju, povprečni razdalji stalnega bivališča od kraja rojstva, poznavanju drugih italijanskih pokrajin in tujih držav, radiju dnevnih migracij, »širini prostora« in še mnogo drugih razsežnosti. Raziskovalci so skonstruirali precej sintetičnih indeksov, s katerimi so npr. merili »širino življenjskega sveta«, tj. velikost prostora, ki ga posameznik obravnava kot poznan domači svet.

Ugotovljene razlike zelo jasno potrjujejo specifičnost posameznih okolij. Pri večini spremenljivk najbolj odstopajo »hribovci«, ki očitno ohranjajo sloves posebnosti tako pri dojetju svojega neposrednega okolja kot tudi do širšega nacionalnega in nadnacionalnega prostora. Prebivalci hribovskih krajev so skratka bolj zaprti, njihov »življenjski prostor« je zelo majhen, do tujcev so nezaupljivi, kohezivnost hribovskih skupnosti je največja, prav tako tudi solidarnost oz. pripravljenost sodelovati pri skupnih zadevah. Skratka, raziskava potrjuje najbolj splošne, celo stereotipne predstave o »hribovcih«, ki jih zanima samo njihova neposredna okolica, vse drugo pa je pravzaprav tujna.

Tudi sicer so raziskovalci ugotovili, da se v večini primerov štiri testirane lokacije glede na odnos do prostora razvrščajo v nekakšen kontinuum. Hribovci so najbolj tradicionalno lokalističen pol. Podobno, vendar manj izjemno so pozicionirani prebivalci nižinskega podeželja. Nasprotnega najbolj univerzalističnega kozmopolitskega pola pa presenetljivo ne predstavljajo prebivalci Vidma, ki je kot največje furlansko mesto v raziskavi zastopalo urbani prostor, pač pa prebivalci obale. Vendar pa je mogoče takšen rezultat tudi posledica specifične narave izbranih obmorskih lokacij. Anketni vzorec »obalcev« je bil namreč sestavljen iz prebivalcev dveh obalnih mest. Eno je tipično tradicionalno na morje usmerjeno ribiško mestece, drugo večje pa je turistični kraj, ki

je dejansko nekakšna »umetna turistična tvorba«. Prebivalci so pretežno priseljenci – aktivni turistični delavci in njihove starejše stalne stranke. Nekonsistentnost stališč prebivalcev te lokacije je bila potrjena v večjem številu primerov.

Ne glede na to metodološko posebnost, ki ni posebej pojasnjena, primerjava štirih lokacij pokaže dokaj znano naraščanje tradicionalnega lokalizma premosorazmerno s »nagubanostjo« prostora, komplementarno pa kozmopolitizem (kot širina dojetja lastnega prostora) narašča v obratni smeri, tj. od hribov proti urbanim središčem. Knjiga prinaša obilo dokumentiranih primerov, ki takšnim ugotovitvam dajejo potrebno težo.

Ekstenzivnim predstavitvam relativno enostavnih obdelav sledi factorska analiza razsežnosti pripadnosti. S to metodo pa so raziskovalci odkrili diferenciranost lokalizma oz. navezanosti na določen prostor. Občutek pripadnosti je bolj razpršen, vezan na več različnih razsežnosti, zaradi česar se lahko včasih opazovalcu zdi, da lokalizem kot izrazita navezanost prav na določen prostor ne obstaja. Raziskava je npr. ugotovila, da so v urbanem prostoru razlike med pripadnostjo določenemu prostoru in krajem stalnega bivališča, tj., da je pri nekaterih prebivalcih urbanega prostora relativno močan občutek pripadnosti prostoru, ki se ne ujema s krajem stalnega bivališča. To je lahko rojstni kraj ali pa kraj preživljanja prostega časa. Ta »dislocirani lokalizem« je prav gotovo nov pojav, ki je rezultat velike prostorske mobilnosti (post)moderne Furlana.

Pri sklepih so raziskovalci sicer previdni, vendar ni dvoma, da so zelo naklonjeni ugotovljeni diferencirani obravnavi lokalizma in njegovih korenin. Poleg tradicionalne zakoninjenosti se pojavlja drugačna, bolj razpršena in širša pripadnost, pri tem pa fizični prostor ostaja močna razsežnost v zavesti (post)moderne človeka. Tako bi lahko strnili bistveno ugotovitev raziskave. To spoznanje nedvomno presega meje prostora, v katerem je bila opravljena obravnavana raziskava, zato bi jo lahko resno obravnavali tudi v drugih okoljih. Prav zanimivo bi jo bilo npr. testirati pri nas, kjer se v teh prehodnih, nemirnih časih srečujemo z zelo različnimi celo divergentnimi dojetji prostora.

Drago Kos

PETER JAMBREK*

Ustavna demokracija

(Graditev slovenske demokracije, države in ustave)

DZS, Ljubljana 1992, str. 463

V knjigi, ki govori o tem, kako so nastajale slovenska država in demokracija ter ustava, najdemo pravzaprav avtorjeve sprotne, toda poglobljene odzive na burna dogajanja ob izstopanju iz okvirov Jugoslavije in oblikovanju lastne, samostojne in neodvisne države. Izhodišče za njegovo raziskovanje je razlikovanje med »naravnimi« in »umetnimi« skupnostmi. Radikalna preobrazba institucionalno-normativne zgradbe in izstop iz Jugoslavije sta tako utemeljena v potrebi, da družba kot celota ter vsak njen posameznik zaživi svoje »naravno« življenje. Avtor je kot objektivni raziskovalec in aktivni udeleženeec teh dogajanj torej zavezan prosvetljenemu političnemu postulat, da morajo biti politične institucije in pravni sistem ustrojeni po meri človeka, tako da oblikovanje lastne države ni (bil) cilj po sebi in zasebe.

Prepoznavanje nenaravnosti, ki je bila zaradi izrazitega neskladja med prejšnjo institucionalno-normativno zgradbo in značilnostmi dejanske skupnosti tudi vzrok njene propada in razpada, torej raziskovanje polpreteklega obdobja ni vpeto v moralistično presojanje teh dogajanj, pač pa v iskanje poti za doseganje možne zgodovinske in civilizacijske sprave med institucionalno-normativnim in naravnim. Življenje v skladu z značilnostmi naše »naravne skupnosti«, ki omogoča soočanje z našimi nasprotji in njihovo razreševanje, je tako merilo za oblikovanje oblastnih ustanov, pravnega sistema in ustave. Pričujoče delo zato ne razkriva samo, kako je nastajala nova država, temveč

tudi, kakšna naj bo njena ustava, s katero posegamo v družbeno danost. Ustava v novi državi torej nima samo globokega simbolnega pomena, ampak mora biti oblikovana tako, da je kot temeljni in najvišji pravni akt sposobna za udejanjanje oz. da omogoča demokratično razreševanje družbenih nasprotij.

Knjiga je v skladu z zgodovinskim (razvojnim) sociološkim pristopom razdeljena na pet delov, ki osvetljujejo postopnost oblikovanja in teoretične temelje nove države in državnosti. Avtor tako analizira stari režim in njegovo ustavo, nastajanje opozicije v tekmi z oblastjo, pravico naroda do lastne države, izvore nove ustavnosti in razpotja ustavne demokracije. Avtor začne obravnavo prejšnjega režima z analizo konca liberalnih šestdesetih let, kjer sta v ospredju akcija 25-ih poslancev in sestop v svinčena sedemdeseta leta, nadaljuje z raziskavo ustavnih institucij samoupravnega socializma in sklene z ugotovitvami o nadomestkih demokracije in iskanjem poti iz začaranih krogov. Zgodovinsko preverjeni način oblikovanja »naravnih posegov« je razvit politični pluralizem, ki omogoča, da se nasprotja soočajo, spopadajo in razrešujejo. Rubikon liberalizacije starega režima je zato inavguracija opozicije, kar se je zgodilo z volitvami 1990. leta. Nastajanje političnih strank in oblikovanje političnega zemljevida Slovenije končujeta razčlenjevanje mirnega prehoda v demokracijo.

Enako sistematično raziskuje avtor razpad nekdanje Jugoslavije in nastanek slovenske države, ki jo teoretično utemeljuje s pravico do samoodločbe narodov. V tem delu knjige je zlasti izvrstno in pronicljivo analiziran problem razkosane družbe in enotne države z naslednjimi poudarki: od unitarne hegemonije proti poliarhiji, srbska antibirokratska revolucija in oligarhija, slovenska demokracija v Jugoslaviji, politične kulture jugoslovanskih družb, Jugoslavija kot logični nesmisel. Prikaz poti do slovenske države zajema volilni program osamosvojitve, realizem utopije o slovenski državi,

* V rubriki Z družboslovne knjižne police objavljamo krajše informativne prikaze in recenzije.

samoodločbo in bitko za plebiscit. Izvori nove ustavnosti so po avtorjevem mnenju v uporabi proti ustavni centralizaciji Jugoslavije na eni strani in v pisateljski ustavi, ki je izhajala iz spoznanja o potrebi po ustavi v izvirnem pomenu, ustrezni merilom modernega prava in ne ideologiji. Nova slovenska ustava, ki smo jo dobili po številnih zapletih, je v vseh svojih temeljnih prvinah vendarle izraz doseženega političnega kompromisa v pluralistični družbi (z vsemi posledicami za njeno udejanjanje in interpretacijo). Razpوتا nastale ustavne demokracije so postavljena s pravico do svobode in blaginje in z omejevanjem in delitvijo oblasti. Z ustavo iz 1991. leta smo dobili prvo moderno slovensko ustavo, ki je predvsem notranje in na novo konstituirala našo osamosvojenostno državo.

»Prva moderna slovenska država je po svojem izvoru privilegirana. Njena zasnova se je namreč najprej oblikovala v kulturnih laboratorijih in ne v državnih ustanovah. Nastajala je med uporabi proti oblasti in njenemu nasilju« (str. 339). Ustava je vpeta med osrednja načela suverenosti oblasti, svobode državljanov in enakosti vseh ljudi. Ustavnost pa je več kot to: pomeni iskanje ravnotežja, med osrednjimi vrednotami suverenosti, svobode in enakosti med urejenostjo in napredkom, med ustvarjalnostjo in enakostjo. Za pravno državo in za ustavno demokracijo je značilno, da tega ravnotežja (harmonije) ne išče vsak po svoje v skladu s svojimi koristmi, temveč so iskanje smisla ustave, njena razlaga in celo ponovno opredeljevanje v rokah posebnega poklica sodnikov, ki sestavljajo eno od treh glavnih vej državne oblasti. Iskanje žive in dejavne ustave pa ni enostavno in predpostavlja ustrezno pravopolitično kulturo in državljanski pogum. Knjiga pa nas ne opozarja zgolj na te nove razsežnosti ustavotvornosti, temveč prispeva z analizo bistvenih prvin s konstituiranjem države tudi k ustreznemu razumevanju lastne države in njene pravne zgradbe. To je še posebej poudarjeno z dodatkom h knjigi, kjer je prikazana razvojna pot ustavnega besedila. Knjiga je s svojo teoretično utemeljenostjo in faktografsko natančnostjo ustrezno berilo za ustavne pravnike, politologe in vse druge, ki jih zanima nastanek slovenske države.

Marjan Brezovšek

JANEZ KOLENC

Politična kultura Slovencev

(Raziskovanje odnosa med civilno družbo in državo)

Založba Karantanija, Ljubljana 1993, str. 292

Politična kultura doživlja v zadnjem času nekakšno renesanso; v veliki meri je to posledica nezadovoljstva z omejitvami pristopa racionalne izbire k človeškemu vedenju. Ugovori ali zadržki k tej teoriji se ne nanašajo na pojasnjevanje človeškega vedenja pri individualnih prizadevanjih za uresničevanje ciljev, pač pa na predpostavko, da cilji sami ne zahtevajo pojasnila. Namesto da bi kot socialna znanost začel na koncu, predpostavljajoč preference in interese, kulturni pristop za osrednji predmet raziskovanja postavi: »zakaj si ljudje želijo to, kar si želijo«. Če naj bo ta obnovljeni interes v politični kulturi vreden truda, potem morajo prihodnje raziskave posvetiti vso pozornost načinu povezanosti institucij z vrednotami. Ljudje ne doživljajo teh vrednot ločeno od drugih, s katerimi si jih delijo, ali sodelujejo v družbenih odnosih brez uravnavanja (opravičevanja) svojega vedenja do drugih. Niso torej potrebne nadaljnje razprave o opredelitvi kulture, pač pa oblikovanje teorij, ki bodo sposobne povezati institucionalne odnose in načine zaznav, družbene odnose in vrednote. In prav to je tista točka, kjer je analiza Janeza Kolence najbolj obetajoča.

Nobeno naključje torej ni, da je v skladu s takšno usmeritvijo vodilna nit skozi avtorjevo besedilo teoretični spor med kritično in sistemsko teorijo družbe oziroma naprotja med Habermasom in Luhmannom. Če si Habermas zamišlja odnos med posameznikom in družbo kot proces komplementarnih povezanosti in odvisnosti, jih Luhmann obravnava kot naključno povezane in odvisne enote socialnih sistemov. Teoretični okvir raziskovanja odnosov med posamezniki, »družbo«, kulturo in politiko na Slovenskem je tako avtor zasnoval na paradigmatičnem pojmovanju »individualizacije sistema« oz. »sistematizacije individuma«, in

sicer tako da teorija socialnih sistemov zastopa paradigmo »družbenega sistema«, teorija komunikativnega delovanja pa paradigmo »družbenega individuuma«. Sistematična in pregledna obravnava odnosov med individuumom in sistemom je hkrati uvid v razpravljanje o socializacijski znanosti oz. genezi raziskovalnega koncepta politične kulture, ki jo med drugim utemeljuje s prevladujočo prisotnostjo ali drugega pristopa v dosedanjem raziskovanju politične kulture. Raziskovalna prizadevanja zato na splošno razločuje na sistemsko-teoretični pristop k raziskovanju politične kulture in družbenokritični oz. kritičnoteoretični pristop k temu raziskovanju. Z razrešitvijo paradigmatičnega konflikta se je avtor izognil tudi problemom in zapletom pri opredelitvi in operacionalizaciji politične kulture.

Avtor tako ni zapadel v različne poenostavitve in zoževanje koncepta politične kulture na psihološke, sociološke, objektivne, hevristične, lingvistične in druge okvire ali kar enostavno na njihovo izenačevanje, tj. na množstvo opredelitev, ki samo prenašajo breme opredelitve politične kulture in takšne ideje, kot so nacionalna kultura, politična identiteta ali prevladujoča ideologija. Politična kultura zanj tudi ni zgolj nekakšna splošna oblika moralne ureditve družbe, še manj pa nekakšna pojasnjevalna panacea, univerzalno »zdravilo« za vse probleme. Kulturni pristop ne poskuša zanikati delovanja sebičnosti, vendar pa vztraja pri spraševanju, kako so posamezniki prišli do prepričanja, kje so ti interesi. Na takšni podlagi je možno politično kulturo kot ciljno spremljivko raziskovanja obravnavati le kot multi-determinirani družbeni in politični pojav, agente oz. posrednike politične socializacije pa v okviru teorije subjekta oz. znotraj dinamično strukturiranega življenjskega sveta. Za raziskovanje politične kulture je gotovo najpomembnejši rezultat razkritje vzrokov oz. determinant določenega političnega delovanja posameznikov in družbenih skupin. Takšna razkritja pa so pomembna tudi za oblikovanje določene politične strategije in razvoja političnega sistema ter tudi za vodenje vsakdanjih političnih dejavnosti. Praktičen prispevek avtorja zato najdemo v prikazu politične kulture Slovencev skozi delovanje agentov oz. subjektov politične socializacije in vpliv objektivnih družbenih zgodovinskih okoliščin.

Ker je politična kultura holistični koncept, ki zahteva operacionalizacijo makroteorije in analize, se raziskovalci srečujejo s številnimi metodološkimi problemi v prizadevanjih za ugotavljanje, merjenje in koreliranje kulture in politične kulture in dognanja odnosov med strukturo, vedenjem in kulturo. Avtor je zato dosedanja raziskovanja dopolnil z raziskovalnim modelom in operacionalizacijo tipov politične kulture, na podlagi katerih je mogoče presojati posamezne nacionalne, zgodovinske, regionalne in globalne politične kulture kot posamezne razvojne stopnje ali presečna stanja, njihove idealtipske značilnosti pa predstavlja v razsežnostih subjektivnih nacionalnih in družbenozgodovinskih, socialnih in političnih značilnosti. Avtor podrobneje razčlenjuje zlasti dve tipologiji (politične) kulture: avtoritarno in množičnodemokratsko ter predstavniškodemokratsko in civilnodružbeno. S teoretičnega vidika je prav tipologizacija (politične) kulture tisto področje, kjer je avtor največ pripomogel k dosedanjim obravnavam politične kulture. V takšnih pojmovnih in metodoloških razmerjih je politično kulturo konkretne družbe moč raziskovati tako s kvantitativnimi družboslovnimi metodami kot tudi s kvalitativnimi metodami, kot sta na primer hermenevitična-zgodovinska ali etnometodologija ipd.

Čeprav avtorju ni uspelo obdelati vseh subjektivnih agentov politične socializacije na Slovenskem in raziskati pomena in vpliva velikih družbenih in zgodovinskih dogodkov, ki so se zasadili v osebno, socialno, politično in narodno zavest Slovencev in objektivno vplivajo na njihovo politično kulturo, česar se tudi sam zaveda, pa je vendarle prišel do nekaterih pomembnih spoznanj in ugotovitev. Takšen je njegov sklep, za katerega je v knjigi najti tudi empirične dokaze, da je osebnostni, socialni, politični in narodni značaj Slovencev bolj določen z objektivnimi zgodovinskimi okoliščinami kot pa z delovanjem subjektivnih agentov politične socializacije. V tem smislu označuje delovanje subjektivnih agentov politične socializacije na Slovenskem kot še posebej neustrezno in neučinkovito. Politična kultura Slovencev je tako v največji meri še vedno egocentrična in deluje kot nezavedna, iracionalna in preostala sestavina v sodobnih političnih procesih in spopadih. Emancipatorična in civilnodemokratska zmogljivost

agentov politične socializacije se na Slovenskem šele razvija, prevladujeta pa še vedno tradicionalna politična kultura in konzervativna miselnost. Nedvomno lahko avtorju te knjige Janezu Kolencu priznamo poglobljeno in inovativno proučevanje politične kulture nasploh in posebej v Sloveniji, s čimer je nadaljeval pri nas že uveljavljeno tradicijo raziskovanja politične kulture, katere začetnik je prof. Stane Južnič.

Marjan Brezovšek

NIKO TOŠ (ured.)

Slovenski izziv

(Rezultati raziskav javnega mnenja 1990–1991)

FDV–IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1992, str. 235

Knjiga vsebuje analize in poročila, pripravljena na podlagi rezultatov raziskav v okviru projekta Slovensko javno mnenje, ki so bile opravljene v letih 1990 in 1991, torej v prelomnem obdobju slovenske zgodovine: pred prvimi demokratičnimi volitvami in po njih; pred slovensko osamosvojitvijo in po njej. Knjiga tako celovito zajema politično življenje s slovensko demokracijo in slovenske politične stranke med slovenskim osamosvajanjem. Nedvomno so ti veliki sistemski in strukturalni premiki opredeljeni tudi z nacionalno zavestjo in celotno nacionalno problematiko, zato ji je v knjigi posvečena ustrežna pozornost. Knjiga je tako vrhunska sinteza socialnostrukturalnih, političnih in kulturnih sprememb v slovenskem prostoru, posebno vrednost pa ji daje še mednarodni primerjalni okvir, kar je omogočilo primerjave s strukturalnimi premiki v srednjeevropskih in vzhodnoevropskih družbah.

Slovenijo je skupaj z drugimi srednje- in vzhodnoevropskimi nekdanjimi komunističnimi državami zajel tretji demokratizacijski val v obdobju po drugi svetovni vojni. Potek preobrazbe teh držav in njihove možnosti za

uveljavitev demokratičnih institucij in političnih odnosov, tj. njihovo politično modernizacijo, določa dvoje presečišč – redefiniranje nacije oz. nacionalne države (in osamosvajanje narodov) ter vprašanje razmerja med demokratičnimi institucijami in gospodarskim prestrukturiranjem teh družb. Ne glede na razlike v stopnji njihove družbene in gospodarske razvitosti pa so vzroki za politično modernizacijo precej podobni (križa legitimnosti, omejevanje človekovih pravic, neučinkovitost vzhodnoevropskih sistemov in stroški represije). Načini in oblike prehoda v demokracijo so različni, odvisni pa so od narave predhodnega režima, razmerja družbenih sil in politične moči, ki jo imajo, prav tako pa tudi od širšega oz. mednarodnega okolja. Raziskovalni podatki, čeprav zadevajo le subjektivno razsežnost tega »prehodnega obdobja«, kažejo na nekatere posebnosti Slovenije in možnosti uspešnega »prehoda« v njej.

Raziskovalni podatki prikazujejo torej stališča, vrednotenja in poglede ljudi, njihovo subjektivno doživljanje sprememb in izpovedana pričakovanja ob preobratu, prehodu in radikalni reformi v Sloveniji. Pokažejo na premike v gledanjih na ključna družbena razvojna vprašanja in torej na premike v zavesti nasploh. To npr. ponazarja sestavek Z. Roterja o »prepoznavanju in razumevanju preteklosti«, ki vključuje oceno medvojnega dogajanja in povojnega t. i. »socialističnega obdobja«. Na razumevanje »prehoda« in odnosa ljudi do strukturalnih sprememb seveda lahko odločilno vpliva tudi vrednotenje preteklosti. V ta okvir spada tudi drugi Roterjev prispevek z naslovom Premišljevanje o (katoliški) Sloveniji, 1992. Rezultati potrjujejo podmeno o dozorelosti slovenske politične in kulturne zavesti v smislu obstoja trdnih meril za presojanje preteklega in načrtovanje prihodnjega. Javnost tudi ni naklonjena pustolovstvu v prihodnosti ali sleparjenju s preteklostjo. Avtorjeva razlaga se nagiba tudi h koncu mita o katoliški Sloveniji, »če katoliškost razlagamo kot popolno privrženost velike večine (npr. dveh tretjin) slovenskega prebivalstva katoliški cerkvi, njenim dogmatičnim resnicam, moralnemu in družbenemu nauku, kot nesporno priznavanje, naj ima ta Cerkev položaj in vlogo hegemon v vseh rečeh verskega, moralnega, kulturnega in političnega življenja državljanov, kot pravico do nesporn-

nega narodnega voditeljstva, kot je bilo to med svetovnjima vojnoma. Ti časi so nepovratno mimo, ne glede na to kako močno si to nekateri želijo ali ne želijo» (str. 46).

Redefiniranje nacije in razvitje zamisli nacionalne države vse do njene ustanovitve in mednarodne uveljavitve analizira P. Klinar v sestavku Slovenska nacionalna zavest v času osamosvajanja. Na eni strani se ta zavest izraža v visokem vrednotenju institucij, ki zagotavljajo oz. varujejo nacionalno samostojnost, po drugi strani pa dobiva tudi svoj negativen odvzem v izražanju nacionalne nestrpnosti, v zanikanju enakih pravic človeka in celo v agresivnem nacionalizmu. Predpostavljamo lahko, da se bo ta vidik ob socialni in gospodarski krizi še poglobil. Odnos med avtohtonimi prebivalci in imigranti v Sloveniji je P. Klinar analiziral v posebnem prispevku. Demokratizacijske procese, tako kot se izražajo na politični ravni skozi angažiranje in stališča, analizira več prispevkov. Naj jih samo naštejemo: B. Markič, Zaznave Slovencev o političnem sistemu, in Politika in javno mnenje; N. Toš, Politične stranke, volilci in njihove idejne orientacije ter Demokratizacija v Vzhodni Evropi – primer Slovenije. V ta okvir sodi tudi prispevek J. Štebeta O vzorcih sprememb volilnih nagnjenj Slovencev. Na vprašanje, kako je s socialno določenostjo vrednotenja neenakosti, odgovarja V. Rus v svojem sestavku o lastninskem in blaginjskem sindromu pri Slovencih. Za večino Slovencev enakost ni pogoj za demokracijo in še manj nekaj, kar kaže istovetiti z demokracijo.

V posebnem poglavju so podrobno prikazani tudi rezultati raziskave O nacionalni varnosti, kjer A. Grizold in L. Jelušič razčlenjujeta in opisujeta varnostno zavest Slovencev. Zbornik socioloških, politoloških in obramboslovnih raziskav priznanih slovenskih znanstvenikov končuje spis N. Toša Institucionalne spremembe in perspektive demokracije v Sloveniji. Preobrati v Vzhodni in Srednji Evropi so izziv demokraciji in priložnost, da se te družbe izvijejo iz dolgotrajne vkleščenosti v avtoritaren sistem. Tu pa se zastavljajo že nova vprašanja njene »utrjenosti« in učinkovitosti pri reševanju glavnih problemov. Zbornik je, še zlasti s svojo empirično utemeljitvijo, pomemben prispevek k razumevanju prehodnega obdobja in hkrati opozorilo na pomen demokratičnih pravil in razvijanje instituci-

onalne legitimnosti celotnega političnega sistema.

Marjan Brezovšek

MIRJAN NASTRAN ULE

Psihologija vsakdanjega življenja

(Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1993, str. 253)

Naše življenje, ki ga živimo v svojem vsakdanjem svetu, je pestro, izzivalno, zanimivo, dinamično, enkratno, presenetljivo. Poleg pripisanih atributov bi mu lahko pridali še mnoge druge. Kako to vsakdanje življenje, njegova dogajanja osvetliti? To je tema, ki zanima mnoge znanstvenike: filozofe, sociologe, psihologe itd. In proučevanja te teme se je (še zlasti s psihološkega gledišča) tudi lotila dr. Mirjana Ule. Letos jo je avtorica predstavila v delu Psihologija vsakdanjega življenja. Njeno delo je izšlo pri Znanstvenem in publicističnem središču v Ljubljani. Avtoričino delo je, kot bomo poskusili utemeljiti v nadaljevanju, nosilec bogatih vrednosti. Z njimi se lahko strokovno obogatijo tudi profesorji družboslovja. In prav zaradi izrečenega sem se odločila, da družboslovcem (še predvsem profesorjem družboslovja) to delo nekoliko pobliže predstavim.

Delo poleg predgovora vsebuje tele nosilne vsebinske teme: vsakdanji svet kot socialno-psihološka kategorija; medosebni odnosi v vsakdanjem življenju; psihopatologija vsakdanjega življenja; življenjski svet družine; vsakdanji svet in spolne razlike; individualizacija življenja in spremembe subjektivnih struktur. Temeljito poznavanje nanižanih tem je nujno potrebno tako za profesorja psihologije kot sociologije. Reči je mogoče: oba morata pri dijakih razmišljati o vsakdanjem svetu; o medosebnih odnosih, ki potekajo v tem svetu; o patoloških pojavih, ki v njem vzniknejo. In še bi lahko nadalje utemeljevali. To pa ravno dokazuje, kako strokovno zelo bogata osebnost mora

biti profesor družboslovja. Le kot taka lahko učinkovito prikazuje dijakom velik pomen družboslovne stroke.

Avtorica v predgovoru, tako kot je že to skorajda neobhodno nujno, pojasnjuje, zakaj se je lotila proučevanja središčne tematike. To ji, kot je že bilo povedano, predstavlja vsakdanje življenje, njegova psihologija. In na zastavljeno vprašanje odgovarja, da zato ker »nas vsakdanje življenje zasipava z izzivi, pa se mi zdi, da je to nek skorajda spontan tok dogajanj, v katerem plavamo tako rekoč avtomatsko in se rutinsko in sproti odzivamo nanj« (str. 7).

Pri obravnavi vsakdanjega sveta kot socialno-psihološke kategorije je zanimivo avtoričino opozorilo, da se danes pojavljajo v družboslovnih tematikah spremembe. Tako se danes proučevanja družboslovnih tematik preusmerjajo od makrostruktur (denimo od države, civilizacije, politike itd.) k mikrostrukturam (k posamezniku, k oblikovanju njegove identitete). Avtorica se sprašuje, kako danes nadomestiti izgubo tradicionalnih vrednot. Kajti »prepričanja politikov, družboslovcev, ekonomistov, da bodo moderne družbe z višjim materialnim standardom, z večjo socialno močjo zmogle nadomestiti izgubo tradicionalnih vrednostnih sistemov, verovanj, načinov vedenja v procesu modernizacije in sekularizacije zahodnih družb (npr. Parsons, 1967, Luhman, 1975) so se hitro izkazala kot iluzorna« (str. 12).

Opozarja tudi, da se danes pri vzgoji kaže izrazita potreba po bližini. Vzgoja otrok je tipično ciklično delo, naravnano v razvoj in le manj v kvantitativni napredek. Današnji čas je čas (in tega se mora profesor družboslovja še kako zavedati), ki zahteva od posameznika ustvarjalno angažiranje, ustvarjalno uporabo znanja, sposobnosti ustvarjalnega učenja, komuniciranja.

Avtorica poudarja, da si posamezni subjekt vedno konstruira svet iz osnovnih sestavin svojega družbenega rezervoarja znanja. Posamezniku zastavlja v premislek zelo pomembno (zlasti v današnjem času) vprašanje. To se glasi: kako (danes) ohraniti pravi življenjski ritem?

Bralec se, kot je že bilo opozorjeno, lahko v publikaciji tudi srečuje s tako pomembno temo, kot so avtoričini razmisleki o medsebojnih odnosih v vsakdanjem življenju. V medosebne odnose vstopamo, moramo

vstopati. Takšna opravila smo prisiljeni izvajati, pa če si to želimo ali ne. Kakšna je psihologija medosebnih odnosov? Katere so njihove glavne vrste? Ta (takšna) in še tudi mnoga druga vprašanja avtorica osvetljuje v svojem delu. Ob branju si je še posebej vedno zapomniti: nepopačen odnos je posebna kvaliteta odnosa ter zapomnjeno tudi v življenju dejansko uresničevati.

Še posebej pritegnejo avtoričini razmisleki o psihologiji sreče. Kaj je to sreča? Kako opredeliti vsebine tega stalno aktualnega pojava? Kaj lahko pove o sreči (tudi psiholog? Avtorica posreduje bralcu vrsto zanimivih ugotovitev psiholoških raziskav o sreči.

Ni posameznika, ki se v svojem življenju, še posebej v današnjem kriznem času, ne bi srečeval z obremenilnimi dogodki. Kako (s kakšnimi sistemi) jih obvladovati? Kako zlasti obvladovati stres? Kako še zlasti danes obvladovati stresni pojav v naši družbi? V družbi, za katero se povsem upravičeno sodi, da velja za družbo burnih ter korenitih sprememb. Tudi o teh vprašanih razmišlja avtorica v svojem delu.

Njena razmišljanja pa gredo še dalje. Takole sklepa. Ker mnogokrat živi posameznik v družini, si je še treba zastaviti tale vprašanja: kako je z dogajanjem življenjskega sveta? Kaj se pravzaprav dogaja z družino kot obliko vsakdanjega življenja? Kakšen je njen vsakdanji svet? Katera psihosocialna protislovja spremljajo sodobne družine?

Dovolimo si tudi poudariti nekatere pomembne misli, ki jih avtorica izreka pri obravnavi tako imenovanih »družinskih vsebin«. Avtorica zlasti opozarja, da ni danes nič več tako zelo jasno, kot je bilo, denimo, v preteklosti, kako in k čemu vzgajati svoje otroke. Konkretno vsebine vzgojnih prijemov so vse težje določljive. Mnogokrat prihaja v šolskem obdobju do kriz. Krize izvirajo predvsem iz nasprotja med čustveno usmerjeno družinsko socializacijo in čustveno nevtralizirano šolsko socializacijo. Družina je vedno tista, ki zelo pomembno vpliva na posameznikovo življenje. Kajti, družina različno »poudari« družbeno dogajanje in ga tudi zelo različno »filtrira« na individualno raven. Življenje (tudi tisto, ki ga živimo v družini) je vedno eno, edino. Njegov potek ni nikoli urejen ter gladek proces.

Po obravnavi imenovanih »družinskih vsebin« prehaja avtorica k obravnavi vsakdanjega sveta in spolnih razlik. Katere so

bistvene specifične razlike pri oblikovanju moške ter ženske identitete? To je vprašanje, ki ga problematizira. Problematizacija vprašanja ni enostavna. Kajti, predsodki o »čustveni« ženski in »razumskem« moškem so močno ukoreninjeni. Toda »temeljni ugovor proti ostri delitvi na razum in čustva nam daje že uvid, da čustva niso samo t. i. čustvena reakcija posameznika, tj. tisto, kar neposredno občutimo kot »čustvo« (strah, ljubezen, naklonjenost, sovraštvo, odpor), temveč zajemajo celotno osebnost« (str. 220, 221).

Svojo publikacijo sklene z obravnavo vsebin, kompleksu, kateremu prida naslov – individualizacija življenja in spremembe subjektivnih struktur. Pri obravnavi tovrstnih vsebin je smotrno poudariti na avtoričino opozarjanje, da se danes srečujemo z množično spremembo odnosa ljudi do pogojev in oblik njihovega življenja. Kakšna je sploh vloga sodobnega subjekta? Sodobnega subjekta, ki so poznali stabilne koordinate za usmerjanje življenja in za vsakdanje ravnanje, pobud za novo individualizacijo življenja in bolj osebno kreacijo svojega vsakdanjega življenja« (s. 232, s. 233).

Tisto, kar je neizbežno, je: sodobni subjekt mora (po)ostati gibljiv, odprt, sposoben za prilagajanje, za produktivno soočenje z vsakdanjimi obremenitvami. Sodobni subjekt naj sprejema razmere kot produktiven izziv svojemu življenju.

Avtorica si v tem kontekstu zastavlja vprašanje; ali še obdržati tradicionalne standarde odraslosti?

Naj sklenem: delo, ki smo ga predstavili, je lahko uporabno za različne bralce. Če jih konkretiziramo, potem lahko trdimo: za družboslovce, za profesorje družboslovja, za strokovno javnost. Pa ne le zanje. Kajti, treba je prisluhniti tudi mislim, ki jih avtorica izreka v predgovoru: »Knjiga ni namenjena samo strokovni javnosti, ampak upam, da bo zanimiva za bralca ali bralko, ki skušata najti malo bolj strokovne odgovore na dileme, ki se jim postavljajo v vsakdanjem življenju« (str. 8).

Alojzija Židan

CHAIM PERELMAN:

Kraljestvo retorike

(Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1993)

»Filozofi so priporočali iskanje resnice in kontemplativno življenje, retoriki pa so, nasprotno, dajali prednost veščini, ki je učila, kako z govorom vplivati na ljudi, in ki je neogibna v dejavnem življenju, še zlasti pa v politiki (str. 9). Chaim Perelman se v knjigi *Kraljestvo retorike* (188 strani), ki je v prevodu Jelke Kernev-Štrajn in s spremno študijo dr. Jelice Šumič-Riha letos izšla pri Znanstvenem in publicističnem središču, zavzema za rehabilitacijo retorike kot nove retorike. Ta se v primerjavi s klasično retoriko, ki je bila speljana zgolj na retoriko figur in klasificiranje različnih načinov, kako olepšati slog, navezuje na staro retoriko kot umetnost pregovarjanja.

Knjiga je razdeljena na 14 poglavij. Najprej avtor opredeli predmet nove retorike in njen odnos do logike. Aristotel je ločeval med dvema vrstama argumentiranja – analitičnim in dialektičnim in je oče tako formalne logike kot tudi teorije argumentacije. Za prvo velja, da je sklepanje veljavno ne glede na resničnost ali neresničnost premis, sklep pa je resničen le, če so resnične tudi premise. Tako sklepanje je neosebno. To pa ne drži za dialektično sklepanje, ki ga sestavljajo bolj ali manj prepričljivi argumenti, ki nikoli niso povsem formalni in ki skušajo naslovnika bodisi prepričati bodisi pregovoriti. Analitično sklepanje se nanaša na resničnost, dialektično pa na mnenje. Aristotelovo dialektiko so zanimali argumenti z enim samim sogovornikom, medtem ko je retoriko zanimal način, kako se obrača na množico. »Teorija argumentacije, zasnovana kot nova retorika ali nova dialektika, pokriva celotno diskurzivno polje, ki skuša prepričati ali pregovoriti, ne glede na poslušalstvo, na katero se naslavlja, in na predmet razstave« (str. 18).

Argumentacija poteka v naravnem jeziku, tako da dvoumnost ni že vnaprej izključena, medtem ko pri formalno pravilnem sklepanju uporabljamo znake, ki so nedvoumni in jasno formulirani in s tem omogočajo mehansko delovanje sistema, na primer

računalnika. Avtor vidi pomembno razliko med dokazovanjem in argumentacijo tudi v tem, da v matematičnem dokazovanju aksiomi niso predmet razpravljanja, imajo jih za očitne, resnične ali za preproste hipoteze. Argumentacija pa bi bila potrebna, če bi hoteli upravičiti samo izbiro aksimov.

Ker je cilj argumentacije strinjanje poslušalcev s tezami govornika, argumentiranje nikoli ne poteka v praznini, temveč je duhovni stik med govornikom in njegovim poslušalstvom. Poslušalstvo je razumljeno kot skupnost vseh tistih, na katere hoče govornik vplivati s svojo argumentacijo, in je lahko v skrajnostih govornik sam ali pa vse človeštvo. Posebna zahteva argumentacije je, da se mora govornik prilagoditi svojemu poslušalstvu. Perelman meni, da »tisti, ki argumentira, ne da bi ga skrbelo, ali poslušalstvo sprejema premise njegovega govora, dela najhujšo napako, namreč *petitio principii*« (str. 34). To se lahko zgodi pri tezi, ki bi lahko bila resnična in jo ima govornik za sprejeto, a je še vendarle sporna. Kot ugotavlja J. Šumič-Riha v spremni študiji, Perelman obrne tradicionalno poj-

movanje retorike in razmerja med govornikom in naslovnikom. Po tradicionalnem pojmovanju je govornik aktiven, naslovník pa pasiven, pri Perelmanu pa naslovník ni nikdar pasivni objekt manipulacije oz. tudi če se znajde v tem položaju, je to zato, ker se je na neki način odločil, da se bo pustil manipulirati (str. 168).

Descartes je hotel na podlagi razvidnosti zgraditi spoznavni sistem, ki bi bil za vse nespodbiten. Po Perelmanu pa je »soglasje znanstvenikov, ki je utemeljeno s specifičnim načinom sklepanja, izjemno. Na vseh drugih področjih, najsi bo religija, filozofija, morala ali pravo, je pluralizem pravilo. Ta področja črpajo svojo racionalnost zgolj iz argumentativnega aparata, iz tehtnih razlogov, ki govore za ali proti vsaki predstavljeni tezi« (str. 152). Perelman k novi retoriki kot splošni obliki argumentacije tako prišteva vsak diskurz, ki si ne prizadeva za neosebno veljavnost, in v tem smislu tudi govori o kraljestvu retorike.

Olga Markič

Iz tuje revijalistike

Pouvoirs 64/1993

Posebna letošnja številka revije *Pouvoirs* je v celoti posvečena parlamentu. Revija *Pouvoirs*, ki izhaja trimesečno, je ugledna francoska revija za ustavne in politične študije. V uredniških organih revije zasledimo izpostavljeni imena francoskega institucionalno-političnega in družboslovnega (zlasti ustavnopravnega in politološkega) življenja. Med njimi so Robert Badinter, Michele Cotta, Catherine Lalumiere, Jean Leca. In kaj je vsebina »parlamentarne« številke revije, ki je posebej zanimiva za slovenske politologe, ki se prav v tem času raziskovalno temeljito posvečajo tudi slovenskemu parlamentu? Temeljna tematska kroga v reviji sta demokracija in parlament; parlament in njegovi »nasprotniki«, »antiparlamentarizem« včeraj in danes; parlamentarna zakonodaja; ločitev oblasti; vloga francoskega senata. Med avtorji vidimo tudi nekaj znanih imen, kot so: P. Lauvaux, B. Jeanneau, G. Carcassonne, P. Mazeaud. Pisce revije preveva prepričanje, da parlament ni več »usoda demokracije« in da so omejitve dejanskega položaja parlamenta v Franciji posledica »predsedniške subverzije«. Vlogo francoskega senata v reviji ocenjujejo kot vlogo telesa, ki mora kar naprej opravičevati svoj obstoj in svoje funkcije. Vendar avtor D. Maus ne dopušča dvoma: francoski senat je globoko vkoreninjen v francoskem ustavnem življenju, je izvorni zgled med evropskimi »drugimi domovi« in šteje med temeljne institucije francoske republike.

Temeljni »nasprotniki« francoskega parlamenta so Evropa in njen »nacionalni zakonodajni proces« in glede na skoraj nekoliko čudno analizo avtorja P. Mazeauda tudi tisk, ki »prek posredovanja političnega življenja razlašča parlament njegove primarne odgovornosti«. Francoske institucionalno ustavne posebnosti zaslužijo pozornost revije *Pouvoirs*: parlamentarci združujejo svoj

»nacionalni mandat« tudi s funkcijami na lokalni ravni francoske politično sistemske organiziranosti. To načelo je po presoji Y. Menyja vendarle v nasprotju z načelom delitve oblasti in tudi zanemarja konflikte interesov.

Pogled v preteklost revije v obdobju zadnjih desetih let nam pokaže zanimiv tematski izbor: vloga proporcionalnega predstavnštva, Japonska, Velika Britanija, vloga armade, politična tradicija, Švica, vloga senata, televizija, nacionalizmi, decentralizacija, volilna kampanja. V naslednjih številkah revije *Pouvoirs* pa bosta obravnavani temi morala in politika ter vloga Nemčije.

Balkan Forum št. 3/93

Revija *Balkan Forum* je mednarodna revija za politična, ekonomska in kulturna vprašanja, ki v angleškem jeziku izhaja v Skopju. Glavni urednik je Risto Lazarov. V uredništvu pa je med drugimi tudi dr. Dimitar Mirčev, nekdanji profesor in prorektor skopske univerze, zdaj pa veleposlanik Makedonije v Sloveniji. Obravnavana številka revije sicer nima osrednjega tematskega poudarka in je tedaj v nekem smislu razsuta na več posameznih političnih, nacionalnih, mednarodnih, gospodarskih problemov. Tudi sestav avtorjev je zelo barvit: od Milovana Dilasa, Josepha Brodskega, prek Dimitra Mirčeva ter francoskega filozofa in antropologa Edgarja Morina do znanega proučevalca jugoslovanskih razmer, italijanskega profesorja iz Bologne Stefana Bianchinija. Tu so še slovenskim družboslovcem neznan avtorji, kot sta dva bolgarska profesorja iz univerze v Sofiji. Barvitost predstavljenih avtorjev dopolnjujejo še avtorji iz Grčije in Albanije.

Ost Dilasovega prispevka je, da »več ne obžalujem razpada Jugoslavije v večje število nacionalnih držav, čeprav sem imel Jugoslavijo rad.« Dilas se sprašuje o razlogih velikega sovraštva, ki smo mu danes priče med

Srbi, Hrvati in Muslimani in preveva ga zla slutnja, da se bo konflikt razširil tudi na druga področja Balkana. N. Behar in A. Gotčev prikazujeta nove politične realnosti in problem varnosti na Balkanu z vidika »bolgarske bipolarnosti«. Sedanji čas razpada blokove bipolarnosti je za Bolgarijo čas modernizacije njene varnostne doktrine. Bolgarija mora ponovno premisliti o svojih varnostnih prednosti v skladu s spremembami v Evropi in še posebej na Balkanu. D. Mirčev in A. Živkov se posvečata Makedoniji. Prvi govori o tem, da Makedonija kljub krepitvi njenega mednarodnega položaja še naprej ostaja »number one risky region in the South Balkan«. Ali si avtor dela utvaro, ko na koncu govori, da je zagotovitev integritete Makedonije zdaj postala prednost delovanja sistema kolektivne varnosti v Evropi? Drugi avtor o Makedoniji, A. Živkov, pa se posveča gospodarskim problemom in različni vlogi Makedonije v zunanjetrgovinskem sodelovanju na Balkanu. Na koncu prikaza revije Balkan Forum naj omenim še prispevek S. Bianchinija. Pisec je zelo skeptičen glede umiritive položaja na področju nekdanje Jugoslavije. Močno konfliktna situacija bo za daljše obdobje prevladala tudi po vzpostavitvi morebitnega krhkega miru. Kot zanimivost v reviji naj omenim tudi pregled mednarodnih konferenc, ki so se v zadnjem času dogajale na temo Balkana.

Revue d'Europe Centrale št. 1/93

Pred družboslovno in politično radovednim bralcem je nova revija, ki se v svoji prvi številki v letošnjem letu posveča srednji Evropi 1993 z vidika doseženih rezultatov in perspektiv. Uredništvu revije načeljuje Jean-Paul-Bled, profesor na Univerzi Robert Schuman v Strasbourg. V uredniškem odboru pa je med drugimi tudi Bogdan Osolnik iz Ljubljane, ki je predaval tudi na Fakulteti za družbene vede. Nova revija *Revue d'Europe Centrale* zastavlja svoj program zelo stremljivo: kot prihodnje tematske številke že obljublja takšne teme, kot so konec Čehoslovaške republike ter jugoslovanska drama. Revijo izdaja le Centre d'Etudes Germaniques iz Strasbourg. Revija izhaja dvakrat letno. Jean-Paul Bled je v pričujoči prvi številki revije pripravil pomenljiv uvod, kjer razčlenjuje pomen

Srednje Evrope in tudi zapiše probojno misel, da se usoda Evrope v veliki meri piše ravno v Srednji Evropi.

In kaj je vsebina revije, s kakšno problematiko stopa nova evropska revija v družboslovni in politični prostor? Naj v tej zvezi omenimo najprej kolego Bogdana Osolnika, ki v svoji razpravi Slovenija – nova neodvisna država v Srednji Evropi členi zgodovinske okoliščine in določilnice, ki so vplivale na nastanek Jugoslavije ter tudi novejši razvoj jugoslovanske države. Jugoslavijo postavlja v družboslovno utemeljen kontekst odnosov in razmerja političnih sil. Posebej poglobljeno in tudi faktografsko primerno odmerjena je analitična predstavitev Slovenije in njeni naporji za samostojnost in suverenost. Sklepna Osolnikova misel o nujnosti zaupanja v lastne vitalne sile in ustvarjalne sposobnosti slovenskega naroda, o svetu, ki se presnavlja in postaja vedno bolj medsebojno odvisen, je pomemben memento, ki ga ne kaže prezreti.

Splošni problemi Srednje Evrope tako z vidika varnosti, ekonomskih razmer, političnih problemov ter v nekem smislu case studies Madžarske, Čehoslovaške, Poljske, Slovenije in Romunije razvidno zaznamujejo identiteto prve številke *Revue d'Europe Centrale*. Kompozicijski prijem urednika in avtorjev revije kaže na družboslovno tenkočutnost. Družboslovni opazovalni prodor piscev v reviji zagotavlja zanimivo družboslovno branje.

Limes, 1–2/93

Limes, nova italijanska revija za geopolitiko, se v številki 1–2/93 posveča vojni v Evropi, Jadranu, Jugoslaviji, Balkanu. Na 300 straneh revije, obogatene z zemljevidi in grafičnimi prikazi, je predstavljen – in vsaj delno – tudi uresničen ambiciozen projekt: kako uveljaviti italijansko zunanjepolitično identiteto. Kakšna je »italijanska odgovornost« v sodobnem svetu, kako vzpostaviti italijanski nacionalni interes, kaj pomeni za Italijo konec bipolarizma, kateri so dejavniki, ki odpirajo Italiji večje »geopolitične možnosti«, so strateška vprašanja, ki jih odpira revija Limes. In v okviru teh strateški izhodišč se nizajo posamezni članki in razprave, ki operacionalizirajo, na konkretnih primerih, »geopolitičnost Italije«. Revija bo

izhajala štirikrat letno. Direktorja revije sta L. Caracciolo in M. Korinman, usklajevalec redakcije je G. Orfei, v znanstvenem svetu revije so med drugimi A. Bolaffi, B. Bottai, E. Galli della Loggia, R. Franco Levi, A. Panebianco, G. Enrico Rusconi, G. Sacco. V redakcijskem svetu revije pa so med drugimi M. Antonsich, S. Bianchini, W. Goldkorn, C. Urjewicz.

Za razumevanje usmeritve revije je pomemben že uvodnik revije z naslovom Italijanska odgovornost. Bolečine zavoljo »najbolj nizke točke na paraboli«, ki se je v tem času dotika Italija, se hitro prelijejo v razglabljanje o nujnosti obravnavanja Balkana v »geopolitičnih razsežnostih«: ugotoviti (in tudi uresničiti) interes Italije v širši regiji, pa tudi v predvidevanjih o »balkanizaciji« širšega evropskega prostora. Tudi nova vizija Evrope je možna le v prepletanju nacionalnih avtonomnih programov, v njihovem medsebojnem približevanju.

Kdo so avtorji v reviji in kakšne teme obravnavajo? M. Roux piše o bosanskem scenariju etničnega čiščenja in ozemeljske delitve; C. Urjewicz obravnava vlogo Rusije in balkansko krizo; M. Korinman se dotika vprašanja Avstrije, Nemčije in južnih Slovanov; S. Yerasimos govori o tem, kako Ankara neguje otomanske sanje; B. Bottai razglablja o temi Živeti brez Jugoslavije; P. Segatti ocenjuje Trst kot črno luknjo v zavesti

nacije; M. Pagnini in M. Galli pišeta o Istri in problematiki regionalizma; A. Semo pa družboslovno razburja strateški trikotnik Trst-Reka-Koper. Na koncu vsebinsko bogate revije so dodani še dokumenti: celoten prevod »famoznega« srbskega Memoranduma ter »zgodovinska« besedila Tuđmana in Izetbegovića.

Mimo te številke Limesa ne bi smel iti nihče, ki ga družboslovno ali politično vznemirjajo odnosi na črti Italija-Slovenija (če se na začetku omejim samo na to pomembno razsežnost revije). In dalje: bralec bo spoznal, beroč revijo Limes, kako se v Evropi ekonomski in politični interesi drenjajo drug ob drugem in kakšni so razvojni in strateški premiki v Evropi. Postavitev revije Limes pod luč kritičnega opozarjanja pa razkriva tudi ujetost italijanske družboslovne in politične misli v nekatere stare obrazce, samo na hitro prepleškane z retoriko v slogu »služiti miru in demokraciji v Evropi«. Naj ob sklepu prikaza revije Limes še zapišem, da je zelo razvejan tudi profesionalni položaj piscev člankov v tej številki: profesorji zgodovine, političnih ved, sociologije, znani novinarji in publicisti (italijanski in tuji), generalni tajnik italijanskega zunanjega ministrstva, izvedenec za pomorsko strategijo, italijanski general.

Boštjan Markič

Bibliografija – novosti (knjig in tematskih številki revij)

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

OBČA SOCIOLOGIJA. SOCIOLOŠKE TEORIJE. POSEBNE SOCIOLOGIJE

BELL Daniel: The end of ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties. Cambridge; London: Harvard University Press, 1988

Signatura: 51-II 17 017

EMOTIONS and Rational Choice.

Rationality and Society, 5(1993)2 (tematska številka)

Signatura: P 6008

FEMINISMUS: a reader. New York; London: Harvester

Wheatsheaf, 1992

Signatura: 51-II 16 924

FIELDWORK in Elite Settings.

Journal of Contemporary Ethnography, 22(1993)1 (tematska številka)

Signatura: P 3157

FRISBY David: The alienated mind: the sociology of knowledge in Germany 1918–1933. London; New York: Routledge, 1992

Signatura: 51-II 17 013

GANTAR Pavel: Sociološka kritika teorij planiranja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993

Signatura: 51-17 613-4

GIDDENS Anthony: The Consequences of modernity. Cambridge: Polity Press, 1992

Signatura: 51-II 16 873

INDUSTRIAL societies: crisis and division in Western capitalism and state socialism. London; Boston: Unwin Hyman, 1989

Signatura: 51-II 17 011

KO odgmeš sedem tančic. Ljubljana: Društvo Iniciativa, 1992

Signatura: 51-II 16 910

NEUENDORFF Hartmut: Pojam interesa: studija o teorijama društva Hobbesa, Smitha i Marxa. Zagreb: Informator (etc.), 1992

Signatura: 51-12 519-30

SAMOVAR Larry A.: Communication between cultures. Belmont, Ca: Wadsworth Publishing Co., 1991

Signatura: 51-II 16 925

SAYER Derek: Capitalism and modernity: an excursus on Marx and Weber. London; New York: Routledge, 1991

Signatura: 51-17 743

THE ECONOMIC restructuring of older industrial areas. Urban Studies, 30(1993)2 (tematska številka)

Signatura: P 6027

THE REFORM of housing in Eastern Europe and the Soviet Union. London; New York: Routledge, 1992

Signatura: 51-II 16 994

THEMENHEFT: Soziologische Systemtheorie.

Zeitschrift fuer Soziologie, 21(1992)6 (tematska številka)

Signatura: P 3222

WERTE und Wandel: Ergebnisse und Methoden einer

Forschungstradition. Frankfurt am Main; New York: Campus, 1992

Signatura: 51-II 16 982

POLITIČNE VEDE. POLITIČNE TEORIJE. OBČA POLITOLOGIJA

BEYME Klaus von: Die politischen Theorien der Gegenwart: Eine Einfuehrung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992

Signatura: 51-II 17 006

DIMENSIONS of radical democracy: pluralism, citizenship, community. London; New York: Verso, 1992

Signatura: 51-II 17 030

EISFELD Rainer: Pluralizam između liberalizma i socijalizma. Zagreb: Informator (etc.), 1992

Signatura: 51-12 519-31

FISHKIN James S.: Democracy and deliberation: new directions for democratic reform. New Haven; London: Yale University, 1991

Signatura: 51-III 3664

GOODWIN Barbara: Using political ideas. Chichester; New York: John Wiley, 1992

Signatura: 51-II 17 007

INDUSTRIAL relations: where are we now?

Political Quarterly, 64(1993)1 (tematska številka)

Signatura: P 3039

POLITIKA kot poklic: zbornik. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1992

Signatura: 51-S 16 384-80

RETHINKING social democracy in Western Europe.

West European Politics, 16(1993)1 (tematska številka)

Signatura: P 3185

RUESCHEMEYER Dietrich: Capitalist development and democracy. Cambridge: Polity Press, 1992

Signatura: 51-II 16 916

SECONDARY Associations and Democracy.

Politics and Society, 20(1992)4 (tematska številka)

Signatura: P 3041

SLOVENSKI izziv: Rezultati raziskav javnega mnenja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede – IDV; Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, 1992

Signatura: 51-II 16 948-2

POLITIČNI SISTEMI

AFRICA.

Current History, 92(1993)574 (tematska številka)

Signatura: P II 215

BERTSCH Gray K.: Comparing political systems: power and policy in three worlds. New York: Macmillan, 1991

Signatura: 51-III 3683

COMPARATIVE politics today: a world view. New York: Harper Collins, 1992

Signatura: 51-III 3684

DEMOCRACY in Europe: East and West.

Political Quarterly, 64(1993)2 (tematska številka)

Signatura: P 3039

GERMAN federalism today. Leicester; London: Leicester University Press, 1991

Signatura: 51-II 17 026

HANDBUCH des politischen Systems Oesterreichs. Wien: Manz, 1992

Signatura: 51-III 3678

LATIN America.

Current History, 92(1993)572 (tematska številka)

Signatura: P II 215

MADSEN Douglas: The charismatic bond: political behavior in time of crisis. Cambridge, Mass; London: Harvard University Press, 1991

Signatura: 51-II 17 002

MEXICO.

Current History, 92(1993)571 (tematska številka)

Signatura: P II 215

NASTAJANJE slovenske državnosti: zbornik referatov.

Ljubljana: Slovensko politološko društvo, 1992

Signatura: 51-17 725

NEW WORLD Entropy.

Current History, 92(1993)573 (tematska številka)

Signatura: P II 215

TRANSITIONS from authoritarian rule. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1986

Signatura: 51-II 16 922

UK political parties since 1945. New York; London: Philip Allan, 1990

Signatura: 51-II 17 025

MEDNARODNI POLITIČNI ODNOSI

BESCHORNER Natasha: Water and instability in the Middle East: an analysis of environmental, economic and political factors influencing water management and water disputes in the Jordan and Nile basins and Tigris-Euphrates region. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-273

BROKELMANN Helmut: Das NEUE Europarecht: EG-Vertrag und Europäische Union Textausgabe. Wiesbaden; Muenchen: Gabler; European Law Press, 1992

Signatura: 51-II 17 012

DANNREUTHER Roland: The Gulf conflict: a political and strategic analysis. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-264

GLOBALIZATION. The Interweaving of Foreign and Domestic Policy-Making.

Government and Opposition, 28(1993)2 (tematska številka)

Signatura: P 3021

LOESCHER Gil: Refugee movements and international security. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-268

MAKINDA Samuel M.: Security in the Horn of Africa: an analysis of post cold-war developments in regional security and emerging strategic issues in Ethiopia, Somalia, Sudan and Djibouti. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-269

MORTIMER Edward: European security after the cold war: an assessment of the dangers to peace in Europe since the Soviet collapse, and of the Western responses they require. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-271

NEW dimensions in international security: part II. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-266

ROBERTS Brad: Chemical disarmament and international security. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-267

THE NEW Europe: politics, government and economy since 1945. Oxford; Cambridge: Basil Blackwell, 1993

Signatura: 51-III 3682

THE NEW Europe: politics, government and economy since 1945. Oxford: Wadsworth Publishing Company, 1993

Signatura: 51-II 17 022

ZIELONKA Jan: Security in Central Europe: sources of instability in Hungary, Poland and the Czech and Slovak republics with recommendations for Western policy. London: The international institute for strategic studies, 1992

Signatura: 51-II 15 454-272

NOVINARSTVO. KOMUNIKOLOGIJA

COMMUNICATION theory, mathematical models, and social policy.

Journal of Communication, 43(1993)1 (tematska številka)

Signatura: P 3055

CRITICAL Discourse Analysis.

Discourse and Society, 4(1993)2 (tematska številka)

Signatura: P 6011

CUBITT Sean: Timeshift: on video culture. London; New York: Routledge, 1991

Signatura: 51-II 17 016

DIJK Teun Adrianus van: Racism and the press. London; New York: Routledge, 1991

Signatura: 51-II 17 005

DISCOURSE and Political Change in Europe.

Discourse and Society, 4(1993)1 (tematska številka)

Signatura: P 6011

ELEZOVIĆ Slobodan: Povijesni razvoj komuniciranja: vrste i oblici kroz stoljeća. Samobor: »A. G. Matoš«, 1992

Signatura: 51-III 3675

MEDIA cultures: reappraising transnational media. London; New York: Routledge, 1992

Signatura: 51-II 17 015

SHOEMAKER Pamela J.: Gatekeeping. London: Sage, 1991

Signatura: 51-II 17 008-3

VIRTUAL reality: a communication perspective. Journal of Communication, 42(1992)4 (tematska številka)

Signatura: P 3055

DRUŽBOSLOVNA METODOLOGIJA. STATISTIKA. INFORMATIKA

ANALYSE verbaler Daten: ueber den Umgang mit qualitativen Daten. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992

Signatura: 51-II 16 980

FERLE Maja: Operacijski sistem VMS za začetnike. Ljubljana: samozaložba, 1991

Signatura: 51-II 17 019

IMPROVING organizational surveys: new directions and methods.

American Behavioral Scientist, 36(1993)4 (tematska številka)

Signatura: P 3149

JUVAN Martin: 121 (sto enaindvajset) nalog iz pascala. Ljubljana: Društvo matematikov, fizikov in astronomov Slovenije, 1992

Signatura: 51-II 17 020-28

KESSLER Lauren: The search: information gathering for the mass media. Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1992

Signatura: 51-II 17 022

LETNI pregled odkupa 1991.

Rezultati raziskovanj. (1993)587 (tematska številka)

Signatura: P II 44

LETNI pregled prometa in zvez.

Rezultati raziskovanj. (1993)586 (tematska številka)

Signatura: P II 44

NARAVNO gibanje prebivalstva Republike Slovenije 1989, 1990.

Rezultati raziskovanj. (1993)589 (tematska številka)

Signatura: P II 44

OSNOVE in srednje šole konec šolskega leta 1990/1991 in ob začetku šolskega leta 1991/1992.

Rezultati raziskovanj. (1993)583 (tematska številka)

Signatura: P II 44

QUALITATIVE Methoden der Datenerhebung in der Arbeitsmigrantenforschung. Berlin: Quorum, 1986

Signatura: 51-II 16 981

SPECIAL issue on socio-economic impacts of EC R and D. Research Evaluation, 2(1992)1 (tematska številka)

Signatura: P II 244

STATISTIČNI letopis Republike Slovenije 1992. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1993

Signatura: 51-S 6788/92

FILOZOFIJA

BAUMAN Zygmunt: Intimations of postmodernity. London: New York: Routledge, 1992

Signatura: 51-II 15 881

HEIDEGGER Martin: Platonov nauk o resnici. Ljubljana: Fenomenološko društvo, 1992

Signatura: 51-17 738-2

KOSOVEL Ivan: Magija in metamorfoze duha. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1993

Signatura: 51-17 620-1/93

WITTGENSTEIN Ludwig: Logično filozofski traktat. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976

Signatura: 51-ŠG 34

MANAGEMENT. ORGANIZACIJSKE VEDE. MARKETING

FRANOVIČ Anton: Zdrav manager – uspešen manager. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1992

Signatura: 51-17 777

GRABNAR Boris: Retorika za menedžerje. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1992

Signatura: 51-17 722

LELE Milind M.: Creating Strategic Leverage: matching company strengths with market opportunities. New York: Chichester: John Wiley, 1991

Signatura: 51-III 3670

SFILIGOJ Nada: Marketiško upravljanje. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993

Signatura: 51-11 17 018

ZBORNİK »managerski vidiki inovativnega poslovanja«. Naše gospodarstvo, 39(1993)1-2 (tematska številka)

Signatura: P 147

PSIHOLOGIJA, PSIHOANALIZA

ARGYLE Michael: The social psychology of everyday life. London: New York: Routledge, 1992

Signatura: 51-II 16 888

CHILD abuse and world affairs. Journal of Psychohistory, 20(1993)4 (tematska številka)

Signatura: P 6007

DEVEREUX Georges: Ogleđi iz opće etnopsihijatrije. Zagreb: Naprijed, 1992

Signatura: 51-II 16 959

KIRSCHNER Josef: Umetnost egoizma: kako živeti srečno, ne da bi se ozirali na mnenje drugih. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993

Signatura: 51-17 779

MIKUŠ-Kos Anica: OTROCI in vojna. Murska Sobota: Pomurska založba, 1992

Signatura: 51-II 16 957

MUSEK Janez: Znanstvena podoba osebnosti. Ljubljana: Educy, 1993

Signatura: 51-II 17 020

PSYCHOTHERAPY and Society. Journal of Psychohistory, 20(1993)3 (tematska številka)

Signatura: P 6007

ULE-Nastran Marjana: Psihologija vsakdanjega življenja. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1993

Signatura: 51-17 620-2/93

PERIĆ Berislav: Pravna znanost i dijalektika: osnove za suvremenu filozofiju prava. Zagreb: Narodne novine, 1990

Signatura: 51-S 11 903-156

PRAVO Evropske ekonomske zajednice: pravni akti i dokumenti. Zagreb: Informator, 1989

Signatura: 51-III 3677

ROMAC Ante: Rimsko pravo. Zagreb: Narodne novine, 1992

Signatura: 51-III 3449-173

EKONOMIJA. MEDNARODNO GOSPODARSTVO

FATTORI Vojko: Priročnik za študij dela in časa. Ljubljana: Skupnost izobraževalnih centrov Slovenije, 1993

Signatura: 51-17 772

GOSPODARSKA politika, ki ne more zavreti rasti plač in pokojnin, ne pelje daleč. Pogled na tuje naložbe v Slovenijo (Franjo Štiblar).

Gospodarska gibanja, (1993)235 (tematska številka)

Signatura: P 129

POVALEJ Marko: Kako s franchisingom do dobička. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1992

Signatura: 51-17 727

PRIVATIZATION in central and Eastern Europe 1991: country privatization reports and specific implementation issues. Ljubljana: Central and Eastern European privatization network, 1992

Signatura: 51-II 16 997-2

RAVNOTEŽJE nizke aktivnosti. Transformacijska kriza, 1989-1997 (Jože Mencinger).

Gospodarska gibanja, (1993)238 (tematska številka)

Signatura: P 129

VRNITEV v depresijo? Prihodki, odhodki in zadolževanje - slovenski proračun 1993 (Jože Mencinger).

Gospodarska gibanja, (1993)237 (tematska številka)

Signatura: P 129

VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

A PRIMER for the nuclear age. London: Center for Science and International Affairs; Harvard University, 1990

Signatura: 51-II 17 009-6

DUNN Lewis A.: Containing nuclear proliferation. London: The international institute for strategic studies, 1991

Signatura: 51-II 15 454-263

ZNANOST. TEHNOLOGIJA. EKOLOGIJA.

ARHITEKTURA

ENVIRONMENTAL Movements in Latin America and Europe: Challenging Development and Democracy. International Journal of Sociology and Social Policy 12(1992)4-5-6-7 (tematska številka)

Signatura: P 6005

HASSAN Shaukat: Environmental issues and security in south Asia. London: The international institute for strategic studies, 1991

Signatura: 51-II 15 454-262

JOHNSON Stanley P.: Environmental policy in the european communities. London; Dordrecht: Graham and Trotman; Martinus Nijhoff, 1992

Signatura: 51-II 16 939

LESTER Brown R.: ZEMLJA 1993: poročilo inštituta Worldwatch o prizadevanjih za okolju prijazno družbo. Bohinj: GO-13, uvajanje ekoloških programov, 1993

Signatura: 51-II 16 998

VIRTUALNA resničnost.

Časopis za kritiko znanosti, 20(1992)150-151 (tematska številka)

Signatura: P 100

UMETNOST. KULTURA. JEZIKOSLOVJE

BAJEC Anton: Italijansko-slovenski slovar = Dizionario italiano-sloveno. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993

Signatura: 51-I 3109

BARNICOAT John: Posters: a concise history. London: Thames and Hudson, 1991

Signatura: 51-II 16 986

BERNIK Stane: Plakat in znak = Plakat i znak = Poster and sign: vodilni temi slovenskega sodobnega oblikovanja vidnih sporočil = vodeče teme suvremenog slovenskog oblikovanja vizuelnih poruka = the leading themes of modern slovenian visual communications design. Ljubljana: Art directors club, 1988

Signatura: 51-IV 2946

DEBELJAK Aleš: Pisma iz tujine. (Ljubljana): Mihelač, 1992

Signatura: 51-17 724

GJURIN Vevlemir: Slovenščina zdaj!. Ljubljana: Art agencija, 1991

Signatura: 51-17 781

PERELMAN Chaim: Kraljestvo retorike. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1993

Signatura: 51-17 620-3/93

PEVSNER Nikolaus: Pioniri modernog oblikovanja: od Morrisa do Gropiusa. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990

Signatura: 51-17 767

SLOVENSKA zvrstna besedila. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1993

Signatura: 51-17 778

SVETINA Janez: Slovenci in prihodnost. Radovljica: Didakta, 1992

Signatura: 51-17 770

TOMŠIĆ France: Slovensko-nemški slovar = Slowenisch-deutsches Woerterbuch. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993

Signatura: 51-17 773

USING and abusing language.

American Behavioral Scientist, 36 (1993)3 (tematska številka)

Signatura: P 3149

WHITFORD Frank: Bauhaus. London: Thames and Hudson, 1991

Signatura: 51-II 16 987

VZGOJA. IZOBRAŽEVANJE

SUR la scolarisation.

Revue française de sociologie, 34(1993)1 (tematska številka)

Signatura: P 4034

SOCIALNA POLITIKA. ZDRAVSTVENA POLITIKA

RIEGER Elmar: Die Institutionalisierung des Wohlfahrtsstaates. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992

Signatura: 51-II 15 918

WEHNER Burkhard: Der Neue Sozialstaat: Vollbeschäftigung, Einkommensgerechtigkeit und Staatsentschuldung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992

Signatura: 51-II 16 919

RELIGIJA

OTTO Rudolf: Sveto: o iracionalnem v ideji božjega in njegovem razmerju do racionalnega. Ljubljana: Nova revija, 1993

Signatura: 51-III 771

ZGODOVINA. GEOGRAFIJA

BURKE Peter: History and social theory. Cambridge: Polity Press, 1992

Signatura: 51-II 17 001

ENCIKLOPEDIJA Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987

Signatura: 51-IV 2887

MACFARLANE Alan: The origins of English individualism: the family, property and social transition. Oxford: Basil Blackwell, 1989

Signatura: 51-II 17 010

NATEK Karel: Države sveta 1993. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993

Signatura: 51-II 16 953

BIBLIOGRAFIJE. BIOGRAFIJE

BIBLIOGRAPHY.

Social Research Methodology Bibliography, 15(1993)1 (tematska številka)

Signatura: P II 239

REGISTER 1992.

Media Perspektiven, (1992)pos (tematska številka)

Signatura: P II 259

RUPEL Dimitrij: Skrivnost države: (spomini na domače in zunanje zadeve 1989-1992). Ljubljana: Delo, Slovenske novice, 1992

Signatura: 51-III 3666

UDK 351:338.24.025.88(4-11)

RUS, dr. Veljko: Socialna evalvacija privatizacije
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX. št. 7-8, str. 603

Izhodišče evalvacije procesov privatizacije je čim večji delež notranjih aktivnih lastnikov in čim manjši delež zunanjih pasivnih lastnikov. Z omenjenega vidika je negativno ocenjena privatizacija, ki poteka v večini vzhodnoevropskih držav, še posebno pa privatizacija v bivši Sovjetski zvezi, kjer prihaja na podlagi Sachsove šok terapije do reifikacije bivše nomenklature. Z metamorfozo bivše nomenklature v novi lastniški razred se ponovno vzpostavlja sinkretičen odnos med ekonomskim in političnim sistemom; ta bo v prihodnosti sistemski vir za koruptivno mešanje privatne in javne lastnine.

Takšni sinkreziji javne in privatne lastnine, ki temelji na reificirani nomenklaturi, se lahko izognemo z uveljavljanjem meritokratskega neokorporativizma; ta je vmesna stopnja med javno in privatno lastnino in temelji na kvaziprivatizacijskih oblikah lastninjenja. Njegova prednost pred sinkrezijo je v tem, ker temelji na funkcionalni diferenciaciji lastninskih funkcij in na ta način omogoča odgovorne partnerske odnose med subjekti javne in privatne lastnine.

UDK 351:338.24.025.88(4-11)

RUS, dr. Veljko: Social Evaluation of Privatization
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX. No. 7-8, pg. 603

The starting-point of evaluation processes of privatization is to obtain a higher proportion of internal active owners and as small proportion as possible of external passive owners. From the mentioned point of view the privatization that takes place in most eastern countries is negatively evaluated, especially the privatization in ex Soviet Union, where on the basis of Sachsi shock therapy reappears the reification of the former nomenclature. With the metamorphose of the former nomenclature into a new owner's class there is re-established a sincretic relationship between economic and political system; representing a future system source of corruptive mixture of private and public property. This syncretism of public and private property, based on reified nomenclature could be avoided by establishing a meritocratic neocorporativism, which represents an intermediate phase between public and private property and is based on quasi-privatized forms of privatization. His advantage a part syncretism is in that it is based on functional differentiations of owners functions and as such it provides responsible partners' relationships among subjects of public and private property.

UDK 314.745.22:314.745.25.000.93

KLINAR, dr. Peter: Kontinuiteta prisilnih migracij
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7-8, str. 615

Prispevek se ukvarja s prisilnimi migracijami in z njihovo kontinuiteto, ki se kaže v dveh smereh. Avtor najprej ugotavlja, da so prisilne migracije zgodovinski pojav, uveljavljen od arhaičnih obdobij do sodobnosti. Zastavlja si utemeljeno vprašanje o razvoju civilizacije v okoljih, kjer potekajo prisilne migracije. Druga smer razglabljanja o kontinuiteti prisilnih migracij pa zadeva prisilni značaj posameznih faz, ki prizadevajo begunce in druge prisilne imigrante od prisilnega odhoda iz izvirnega okolja do prihoda v totalne institucije in bivanja v njih v državah zatočišča ali pregona, do njihovega odhoda v druge družbe zatočišča, kjer prav tako doživljajo omejitve njihove individualne svobode, kot to kaže primer pogodbenih delavcev v Veliki Britaniji, nekdanjih internirancev iz nacističnih taborišč po drugi svetovni vojni. Avtor ugotavlja, da prisilne imigrante (tudi begunce) spremlja prisilni značaj migracij preko več faz, povezanih z njihovim statusom in da je zaradi tega prehod iz prisilnega (begunskega) statusa v relativno prostovoljni imigrantski status, težaven in zapleten proces. V tem kontekstu se analiza osredotoča na značilnosti begunskih taborišč, kot totalnih institucij in na kategorijo nesvobodnih pogodbenih delavcev v Veliki Britaniji po drugi svetovni vojni, ki so imeli vmesni status med prisilnimi političnimi in prostovoljnimi ekonomskimi imigranti.

UDK 314.745.22:314.745.25.000.93

KLINAR, dr. Peter: Continuity of Forced Migrations
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 7-8, pg. 615

This article deals with forced migrations and their continuity, that appears in two ways. In the first place the author claims that forced migrations are historically determined, emerging in arcaic era as well as in contemporary societies.

His claims for the research of evolution of civilizations in regions where forced migrations take place are quite justified. The second approach about continuity of forced migrations is concerned with the forced nature of particular phases, affecting refugees and other forced immigrants from forced leaving the original environment to the arrival into total institutions and their staying there in refugee countries or their prosecution until their leaving to other asyle societies, where they come upon individual freedom limitations, as the case of contract workers in Great Britain, former internees in nazi camps after the second world war. The author that forced immigrants (refugees as well) are attached to the forced nature of migrations through several phases, in connection to their status, therefor the transition from forced (refugee) status to a relatively voluntary one seems to be a difficult and complicated process.

Within this context the analysis is concentrated on the characteristics of refugee camps as total institutions and to the category of dependant contract workers in Great Britain after the second world war, in the intermediate status between forced political on one side and voluntary economic imigrants, on the other side.

UDK 316.346.3:330.59:62.1.39

HOJNIK-ZUPANC, mag. Ida: Starostnik v bivalnem okolju in telekomunikacijska tehnologija

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7-8, str. 625

Avtorica obravnava telekomunikacijsko tehnologijo v funkciji večje samostojnosti starega človeka v bivalnem okolju, posebej v Sloveniji in v Ljubljani. Razvoj nove tehnologije in staranje prebivalstva v razvitih družbah sta v osnovi premosorazmerna procesa. Tehnološke novosti ekspandirajo z neverjetno hitrostjo, starostna populacija pa se nenehno številčno povečuje, ker se podaljšuje življenjska doba. Zlasti se povečuje starostna skupina nad 75 let starosti. Razvojni tehnološki tokovi gredo v smeri a) izpopolnjevanja in razvijanja novosti v pomožni tehnologiji, ki olajšuje starostniku bivanje v lastnem stanovanju ter v smeri b) razvoja t. i. telekomunikacijske tehnologije, ki zmanjšuje fizično razdaljo in širi socialno razsežnost prostora. Avtorica obravnava pomen telefona za neodvisno življenje ter uvajanje lifeline alarmnega sistema kot sredstva varnega in samostojnega bivanja v domačem okolju, zlasti v primeru Centra za pomoč na domu v Ljubljani.

UDC 316.346.3:330.59:62.1.39

HOJNIK-ZUPANC, mag. Ida: An Elderly in his Environment Telecommunication Technology

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 7-8, pg. 625

The authoress discusses a telecommunication technology in a function of greater independence of an elderly in his environment, especially in Slovenia, and in Ljubljana. The development of a new technology in advanced societies are basically proportionally equal processes. Technological innovations are incredibly fast expanded, the rate of aged populations are incredibly fast expanded, the rate of aged populations is in a constant growth, for the living age is in increase. Especially the rate of the aged group over 75 years increases. Technologic development trends are directed into: a) the improvement and development of innovations in auxiliary technology, which enables to an elderly his existance in his owns apartment and in the direction of the telecommunication technology development, reducting a physical distance and widens a social space distance. The authoress claims on the importance of the telephone for independent life and on introduction of the lifeline alarm system as a means of safe and independant life in the environment especially in the case of the Center for households assistance in Ljubljana.

UDK 159.942:159.955

**ŠADL, mag. Zdenka: Razum in čustva v simboličnem interakcionizmu
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7-8, str. 634**

Članek obravnava odnos med kognitivnimi in čustvenimi dimenzijami človeškega delovanja v simboličnem interakcionizmu. Za zgodnje predstavnike te smeri (W. James, G. H. Mead) sta značilna pretežno kognitivistična naravnost in zanemarjanje družbenokulturne ter zgodovinske določenosti in spremenljivosti človeških čustev. Izjema je Ch. H. Cooley, ki na podlagi razlikovanja med različnimi tipi čustev poleg t. i. »slepih« čustev zagovarja še obstoj kognitivno posedovanih sentimentov. Pri novejših predstavnikih/cah se kaže povečan interes za proučevanje čustev in njihove integriranosti z razumom oz. kognitivnimi procesi. Prikazani so nekateri osnovni pojmi: pravila čustvovanja, upravljanje, interpretacija in kognitivna posredovanost čustev. Na koncu avtorica članka ugotavlja, da je novejša teorija čustev spoznavno učinkovitejša od zgodnjih pozitivističnih razlag.

UDC 159.942:159.955

**ŠADL, mag. Zdenka: Ratio and Emotions in Symbolic Interactionism
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 7-8, pg. 634**

The article deals with the relationship between cognitive and emotional dimensions of human acting in symbolic interactionism. The earlier representatives of this approach (W. James, G. H. Mead) emphasized cognitive approach and neglected the social, cultural and historical determination and the inconsistency of human emotions. With the exception of Charles Cooley who on the basis of differentiation among various types of emotions next to the so called "blind" emotions claims for the existence cognitively mediated sentiments. Contemporary representatives pay much more attention on studying emotions and their link to the reasonable or cognitive processes. Here are presented some basic notions: rules of emotional state, direction, interpretation and cognitive mediation of emotions. At the end the authoress states that the contemporary theory of emotions is cognitively much more efficient in comparison to the earlier positivistic interpretations.

UDK: 325.14(497.12)»1981/1991«

**BEVC, mag. Milena: Emigracije, remigracije, beg možganov – primer Slovenije
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7–8, str. 686**

Članek analizira tisti del emigracijskih in remigracijskih tokov Slovenije (s poudarkom na obdobju 1981–1991), ko migranti ohranijo stalno bivališče v Sloveniji. Obravnavani so »delovni« migranti. Osnovni vir podatkov sta zadnja popisa prebivalstva, dopolnilni pa evidenca migrantov pri Zavodu R Slovenije za zaposlovanje. Od omenjenih migracijskih tokov, ki predstavljajo merljivi del celotnih slovenskih zunanjih migracij, je tok emigrantov dosti manj evidentiran kot tok remigrantov, na drugi strani pa sta oba tokova za najbolj izobražene migrante dosti manj evidentirana kot za preostale migrante. V celoti je za obdobje 1981–1991 za te tokove, ki so bili manjši kot v sedemdesetih letih, značilen pozitiven saldo (negativen je postal ob koncu desetletja), za najbolj izobražene pa negativni saldo (odliv večji od števila remigrantov). Beg možganov iz Slovenije je torej realnost, ki pa je slabo evidentirana. Prispevek vključuje tudi analizo tokov po regijah.

UDC 325.14(497.12)»1981/1991«

**BEVC, mag. Milena: Emigrations, Remigrations, Brain Drain, Slovenia Case
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 7–8, pg. 686**

The article analyses that part of emigration and remigration streams of Slovenia (emphasising the period from 1981 to 1991), when migrants keep their permanent domicile in Slovenia. We deal here with "employed" migrants. The basic source of information are the latest two population registers, the evidence of migrants at the Institution for employment of Slovenia is an additional source of information. From the above mentioned migration streams, representing a measurable part of all slovene external migrations, we have less evidence about emigration stream than remigration stream. On the other side there is less evidence for both streams for more educated migrants in comparison to the other migrants. As a whole, the characteristic for the period from 1981 to 1991 of these streams being smaller as in the seventeenth is a positive score (becoming negative at the end of the decade), for more educated the score is negative (emigration rate is higher than the remigration rate). The brain drain process from Slovenia is a reality, but we have a slight evidence about it. This article includes also the analyses about streams in regions.

UDK 325.14:316.73

**KOVAČEV, mag. Asja Nina: Akulturacija imigrantov v zahodnih družbah
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7-8, str. 699**

Problem akulturacije imigrantov in njihovega razreševanja identitetne krize v imigrantskih družbah postaja v zadnjih letih vse bolj pereč. Akulturacija lahko poteka na različne načine in doseže različne stopnje razvitosti. Za vsako izmed njih so značilne določene posebnosti, ki omogočajo njeno identifikacijo. Ta je nekoliko težja le ob akulturaciji kritičnih imigrantskih skupin. Mednje spadajo npr. otroci imigrantov (druga generacija imigrantov), ki se med akulturacijo srečujejo z dvema protislovnima sistemoma vrednot (tradicionalnim in modernim sistemom) in morajo poleg tega še premostiti generacijski prepad, ki jih ločuje od njihovih staršev.

UDC 325.14:316.73

**KOVAČEV, mag. Asja Nina: Acculturation of immigrants in Western Societies
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 7-8, pg. 699**

The problem of the immigrants' acculturation and their identity crisis of the solving is getting very popular in the latest years. Acculturation can appear in different forms and may be developed to different stages. Each of them is characterized by certain particularities, which enable its identification. The latter is somehow more difficult in the case of the critical immigrant groups' acculturation. To these also belong the emigrants' children (the second generation), who are in the process of their acculturation confronted with two contradictory systems of values (the traditional and the modern one) and have to surmount the generation gap that separates them from their parents.

UDK 316.37:800.83

LUCKMANN, dr. Thomas in KNOBLAUCH, dr. Hubert: Jezik in sporočanje v nastajanju osebne, etnične in nacionalne identitete
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7-8, str. 716

Osebna identiteta, dolgoročno usmerjen nadzor posameznika nad svojim vedenjem je družbeno pogojen ter interaktiven proces; odločilno ga oblikujejo simbolične oblike jezika, katere se prenašajo v družbeni komunikaciji znotraj pogovornih skupnosti. Pogovorne skupnosti, oziroma družbene mreže skupnih shodov v družbeni interakciji, zagotavljajo osnovo etnične in nacionalne identitete. Posebno v pogojih družbene mobilnosti prehaja osebno prepričanje v etnične in nacionalne skupnosti (ne pa samo v »instrumentalizirano«) v simbolično etničnost, kjer je jezik najbolj pogosto najbolj zanesljiva točka za oboje, ustvarjanje ali ohranjanje etničnih identitet. Simbolično ustvarjanje etnične identitete se pojavlja v nemškem in slovenskem primeru.

UDK 316.37:800.83

LUCKMANN, dr. Thomas and KNOBLAUCH, dr. Hubert: Language and communication in the construction of personal, ethnical and national identity
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 7-8, pg. 716

Personal identity, the long-term centralized control by the individual over his behavior, is socially constructed in interactive processes; it is decisively shaped by the symbolic forms of language which are transmitted in social communication within speech communities. Speech communities, i. e. social networks of shared conventions in social interaction and communication, provide the basis of ethnic and national identity. Especially under conditions of social mobility, the subjective belief in ethnic and national collectivities can be transformed (instead of simply "instrumentalized") into symbolic ethnicity, language being the most likely rallying point for both, the creation or the maintenance of ethnonational identities. The symbolic construction of ethnical identity is exemplified for the German and the Slovenian case.

JUŽNIČ, dr. Stane: Albanci in Albanija

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7-8, str. 739

Avtor začne analizo z vprašanjem izvora Albancev – ilirsko poreklo. Nadaljuje z geografsko umestitvijo, in sicer z vidika: a) etnične poselitve in b) državnega – nacionalnega pojma »albanstva« – 1912. Skozi zgodovino – vse do današnjih dni – sooča rivalske in izključujoče državotvorne potence na Balkanu: Grčija, Srbija, Turčija, Avstro-Ogrska, Italija. Deljenost na več držav je vsekakor najbolj tragična izhodiščna točka v graditvi zapoznele državnosti. Ni bilo zainteresiranih promotorjev – pravih neposrednih zaščitnikov, ne albanske narodne identitete, ne njene pravice do države. Iz podrobne analize je razvidno nepretrgano zapoznelo reagiranje Albancev na nastajanje novih zgodovinskih okoliščin in odnosov.

Današnja Albanija devetdesetih je podedovala veliko več problemov kot kateri koli drugi propadli real-socializem. Obenem je tudi Srbija izgubila perspektivno najpomembnejšo bitko, bitko gospodarskega razvoja. Etnični argument utegne pri Albancih v prihodnje ohraniti posebno težo. Uspešno tekmujejo z demografskim potencialom sosednjih držav, obenem so tudi asimilacijske možnosti sosednjih narodov, zaradi potencirane etnične distance, omejene. Ob izolaciji in zaostajanju v razvoju je potrebno na tem področju omeniti tudi tisočletni konflikt med katolištvom, pravoslavljem in islamom. Kako je na Balkanu znamenit, nam kažejo sodobne balkanske vojne.

Južnič, dr. Stane: Albanians and Albania

Teorija in Praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 7-8, stran 739

The author begins the analysis with the question about the origin of Albanians—of Iliri descent. He proceeds with the geographic constellation, from two points of view: a) ethnic colonization and b) state-national notion of "albanianism"—1912. Through history—up today, he confronts competitive and exclusive stateforming potentials on Balkan: Greece, Serbia, Turkey, AustroHungary, Italy. The fact the states were split up is the most tragical starting point in a retarding formation of the state. There were no interested promoters—real, indirect protectors, neither of albanian national identity, nor of it's right to the state. A detailed analysis obviously shows a constantly retarded reacting of the Albanians to the new historical circumstances and relations.

Nowadays, Albania in 90 ties inherited many more problems than any other ex real-socialism. At the same time, Serbia lost in perspective the most important battle, the battle of the economic development. The Albanians might in future maintain a specific significance of the ethnic argument. Concerning demographic potential, they compete successively with the countries in their neighbourhood. At the same time the possibilities to asimilize neighbour nations are limited, because of the potencialized ethnic distance. A part isolation and underdevelopment we have to mention a several thousand years old conflict among catholicism, orthodoxy and islam. Contemporary balkan wars prove how remarkable it is on Balkan.

CONTENTS

ARTICLES, DISCUSSION

- VELJKO RUS: Social Evaluation of Privatization 603
PETER KLINAR: Continuity of Forced Migrations 615

FROM RESEARCHES

- IDA HOJNIK: The Elderly in his Environment and Telecommunication technology 625
ZDENKA ŠADL: Reason and Emotions In Symbolic Interactionism 634

INTERNATIONAL MIGRATIONS

A Round Table Written Contributions:

- Introduction Note 646
PETER KLINAR: Basis of Migration Politics 646
MARJAN DRNOVŠEK: Historical Points of View 650
MIRKO JURAK: Value Premises 652
IRENE MISLE: Argentinian Model 653
FRANC MALI: Remigration of Scientists 656
FRANCE VREG: Illusions about European Multiculturalism 659
PETER KLINAR: Liberalism and Nationalism In Migration Politics 663
ZDRAVKO MLINAR: Geographic Mobility In a Long-term Perspective 664
VJERAN KATUNARIĆ: Maintaining of Plural Society in Cultural Sense 667
DRAGO MIROŠIĆ: Responsibility Distribution 671
MILAN MESIĆ: Strategies of Advanced Societies 671
ANTON RUPNIK: Science of Valuation 675
PETER KLINAR: Scientific Objectivness, Legitimacy and Other Scientific Atributes and Values 677
JOŽICA PUHAR: How to come to firm Points of View and to Reasonable Politics? 678
MLADEN KNEŽEVIĆ: Socialization of Refugees 679
DŽEMAL SOKOLOVIĆ: Searching for Lost Identity 680
JAN MAKAROVIĆ: Democracy of the Majority and Individual Wrighs, Minorities 682
MILENA BEVČ: Emigrations, Remigrations, Brain Drain - Slovenia Case 686
NINA ASJA KOVAČEV: Aculturation of Immigrants in Western Societies 699

ACTUAL INTERVIEWS

- THOMAS LUCKMANN: Will University become a Slovene National Cultural Center? 706
THOMAS LUCKMANN and HUBERT KNOBLAUCH: Language and Communication in the Contruction of Persqnal, Ethnic and National Identity 716

KOSOVO ALBANIAN DOCUMENT

Interview

- SKENDER H. SKENDERI: A Sltus and Opportunities of Kosovo 726
STANE JUŽNIĆ: Albanians nad Albania 739
From the Constitution of the Republic of Kosovo 759
The Constitutional Declaration of Kosovo 763

CONSOLIDATION PROBLEMS OF DEMOCRACY

A Meating of Politologists at Ankaran 1993

- SLAVKO GABER: Pleading for Necessity of Reconsideration about Democracy Limits 764
ADOLF BIBIĆ: Civil Society and Democracy 769
MARJAN BREZOVŠEK: The Voids In Transition to Democracy 780
ALBIN IGLIČAR: Introducing the Classical Model of Legislative Procedure into the Slovene Parliament 786

VIEW, COMMENTARIES

- JANEZ ŠMIDOVNIK: Power and Weakness of Slovenian Government 792
MILAN GASPARI: Problems of State Sovereignty 799
ALEŠ DEBELJAK: In the Jaws of the American Mass Media 803

STUDENTS RESEARCH

- DRAGAN BARBUTOVSKI, PETER JEŠOVNIK: Slove ian Foreign Policy Towards the European Integration 815

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS

- ANTON KRAMBERGER: A Professionalization of Sociology - a Hard Project 823

RECENSIONS, REVIEWS

- STANE JUŽNIĆ: Identity (Zdenko Roter) 831
ZDRAVKO MLINAR: Globalization and Territorial Identities (Marjan Brezovšek) 832
R. STRASSOLDO - N. TESSARIN: Le Radici del Localismo (Drago Kos) 834

FROM SOCIAL SCIENCE BOOKSHELF

- PETER JAMBREK: Constitutional Democracy (Marjan Brezovšek) 837
JANEZ KOLENC: Slovene Political Culture (Marjan Brezovšek) 838
NIKO TOŠ: Slovene Challenge (Marjan Brezovšek) 840
MIRJANA NASTRAN ULE: A Psychology of Every day Life (Alojzija Židan) 841
CHAIM PEREMAN: A Kingdom of Retorics (Olga Markič) 843

FROM FOREIGN REVIEWS

- Pouvoirs 64/93; Balkan Forum 3/93; Revue d'Europe Cetrale 1/93; Limes 1-2/93 (Boštjan Markič) 845

BIBLIOGRAPHY BOOKS AND ARTICLES

- 848

AUTHOR'S SYNOPSIS

- 853

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

RAZPRAVE, RAZISKAVE

JANEZ ŠMIDOVNIK: Širše lokalne samoupravne skupnosti

MATEJA KOŽUH-NOVAK: Bitka za zdravje - svetovna ureditev?

BRINA MLAKAR: Sistem socialne politike - konceptualizacija regulativnih načel

SAMO KROPIVNIK: Proučevanje volilnih izidov

PRIMOŽ JUŽNIČ: Analiza citiranja kot metoda merjenja odzivnosti v znanosti

IZ NASTOPNIH PREDAVANJ REDNIH PROFESORJEV

ANTON ŽABKAR: Determinante oboroženih bojev v nekdanji Jugoslaviji

UREJANJE KOMUNIKACIJSKEGA PROSTORA (V SLOVENIJI)

S. SPLICHAL, J. BECKER, S. SPARKS, F. VREG, T. KOROŠEC, M. KOŠIR, B. LUTHAR, M. SEDMAK, M. ŠETINC, V. ZEJ

POGLEDI, KOMENTARJI

RUDI ČAČINOVIČ: Porajanje nove skupnosti (premiki v ruski federaciji)

MARKO KOS: Sestavine razvoja Slovenije

ASJA NINA KOVAČEV: Prisilno spreminjanje vsebin

MARJAN OSOLNIK: Diplomacija ali samoreklama

V prodaji

NOVE KNJIGE ZALOŽBE

FAKULTETE ZA DRUŽBENE VEDE

Informacije v Teoriji in praksi